П'ЯТА
МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКА
НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА
КОНФЕРЕНЦІЯ

м. Могилів-Подільський
16-17 жовтня 2015 р.

П'ЯТА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКА
НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

Могилів-Подільська міська рада
Могилів-Подільська районна державна адміністрація
Могилів-Подільська районна рада
Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка
Інститут історії, етнології і права Вінницького державного
педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
Державний архів Вінницької області

П'ята
Могилів-Подільська
науково-краєзнавча конференція

Могилів-Подільський
Вінниця
2015

УДК 94(477.44)(063)
ББК 63.3(4 Укр-4Він)
Т 76

П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 16 – 17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – 536 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (протокол № 5 від 26 серпня 2015 р.)

ISBN 978-966-2954-28-1

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ П'ЯТОЇ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

16 – 17 жовтня 2015 р.

Голова організаційного комітету

Бровко П. П. – міський голова міста Могилева-Подільського.

Співголови оргкомітету:

Китасюк О. І. – голова Могилів-Подільської районної державної адміністрації;

Баженов Л. В. – директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, академік УАІН, доктор історичних наук, професор.

Члени організаційного комітету:

Соляр А. П. – викладач історії Могилів-Подільського технолого-економічного коледжу ВНАУ, член Національної спілки краєзнавців України, відповідальний секретар оргкомітету;

Вдовцов М. Л. – директор Могилів-Подільського технолого-економічного коледжу ВНАУ;

Вікторович С. В. – директор Могилів-Подільського краєзнавчого музею;

Войтович В. В. – викладач історії Могилів-Подільського монтажно-економічного коледжу, член НСКУ;

Гальчак С. Д. – голова Вінницької обласної організації НСКУ, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член-кореспондент УАІН, доктор історичних наук, професор;

Гоцуляк М. В. – директор Могилів-Подільського музею етнографії і народного мистецтва імені Марії Руденко, член НСКУ та НСЖУ;

Зінько Ю. А. – декан-директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук, доцент;

Кулівар Г. А. – начальник відділу культури і туризму Могилів-Подільської міської ради;

Легун Ю. В. – директор Державного архіву Вінницької області, доктор історичних наук, професор;

Хухлей Л. В. – завідувач сектору культури і туризму Могилів-Подільської районної державної адміністрації.

П. П. Бровко

МІСТУ МОГИЛЕВУ-ПОДІЛЬСЬКОМУ – 420 РОКІВ

Могилів-Подільський – місто обласного підпорядкування, лежить на лівому березі Дністра, при впадінні в нього Дерли та Немії, біля підніжжя високої гори, за 117 кілометрів від обласного центру міста Вінниці, на державному кордоні з Республікою Молдова, має залізничне сполучення з Вінницею, Києвом, Кишиневом, автобусне сполучення з Вінницею, Києвом, Житомиром, Хмельницьким, Чернівцями, Львовом, Одесою, Кишиневом та ін.

Територія міста населена здавна, збереглися грамоти від 2 квітня 1450 р. та від 5 січня 1557 року, в яких йдеться про підтвердження прав на володіння селом Іваньківцями, розташованими між гирлами річок Дерли та Немії. 1595 року тут засновано місто, яке власник цих земель Ієремія Могила віддав у посаг за своєю дочкою. С. Потоцький на честь тестя назвав місто Могилевом (у літературі XVII – XIX ст. його називають Могилів-на-Дністрі, Могилів Подільської губернії, Могилів-Дністровський). На початку XVII ст. власник Могилева побудував замок та інші оборонні споруди. Уже в першій чверті XVII ст. він став найбагатолюднішим містом Поділля. Тут окремими колоніями селилися вірменські, грецькі та молдавські купці і ремісники. На початку XIX ст. Могилів було викуплено російським урядом у графа В. Потоцького за 587220 рублів сріблом. У XIX – на початку XX ст. Могилів був одним з найкращих повітових міст Поділля, як за зовнішнім виглядом, так і за розвитком економіки.

Історія міста тісно пов’язана з життям та діяльністю В. Тропініна, Р. Узуняна, М. Старицького, О. Мачтета, А. Димінського, О. Пчілки, Грицька-Григоренка (О. Судовщикової), К.

Квітки, Л. Мосендза, М. Гудзія, Є. Завойського, І. Глинського, С. Тельнюка, Й. Халіфмана, О. Грандо, В. Шубравського, М. Горобця, М. Буянова та ін.

Могилів-Подільський прикрашають пам'ятники архітектури – церкви Св. Георгія (1809 – 1819 рр.), Св. Миколая (1784 р.), Св. Олександра Невського (1915 р.), Св. Параскеви Сербської (XVIII ст.). У місті встановлено пам'ятники М. В. Гоголю (1897 р.), М. Буянову (1994 р.), Т. Г. Шевченку (1995 р.), 35 пам'ятних знаків, присвячених видатним постатям та історичним подіям.

Сучасний Могилів-Подільський – значний промисловий, торговий і культурний центр Вінницької області. Чисельність наявного населення – 31,8 тис. осіб.

З дев'яти промислових підприємств у січні – червні 2015 року діяло сім, з них три – машинобудівної та приладобудівної галузей, два – з виробництва харчових продуктів, одне – легкої промисловості. У галузі машинобудування обсяги виробництва продукції у січні – червні п. р. склали 13634,6 тис. грн. – 90,9 % до рівня відповідного періоду минулого року.

У галузі харчової промисловості обсяги виробництва продукції з початку року склали 7464,73 тис. грн. – менше на 18,6 % до рівня відповідного періоду 2014 року.

У галузі легкої промисловості у січні – червні 2015 р.діяло тільки ТОВ «Інтертекст» – вироблено продукції на 5124 тис. грн. Припинила здійснювати виробничу діяльність ПАТ «Швейна фабрика «Аліса». Такий спад викликаний відсутністю замовлень на продукцію.

Все ж таки, промисловими підприємствами міста основного кола у січні – червні 2015 р. вироблено продукції на 34132 тис. грн. (у діючих цінах) – 115,4 відсотків до рівня відповідного періоду минулого року.

Обсяг реалізації продукції по місту за січень – червень 2015 року (за даними підприємств) становив на суму 46556,5 тис. грн. – 106,3 % до рівня попереднього року. Обсяг експорту

продукції підприємствами міста за січень – березень 2015 р. (за даними держстатистики) склав 109,1 тис. доларів США, обсяг імпорту становив 633,1 тис. доларів США.

На сьогодні під реалізацію інвестиційних проектів виділено дві земельні ділянки на території міста Могилева-Подільського:

- земельну ділянку загальною площею 14,8 га по вулиці Дінстровській – під будівництво багатоквартирних житлових будинків та об'єктів соціальної інфраструктури;

- земельну ділянку загальною площею 0,12 га по вулиці Сагайдачного, 11 – для реалізації інвестиційних проектів.

Від оренди комунального майна бюджет міста отримує щороку в середньому 250 тис. грн.

Обсяг капітальних інвестицій по місту у січні – березні 2015 року становив 8608 тис.грн.) – 242,8 % до рівня минулого року. Обсяг будівельних робіт по місту за січень – травень поточного року становив 410 тис грн. – 193 % до рівня минулого року.

Із передбачених Стратегією розвитку міста Могилева-Подільського на період до 2020 року 22 інвестиційних та інфраструктурних проектів фактично реалізовано 2 проекти на 3,7 млн. грн., 6 проектів перебувають в стадії реалізації, по 14 проектах роботи не велись через відсутність фінансування.

В травні 2015 року проекти «Реконструкція міських очисних споруд потужністю 12000 куб. м (перша черга) в м. Могилеві-Подільському Вінницької області» та «Встановлення металевого ангару для розміщення спортивного залу на території НВК: ЗШ І – ІІІ ступеня № 4 – ліцей по вул. Київській, 38/2» розглядалися на регіональному рівні відбору до фінансування за рахунок Фонду державного регіонального розвитку. За результатами відбору, проект будівництва спортивного залу було надіслано до Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства для участі в завершальному етапі конкурсу.

Загальний обсяг іноземних інвестицій за 1 квартал 2015 р. становив 126,5 тис. доларів США. З початку поточного року обсяг іноземних інвестицій становив 178,0 тис дол. США.

На території міста існують районне споживче товариство та два торговельних майданчики, на яких обладнано 1395 торговельних місць, 334 об’єкти торгівлі, 40 закладів ресторанного господарства на 1027 місць. Обладнано 180 торгових місць, де підприємці мають змогу здійснювати денну торгівлю. Фірмова мережа товаровиробників області та міста представлена у місті магазинами з реалізації продукції харчової промисловості, а саме: м’яса, ковбасних, хлібобулочних та кондитерських виробів. Товарообіг торгової мережі складає 119352,8 млн. грн., а ресторанного господарства – 1856,6 тис. грн.

Кількість діючих суб’єктів малого підприємництва за другий квартал 2015 року становила 154 одиниці; середніх підприємств – дев’ять одиниць, фізичних осіб-підприємців – 2558 чол. Кількість працюючих на малих підприємствах – 610 осіб, що на 103,6 % більше, ніж у минулому році. Всього зайнято у сфері малого і середнього підприємництва 2114 осіб. Надходження платежів до місцевого бюджету від діяльності суб’єктів малого і середнього підприємництва у січні – червні 2015 року склали 1952,12 тис. грн., що становить 42,7 відсотка від загального обсягу, запланованого на поточний рік.

Загальна площа житлового фонду міста становить 570,0 тис. кв. метрів.

Всього до бюджету м. Могилева-Подільського за перше півріччя 2015 року надійшло 69 328,1 тис. грн. при плані 64 000,0 тис. грн.

Згідно даних Могилів-Подільського ОДПІ за II квартал 2015 року до бюджетів усіх рівнів надійшло 10195,09 тис. грн., з них від суб’єктів малого підприємництва – 3817,25 тис. грн. Обсяг надходжень коштів до місцевого бюджету складає – 4571,81 тис. грн., з них – від суб’єктів малого підприємництва – 1952,12 тис. грн.

Вантажні перевезення здійснювались залізничною станцією Могилів-Подільський, автотранспортними цехами підприємств та фізичними особами-підприємцями міста. У січні – квітні 2015 року автоперевізниками перевезено 18,2 тис тонн вантажів, при цьому 85,5 відсотка вантажів перевезено фізичними особами. Громадським пасажирським автотранспортом перевезено 731,5 тис. пасажирів.

Залізничною станцією з початку року навантажено 334 і вивантажено 81 залізничних вагонів, відправлено 165 вантажних потягів, перевезено 17924 тис. пасажирів. Для покращення умов обслуговування і перебування пасажирів виконано поточний ремонт будівлі вокзалу.

Місткість міської цифрової АТС складає 7710 номерів, з них 6474 номери надані мешканцям міста.

Заплановано у 2015 р. виділити на реконструкцію та капітальний ремонт житлового фонду 257,443 тис. грн., на капітальний ремонт доріг – 3760,409 тис. грн., на реконструкцію доріг – 92,975 тис. грн. Здійснена реконструкція під'їзних шляхів до міжнародного пункту пропуску «Могилів-Подільський – Отач» по вул. Гагаріна. Продовжується реконструкція центральної частини міста і благоустрій прилеглих до неї вулиць.

16 червня у Могилеві-Подільському зустрічали делегацію представників Федерації канадських муніципалітетів та Проекту ПРОМІС, який передбачає міжнародну технічну допомогу, спрямовану на зміцнення муніципальних центрів в Україні, впровадження ефективного демократичного управління та прискорення економічного розвитку, створення сприятливого середовища для малого і середнього бізнесу, підтримку процесу децентралізації тощо. У план реалізації проекту включено стратегію екологічної сталості та гендерну стратегію. Проект впроваджується з квітня 2015 р. до грудня 2020 р. Федерацією канадських муніципалітетів за фінансової підтримки уряду Канади. Також делегації був представлений інвестиційний проект ПП «Поділля-Ековторресурси» щодо облаштування заводу з

переробки побутових відходів. Відповідно до інвестиційних пропозицій ПП «Поділля-Ековторресурси» проводиться робота щодо залучення міжнародної технічної допомоги для будівництва в приміській зоні міні-заводу з первинної обробки та сортування твердих побутових відходів.

Середня заробітна плата у місті станом на 1 липня 2015 року складала 2525,46 грн.

Основними причинами зменшення середньомісячної заробітної плати є низькі обсяги виробництва через недостатність обігових коштів та призупинення інвестування підприємств зарубіжними партнерами.

У місті нараховується 18389 одержувачів пенсій та грошової допомоги. Середній розмір пенсії становить 1306,20 грн. В місті забезпечено стабільну виплату всіх пенсійних зобов'язань.

Сьогодні в Могилеві-Подільському функціонують 5 загальноосвітніх шкіл та 5 дошкільних навчальних закладів. Відповідно до щорічного обліку дітей на закріплених за ДНЗ територіями обслуговування, в місті нараховується 2009 дітей віком до 6 років. Станом на 1 квітня 2015 року в ДНЗ міста виховується 1275 дітей. В 2013/2014 навчальному році у кожному ДНЗ створено корекційні групи відповідно до вад мовлення. Для медичного обслуговування дітей в дошкільних закладах функціонують 6 медичних кабінетів, 4 ізолятори, 3 фізіотерапевтичних кабінети (ДНЗ № 1, № 5, № 6), фітовітальня (ДНЗ № 6), сольова кімната (ДНЗ № 1), приміщення яких відповідають санітарно-гігієнічним вимогам, забезпечені лікарськими засобами та виробами медичного призначення.

В місті функціонують два позашкільні навчальні заклади: Будинок школярів (756 вихованців) та ДЮСШ (382 вихованці). В Будинку школярів працює 8 профілів художньо-естетичного напряму, 9 профілів початково-технічного напряму, 4 профілі спортивно-туристичного напряму, 3 профілі гуманітарного напряму, 1 профіль натуралістичного напряму.

У структурі ДЮСШ функціонують відділення спортивної акробатики, боксу, греко-римської боротьби, футболу. Крім того, на базі загальноосвітніх навчальних закладів працюють філії від Будинку школярів та ДЮСШ, що дає можливість охопити 75 % учнів позакласною роботою. Протягом другого кварталу 2015 року проведено 17 спортивно-масових заходів. Призові місця у першості Вінницької області посіли юнацька збірна міста з футболу (друге місце). Переможцем Відкритого кубку Вінницької обласної організації ФСТ «Спартак» з кікбоксингу версії WAKO, присвяченого Міжнародному Дню захисту дітей, переможцем першості Вінницької області серед юнаків 2000 – 2001 року народження стали вихованці Могилів-Подільської ДЮСШ. Переможцями і призерами чемпіонатів області з греко-римської боротьби, зі спортивної акробатики, боксу стали багато вихованців ДЮСШ.

У місті діють медичний, монтажно-економічний коледжі та технолого-економічний коледж Вінницького національного аграрного університету, а також Могилів-Подільська філія ДНЗ «Професійний ліцей сфери послуг м. Хмільник».

В структуру Центру первинної медико-санітарної допомоги входять 3 амбулаторії загальної практики сімейної медицини та денний стаціонар на 23 ліжка. Жителів міста обслуговує 20 лікарів: з них 14 лікарів загальної практики сімейної медицини, 3 лікарі-терапевти та 3 лікарі-педіатри. В міському Центрі ПМСД виконуються цільові програми з питань охорони здоров’я: міська цільова соціальна програма протидії захворюванню на туберкульоз на 2012 – 2016 роки; міська програма імунопрофілактики та захисту населення від інфекційних хвороб на 2009 – 2015 роки; міська програма «Цукровий діабет на 2010 – 2015 роки». Створений електронний реєстр пацієнтів.

Чисельність незайнятого населення, яке перебувало на обліку в центрі зайнятості, у 2015 році склала 1268 чол., що складає 98,2 % від кількості громадян, які перебували на обліку в 2014 році (1292 чол.).

Поетапно реалізується «Місцевий план дій з охорони навколишнього природного середовища по місту Могилів-Подільському на 2013 – 2018 роки». Так, виготовлено проект з реконструкції очисних каналізаційних споруд міста загальною вартістю 71,3 млн. грн.

Будинком народної творчості на 17 червня 2015 року проведено 21 захід просвітницького спрямування: виставки, майстер-класи, масові заходи, творчі зустрічі. Із них: 11 виставок, 10 масових заходів, які відвідали 17247 чоловік, з них 13655 дорослих, 3592 дітей. Експонувались твори 28 авторів. Представники Будинку народної творчості взяли участь у 6 обласних заходах. При БНТ діє 9 творчих об'єднань та клубних формувань, серед них: дитяча зразкова студія дизайну та прикладного мистецтва «Дивосвіт», народний хор ветеранів війни та праці «Надвечір'я», чоловічий вокальний гурт, літературне об'єднання «Веселка Дністрова», творче об'єднання «Барви Поділля», об'єднання вишивальниць «Мальва», краєзнавців, прихильників здорового способу життя.

Вийшли у світ книги членів літературного об'єднання «Веселка Дністрова».

В Могилеві-Подільському з 18 по 21 вересня 2015 року відбулося ІІ Міжнародне свято народного мистецтва «Українська витинанка», в якій взяли участь 12 майстрів витинанки з Білорусі, Литви, Румунії, Молдови та 24 майстри з 17 областей. Програма заходу включала проведення творчих майстерень, майстер-класів для початківців, святковий концерт. Всі учасники проекту взяли участь у виготовленні загальної витинанки «Ангел миру».

В місті Могилеві-Подільському зареєстровано 80 пам'яток культурної спадщини: 65 пам'яток архітектури та містобудування, 12 пам'яток історії, 3 монументального мистецтва. За звітний період послугами туристичної агенції «Спадщина» скористалось 200 осіб. Для прийому та обслуговування туристів у місті є 40 діючих закладів ресторанного господарства,

обладнаних та оформлених у сучасному стилі, розташованих в різних частинах міста. В місті діють 6 готелів різних форм власності (120 місць).

Фонд Могилів-Подільського краєзнавчого музею складає 24 600 одиниць зберігання, з них до основного фонду належать 19 812 предметів, до науково-допоміжного – 4 788 одиниць. Працівниками краєзнавчого музею проведено 46 оглядових і тематичних екскурсій, якими охоплено 816 осіб.

Книжковий фонд міських бібліотек становить 81882 примірників друкованої продукції.

У місті працює дитяча школа мистецтв, де навчаються 307 учнів, з них на музичному відділенні – 241 учень, на художньому – 66 учнів.

У Могилів-Подільському працює Парк культури та відпочинку імені Лесі Українки, який забезпечує високий рівень культурного обслуговування жителів і гостей міста.

У місті зареєстровані і діють структурні утворення багатьох політичних партій України, ряду громадських організацій, а також осередки багатьох церковних конфесій.

За перше півріччя 2015 року управлінням міської ради з питань надзвичайних ситуацій, оборонної, мобілізаційної роботи та взаємодії з правоохоронними органами, разом з волонтерами і підприємцями, надана гуманітарна допомога учасникам АТО в сумі 614 тис. 896 грн. (орієнтовно), а також автомобіль, запчастини для прикордонного санітарного автомобіля, запчастини для відновлення санітарного автомобіля, санітарний автомобіль УАЗ 452 (передано в медичну роту 30-ї механізованої бригади) та ін. Допомога надавалась в/ч 2193, бійцям Вінницького батальйону територіальної оборони № 9, прикордонникам.

В інформаційному просторі міста Могилева-Подільського працює міське комунальне підприємство «Прес-телерадіоцентр «Краяни».

З кожним роком розвивається і благоустроюється старовинне місто над Дністром, яке цього року перегортає 420-ту сторінку своєї історії.

О. І. Китасюк,
В. В. Сірант

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Могилів-Подільский район розташований на південному заході Вінницької області, межує з Ямпільським, Чернівецьким, Шаргородським та Мурованокуриловецьким районами Вінниччини. Річка Дністер є державним кордоном України та Республіки Молдови. Площа району складає 936,5 кв. км. Характерна особливість рельєфу – хвилясті рівнини, порізані чисельними долинами річок, ярами і балками. Лівими протоками Дністра є річки Жван, Лядова, Серебрія, Немія, Дерло, Мурафа та ін.

Місцевість багата на корисні копалини: є запаси вапняку, пісковику будівельного, трепелу, родовища літографічного каменю, мінеральної води в районі сіл Яруга, Садківці, Юрківці, Бронниця.

Могилів-Подільщина розташована в зоні лісостепу. Площа лісових насаджень складає 13636 га, що становить 14,6 % від загальної території району. Переважають широколисті мішані ліси (граб, дуб, ясен, липа, клен).

В межах території Могилів-Подільського району є 34 природно-заповідних об’єкти: заказники «Вендичанська дубина», «Стрімкач», ландшафтний заказник «Грабарівський», ботанічний заказник «Бронницький», регіональні ландшафтні парки «Мурафа» та «Дністер», ботанічні заказники місцевого значення «Лядівський» та «Нагорянський», Бронницький парк – пам’ятка садово-паркового мистецтва та інші. На базі регіонального ландшафтного парку «Дністер» планується створити Національний природний парк «Дністер» площею більше 20 тис. га.

Землі Придністров'я почали заселятись ще у давнину, свідченням чого є археологічні знахідки залишків поселень трипільської, черняхівської, зарубинецької культур. Найдавніший археологічний комплекс на Могилів-Подільщині розташований поблизу села Бернашівка. Також поселення трипільської, черняхівської, зарубинецької культур досліджені в селах Озаринці, Серебрія, Яришів, Юрківці. Поблизу села Григорівка розташоване скіфське городище VI – IV ст. до н. е. Таке ж городище виявлено поблизу села Нижній Ольчедаїв.

Територія Придністров'я перебувала у складі Київської держави і Галицько-Волинського князівства (IX – XIV ст.), Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (XIV – XVIII ст.). Із заснуванням міста Могилева-Подільського наприкінці XVI ст. починається період економічного піднесення краю.

Могилів-Подільський район утворений 7 березня 1923 року. Зміни в адміністративно-територіальному устрої району відбулись в 1965 і в 1990 роках.

До складу Могилів-Подільського району входять 54 населених пункти, які підпорядковані одній селищній та 27 сільським радам. Районний центр – місто Могилів-Подільський – є містом обласного підпорядкування.

Станом на 1 липня 2015 року в районі мешкало 33295 жителів. Територія району складає 93292,7 га, в тому числі: сільськогосподарські землі – 68 888 га (з них ріллі – 58 761 га), забудовані землі – 3610, 51 га, землі водного фонду – 334 га.

З нашим краєм пов'язані життя і діяльність відомих майстрів художнього слова Михайла Старицького, Михайла Коцюбинського, Олени Пчілки, Олександра Мачтета, Леоніда Мосендза, Івана Глинського, Станіслава Тельнюка, Бориса Хандроса, літературознавців Миколи Гудзія, Василя Шубравського, фольклористів Андрія Димінського, Олександра Кривицького, Марії Руденко, Мефодія Рябого, художників Василя Тропініна, Ольги Леонової.

На території краю нараховується 80 пам'яток історії та культури. Відомими пам'ятками архітектури є: комплекс Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря (заснованого в XI ст.); церква Св. Дмитра в с. Кукавка, побудована за проектом видатного російського художника В. Тропініна; палац М. Чацького в с. Серебринці; садиба фельдмаршала П. Вітгенштейна в с. Бронниця.

Район в економічному плані є аграрним, з розвиненим рослинництвом, тваринництвом. В районі зареєстровано 103 агропромислових формування, в т. ч.: фермерських господарств – 83. В структурі валового виробництва продукція рослинництва складає 83 %, тваринництва – 17 %. У 2014 році зернових та зернобобових культур намолочено 147 тис. тонн, цукрових буряків зібрано 19 тис. тонн, соняшника – 29 тис. тонн. У всіх категоріях господарств вироблено 0,7 тис. тонн м'яса, 20 тис. тонн молока, 12 млн. штук яєць.

У цілому по району сільськогосподарські підприємства отримали прибуток в сумі 64 млн. грн. В нинішніх умовах розвиток сільського господарства неможливий без залучення інвестицій. У районі працює п'ять інвесторів, у користуванні яких знаходиться 24 тис. га ріллі, або 44,4 % від загальної площі ріллі.

Результатом ефективного та цілеспрямованого вкладення інвестицій є повноцінне використання ресурсів району, перетворення інвестування на дієвий механізм розв'язання економічних та соціальних проблем на землях, які багато років не використовувалися, зміцнення економічної бази краю.

Реалізовуючи регіональну Програму індивідуального житлового будівництва та районної програми «Власний дім» на 2015 рік, сектор містобудування та архітектури райдержадміністрації постійно надає послуги з метою сприяння забезпечення житлом населення району. У селах району, станом на 01.09.2015 року, сектором містобудування та архітектури райдержадміністрації надано послуги: по введенню індивідуаль-

них житлових будинків, господарських будівель та споруд загальною площею біля 800 кв. м; теоретичного характеру – 14; практичного характеру – 9. Головам територіальних громад постійно надаються консультації з розробки програми «Оновлення містобудівної документації». ТОВ «ГРІН ЕЛЕКТРА» надано допомогу для розроблення детального плану на будівництво електростанції з використанням енергії сонця потужністю 9,9 МВт за межами села Яришів.

На споживчому ринку району функціонує 171 підприємство роздрібної торгівлі: магазинів – 142, ресторанного господарства – 29. На території району функціонує 31 об'єкт побутового обслуговування населення. Обсяг роздрібного товарообороту з початку поточного року склав 25,8 млн. грн. Обсяг товарообороту в розрахунку на душу населення становить 772,3 грн. За цим показником район посідає 11 місце в області.

Могилів-Подільский район, один з восьми районів Вінницької області, який за підсумками конкурсу став переможцем та відібраний для участі у третій фазі проекту ЄС та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Переможцями визнано сільські ради: Серебринецьку, Сказинецьку, Тропівську, Юрківецьку. В цілому проектом передбачено виділити кошти в сумі 40,0 тис. доларів США. В рамках «Програми підтримки територіального співробітництва країн Східного партнерства (Україна – Молдова)», за результатами конкурсного відбору, проект по Сугаківській сільській раді (загальний бюджет – 2,0 млн. грн.) успішно пройшов обласний конкурсний відбір та надісланий до Кабінету Міністрів України для отримання експертного висновку. В XII обласному конкурсі проектів розвитку територіальних громад визнані переможцями Кукавська сільська рада (проект «Тепла школа – здорова нація», обсяг фінансування з обласного бюджету 45000 грн.), Могилів-Подільська районна рада (проект «Покращення умов проживання одиноких громадян похилого віку та інвалідів в стаціонарному відділенні для постійного проживання в Могилів-По-

дільському районі», обсяг фінансування з обласного бюджету 60000 грн.), Вендичанська селищна рада (проект «Підвищення енергоефективності Вендичанської СЗШ І – ІІІ ступенів, гімназії – шляхом заміни віконних блоків», обсяг фінансування з обласного бюджету 30000 грн.).

До Державного фонду регіонального розвитку подано проект Немійської сільської ради «Реконструкція з добудовою сільського фельдшерсько-акушерського пункту» на суму 3,1 млн. грн.

Робота з інвестиційної та грантової діяльності в районі на сьогоднішній день продовжується.

Показники стану розвитку малого і середнього підприємництва

Звітний період: перше півріччя 2015 року

№ з/п	Показник	
1.	Кількість суб'єктів малого і середнього підприємництва, одиниць в т. ч.:	1411
	суб'єктів малого підприємництва (юридичних та фізичних осіб - підприємців)	1395
	суб'єктів середнього підприємництва (юридичних та фізичних осіб - підприємців)	16
2.	Чисельність працюючих у суб'єктів малого і середнього підприємництва, осіб, в т.ч.:	3443
	У суб'єктів малого підприємництва (юридичних та фізичних осіб - підприємців)	2010
	У суб’єктів середнього підприємництва (юридичних та фізичних осіб – підприємців)	1433

3.	Частка малих і середніх підприємств у загальному випуску продукції (робіт, послуг), %	38%
4.	Частка надходжень від суб'єктів малого і середнього підприємництва до бюджетів всіх рівнів, %	41%

На території району діє 19 дошкільно-виховних закладів власності територіальних громад, 32 загальноосвітніх навчальних заклади (12 загальноосвітніх шкіл І – ІІІ ступенів, 14 загальноосвітніх шкіл І – ІІ ступенів, 6 загальноосвітніх шкіл І ступеня). Також функціонують 4 навчально-виховних комплекси «школа-сад». У селі Серебрія діє допоміжна школа- інтернат.

У районі здійснюються заходи щодо соціальної підтримки багатодітних сімей, яких нараховується 224, в них виховується 732 дитини. 172 жінки-багатодітних матерів нагороджені почесним званням України «Мати-героїня».

Влітку 2015 року різними формами відпочинку та оздоровлення охоплено 1688 дітей шкільного віку (60 % від загальної кількості), з них 70 дітей оздоровлено в стаціонарних таборах.

З початку 2015 року, відповідно до календарного плану спортивно-масових заходів району, проведено 30 спортивно-масових змагань, в яких взяли участь більше 1,5 тис. спортсменів. Протягом року проводилися районні змагання з волейболу, футболу, настільного тенісу, гирьового спорту, шашок, шахів, баскетболу, легкої атлетики.

Спортсмени району активно беруть участь в обласних змаганнях. На протязі звітного періоду в 20 обласних та Всеукраїнських змаганнях з різних видів спорту взяли участь більше 100 чоловік.

Спортсмени нашого району були включені у збірні району з настільного тенісу, волейболу, футзалу (дівчата) і брали участь у Всеукраїнських змаганнях. Збірна області з волейболу юнаків

2002-03 р. н. стала чемпіоном України, де виступав наш вихованець Фельчин Дмитро.

Команди дівчат з футзалу двох вікових категорій стали переможцями обласних змагань на кубок «Золотий колосок».

Вихованці районної ДЮСШ відділення настільного тенісу були переможцями та призерами чемпіонату області із двох вікових категорій.

Футбольний клуб «Патріот» (Кукавка) став чемпіоном області сезону 2014-15 рр. та володарем Суперкубка області. Футбольний клуб «Дністер» (Серебрія) виграв обласні змагання серед сільських команд.

Команда дівчат 2002 – 2003 р. н. стала переможцем чемпіонату України з футзалу серед команд першої ліги.

В районі функціонує 50 клубних закладів, у тому числі РБК «Дружба», центральна районна бібліотека, 40 сільських бібліотек, дитяча музична школа смт. Вендичани, районний музей етнографії та народного мистецтва ім. Марії Руденко, 9 народних колективів.

З початку 2015 року працівниками клубних закладів району проведені заходи з відзначення державних свят і свят за народно-релігійним календарем. Проведено свято народного мистецтва з нагоди 100-річчя від дня народження заслуженого працівника культури України Марії Руденко «Наддністрянська Горлиця». На вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні проведені тематичні заходи.

Центральна районна бібліотека і бібліотеки сіл Бронниця, смт Вендичани, Немія, Серебрія отримали комп’ютерне обладнан-ня згідно програми «Бібліоміст». Це дало змогу забезпечити 25 бібліотек ноутбуками, 14 з яких підключено до мережі Інтер-нет. Фонди бібліотек в 2015 році поновились 894 примірниками книг.

Комунальна установа «Могилів-Подільський РМЦ ПМСД» обслуговує населення в кількості 33 774 особи. В її структурі працюють 11 амбулаторій ЗПСМ та 41 ФАП.

Медичну допомогу населенню району надають 20 лікарів загальної практики, 2 лікарі – дільничні терапевти, 1 лікар – дільничний педіатр, 144 молодших спеціалістів.

У першому півріччі у Могилів-Подільському районі народилося 118 дітей (народжуваність зменшилась в порівнянні з 2014 роком на 15 дітей), померло 333 особи. Згідно районної програми «Репродуктивне здоров'я нації до 2015 року» районний медичний центр у співпраці з жіночою консультацією комунальної установи «Могилів-Подільська ОЛІЛ» проводить санітарно-освітню роботу серед населення нашого району з питань збереження здоров'я жінки, планування сім'ї. В цій же установі отримують препарати інсуліну хворі на цукровий діабет за рахунок коштів обласного бюджету. Персоналом районного медичного центру проводиться санітарно-освітня робота серед населення району по профілактиці туберкульозу. За кошти районного бюджету за 6 місяців 2015 року на медикаменти та перев'язувальні матеріали витрачено 33 тис. 119 грн.

На території району діє 3 залізничних станції, а також автотранспортне підприємство, яке здійснює пасажирські перевезення. Протяжність автомобільних доріг – 439 км, з них загальнодержавного значення – 26 км, республіканського – 84,4 км.

В районі працює 28 сільських телефонних станцій, підприємство поліграфії.

У Могилів-Подільському районі зареєстровано 53 релігійні громади п'яти конфесій християнського віросповідання: Української православної церкви Московського патріархату – 42, Євангельських християн-баптистів – 5, римо-католицької церкви – 2, Християн євангельської віри – 7, Української автокефальної церкви – 1, адвентистів сьомого дня – 1.

Політична палітра представлена 64 районними організаціями. Зареєстровано 49 громадських організацій, найчисельнішою з яких є районна організація ветеранів України.

Інформаційне забезпечення населення Могилів-Подільського району здійснюють газета «Слово Придністров'я» і Могилів-Подільська районна телерадіокомпанія «Об'єктив».

О. П. Реєнт

ІЗ ПОБАЖАННЯМ УСПІШНОЇ РОБОТИ

Шановні учасники та гості конференції!

Від імені Національної спілки краєзнавців України щиро вітаю вас із початком роботи П'ятої Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції, яка вкотре об'єднала всіх, хто любить рідний край, долучається до вивчення його історії та сьогодення.

Поле діяльності вінничан, котрі досліджують свою малу батьківщину, надзвичайно велике і благодатне, адже Поділля славиться багатою історією, чудовою природою, талановитими людьми. У давнину цей куточок називали земним раєм, а річку Південний Буг наші далекі предки нарекли Богом. На цій благословенній землі відбувалися події, які впливали на подальший розвиток не лише краю, але й усієї держави та Європи в цілому.

Вінниччина стала колискою для багатьох відомих постатей, котрі поповнили скарбницю не тільки вітчизняної, але й світової науки, культури, мистецтва. Це – Голова Центральної Ради УНР Михайло Грушевський, композитори Микола Леонтович і Петро Ніщинський, письменники Михайло Коцюбинський, Степан Руданський, Михайло Стельмах, Петро Перебийніс, Василь Стус, архітектор Владислав Городецький, художник Василь Хмелюк, кінорежисер Ігор Савченко. Із краєм пов'язані імена видатного хірурга Миколи Пирогова, композитора Петра Чайковського, художника Тропініна, театрального діяча, актора, режисера Миколи Садовського. І цей перелік можна продовжувати, адже Вінниччина відома своїми непересічними талантами в усьому світі. Багато із них мають пряму причетність до історії Могилів-Подільського району, згадаймо хоча б його уродженців академіка Євгенія Завойського, май-

стрів художнього слова Леоніда Мосендза, Михайла Каменюка, Юліана Волошиновського, кіносценариста Бориса Хандроса, етнографів, фольклористів, краєзнавців Івана Шиповича, Мефодія Рябого, Марію Руденко, Марію Гоцуляк…

А скільки збереглося природних заповідних куточків, архітектурних та історичних пам'яток, якими пишаються вінничани, мешканці мальовничого Придністров'я та докладають зусиль щодо їх збереження і представлення інформації про них в усьому світі!

Висловлюю щиру подяку всім, хто займається благодатною справою – досліджує історію населених пунктів, свої родоводи, збирає по крупинках, систематизує та оприлюднює інформацію про видатних людей, уродженців краю, та тих, чиї життя і діяльність пов'язані з Поділлям, збирає спогади, свідчення очевидців різних історичних подій.

Вивчення проблем локальної історії – вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху, оскільки питання, які розглядаються на конференції про комплексне дослідження краю, його конкретного регіону (м. Могилева-Подільського, Могилів-Подільського району) мають важливе значення для формування національної самосвідомості та відродження історичної пам'яті нашого народу.

Обговорення актуальних проблем краєзнавства сприятиме виробленню нових науково обґрунтованих концепцій для подальшого утвердження краєзнавства у системі соціо-гуманітарних наук.

Від імені Національної спілки краєзнавців України бажаю учасникам конференції плідної роботи, цікавих наукових дискусій, а також щоб ваш форум став помітним кроком у розбудові сучасного українського краєзнавства.

Л. В. Баженов

КРАЄЗНАВЧИЙ РОЗВІЙ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНИ (2012 – 2015 рр.)

Як відомо, 28 – 29 вересня 2012 року успішно відбулася Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція, яке веде відлік своєї організації і роботи від жовтня 1996 року, тобто на сьогодні вона перебуває напередодні ювілею – 20-річчя етапів її проведення. Від закінчення Четвертої конференції минуло всього три роки. Якими ж подіями, дотичними до розвою краєзнавчого руху на Могилівщині, вони були заповнені?

По-перше, ці роки ввійшли в історію українського народу і краян Революцією гідності (листопад 2013 – лютий 2014 рр.), анексією Криму і збройною агресією Російської Федерації на Сході України (березень 2014 р. і до нині), боротьбою за зміни в Конституції України у контексті децентралізації в державі, непростими жовтневими виборами 2015 року до місцевих органів влади, в яких безпосередньо брали і задіяні чимало жителів Могилів-Подільського району в якості учасників Майдану, воїнів Збройних Сил України, Національної гвардії та добровольчих формувань, у корпусі волонтерів на фронтах війни, виборців тощо.

По-друге, здавалося б, що в цих складних політичних та економічних умовах, в яких перебуває суспільство України, не до розвитку науки, краєзнавства, культури. Однак, як засвідчує історичний досвід, саме в такі періоди випробовувань названі та інші галузі гуманітарної сфери не тільки не здають своїх позицій, а й ще з більшою віддачею працюють на тло національно-культурної розбудови в ім’я єдиної України. Прикладом може слугувати всенародне відзначення в 2013 р. 1025-річчя прийняття Християнства в Київській Русі та 1000-ліття Лядовського скельного православного чоловічого монастиря,

що над Дністром на Могилівщині, 90-річчя утворення багатьох адміністративно-територіальних районів в областях країни, у 2014 р. – 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка, 70-річчя визволення України та в її складі Могилівщини від німецько-фашистських загарбників, у 2015 р. – 70-річчя Перемоги та закінчення Другої світової війни й інших важливих історичних подій, до яких були причетні краяни, Могилів-Подільська міськрайонна організація Національної спілки краєзнавців України.

Для прикладу, саме на президію Вінницької обласної організації НСКУ та Могилівську спілку краєзнавців припали організація і забезпечення діяльності 3 – 4 жовтня 2013 р. науково-краєзнавчої експедиції Національної спілки краєзнавців України "Сакральна історія Поділля" у складі відомих вітчизняних істориків, пам'яткоохоронців, музейників, викладачів вищих навчальних закладів, працівників туристичної галузі на чолі з головою цієї творчої Спілки, членом-кореспондентом НАН України, доктором історичних наук, професором Олександром Петровичем Реєнтом до Лядовського Свято-Усікновенського скельного чоловічого монастиря на Дністрі з метою вшанування його 1000-літнього ювілею. Нині Лядовський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир практично повністю відреставрований, відремонтований, вражає численних відвідувачів своєю величчю. Недарма він увійшов до номінації "Сім чудес Вінниччини". Учасники експедиції мали можливість власноруч пізнати його історію, доторкнутися до його сакральних цінностей, висловити свої побажання і рекомендації щодо його подальшої розбудови і внеску в духовність Поділля. Не менший інтерес викликали й знайомство членів експедиції зі Свято-Параскевинським храмом у с. Немія Могилів-Подільського району, екскурсія по пам'ятних місцях Могилева-Подільського, відвідання найвідоміших храмів міста: збудованим у 1754 р. храмом Святителя Миколая, зведеним на початку 1800-х рр. храмом благовірного князя Олександра Невського, хра-

мом великомученика Георгія Побідоносця (грецькою церквою), іншими історичними та архітектурними пам'ятками. Експедицію постійно супроводжували, вели екскурсію по історико-духовним пам'яткам голова Вінницької обласної організації НСКУ і голова Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля доктор історичних наук Сергій Дмитрович Гальчак, голова Могилівського районного осередку НСКУ Валерій Васильович Войтович, місцеві науковці і краєзнавці [1]. Результатом цієї експедиції стало видання збірника матеріалів, в якому високо оцінена робота краєзнавців Вінниччини і Могилівського осередку НСКУ, а їх діяльність висвітлилась на всю Україну [2].

Важливим доказом ефективності розбудови краєзнавства на Могилівщині у 2012 – 2015 роки є те, що місцевий осередок НСКУ фактично взяв шефство над низкою районів Середнього Подністров'я Вінницької та Хмельницької областей з налагодження краєзнавчого руху та організації в них науково-краєзнавчих конференцій. Зокрема, за ініціативою та безпосередньою організаційною участю голови Могилівської районної Спілки В. В. Войтовича здійснені підготовка і проведення Першої Шаргородської наукової історико-краєзнавчої конференції 17 – 18 жовтня 2014 року [3], наукової історико-краєзнавчої конференції «Віньковеччина в історії Поділля» 9 – 10 жовтня 2015 року [4] з виданням солідних наукових збірників матеріалів за результатами їх роботи, які вже посіли вагоме місце в історіографії історії України та поділлєзнавства. До цих конференцій були залучені не тільки краяни, але й науковці з різних регіонів України. Під впливом краєзнавців Могилівщини стали регулярно скликатися міжнародні і всеукраїнські науково-краєзнавчі конференції в сусідньому Барському районі Вінниччини під назвою «Барська земля Поділля» [5]. Водночас Могилівський осередок НСКУ співпрацює з краєзнавцями придністровських Чернівецького, Муровано-Куриловецького і Ямпільського районів Вінниччини у справі підготовки таких са-

мих науково-краєзнавчих конференцій. До того ж, він продовжує від 1996 р. тісно співробітничати з Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та його Вінницькою філією, з Інститутом історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Державними архівами Вінницької і Хмельницької областей, Вінницьким і Хмельницьким обласними краєзнавчими музеями, Державним історико-культурним заповідником «Межибіж» у Хмельницькій області та низкою інших наукових установ і вищих навчальних закладів Подільського регіону. Така співпраця забезпечла високий науковий рівень проведення I – V Могилів-Подільських науково-краєзнавчих конференцій, що фактично мають всеукраїнський статус, та виданих їх наукових збірників. Завдяки цьому Могилів-Подільський визнано як важливий науково-краєзнавчий і культурний центр України.

За останні три роки члени Могилівського осередку НСКУ, вчені Вінниччини та інших наукових центрів України, яких зацікавлює історія Середнього Подністров'я, здійснили низку наукових видань і публікацій про різні аспекти цього краю. Ми маємо на увазі книги до 200-річчя Великого Кобзаря А. Подолинного «Тарас Шевченко і Вінниччина» [6], С. Гальчака «Український Прометей Т. Г. Шевченко і Вінниччина» [7], О. Рогового «Подільські стежки Тараса Шевченка» [8] та інших авторів, а також видання О. Рогового, М. Іванюка, В. Шпака-Мельника «Подільськими стежками Богдана Хмельницького» [9], в яких розглянуто перебування на Могилівщині у 1846 р. геніального поета та в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Великого гетьмана. До 70-річчя визволення України та Вінниччини вийшов у світ збірник документів і матеріалів із розгорнутою вступною статтею упорядників С. Гальчака і В. Чехівського «У лещатах «нового порядку»: населення Вінничччини під нацистським окупацій-

ним режимом» [10], книги «Ступені мужності» [11] та серія монографічних досліджень про Вінниччину в роки Другої світової війни, здійснені у 2013 –2015 рр. С. Гальчаком, в яких належно представлені події того часу на Могилівщині («Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості» [12], «Жіноче обличчя війни»: вінничанки на захисті Вітчизни (1941 – 1945)» [13], «Словом і багнетом»: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні» [14]). В 2003 – 2014 рр. відбулася широка презентація для громадськості Могилів-Подільського району книг відомих науковців Вінниччини К. Завальнюка, О. Кравчука, Ю. Легуна «Леонід Мосендз у документах епохи» [15], місцевого краєзнавця з Бронниці В. Колесника «Хранитель історії» (про видатного історика медицини, уродженця Могилівщини О. А. Грондо) [16], М. Крижанівського «Черепки. Сільські оповідання» [17], історика А. Сварчевського «Язичницька епоха на Поділлі: міф і реальність» [18] та ін. С. Гальчак у своєму черговому капітальному виданні «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі XIX – поч. XXI ст.» [19] вмістив загальну характеристику розвитку краєзнавчого руху та подав біографічні довідки та творчий доробок краєзнавців Могилівщини.

Проте найбільш систематично і докладно краєзнавча тематика продовжувала висвітлюватися у 2012 – 2015 рр. на шпальтах популярних могилівських газет «Слово Придністров'я» та «Краяни». Зокрема, лідером краєзнавчих публікацій виступає часопис «Слово Подністров'я», в якому вміщено за останні роки понад 20 таких матеріалів. На половину менше друкували краєзнавчі статті газета «Краяни», альманах «Русалка Дністровая» і лише час від часу про різні аспекти минулого Могилівщини висвітлювали газети «Вінницький край», «Подільські джерела» та інші. З-поміж краєзнавчих публікацій, зокрема газети «Слово Придністров'я», привертають увагу статті Л. Знак «Бернашівка багата на Трипілля» [20], П. Нечитайла «Подільський Шаолінь» (про печерні храми в с. Нагоряни Могилівсь-

кого району) [21], О. Владимирського «Лядівському монастирю 1000 років» [22], А. Бойти «Дух Старицького витає в Кричанівці» [23], С. Вікторовича «Нелегкими партизанськими стежками Придністров'я» [24], Л. Люблінської «Історія старої хати (с. Шлишківців)» [25] та інші. Натомість газета «Краяни» та альманах «Русалка Дністровая» більш широко вміщували статті та матеріали до 1000-ліття Лядівського монастиря і 70-річчя визволення Придністров'я від німецько-фашистських з-агарбників [26; 27].

Варто відзначити, що місцева влада, установи закладів культури, освіти міста і району в тісній співпраці з Могилівською спілкою краєзнавців продовжують плідно впроваджувати історію та культуру свого краю, населених місць, проблеми соціально-економічного й політичного життя, популяризувати пам'ятки історії, архітектури, природи на місцевому телебаченні та в мережі Інтернету. Відповідні ілюстровані історичні довідки і статті про Могилів-Подільський і район ми читаємо у всесвітній електронній енциклопедії «Вікіпедія», на сайтах Могилівської міської та районної ради, сайті Могилівського краєзнавчого музею, на неофіційному сайті Могилева-Подільського тощо. Така практика, яку доцільно розширювати і якісно поглиблювати, – запорука найширшого залучення української і світової громадськості до історичного пізнання та інших аспектів життя Могилів-Подільщини, гарант зростання іміджу, інтенсифікації розвитку туризму в цей мальовничий придністровський край.

Сьогодні в осередку краєзнавців Могилівщини активно працюють діячі та подвижники В. В. Войтович (один із ініціаторів і головних організаторів проведення I – IV-ї Могилів-Подільських науково-краєзнавчих форумів упродовж 1996 –2015 років), який удостоєний у 2013 р. знаної нагороди Національної спілки краєзнавців України – звання «Почесний краєзнавець України», М. В. Гоцуляк (директор районного музею етнографії і народної творчості імені Марії Руденко, лауреат всеукраїнської

премії імені Івана Огієнка), С. В. Вікторович (директор Могилів-Подільського краєзнавчого музею), А. М. Бойта (з с. Кричанівка, ветеран краєзнавчого руху), А. П. Соляр (викладач міського технолого-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету), краєзнавець з с. Бронниці В. М. Колесник та ін.

Підсумовуючи здобутки на ниві розвитку краєзнавства та регіональних досліджень історії, культури і природи Могилів-Подільщини за останні роки, варто визнати, що ця робота тут здійснюється постійно і потужно в тісній співпраці з науковцями вищих навчальних закладів Вінниці, Бара, Кам'янця-Подільського, Хмельницького, Чернівців й інших міст, дослідниками цього краю інших областей України та зарубіжжя (Польща, Росія, Молдова тощо). Далеко не кожне місто і район Вінниччини може похвалитися проведенням таких потужних науково-краєзнавчих конференцій, що незмінно відбуваються в Могилеві-Подільському з 1996 року, та виданням солідних наукових збірників матеріалів за результатами їх роботи. До наукового збірника V Могилів-Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції включено понад 70 авторських доповідей (статей), які засвідчують про значне зростання когорти вчених і краєзнавців, які присвятили себе дослідженню і популяризації цього придністровського краю і за останні три роки здійснили солідні напрацювання та нові відкриття в різних етапах його історії й, таким чином, надалі утвердили місто як важливого наукового і краєзнавчого центру не тільки на Поділлі, але й на всеукраїнському рівні. І в цьому запорука подальшої розбудови краєзнавчого руху та регіональних досліджень на Могилівщині.

З-поміж першочергових завдань для осередку краєзнавців на перспективу ми вважаємо доцільним здійснити перевидання навчальних посібників з краєзнавства району в світлі новітніх вимог історичної науки для потреб освіти, розпочати підготовку до створення енциклопедичного словника Могилів-Поділь-

ського району, не полишати роботу з написання повнокровних нарисів та видання книг про міста і села краю у контексті перевидання тому «Історія міст і сіл України. Вінницька область», посилити пам'яткоохоронну справу та музейне будівництво, включитися у виконання державних програм і завдань, які накреслені і прийняті Національною спілкою краєзнавців України у Києві та в її складі Вінницькою обласною організацією спілки, формувати й виховувати у своєму колективі творчих професійних краєзнавців – членів НСКУ.

Джерела та література:

1. Звіт Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля за 2013 р. // Архів Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, ф. 1, спр. «Звіти Центру за 2010 – 2014 рр.».

2. Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009 – 2013 рр. Документи та матеріали / Нац. Спілка краєзнавців України; за заг. ред О. П. Реєнта; упоряд.: Є. В. Букет, С. Д. Гальчак, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – 340 с.

3. Перша Шаргородська наукової історико-краєзнавча конференція: матеріали конференції. 17 – 18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької обл. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – 276 с.

4. Віньковеччина в історії Поділля: матеріали конференції 9 – 10 жовтня 2014, смт. Віньківці Хмельницької обл. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – 220 с.

5. Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля»: європейська традиція та перспективи сталого розвитку», 25 – 27 вересня 2014 р. – Бар, 2014. – 346 с.

6. *Подолинний А. М.* Тарас Шевченко і Вінниччина. Іменний словник / Анатолій Подолинний. – Вінниця: ПП «Т.Д. Едельвейс і К», 2012. – 104 с.

7. *Гальчак С. Д.* Український Прометей Т. Г. Шевченко і Вінниччина / Сергій Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 100 с.

8. *Роговий О. І.* Подільські стежки Тараса Шевченка / Олександр Роговий: Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. – 224 с.

9. *Роговий О.* Подільськими стежками Богдана Хмельницького / О. Роговий, М. Іванюк, В. Шпак-Мельник. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 120 с.

10. У лещатах «нового порядку»: населення Вінничччини під нацистським окупаційним режимом. Збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 336 с.

11. *Гальчак С. Д.* Ступені мужності. 2-е вид., доп., перероб. / Сергій Гальчак. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 224 с.

12. *Гальчак С. Д.* Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості / Сергій Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2015. – 608 с.

13. *Гальчак С. Д.* Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни (1941 – 1945)». – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – 460 с.

14. *Сергій Гальчак.* Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні / 2-е вид. доповн. / Сергій Гальчак. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. – 100 с.

15. *Завальнюк К.* Леонід Мосендз у документах епохи» / К. Завальнюк, О. Кравчук, Ю. Легун. – Вінниця: ТОВ «Вид-во друкарня Діло», 2013. – 272 с.

16. *Броницький В. (Колесник).* Хранитель історії / В. Броницький (Колесник). – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 160 с.

17. *Крижанівський М. М.* Черепки. Сільські оповідання» / М. М. Крижанівський. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2014. – 208 с.

18. *Сварчевский А. В.* Языческая эпоха на Подолии: миф и реальность (Исторические очерки и попытка анализа). Изд. 2-е / А. В. Сварчевский. – Вииница, 2013. – 64 с.

19. *Гальчак С. Д.* Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. Вид. 2-е, доп. / Сергій Гальчак. – Вінниця: ПП «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 876 с.

20. Слово Подністров'я (м. Могилів-Подільський). – 2013. – 2 серп. – С. 8.

21. Там само. – 2013. – 14 лист. – С. 7.

22. Там само. – 2013. – 20 верес. – С. 1.

23. Там само. – 2015. – 1 трав. – С. 5.

24. Там само. – 2013. – 20 верес. – С. 4.

25. Там само. – 2014. – 10 січ. – С. 7.

26. *Нагорна О.* 70-а весна визволення Могилева-Подільського від німецько-фашистських загарбників // Краяни (м. Могилів-Подільський). – 2014. – 20 бер. – С. 1.

24. *Кокряцький С.* Твердиня духу Подільського. З історії Лядівського скельного монастиря / Сергій Кокряцький // Русалка Дністровая. – 2013. – С. 41 – 48.

ДЖЕРЕЛА ТА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНУ

О. І. Роговий

ДО ВИТОКІВ ЛЯДОВИ

На українських землях можна нарахувати не менше п'яти хрещень (Андрія Первозванного у І ст., готське у ІІІ – V ст., Аскольдове у ІХ ст., Ольжине і Володимирове у Х ст.), не рахуючи локальних у Подністров'ї (болгарське наприкінці ІХ ст., «Мефодієве» на початку Х ст.). В районі Лядови ще задовго до офіційного заснування монастиря Антонієм Любецьким (який пізніше став Печерським) селилися ченці, але з хронологічним обґрунтуванням цього є певні труднощі (не випадково у відповідних статтях історичних енциклопедій та біографіях Преподобного «лядовський епізод» не згадується). Ми маємо лише записані в ХІХ ст. перекази про Антонієві печери. Що ж стосується тверджень про похід князя Івана Берладника нібито до Лядовської гори, то це фантазії сучасних авторів (в руських літописах вона не згадується) [4; 13]. Переплутують місце сховку російського самозванця Т. Акундінова: Лубенський Мгарський монастир з Лядовським. Насправді під час переговорів з царськими послами у Ямполі в 1650 році Богдан Хмельницький був зайнятий сватанням старшого сина і не міг бути в Лядовій. Він якщо й бачив скельний монастир, то лише під час проїзду з Кам'янця до Могилева, коли 24 червня 1652 року зупинявся в сотенному містечку Яришеві, в сферу якого входила Лядова [11, с. 154]. Також не розрізняють Лядовського монастиря на Поділлі і Лядинського на Чернігівщині при зустрічі його ченців під Путивлем з російським воєводою у 1649 році і при проїзді єрусалимського патрі-

арха Паїсія (якого деякі новітні дослідники нарекли афонським). [3, с. 119 – 120; 13; 14, с. 146].

В умовах джерельного дефіциту своє слово мають сказати археологія, топоніміка і географічно-комунікаційні особливості досліджуваних подій. Монастир дістав свою назву від стародавнього села Лядова. Перша письмова згадка про нього трапляється у 1388 році в грамоті володарів Подільського князівства Коріатовичів, які пожалували воєводі Немирі Бакотську волость з численними селами, серед яких – «Бронниця, Лядава і Бучаї» [16, с. 38 – 39].

Але чи існував цей населений пункт за 4 століття до цього, коли тут монахував Антоній? Давнину міст даного регіону засвідчує античний географ перших століть нашої ери Клавдій Птолемей, який називає 5 міст «вище ріки Тіри (Дністра – *О. Р.*) від Дакії» (отже, це не дакійські міста, як дехто поспішив оголосити). Їх намагалися локалізувати від Дубоссар до Львова (хоча вони мають лежати в середній течії Дністра), у Молдові і Чернівецькій області (ігноруючи їх лівобережне розташування), пояснюючи назви з на той час чужої для цих місць латинської мови. Пропоную уточнений аналіз на основі місцевих особливостей і найбільших знахідок римських монет в гаданому регіоні (в Ольгополі, Тростянці, Мурафі, Бронниці, Лядові, Бакоті і численних пунктах під Збручем) [23, с. 62].

Птолемей дав такий перелік наддністрянських міст із заходу на схід: Карродунон (є ще варіант з латинським закінченням –ум), Майтоній (-ум), Клепідава, Вибан(Вибіон)таварій (-ум), Еракт (Ерактон) [5, с. 183]. Географ розмістив більшість з них на одній широті – 48 градусів 40 мінут, і лише Майтоній південніше – на 48 – 30 відповідно. Віддаль між містами була в півтора градуси довготи, а ось між двома останніми – всього 20 мінут, тобто вони лежали поряд і могли належати спорідненим племенам [5, с. 188].

Карродунум (від кельтського «кар» – камінь і «дун» – фортеця) найвірогідніше слід шукати в районі Кам’янця-Подільсь-

кого, де є чимало однокореневих топонімів: Великий і Малий Карабчиїв, Карачківці, Карижин тощо). Підтвердження знаходимо у того ж Птолемея, який розміщує Карродунум недалеко від витоків Тіри-Дністра з гори Карпатос («гори карпів» – гадано слов'янських племен Прутського басейну [6, с. 65]) і в польського інтерпретатора Садовського, який прив'язав наведені античним географом координати згаданого міста до гирла Збруча [10]. Сучасні дослідження виключили з кандидатів сам Кам'янець, де «…в античну добу не існувало навіть поселення, не то що міста…» [7, с. 120].

Майтоній (у візантійській середньогрецькій вимові – Метоній) я вивожу від давнього слова «май» – священний камінь і «тон» – місто (останнє збереглося в слов'янському «тин» і британському «тоун») [17, том 2, с. 33; 261]. Сергій Кокряцький бачив основу у фракійському «мето» – будівля, поселення, маєток. [12]. Думаю, звідти беруть початок і подільські села з коренем Майдан, яких поспішили пов'язати зі співзвучним тюркським словом, що значить «підвищення, відкрита місцевість, площа в місті, місце виробництва деревного вугілля, дьогтю, поташу в лісі». Насправді прийшлі тюркомовні народи так на свій лад охрестили місця язичницьких капищ. Але чи можна вважати «місто святого каменю» першою згадкою про Лядову і її святині? Згідно Птолемеєвої системи координат, Майтоній – найпівденніший з 5 придністровських міст. Подібним чином – перед заворотом Дністра на північ – розташована Лядова, та значення «лука», як ми побачимо далі, відповідає семантиці наступного міста. Відтак не виключено, що Майтоній знаходився в районі Бакоти, за якою Дністер повертає на північний захід (Ян Потоцький вказував на сусідній Китайгород). Ще В. Антонович помітив подібність історичних пам'яток Бакоти і Лядови. Особливо його вразив шестиметровий моноліт при вході до монастиря і він порівняв його із дольменами Західної Європи [1; 4, С. 21].

Клепідава (де «клепік» – місце обробки риби і дакське «дава» – місто [17, том 2, с. 174, 285; 18, с. 14]) ще в XIX ст. була

ототожнена зі співзвучною Лядовою [10]. Ланцюжок змін у вимові міг утворитися наступним чином: Клепідава (так у Птоломея) – Лепідава (як з випадінням приголосної стали писати на окремих варіантах VIII Птолемеєвої карти Європейської Сарматії) [2, с. 20 – 21]) – Ледава (ця форма побутувала ще в XIX ст.) [21, с. 334] – Ладава (польська транскрипція) – Лядава і Лядова (українська передача, відома з XVII ст.) [14, с. 272]. Зважаючи на наявність печер над схилами Дністра, можна зблизити початкові склади топоніма Клепідава з латинським «клаудо» – замикати (від чого пішло «кляштор» – монастир [8, с. 471]) і німецьким «клауз» – «келія», «скит», адже саме з II ст. переселялися з Повіслення в Причорномор'я німецькі племена готів, які включили у свою імперію і слов'ян [19, с. 206]. До речі, останні звали переселенців трулами (мабуть, за давньою назвою Дністра – Тіра[6, с. 63]). Про походження назви міста Клепідава від гідроніма скажемо дещо нижче.

Вибантаварій та Ерактон, судячи із вищої широти, лежали не на самому березі Дністра, а десь на шляху до Південного Бугу. Щодо останнього міста, то його назву повязують з річкою Ерак, на якій були розбиті гунни після смерті Аттіли. Цікаво, що ці племена вперше зафіксовані як «хуни» у того ж Птолемея (між бастарнами в Прикарпатті і сарматами в Причорномор'ї, тобто десь у Побужжі!) [5, с. 185].

Ерактон – «місто на річці Ерак» («Ерак» – гідронім, «тон» – місто, етимологія цього слова розібрана в назві Майтонія). Судячи з найменування самої ріки (яке, ймовірно, в тюркомовних гуннів утворилося словами «ер» – річка, «ак» – біла), то вона могла мати широку світлу долину чи білі відклади (вапняки залишилися на Поділлі після відступу 10 млн. років тому Сарматського моря), а тому варто придивитися до приток Дністра чи Бугу з такими характеристиками. Та й навіть Південний Буг, який у турок мав подібну назву («Ак-су» – Біла Вода) [21, с. 423], є кандидатом на р. Ерак (раніше її шукали у низівях Дніпра, але ж він разом з Бугом впадає в один лиман!). До речі, Пто-

лемей не згадує Південний Буг під звичною греко-скіфською назвою Гіпаніс, а дає уже під тюркською: Аксиак (де «ас» або «си» – річка, а про значення «ак» вже згадувалося) [5, с. 186; 17, том 1, С. 65]. Отже, етимологія рік Ерак та Аксиак (Асіак в інших авторів) – тотожна!

Зовсім поряд знаходився Вибантаварій, який міг бути просто військовим табором (подібне слово «табара» в румунській мові зберегло значення «табір» [17, том 2, с. 229]) одного з племен гуннського кола. Таке під назвою вибіони дійсно згадується між бастарнами і сарматами. На захід від них – каріони (тому Карродунон можна розуміти і як «місто каріонів») [5, с. 187].

Варто спробувати виводити із етнонімів і решту назв подністровських міст. Так, Метоній співзвучний із сарматським племенем язигів-метанастів (буквально «переселенців»), які саме в той час мігрували сюди і чиї кургани із золотом розкопані в Придністров'ї [5, с. 184].

Їхню країну Птолемей зве «Тагрі», в чому раніше бачили загадкове плем'я тагри. Насправді це в перекладі значить Пониззя – долитовська назва Поділля! («таг» – «низ» у мовах іранських народів, а «рин» і досі – «насип на Дністрі», що походить від давнішого терміну «низький беріг» [17, том 1, с. 230; том 2, с.171, 230] У цьому краю давній географ поміщає народ тірангетів (в основі – давня назва Дністра, як і в тиверців). До речі, літописець зве тиверців «толковинами», в чому побачили «перекладачів». Але тут можна розуміти і «тлумачів» Святого писання, яке в Придністров'ї сприйняли раніше русів від візантійців та болгар…

Прибічником етномовного підходу був дослідник позаминулого століття Ю. Кулаковський, який писав: «Клепідава вказує на гетів або даків, Карродунум – на кельтів» [15]. Втім, сучасні дослідники не виключають виникнення топоніма «Лядова» через кельтське посередництво [23, с. 72]. Про Клепідаву можна додати, що С. Кокряцький бачив у її назві етнонім «калліпідаї» – геродотового племені межиріччя Дністра і Бога, зблизивши з

цим арабський варіант назви міста – Келибея, і локалізував з Бронницею біля Могилева, притягнувши її назву до латинського «клепіс» – щит [12].

Що ж до пізнішої форми Ледава, то вона може походити від одного зі слов’янських племен – лензанінів (лендзян, де в основі дослідники вбачають давньослов’янське «лед» – необроблена земля) [9, с. 211]. Їх згадує в Х столітті Костянтин Багрянородний поряд з ультинами (уличами) та дервленінами (древлянами) як сусідів печенізької феми Іртім [6, с. 171]. Втім, є ще значення «поляни», що прямо вказує на зв'язок із Києвом.

Перспективна лінія виводити назву села від однойменного гідроніма. Офіційно його тлумачать зі словянського «лядо» – покинута ділянка землі, цілина, що явно нелогічно для річкової назви [24, с. 93]. Гідроніми відображають найдавніший пласт історії. Зокрема, закінчення «-ва» іде від північних фіннів та прабалтів, які колись просунулися далеко на південь, і означає просто «річка» [17, с. 114, 120]. Воно широко представлене як на півночі (Дауга-ва. Моск-ва, Непряд-ва, Прот-ва), так і в басейні Дністра (Руса-ва, Мурах-ва, Нічла-ва, Ніч-ва). Цікаво, що на березі Балтійського моря є співзвучне з Клепідавою м. Клайпеда. Її назву пояснюють від основи «кривоногий» [19, с. 203]. Напевно, це походить від якоїсь праіндоєвропейської основи, бо співзвучні слова є і в інших мовах (зокрема, в латинській «клаудус» – кривий) [8, с. 45]. А отже притока Дністра спочатку мала нині забутий смисл «Крива» або «Звивиста річка».

Думається, що на початкові букви вплинуло давнє «кло», «кла» з пізнішою формою «ключ» – « річкова звивина», «лука», джерело» [17, том 1, с. 285], а вже потім перша приголосна випала і еволюція привела до сучасної вимови – Лядова. До речі, ще одне село під такою назвою виникло у верхівях річки – «Берлинці або Ладава» (1617 р.), але з часом стала вживатися перша форма (нині с. Польове Барського району). [14; с.181, 252]. Подібну назву колись носили і Буцни на цій же річці – поселення «Врочисько Ладава» [20, с. 124].

Отже, село Лядова назване в честь однойменної річки (гідронім якої – балтського походження) і могло існувати в часи подорожі Антонія, бо бере початок від стародавніх міст – Клепідави або (не виключено) Майтонія.

Джерела та література:

1. *Антонович В*. О скальных печерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В. О. Антонович // Труды археологического съезда в Одессе. – Т. 1. – 1883. – С. 1 – 17.

2. *Вавричик М*. Україна на стародавніх картах / М. Вавричик. – К., 2004.

3. *Грушевський М*. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Том IX-1. – К., 1996. – 880 с.

4. *Давиденко В*. Монастир / В. Давиденко. – Вінниця: ДКФ, 2006. – 280 с.

5. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. 1 том. Античные источники. – М., 2009. – 352 с.

6. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. II том. Византийские источники. – М., 2010. – 384 с.

7. *Задорожнюк А*. Дако-римська концепція походження Кам’янця-Подільського: історичний міф чи наукова гіпотеза / А. Задорожнюк // Матеріали XIV подільської наукової історико-краєзнавчої конференції (14 – 15 листопада 2014 року). – Кам’янець-Подільськй, 2014. – С. 117 – 120.

8. Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – К., 1985. – 512 с.

9. Етимологічний словник української мови. – Т. 3. – К., 1989. – 552 с.

10. *Дюкарев К*. История цивилизаций на Днестре до 1792 года / Інтернет-сайт.

11. *Коваленко С*. Україна під булавою Богдана Хмельницького / С. Коваленко. – Том 3. – К., 2009. – 480 с.

12. *Кокряцький С*. Клепідава Клавдія Птолемея / С. Кокряцький // Резонанс. –1992. – № 21.

13. *Кокряцький С*. Пам’ятник народної боротьби (з історії Лядовського скельного монастиря) / С. Кокряцький // Комсомольське плем’я. – 1989. – 8 – 22 червня.

14. *Крикун М*. Подільське воєводство у XV – XVIII ст. / М. Крикун. – Львів, 2011. – 733 с.

15. *Кулаковский Ю*. Карта Европейской Сарматии по Птолемею / Ю. Кулаковский. – К.,1899. – 35 с.

16. *Михайловський В*. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. Михайловський. – К.: Темпора, 2012. – 450 с.

17. *Мурзаев Э*. Словарь народных географических терминов / Э. Мурзаев. – Том 1 – 2. – М., 1999. (– Т. 1 – 340 с.; Т. 2 – 354 с.).
18. *Пламеницька В*. Кам'янець-Подільський / В. Пламеницька. – К., 2004. – 180 с.
19. *Поспелов Е*. Географические названия мира / Е. Поспелов. – М., 2002. – 512 с.
20. *Сварчевський А*. Писемні згадки про містечко Лядаву над Дністром у другій половині XIV та XVI ст. / А. Сварчевський // Матеріали XIV подільської наукової історико-краєзнавчої конференції (14 – 15 листопада 2014 року). – Кам'янець-Подільськй, 2014. – С. 123 – 127.
21. Словник гідронімів України. – К., 1979. – 784 с.
22. *Тищенко К*. Іншомовні топоніми України / К. Тищенко. – Тернопіль, 2010. – 240 с.
23. *Тищенко К*. Італія та Україна. Тисячолітні етномовні контакти / К. Тищенко. – К., 2009. – 192 с.
24. *Янко М*. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Янко. – К.: Радянська школа, 1973. – 184 с.
25. Вікіпедія.

М. Мошак

ДАРЧА ГРАМОТА ЯК ІСТОРИЧНИЙ РАРИТЕТ

У головному Варшавському архіві давніх актів зберігається грамота про надання певних сіл Могилівщини подільським шляхтичем Билиною з Нубинець на користь кам'янецького каштеляна Федора Бучацького [1]. Зокрема у ній йдеться про те, що подільський шляхтич Билина передає у користування кам'янецькому каштелянові Федорові (Теодорикові) Мужилі Бучацькому *"Theodrikus de Buczacz kastalanus et kapitanus*" [2] певні села, на той час Кам'янецького повіту. Документ проходить через руки тодішнього кам'янецького судді Сігізмунда із Ягольниці [3] і кам'янецького підсудка Сігізмунда із Верб-

ковців [4], які виступають представниками від Подільської землі.

Документ такоє віднотовує суддю Подільської землі Миколая із Гуменець [5] та підсудка Яна із Боришковець [6].

Сам у документі титулується як «*Nobiliis Bilyna de Nubincze» – тобто шляхетний Билина із Нубинець* [7].

А подільські села, які він передає на користь Федора Мужили з Бучача, у документі відчитуються як: «*villas Ladava Knidincze Muholuwcze et Srebrna in Terra Podolie et districtu Kamenecensi*» [8].

Свідками виступають такі особи: кам'янецький підкоморій Януш, Буско з Кочина, Миколай із Крикова та інші. Зокрема у документі вони значаться як «*...suppinceria Janussio Succamerario Kamenecensi* [9], *Buschone de Koczyna* [10], *Nicolao de Krykow* [11] *et olys ...*».

У грамоті також зазначено: «...Acta in Kamenecensi feria sexta in crastino forum scti'Georgii ad Adalberti Martium putibastremuset Nobiladonus'...», що може свідчити про те, що документ був виставлений у Кам'янці-Подільському.

Цей документ помилково датований архівними укладачами під 1658 роком, що зовсім не відповідає дійсності і суті документа, бо усі особи, які у ньому згадуються, жили у другій половині XVI століття. Можливий час його створення – початок 60-х років XV ст. А найшвидше – це 1452 рік, коли згідно із рішенням польського короля Казимира, Федору Мужилі- Бучацькому було надано село Гольчедаїв *"villa Alczidaiow"*разом із городищем Жван і обширною волостю із багатьма селами, куди належали і населені пункти, вказані у цій грамоті. Зокрема, окрім Гольчедаєва і Жвана, згадуються: Михайлівці (межа Могилівського і Ушицького повітів), Долини (тепер Доліняни, поблизу м. Снітків), Курилівці – тепер Муровані Курилівці на р. Жван, Височок (тепер Берлинці Польові і Лісові на р. Лядаві), Лядава з печерами, Серебрна, Озаринці, Карачівці (тепер не існують), Романово дворище (можливо с. Романки на

р. Немії), Мухеково дворище, Олатківці, Грицівці (тепер Карачівці на р. Калюс) та Кудівці [9].

Як бачимо, датування цього документу і, можливо, його наповнення, вступають у суперечність із загальноприйнятою версією надання цих маєтностей у власність все тому ж пану Федору Мужилі-Бучацькому. Згідно із існуючою думкою, ці села були надані вище йменованому панові разом із усією Гольчедаївською волостю королем Сигізмундом у 1452 році, з метою оборони цих земель від татарських кочівників, із обов'язковою умовою відбудови (чи відновлення) замків у Гольчедаєві, Хаджибейові (Хаджибеїв Маяк – пізніше Одеса), Караул.

Тоді чому у цьому документі віднотовується шляхетний Билина із Нубинець у якості надавача кількох сіл і містечок, які фігурують у вже згадуваному документі на надання королем Гольчедаївської волості на користь Федора Мужили Бучацького? Можливо, польський король якимось чином компенсував шляхетному Билині із Нубинець вартість його маєтностей, які останній передав на користь Федора Бучацького?

Загалом документ, який засвідчує передачу цих маєтностей, на сьогодні вважається втраченим, і як резюмує у своїй праці про Барське староство відомий український історик Михайло Грушевський, – він не користувався оригіналом грамоти про надання Гольчедаївської волості для Федора Мужили-Бучацького, а лише підтвердною грамотою короля Сигізмунда Августа, наданою на місто Гольчедаїв із належними до нього селами, печерами і лісами в Кам'янецькому повіті для Георгія Язловецького (нащадка славетного роду Мужил-Бучацьких), датованою 28 березня 1553 року. На сторінці 40 своєї праці про Барське староство М. Грушевський зокрема зауважує: *«подлинного текста мне не удалось встретить»* [10]…

Коментар, джерела, література:

1. AGAD, dokumenypergaminomy, sygn. 8245, м. лат.

2. *Theodrikus de Buczacz kastalanus et kapitanus* – Федір (Теодорик) Мужило з Бучача належав до стародавнього західноукраїнського шляхетного роду Мужил, вихідців чи вододарів Бучача і Язлівця. Про знатний і потужний рід Мужил-Бучацьких побутує чимало історичних трактувань, що стосується їхнього походження. Польські дослідники безперечно записують його до польської шляхти, говорячи про його походження від ленчинської гілки Авданців *(В. Михайл., Ел. Сп. – с. 118).* При цьому акцентують увагу на їхньому прізвищі Бучацькі, яке, як можна звогадатись, було отримано від володіння містом Бучачем. Зрештою, із таким прізвищем ототожнюється в історіографії цей рід. На нашу думку, тут не так усе просто. Що стосується приналежності цього роду до ленчинської гілки Авданців, то це припущення, яке робить у своїй розвідці Владислав Семкович *(Semkowicz W. Rod Awdancow w wiekach srednich. – Poznan, 1920. – S. 257),* мабуть опираючись на той факт, що цей рід послуговувався гербом «Авданець». Що стосується прізвища, то часто їх отримували володарі від тих населених пунктів, якими вони володіли. В даному випадку, Бучацькі володіли м. Бучач, що знаходиться в галицькій частині Поділля. Та і в цьому документі дослівно звучить *"Theodrikus de Buczacz"* – тобто Теодорик з Бучача. Найвірогідніше те, що ці володарі мали прізвище Мужило, яке польські дослідники приписують лише Михайлові, синові Михайла Авданця. Хоча це прізвище значиться не лише за Міхалом, але й за Теодориком (Федором), ще одним сином Михайла Авданця, про якого йдеться у цьому документі. І на підтвердження того можна зробити посилання на на «Хроніку Європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, укладену автором ще наприкінці XVI ст. Зокрема останній, описуючи захоплення Кам’янця, після смерті Вітовта у 1430 році, серед нападників називає і представників родини Мужил *«...Федор (Theodoryk), Михайло (Muzylo), брати з Бучача...»* (*С. 331*). А в іншому місці, коли йдеться про відсіч молдавським нападникам на Поділля (1431р.), той же О. Гваньїні називає серед захисників, яких *«Король одразу ж послав Федора Мужила и Михайла, братів Бучацьких, а з ними подолян» (С. 333).* У той час, коли прізвища лише формувалися, і часто люди мали лише імена, а прізвища отримували від місця свого перебування (населеного пункту), пізніше знані, як пани Бучацькі, могли мати на початках прізвище Мужило. Тому трактування деяких істориків, що прізвище стосувалося лише брата Федіра Міхала не витримує жодної критики. *(Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст. – Харків, 2009. – С. 57 – 59).*

3. У документі згадується ряд відомих на Поділлі особистостей. Якщо йти за порядком їх розташування у цій грамоті, то перший віднотовується суддя *Сигізмунд, який писався із Ягольниці, (та Новоселець, г. Діброва)* і який був кам’янецьким суддею поміж 1455 і 1487 рр. Помер 9 вересня 1521

року. *(Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku.Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – s. 106).*

4. За ним іде український шляхтич *Сигізмунд з Вербковець (гербу Корчак),* кам'янецький підсудок у 1480 – 1485 рр, син Івана Сметанки (Яна із Ягольниці), кам'янецького хорунжого, 1485 – 1500 рр. *(Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku.Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – S . 52, 235).* Тому науковці часто плутають цих двох Сизігмундів. Сигізмунд із Вербковець також відомий, як Сигізмунд Сметанка з Вербковців *"Sigizmundus Smyotanka subiudex"*, який згадується у документах під 1482 – 1487 рр. *(Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku.Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – S. 97 – 98).* Одно рож. Герб Корчак, *Леон Бялковський.* Сметанки, гербу «Корчак», вихідці із руських Корчаків. У XVI ст. – дідичі на Олексинцях і інш. у Кам'янецькому старостві, закладають костьол у Олесинцях *(Pulaski. Kronika rodow. – T. 1).*

5. Наступним у грамоті згадується український шляхтич *Миколай (Чорний) із Гуменець (і з Бабшина), гербу Свірчек*, кам'янецький підсудок 1437 – 1439 рр., і суддя у 1439(?), та 1441 – 1447 роках. *(Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku.Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – S . 205).*

6. Кам'янецьким підсудком у 1446 – 1471 рр. виступає український шляхтич Ян із Боришковець. Помер у 1499 році. *(Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku.Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – S. 192).* Відомо також, що 12 травня 1431 року у Перемишлі польський король Владислав – Ягайло надає Миколі та Івану з Боришковець с. Дашково Дворище Бакотського повіту із записом 40 гривень. *(Жалувана грамота польського короля Владислава – Ягайла подільським зем'янам Миколі та Івану з Боришковець на володіння с. Дашкове Дворище Бакотського повіту з записом 40 гривень. 12 травня 1431 р., Перемишль // AGZ. – T. 5. – Lwiw, 1875. – № 51. – С. 66 – 67; О. Білецька. Поділля на зламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса. – 2004. – С. 277, 318).* Востаннє з цим урядом він згадується у 1471 р., а його наступник Зигмунт Сметанка вперше виступає як земський підсудок у 1481 р.) Згідно з ревізією 1469 р. він представив документи на Княже, Кольчовці, з яких мав нести службу одним вершником і чотирма стрільцями, а також запис 40 гривень на с. Деревине (Drzewyne), яке, ймовірно, за борги отримав від Ясенського. *(Bona Regalia. – S. 59; В. Михайловський. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. – Київ, 2012. – С. 193).* Леон Бялковський. Ян Боришківський, кам. підсудок (1446 – 1471), помер 1499 року *(A. Boniecki, Herbarz Polski. – T.II. – S. 62).* Зображення родового знака бачимо також на печатці кам'янецького земського підсудка (1439 – 1499) Івана Борисковського *(AGAD, AZ, Sygn. 32, st. 899 (Ioannis Pyechowycz de Boryskowicze subiudicis); st. 918 (Iohannis Piechowicz de Boriskowicze subi-*

udicis) – хрест з подвійним розгалуженням на кінцях над півколом, що лежить кінцями догори *(sigillum decimum huius mondi) (AGAD, AZ, Sygn. 33, st. 692; Zamoyski J. – n. 913).* На пізнішій печатці Івана Борисковського від 1458 р. в готичному щиті вміщено подібне зображення, з тим лише, що подвійне розгалуження розташовано тільки на лівому кінці поземого рамена. *(AGAD, Perg. 7319 (кругла, 22 мм; напис по колу: + * s ... on* de…). (Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської Xiv – XVI ст. Харків. – 2009. – С. 180).*

7. *Nobiliis Bilyna de Nubincze* – шляхетний Билина із Нубинець. Відомо, що 25 лютого 1442 р. в Буді польський король Владислав Варненчик надає вельможному Билині, який тримав Лядаву на с.ココ Сребрна Бакотського повіту із записом 60 гривень. *(Жалувана грамота польського короля Владислава Варненчика вельможному Билині, який тримав Лядаву в спадкове володіння с. Сребрна Бакотського повіту із записом 60 гривень. 25 лютого 1442 р., Буда // АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 1. – К., 1893. – № 9. – С. 14 – 15; О. Білецька. Поділля назламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса. – 2004. – С. 280, 328).* Про рід Билин не багато відомостей. Перша згадка про цей рід стосується 1441 року, коли якийсь Билина був бургграфом (1441 р.) *(AGZ. T. XII. № 951. – S. 97),* а потім воєводою м. Язлівця (1445 р.). *(AGZ. T. XII. № 1526. – S. 138), В. Мих. Ел. Сп. – С. 154).* Під 1451 р. в якості свідка згадується Петро Билина в одному із документаів галицького земського суду *(AGZ. T. XII. – № 2566. – S. 223; В. Мих. Ел. Сп. – С. 163).* У пізніші часи, у битві під Псковом (1581 р.), згадується рота якогось Билини, яка бере участь у поході польського короля на Московію *(О. Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії. Упорядкування та переклад з польської о. Юрія Мицика. – К. – 2009. – С. 241).*

8. *Villas Ladava Knidincze Muholucze et Srebrna in Terra Podolie et districtu Kamenecensi – йдеться про села Ладаву, Книдинці, Мигадлівці (чи Михайлівку) та Серебрну Кам’янецького повіту (пізніще Могилівського).* Лядóва – село Яришівської сільської ради Могилів-Подільського району Вінницької області, розташоване на лівому березі Дністра. Перша письмова згадка – 1388 р. (Грамота короля Ягайла на Лядаву. – Подольские епархиальные ведомости. – 1887. – № 46. – с. 1073 – 1078); *Кнідинці* – тепер невідоме; стосовно села Мигалівців чи Михайлівців: Михайло Грушевский (див. його працю про Барське статоство) акцентує увагу саме на передачі Михайлівців у 1452 році Федору Бучацькому *(див. «Барське староство», – с. 24, 40, 124),* але у тексті грамоти відчитується назва «Muholuwcze» – тобто Мухоловче. Як зазначає Ю. Сіцінський *(див. «Приходыи і церкви... – С. 631)* до XVI ст. село Мигалівці Могилівського повіту мало назву Миховової Луки, що більш співзвучно із назвою села зазначеного у грамоті. Серебрі́я (давніша назва Сребрна або Агдашів) – село, розташоване в пів-

денній частині Могилів-Подільського району (Вінницька область) на лівому березі Дністра, за 6 км від міста Могилева-Подільського *(див. «Приходы и церкви... – С. 580)*. Село розділене річкою Джуглая (Серебрійка) на дві частини – Руську та Волохи. Перша письмова згадка про це село, як вже зазначалося вище, стосується 25 лютого 1442 року.

9. Janussio Succamerario Kamenecensi – мається на увазі кам'янецький підкоморій Януш. Таким міг бути лише Януш Кердейович з Ориніна (син Грицька Кердея, подільського старости. Януш Кердейович у 1431 році перебував на посаді скальського старости, а кам'янецьким підкоморієм у 1436 – 1448 роках. Як зазнвчають упорядники списків – Януш помер у 1448/49 році *(Urzednicypodolscy XIV – XVIII wieku. Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – S. 210).*

10. Buschone de Koczyna – у тексті документу відчитується «Buschone» – тобто Бусько з Кочина. Хоча у інших джерелах зустрічається лише Борш з Кочина, гербу Староконь. Останній відомий на Поділлі і Кам'янці зокрема у 1452 – 1453 рр. в якості кам'янецького підкоморія, у 1456 р – в якості кам'-янецького підсудка *(Urzednicypodolscy XIV – XVIII wieku. Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – S. 211)*. Перша згадка про нього стосується на подільських землях короля Владислава III 13 січня 1440 року сіл Голосків (тепер Кам'янець-Подільського району) та с. Юрівці (тепер Чемеровецького району Хмельницької обл.) *(Михайловський В. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава 3 (1434 – 1444 рр.). – Український археографічний, 2004 р., т. 8 – 9. – С. 2513)*. Борщ із Кочіна був заступником (комірником) у Івана з Боришковець. Зазначений у документах в якості подільського підкоморія у 1452 – 1453 рр. *(Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – S. 92).*

11. *Nicolao de Krukow* – останній, хто згадується у грамоті - Миколай із Крикова. Село Криків розташоване в низині річки Збруч, в 5 верстах від м. Гусятина. Криків у XVI ст. спершу називався Бабшинцями. Назву Крикова переказ виводить від якогось поміщика Криковецького (в документах не згадується), який заново заселив Бабшинці, розорені ворогами. В документах Криків згадується (під назвою Бабшинець) з XV ст. У XVI ст. він був містечком і належав спільно – на початках Добромирському, Потоцьким і Підфилипським, а потім Гербуртам і Підфилипським. До кінця XVI ст. він весь вже належить Добромирським, яким, як здається, належав, впродовж усього XVII ст. *(Сіц. ПІЦПЕ с. 402)*. Миколай із Крикова – не хто інший як Миколай Чорний, гербу Свірчек з Гуменець, Крикова і Бабштина: у 1437 – 1439 рр. – кам'янецький підсудок; у 1439(?), 1441 – 1447 роках – кам'янецький суддя. *(Urzednicypodolscy XIV – XVIII wieku. Spisy, t. III. Ziemieruskie, zeszyt 13, Kornik, 1998. – S. 205)*. Що стосується їхнього геральдичного зна-

ку, то Олег Однороженко пише про те, що існує: «Певне різночитання між відомостями Замойського та наявним у нашому розпорядженні сфрагістичним матеріалом спостерігаємо і в разі з родовим горботворенням Гуменських. “Adnotationes spectantesad families” вказує на наявність на печатці кам’-янецького земського підсудка (1437 – 1439), згодом – судді (1441 – 1447) Миколи Чорного з Гуменця і Бабштина *(AGAD, AZ, Sygn. 32, st. 899, 918)* (*Nicolai de Humencze iudicis*) зображення знака у вигляді літери N з півколом на навскісній перекладині – “sigillum octauum Swirczek” *(AGAD, AZ, Sygn. 33, st. 692; ZamoyskiJ. – n. 911).* Натомісць на печатці кам’янецького хоружого (1466 – 1471) Михайла Гуменського (Бабштинського) з Гуменця, Бабштина і Крикова від 1466 р. бачимо зображення лілії. *(AGAD, Perg. 1140; Grzegorz M. – С. 122 – 123, n. 68, табл. XII, мал. 39; Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст. – Харків? 2009. – С. 180).* То важко сказати чи не йдеться у документі про одну й ту ж особу: перший раз Міколай з Гуменець, а потім Миколай з Крикова. Обидва належали до шляхетної родини Чорних.

А. В. Сварчевський

МОГИЛІВСЬКА СОТНЯ ЗА ПЕРЕПИСОМ 1659 РОКУ

17 (27) жовтня 1659 року на генеральній козацькій раді в місті Переяславі за підтримки представників московського уряду гетьманом Війська Запорозького було обрано Юрія Хмельницького. Під їхнім же тиском рада підтвердила березневі статті 1654 р. і доповнила їх новими договірними статтями, які засвідчили наміри Москви істотно обмежити політичні права козацької старшини та автономію України у складі Московської держави [1].

Вісімнадцятий пункт нових статтей вимагав, щоб усе населення контрольованих Військом Запорозьким територій присягнуло на вірність російському цареві. *«Будет кто, – сказано в ньому, – великому государю, его царскому величеству, по святой непорочной евангельской заповеди ныне в Войске Запо-*

рожском веры не учинит, из старшин из какого-нибудь чина или из козаков и из мещан, а сыщется про то подлинно, и тех людей по войсковому праву казнить смертью» [2].

23 жовтня (ст. ст.) 1659 р. російські власті відрядили «дворян» до десяти полків «к вере приводить всяких жителей» [3]. На сьогодні віднайдено документ про їхню діяльність на Могилівщині. Документ зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві [4]. У ньому йдеться про приведення до присяги в грудні того ж таки року населення Подільського козацького полку [5]. На той час, Подільський полк очолював Євстафій Гоголь [6].

Текст перепису Подільського полку міститься на 101 сторінці, з яких перших чотири – це преамбула, решта – власне перепис. Поданий нижче перепис Могилівської сотні 1659 р. повністю відповідає оригіналу: імена, прізвища (прізвиська) козаків, міщан і селян наведені за написанням їх горизонтальними рядками, тобто подається особа з першої колонки, далі особа з того самого рядка другої колонки і особа з третьої колонки – саме так велися записи в документі.

З погляду палеографії подільський перепис – типовий для діловодства Московської держави середини XVII ст. документ. При поданні публікації збережено орфографію «оригіналу», а скорочення (титла) замінено на повні слова. Перепис Могилівської сотні, цікавий ще й з антропонімічного погляду, бо варто зазначити, що, судячи з імен і прізвищ (прізвиськ), помітну частину людності полку становили вихідці з Молдавії або їхні нащадки. До речі, деякі з прізвищ могилівських козаків, у їхніх далеких нащадків, зустрічаються у м. Могилеві і сьогодні.

«Лета 1568 декобриа в 21 день по Государеви Цареви и Великого князя Алєксея Михайловича, Всеа Великиа и Малыя и Белыя Росии самодержца Указу и по наказу ближнего боярина и наместника казанского князя Алексиа Никитича Трубецкого, боярина и наместника белоозерского Василя Борисовича Ше-

реметева да и околничего и наместника Белогородицкого князя Григория Григоревича Ромодановского, да диаков, думного Лариона Дмитреева сына Лопухина да Федора Грибоедова, и Михаила Богдановича Полянского ездил Царского Величества Войска Запорожского в Подолскои полк на Поднестрья в городы и в места и в местечка, для того что в нынешнеи во 1569 год Великого Государя, Царя и Великог(о) князя Алексия Михайловича, Всея Великия и Малыя и Белыя Росии и самодержца Войска Запорожскаг(о) гетман Юра Хмелницкои и обозной, и суди, и есовулы войсковые, и полковники, и вся старшина, и чернь с обеих сторон Днепра учинилис у Великого Государя, Царя и Великого княза Алексия Михайловича, Всеа Великия и Малыя и Большия Росии самодержца под его Великого Государя самодержавною высокою рукою в вечнем подданстве. И по Государеву, Цареву и Великого князя Алексия Михайловича, Всеа Великиа и Малыя и Белыя Росии самодержца Указу Подолского полку полковник Євстафии Гоголь и его полку сотники, и старшиина, и козаки под Баром и в городех, и в местах, и в местечках мещане, воиты и бурмистры, и все посполство в церквах Божиих пред Святым Євангелием против записи веру учинили, что им быть у Великого Государя, Царя и Великого князя Алексиа Михаиловича, Всеа Великия и Малыя и Большия Росии самодержца под его Великого Государя самодержавною высокою рукою в вечном подданстве. И всем началным людем, и козаком, и мещаном, и черни, взяв у них реистры и с тех реистров написать велел имена их в книгу по чинам.

Подолском полковникъ Євстафєи Гогол
Наказнои полковник Александр Кривонос
Полковыи есоул Лаврентеи Иванов
Писар Матвеи Назаров
Обознои Александр Козловскои
Полковыи судиа Алексии Посоховскои
Хоружеи Лукьян Братченко.

Могилевская сотня

<u>Сотник Мирон Лукиянов.</u> Козаки: Данила Шпаковскои, Ян Шинкар, Гора Цыцеленко, Федор Шотикъ, Стефан Цыцеленко, Гора Филипаненко, Іван Воитов кум, Данило Іванов, Григореи, Андрюшка, Василеи Захарев, Марка Федохов, Степан Зеленко, Михаила Микифоренко, Малк Кустенко, Мигулашка Крамар, Іван Дерибог, Василеи Гуцуленко, Стангун Крамарь, Сава Мижехатъ, Матвеи Девчеи, Иваницкии Гирчичь, Семен Выпучка, Стефан Двомужнои, Василеи Демченко, Лакуста Сорончa, Федор Подопригора, Алексеи Малыи, Сема Балатцкои, Іван Ушатцкои, Іван Чорнои, Андреи Доросаненко, Иванашка Полулях, Гаврила Волошин, Брагъ Нарудыи, Марко Плачинда, Гур Гиличь, Боробашъ Резник,Иван Рожковскои, Петро Тетяничь, Андронникъ Пилилча, Арсенеи Ляличенко, Алекса Киселенко, Иван Поборецкин, Іван Выхреста, Цебряк Вепряк, Стефан Выхреста,Макареи, Еремеи Бабтистаи, Иван Маличенко, Цыбулевскии, Миско Крамар, Евстафий Имахник, Петраш Белоконь, Клементий Швец, Яцко Ярошенко, Игнат Кушнер, Тимко Винник, Юрка, Гунка, Павел Резник, Бурла, Григореи Ковнир, Яков Гончар, Стефан Госенко, Семен Украсиленко, Фелор Волошенин, Вандя зять Срокочеи, Стефан Ворона, Грицко Мищенскии, Иван Котовина, Думеика, Мерка, Кулева, Григор Алеиников, Миронец, Козак, Стефан Накраико, Гаврила Лядовцои, Иван Буженленко, Братченков сын Хоружеи, Козак, Стоцкии, Григор Никорин, Елецка, Грама, Костентин, Николаи, Василеи брат Сетков, Никита, Григор, Иван Стенистыи, Федор Шарскии, Феодор Литвин, Аниска Кичивко, Александра, Кифор. Иван, Иван, Григореи, Григореи, Василеи, Михаило, Сава, Ларька, Курупка, Гораш, Костентин, Анофреи, Мирон, Иванашко, Понич, Забегаило, Ивахна, Григореи, Михаило, Лаврин, Иван, Вануца, Гунка, Стефан Бернацкий, Панко, Симон Хотков, Федор Зубко, Петро Головченко, Гордеи Волошенин, Иван Грама, Семен, Платон, Гордеи, Стефан Друз, Василии Маличенко, Назар Гутов зять, Семен Выпачка, Остфеи Дере-

вянка, Влас Перевозняк, Кисиличенко, Ерма, Белик Петров, Тятченко, Продан Шафоренко, Стефан Кривоносов, Мануила Иванецкои, Белик Дунаевский, Роман Савенко, Гаврило Тепленскии, Гора Неначин зять, Николаи Виничков, Костя, Серко, Аким Пуп, Семен Бородачныи, Осип, Иван Гуска, Трифон Кривоплеченков, Федор Бахмат, Иван Белои, Ерема Волошин, Андреи Роговик, Семен, Филип Статинка, Семен Кинашкин Брат, Дмитраш Прашвенко, Малеи, Ганус, Васка, Репа, Савостьян, Веретун, Васка, Федор Говринченко, Кихва, Погребник, Василеи Божан, Василеи Угорка, Дареи, Малик, Алексии Карнаушко, Мерджат, Игнат, Деревянка, Редченко, Михаило, Симон, Василеи Кондратенко, Василеи Шафаренко, Дмитреи, Сребренскии, Григореи, Стефан, Василь Хоружеи, Моисеи, Будые, Козак, Прокоп, Гаврило, Гладкии, Роман, Захареи, Стефан, Андронник,Савилко, Волчюбеи, Стефан, Стотишенко, Иван, Дареи, Мирон, Семен, Продан, Стефан, Федор, Семен,Савин, Браченко, Семен, Шулга, Лукиян.

*Могилевскои сотни козаков СКИ ч.».**

**(228 чолов. – авт.).*

Джерела та література:

1. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII – XVШ віках / А. Яковлів. – Варшава, 1934. С. 61 – 80.

2. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел (далі: СГТД). – М., 1828. – Ч. IV. – С. 58;

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею (Акты ЮЗР). – СПб., 1863. – Т. IV: 1657 – 1659. – С. 269.

4. Российский государственный архив древних актов (РГДА). – Ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 1, 1659 г., № 19.

5. «1659 г., дек. И. Записная книга *Подолского полку* старшины, казаковъ, мещанъ и селянъ, приведенныхъ Михайломъ *Полянскимъ* под городомъ Баромъ в верности и в вечном подданстве *Государю царю Алексею* Михайловичю».

6. *Крикун М*. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь / М. Крикун // ЗНТШ Львів. 1997. – Т. CCXXXIII. – С. 410.

А. М. Климчук

«ЗАПИСКИ» ШИМОНА КЖИШТАФОВИЧА – ДЖЕРЕЛО ПОДІЙ В м. МОГИЛЕВІ

До числа найавторитешніх дослідників Поділля належав Станіслав Філіп Якуб Кжижановський. Він народився 1841 року в Петербурзі. Отримав початкову домашню освіту, в 1852 – 1856 роках навчався в Немирівській гімназії. З 1857 року подорожував Західною Європою, захопився пізнанням давнини. Вищу освіту здобув у Київському та Краківському університетах, а в 1870 році захистив докторську працю про Шимона Окольського.

Станіслав Кжижановський писав головним чином краєзначі розвідки та займався виданням різноманітних джерел, завдяки своїй науковій діяльності здобув визнання в наукових колах та став кваліфікованим дослідником минувшини. Його було прийнято до числа дійсних членів Краківського наукового товариства, Краківської Академії знань, Імператорського Московського археологічного товариства.

З 1869 по 1871 рік Станіслав Кжижановський видавав «Rocznik dla Archeologьw, Numizmatykьw i Bibliografьw Polskich» («Щорічник для польських археологів, нумізматів і бібліографів»).

В 1875 році переїхав до Львова. Там став одним із засновників і головою місцевого Археологічного товариства. Помер у Варшаві.

Перу Станіслава Кжижановського належать такі видатні праці краєзнавчого змісту: «Два начерки», «Тульчин», «Матеріали до історії Польщі». «Про гробівці», «Спогади з Падуї, но-

татки з подорожі», «Список населених пунктів в колишньому Брацлавському воєводстві», «Листи Я. Вітта – генерал-майора коронних військ, коменданта кам'янецької фортеці, кавалера ордена Св. Станіслава 1777 – 1779», «Костел Марії в Могилеві над Дністром». Окрім того Станіслав Кжижановський уклав геральдичний словник, життєпис археолога Є. Тишкевича, генеалогію роду Кшижановських, довідник про польських колекціонерів та їхні раритети, огляд деяких пам'яток, зокрема з Одеського історико-археолонічного музею [2, s. 618 – 619].

Одна з праць – це друк «Записок Шимона Кжиштафовича, каноніка кам'янецької капітулим, офіціала Подільського та пробоща Могилівського».

В передмові до цієї публікації Станіслав Кжижановський між іншим пише: «Окремі, часто дрібні і малозначимі історичні джерела нам унаочнюють краще детальний образ минулого, аніж написані праці офіційної історії». Саме до таких він зараховував і цю публікацію.

«Записки» Шимона Кжиштафовича собою являли рукопис in folio, з 86 аркушів. Він був написаний однією рукою (автора) на сірому папері з водяними знаками. Рукопис зберігався в архіві могилівського костелу. Для опрацювання записник люб'язно надав тодішній плебан костелу Станіслав Томашевський.

Про життя отця Шимона відомо небагато. Станіслав Кжижановський подає його біографічні риси ті, що їх оприлюднив Садок Барончь [1, s. 176]. Він народився 13 вересня 1729 року у містечку Лисці на Прикарпатті, де здавна була вірменська колонія. Науки студіював у папському колегіумі у Львові, після закінчення яких став плебаном в Золочеві на Галичині. Та все ж невдовзі, в 1759 році переїздить на Поділля – в Кам'янець. А ще через три роки йому доручено могилівське пробоство. Ним він керував аж до своєї смерті. За значні заслуги був пошанований, а кам'янецька катедра його обрала каноніком (1786 рік). Основна заслуга отця Шимона в тому, що завдяки його зусиллям був побудований у Могилеві на Поділлі костел найсвятішої

Марії. Це був плід його 19-літньої праці. Помер в 1810 році. Ще за життя замовив собі гробівець у парафіяльному костелі, де й був похований [3, s. III].

Рукопис отця Шимона починається з 10 квітня 1780 року. Сторінки його, хоча й не фіксують щоденно події, однак тут зазначено найважливіші. Деякі з них стосуються і Могилева. В додатку до нотатоток вміщено: Копію прав Могилівської вірменської громади; копію Саффіанських статей та прорисовки водяних знаків з паперу записника.

Насамперед з місцевих подій можна виділити повінь, яка почалася 3-го серпня 1780 року. Вона була спричинена чи то таненям снігу в горах, чи дощами, що падали декілька днів безперервно. Вода в Дністрі прибула настілки, що затопила усі могилівські передмістя: будинки, халупи, господарчі приміщення, сади, виноградники. На Ксєнджівці, де були високі береги вода затопила власні пасіки, збіжжя і зерно в копицях і взагалі наробила багато лиха самому отцю. Дністер тоді дійшов до пагорбка, що називався Дерло. Через декілька днів було неможливо вийти до міста, єдиним транспортом були човни або пароми. Місто під час повені щоправда вціліло. Ринок і цвинтар зовсім водою не затопило. Але пивниці і льохи будинків на інших міських вулицях попідтоплювало. З 7-го серпня поволі вода почала спадати [2, s. 2].

Ще одна повінь повторилася 20 серпня 1785 року. Тоді вона теж залляла місто, а вода стояла тиждень [2, s. 4].

Того ж таки 1785 року в житті міста відбулася і хороша подія. Коштом руського воєводи Станіслава Потоцького було почато мурування моста від Дерла до міської брами [2, s. 4].

Шимон Кжиштафович у своїх записках також оповідає про епідемії. Одна з них (морової зарази) почалася 26 липня 1786 року і протривала до 20 грудня того ж року, припинилася тоді лиш, коли вдарили сильні морози. Під час неї померло 75 людей [2, s. 13 – 14].

Ще одним катаклізмом в ті часи були пожежі. Масштабна пожежа сталася 1808 року, коли за декілька годин в середмісті Могилева згоріло 146 будинків. Повністю пожежу вдалося загасити аж через три дні [2, s. 26].

Цього ж року 25 серпня за наказом царя Олександра I було побудовано через Дністер «гарний і величезний» міст поблизу із тутешнім цвинтарем [2, s. 26].

Джерела та література:

1. *Barcz Sadok.* Iywoty siawnych ormian w Polsce / Barcz Sadok. – Lwyw: Zaki. Narodowy im. Ossolicskich, 1856. – 485 s.

2. Dziwik K. Krzyïanowski Stanisiaw Filip / К. Dziwik // Polski Siownik Biograficzny. – 1970. – T. 15. – S. 618 – 619.

3. Silva rerum ksiкdza Szymona Krzysztofowicza, kanonika Katedry Kamienieckiйj officiaia, podolskiego proboszcza mohylowskiego (1763-1808). – Odessa, 1864. – [2], IV, 44 s., [1] k. tabl.

Ю. Л. Маліновський

ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС МОГИЛЕВА-ПОДІЛЬСЬКОГО

З проголошенням незалежності України історична наука вступила в новий етап свого розвитку, намагаючись позбутися радянських комуно-ідеологічних штампів. На сьогоднішній день зріс інтерес до регіональної історії, в тому числі й до сільських населених пунктів, які під тиском сучасних глобалізаційних процесів зазнають кардинальних змін. При цьому потрібно зазначити, що ці зміни не завжди є позитивними. На превеликий жаль, тенденцією останніх десятиліть стало зникнення з карти України багатьох сіл. Незважаючи на той факт, що у 1970-х роках було видано багатотомне наукове дослідження

«Історія міст і сіл УРСР» [1], воно, на нашу думку, через свою партійну заангажованість не відповідає вимогам сучасної історичної науки. Зрозуміло, що жодним словом не згадано й церковне життя подолян.

З огляду на вказане вище, мета цієї статті полягає у комплексноу аналізі документів храмів міста та визначення їх інформаційного потенціалу як важливого джерела з історії Могилева-Подільського.

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігається колекція церковних літописів. Загальна кількість їх становить 522 справи [2, с. 185]. Ця колекція є результатом діяльності єпархіального історико-статистичного комітету, який було створено у місті Кам'янець-Подільському 1865 року для дослідження «церковно-релігійного життя єпархії в її минулому і сучасному» [3, с. 242]. З метою уніфікованого збору матеріалів і полегшення роботи збирачам інформації історико-статистичним комітетом було розроблено і розповсюджено спеціальні правила, а також анкетний листок, який нараховував 40 питань. Церковні літописи писалися по розділах, а саме: I – опис місцевості; II – опис приходу; III – опис храму; IV – нерухоме церковне майно; V – рухоме церковне майно; VI – відомості про священослужителів; VII – церковно-парафіяльне опікунство, братство та благодійні заклади; VIII – опис школи, бібіліотеки; IX – визначні місця парафії і явища, які виходять із ряду надзвичайних [2, с. 186].

Будівничі нового світу зруйнували багато храмів, спалили безліч церковних архівів, але літописи церков Могилева збереглися в Кам'янці-Подільському. На їх базі кандидат богослов'я і український патріот Юхим Сіцінський підготував статті до енциклопедії Поділля «Приходы и церкви Подольской епархии», яка вийшла друком у 1901 р. [4, с. 570 – 572]. Podolika поповнилася географічними, історичними та етнографічними відомостями про кожне поселення краю. В книзі вміщено стислий статистично-довідковий опис парафій і церков усіх 62

благочинних округів 12 повітів Подільської губернії. Отже, подамо без купюр текст столітньої давності:

Соборна парафія м. Могилева складається майже виключно з міщан, які займаються ремеслами – шевством, бочарним та теслярським. Населення в ньому 487 чоловіків і 535 жінок православних і біля 10 душ католиків. Кам'яний собор на честь св. Миколи Чудотворця займає центральне положення в місті. Він побудований у 1754 р. зусиллями парафіян – болгар, сербів, греків та молдаван і скоро після освячення був відібраний у православних уніатами. У 1771 р. він знову був перетворений в православну церкву. Храм має вигляд хреста. Притвор і придєли, північний та південний, були збудовані пізніше, у 1885 р. У 1874 р. було створено новий іконостас.

Собор з усіх сторін щільно оточений єврейськими будинками та крамницями; з фасадної часттини закривається великим будинком, який було споруджено наприкінці XVIII ст. власником міста графом Потоцьким і згодом проданий євреям. Біля храму невеликий цвинтар у вигляді чотирьохкутника, на ньому декілька церковних будівель. Над головним входом до собору зроблено наступний напис: «Во славу святия единосущния животворящия Трци Оца и Сна и стго Духа создан храм С. Х. Николая за стараням во первых Р. Б. Лукаша Грека, бурмистра Дмитрия, осацкого Гродена Стояна, Дмитрия Тодора, Василия Григораша, Танасия Симеона и братства р. Б. 1754».

Окремо від храму підноситься цегляна башта соборної дзвіниці в два поверхи. На другому поверсі дзвінниці у 1873 р. влаштовано малу церкву на честь Архистрига Михайла, для якої іконостас придбано в селі Юрківцях Могилівського повіту. В соборі храмова ікона св. Миколая вважається чудодійною. На поклоніння до неї щорічно, 9 травня, збирається багато віруючих. В храмі є срібна дарохранительниця, яку офірував Олександр III, коли був спадкоємцем престолу.

При соборі є декілька крамниць, але з перенесенням базару їх цінність значно впала. Для розміщення причту є два цегля-

них будинки – для настоятеля і соборного священика и один дерев'яний – для диякона і 1-го псаломщика. Другий псаломщик мешкає у власному будинку. Причт складається з п'яти осіб. Церковної землі: орної – 31 десятина 800 сажнів; під хутором – 2 десятини 740 сажнів; під дорогами – 1070 сажнів. Всього – 34 десятини 210 сажнів. Крім цього є невелика кількість землі під кладовищем та трьома причтовими садибами. Церковно-парафіяльна школа відкрита у 1897 р. і міститься в незручній будівлі переробленої з дерев'яних крамниць [4, с. 570].

Георгіївська парафія м. Могилева займає західну частину міста й населена міщанами, між яких є багато нащадків перших колоністів цієї парфії – греків і молдаван, а також циган. Сьогодні всіх парафіян 253 чоловіки та 257 жінок. Населення займається в основному ремеслами – теслярським, ковальським, малярним і кравецьким, але переважно мілкою базарною торгівлею продуктами свинарства. Ті, хто має великі садиби, вирощують виноград і продають на базарі.

У XVIII ст. грецька колонія Могилева, яка потребувала власного храму, звернулась до власника міста Франциска Потоцького і він у 1757 р. надав дозвіл на будівництво церкви. Вона була споруджена з дерева і носила назву «монастир», тому що була підпорядкована Афонській лаврі св. Афанасія. З Греції у 1762 р. до Могилева було направлено архімандрита Ігнатія. Відчуваючи сильну протидію з боку уніатів, він звернувся за заступництвом у 1770 р. до російського фельдмаршала графа Румянцева. Той у польського короля Станіслава-Августа Понятовського отримав дозвіл на проведення відкритих богослужінь в цій церкві. Після Ігнатія настоятелем грецької церкви п'ять років був архімандрит Савва, до 1788 р. – архімандрит Генадій, а з 1789 р. архімандрит Давид.

На цей час парафіяльна церква вже занепала і тому архімандрит Давид спроектував будівництво нового храму. Для реалізації задуму він звернувся у 1793 р. з клопотанням до Афонсь-

кої обителі і одночасно до св. Синоду. І, навіть, особисто здійснив подорож до Петербурга.

У 1800 р. св. Синод ліквідував залежність Могилівської грецької церкви від Афонської гори і парафія перейшла у відання подільского єпархіального архієрея. На місці старого «монастиря» у 1808 р. було закладено храм на честь св. Великомученика Георгія Переможця. До 1810 р. він начорно був завершений, але поспішність при будівництві привела до обвалення середньої бані, внаслідок чого храм був завершений та освячений тільки у 1820 р.

Іконостас грецького письма було замовлено в Ніжині. Окремо від церкви було збудовано замість дерев'яної нову цегляну дзвінницю у 1869 р. На другому поверсі якої влаштовано у 1870 р. теплу церкву на честь Казанської ікони Божої Матері.

На утримання церкви щорічно надходить 158 крб. 34 коп. з відсотків капіталу 4167 крб., який заповів місцевий купець Леонтій Áреціанів, а також пожерви різних осіб. Для причту є особливі будинки: для священика новий цегляний, а для псаломщика – дерев'яний. Церковної землі 34 десятини 2180 сажнів, у тому числі: орної – 21 десятина 1640 сажнів; під хутором з садком – 7 десятин 930 сажнів і садибної під кількома будинками; під цвинтарем, дорогами, косогором та річкою – 6 десятин 611 сажнів. Церковно-парафіяльна школа відкрита у 1888 р. на кошти купця Леонтія Арціанова, який заповів на її користь капітал в 6666 крб. Школі надано ім'я «Арціанівська» за іменем її благодійника. Вона міститься в церковному будинку на погості [4, 571 – 572].

Покровська парафія м. Могилева розташована по обидва боки гирла річки Дерли й тому носить ще назву передмістя «Дерло». Сюди ж належить і та частина міста, яка забудована на місці скасованого карантину, і тому називається «Карантином». До Покровської парафії приписане невелике село Острів, яке отримало свою назву від розташування проти острова на Дністрі. Населення, за виключенням невеликої кількості селян

(25 ч. і 29 ж.) складається з чиновників та міщан. Загальна кількість православних парафіян – 1531 чоловік і 1559 жінок.

До 1771 р. в передмісті Дерло була дерев'яна церква на честь Преображення Господня, але за старістю вона була розібрана. У 1771 р. на кошти парафіян збудовано сучасний кам'яний однокупольний храм на честь Покрова Пресвятої Богородиці. 1810 р. в ньому створений чотирьохярусний іконостас. До вівтаря прибудовані у 1818 р. ризниця та пономарня. Під час землетрусу 1839 р. склепіння храму дало тріщини, внаслідок чого стіни скріплені залізом. У 1862 р. окремо від церкви збудована кам'яна двухярусна дзвінниця.

Церковної землі 37 десятин 1847 сажнів, у тому числі: садибної 4 десятини 1025 сажнів; орної та сінокосної 33 десятини 822 сажні. Для священика і псаломщика є два будинки. При Покровській парафії діє двокласне училище міністерства народної освіти, яке існує з 1868 р. У 1899 р. відкрито церковно-парафіяльну школу для дівчат і вона міститься у власному цегляному будинку [4, с. 573].

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – Київ, 1972. – 778 с.
2. *Швець І. В.* Літописи як джерело вивчення релігійного життя Вінницького повіту XIX ст. / І. В. Швець // Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 185 – 187.
3. *Баженов Л. В.* Про історико-статистичні описи населених міст Поділля XIX – XX ст. / Л. В. Баженов // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський. – С. 19 –20.
4. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква, 2008. – 996 с.

А. Н. Нагребецький

КОНАТКІВЦІ – СЕЛО МІЖ БУГОМ І ДНІСТРОМ

Відомий український письменник Михайло Старицький оповідання «Остроумие урядника», вміщене в останньому шостому томі шеститомного видання, розпочинає такими словами: «Недалеко от г. Могилев-Подольска есть с. Конатковцы. В этом селе, как и подобает, есть корчма, а в корчме орендатор Шмуль…»

І дійсно, село це, з єдиною на всю планету назвою «Конатківці», існує з незапам'ятних часів. Перші письмові згадки про населений пункт, який колись називався «Кунатовцы», датуються далеким XV століттям, а точніше – 1448 роком.

Найдавнішим документом, що засвідчує наявність населення у місцевості, де розташовані Конатківці, є дарча грамота литовського князя Вітовта від 5 травня 1393 року своєму слузі Василю Карачевському, який одержав від князя за вірну служ-бу землі між річками Мурафою і Мурашкою з її притокою Лозовою у вічне володіння.

Карачевські довгий час (понад двісті років) користувалися цими землями, не обробляючи їх, а тільки використовували пасовиська, сінокоси, ліси, стави, а в дуплах і гніздах збирали багато меду. Людей же в цій місцевості було дуже мало. Невеликі поселення якщо й існували, то у вигляді невеликих хуторів. Називалась місцевість довгий час Карачевською (на честь володаря цих земель) пусткою.

Факт заселення цієї місцевості у XV – XVI століттях підтверджується архівними записами, датованими 1599 роком уже про нову назву – Шаргородську пустку: «…эта местность, официально значившаяся *пустынею* в 1583 году, оказывается уже довольно густо засаженною поселениями: Корышков, Перепилчинцы, Молчаны, Поповцы Ивана Грабовецкого (Грабовцы), Молбуска (местность неизвестная), Ярышков, Выросла (на

р. Мурашка), Белов (где-то там же), Биляны, Степановцы Корышковские (Степанки), Чоропова (Тропова), Пасынково (Пасынки), Галышов (на р. Мурашке с. Политанки).

К разряду не шляхетских сел в упомянутой записи отнесены только город Кочмазов (село Кацмазів), Лука, Заклинцы, Жорновка или Долговцы (с. Руданське), Карачова Лука (отдана Ивашку из Перепылчинец – не Ивашковцы ли возле Долговец?), Княжа Лука (Плебановка), **Кунатовцы** (Конатківці) и Лозова». *(М. Грушевський. Барське староство. – С. 122 –123).*

Читачеві слід зауважити, що слово «пустиня» в минулому зовсім не означало пусте, необжите місце, як тепер дехто думає. За працями колишніх істориків (наприклад, М. Карамзіна) слово «пустиня» означало відокремлене від інших чимале поселення, тобто поселення, що знаходилося осторонь від шляхів. Таким поселенням, відокремленим від «битих» шляхів, і були Кунатовці, яке містилося у суцільних лісових хащах, котрими на той час були вкриті усі шаргородські (Корчмаровська волость) землі. Що й стверджується іншими архівними матеріалами.

Із записів старости Подільського Михайла Бучацького, які датуються 1448 роком, зокрема, дізнаємось про заселення Барського Подністров'я. Серед прізвищ українських шляхтичів згадується ім'я Кунатовських: «*…К тем же временам (1448 р. – А. Н.) возводили Кунатовские свои права на Кунатовцы (на водоразделе Немии и Лозовой)*». Цей запис Подільського старости документально стверджує про те, що поселення Кунатовці (можливо, хутір) на той час (1448 рік) уже існувало. *(М. Грушевський. Барське староство. – С. 41 – 42).*

Прізвище Кунатовських існувало у нашому краї з невідомих часів і рід їх був дуже великий. В архівах згадуються українські шляхтичі: Кунатовський Андрушко, Кунатовський Братечина, Кунатовський Гавриш, Кунатовський Іван, Кунатовський Кость, Кунатовський Кунаш, Кунатовський Риско, Кунатовський Семак, Кунатовський Семашко, Кунатовський Юрко.

Усього за більше, ніж півтора століття (починаючи із 1448 року, а може й раніше, аж до приходу Замойських), впродовж якого на Корчмаровській волості існувала кровноспоріднена спільнота – шляхетський рід Кунатовських, – видозмінилося шість або й сім поколінь, яких репрезентують десять перелічених вище згаданих осіб Кунатовських.

У тих же архівах знаходимо, що Кунатовські володіли ще одним селом із Корчмаровської волості – Гальчинці, що біля Поповець (нині с. Шевченкове Барський район). Поселення Гальчинці у XV столітті носило назву Канчинці, Гавчинці, а згодом – Гальчинці.

Серед дослідників існує думка про те, що і Кунатовці носили назву Канчинці, але це припущення залишається недоведеним. Достеменно відомо лише те, що Кунатовські володіли цими селами понад півтора століття. Підтвердженням цьому є запис уже іншого Подільського старости, датований 1564 роком, про те, що Кунатовські в цьому році ще володіли Кунатовцями і на село було накладено певний податок. Про існування згаданого населеного пункту повідує й карта Східного Поділля, датована цим же століттям.

Слід пам'ятати також те, що поселення Кунатовці могло час від часу то зникати, то відновлюватися знову на тому ж місці через часті напади ворогів, особливо у XV – XVI століттях. Тоді зникали села ще й через різні епідемії, голод, стихії та ін. несприятливі фактори, але згодом знову відновлювалися.

Лише з приходом на наші землі (в тому числі на Корчмаровську волость) польського роду Замойських, прізвища шляхтичів Кунатовських зникли. Вони продали свої володіння новому власнику. Продаж був, імовірно, добровільно-примусовим. Про це свідчать судові позови Кунатовських до канцлера Замойського. Звичайно, Кунатовські програли суди, і землі разом із поселенням повністю перейшли надовго до роду Замойських.

Кунатовські після «продажі» Кунатовців перебралися у Гальчинці. Тоді ж змінили своє прізвище на Гальчинські. Це прізвище вони взяли від імені власниці села Попівці Галини Попівської. А село їхнє стало присілком Поповець.

А землі наші подільські щоразу терпіли нових і нових набігів усяких нападників.

Вберегти ж таку велику територію держави Литви від посягань ворогів було дуже важко. Татари знову і знову плюндрували наші землі. Це був надзвичайно важкий період у житті українського народу. *«Поділля XVI століття – це безлюддя, незахищеність... Там досить біди на людей з усіх боків: татари беруть побори; волохи також збирають набуток їхній; литовські пани, жовніри…»,* – писав очевидець в акті ревізії.

Читачеві слід пам'ятати, що крім документальних архівних даних про заснування поселення Конатковець існують ще й сучасні археологічні розвідки про трипільське поселення в урочищі Поляна біля Конатковець. Його виявив С. О. Гусєв, коли у 1999 році під його керівництвом були проведені розкопки цього подністровського поселення, зібрано велику кількість різних крем'яних виробів тієї доби, що засвідчує факт проживання тут людей.

Дехто вважає, що віковий відлік села слід починати з моменту появи на майбутніх землях Конатковець найпримітивніших поселень. Але ми не можемо твердити, що село засноване тоді, коли тут з'явилася перша людина.

Поселення та рідкісні знахідки знарядь з кременю, знайдені С. О. Гусєвим на конатківських землях, відносяться до трипільської епохи. Проте не можна вважати, що то було село. Такого поняття тоді не було. До того ж поселення часто зникало і через певний час з'являлося знову. Тому вік села лічимо з моменту появи постійних невеликих поселень (хуторів), що вже не мали «пауз» у своєму існуванні. Така «пауза» для Конатковець зупинилася у 1448 році.

За свій майже 600-літній вік Конатківці пережили багато негараздів: татарські набіги, литовські і польські загарбницькі дії. Мешканці села зазнавали важкого феодального гніту, а також національного та релігійного. Як і скрізь на Поділлі, тут велась насильницька полонізація населення. І, як результат, у Конатківцях з'явилося багато прізвищ польського походження із закінченням на *-цький*, *-ський*. Наприклад: Богацький, Погорецький, Каричковський, Хаєцький, Заячковський, Туранський, Сузанський, Кашевський, Фуяровський і ін. Такі прізвища в селі існують й досі.

У XV – XVII століттях село належало до війтівства Скіндерпольського (Чернівці). Своїми розмірами воно поступово розширювалось у сторону Могилева, до села Тропової. З'явились нові вулиці. На одній з цих поселень проживали сім'ї із польськими прізвищами. Людей примушували розмовляти польською мовою.

Решта жителів Конатковець казали, що жителі з польської вулиці не говорять, а «гергочуть» на змішаній польській і українській мовах. Їх називали «герли». Так звалася і та вулиця, де проживали вище згадані сім'ї. Так вулиця зветься і тепер – Герла.

Герлянам наділялись великі земельні наділи, вони не платили подушного та ін. А найбідніша частина населення села проживала на вузенькій кривій вуличці, яку так і називали – «Дрантіївка». Так вона зветься в народі й до сьогодні. Ось так і відбувалося розшарування селянства у Конатківцях на бідних і багатих.

Мешканці села постійно вели боротьбу з поневолювачами. Одні поповнювали лави козацтва, інші повставали на місцях.

Під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького тут, між селами Конатківці і Будне, на чистому полі відбулася велика сутичка між козаками і поляками. У бою загинув один із козацьких ватажків. Козаки, разом із місцевим населенням, поховали небіжчика прямо на місці бою – у полі,

насипавши по традиції могилу шапками землі у формі кургану. Селяни назвали це поле «Могилка». Так і звучить у селі цей топонім «Могилка» й до сьогодні.

За роки турецького панування (1672 – 1699) наша могилівщина, як і все Поділля, були перетворені в суцільні руїни. Повсюди було запустіння і голод.

В 1699 році між Польщею і Туреччиною підписано Карловицький договір, за яким Правобережна Україна з Поділлям знову переходила під владу Польщі. Польська шляхта і феодали поступово починають повертатись назад на наші землі. Знову відновлюється поневолення селян. Шаргородське населення, як і завжди, не мирилось із поневолювачами. Тут, у наших селах від Бару до Могилева, знову почалася визвольна боротьба проти поляків. Організатором і керівником повстання був Семен Палій. Окремі повстанські загони очолили Ян Осмалий і Йось Бризатий.

Активними в повстанні були й конатківські селяни. Вони не могли миритися з тим, що шляхта, повертаючись до своїх маєтків, знову примушувала їх одбувати панщину і запроваджувала тут кріпаччину. Селяни покидали свої хати і сім'ї та ставали, як тоді казали, г а й д а м а к а м и. Вони нападали на купців-євреїв, на панські двори й маєтки, на містечка. Іноді такі ватаги (шляхта їх називала бандами) очолювали козаки-запорожці, які завжди готові були лупцювати євреїв та ляхів. Такими якраз і були згадувані Ян Осмалий і Йось Бризатий.

Ці гайдамацькі напади спочатку мали звичайний розбійницький характер, але в 1734 році з гайдамацьких ватаг склалось трохи не ціле військо, як колись, за часів хмельниччини. Шаргород став центром гайдамацького руху. Вступали до гайдамацького війська селяни. Особливо багато таких було із Мурафи, Голинчинець, Конатковець, Перепільчинець, де і донині існують гайдамацькі прізвища Перебийносів, Чорних, Хавруків, Гажуків, Заболотних, Здорованів, Храпунів, Чортів, Козаків, Кащуків, Корчунів та ін. Одні вступали до війська, за-

хищаючи себе і свої сім'ї від кріпацтва, інші – щоб розжитися на майно, худобу, а то й розбагатіти.

Село шукало порятунку,
Ішли в загони до Богдана,
Ішли стежками Морозенка,
Шукали Правди у Верлана.
Ішли не просто, щоб пройтися,
А йшли з сокирою в руках,
Щоб рід прожив, щоб зберегтися
Для України у віках!

(А. Н. Нагребецький)

Саме тоді в Польщі вибрали нового короля і польська шляхта поділилася на дві партії, кожна мала свого кандидата. Москалі підтримували теж одного з цих кандидатів і ввели своє військо в межі Польської України, тобто в наш Подільський край. Тоді-то отаман Верлан з Шаргорода зібрав цілий полк селян із навколишніх сіл і підняв повстання, яке охопило край аж до Кам'янця, Проскурова, Бара, Летичева, Тульчина, Брацлава, Ладижина, Ямполя, Чернівців, Лучинця, Могилева. Повстанці грабували шляхетські доми, вирізували панів та євреїв і наводили страх на все Поділля. Повстанці сподівались, що москалі їх підтримають. Але москалі подали поміч не повстанцям, а полякам, і народний рух, який виник на Шаргородщині, було придушено.

Після поразки повстання Верлан відступив у Молдавію. Подальша його доля невідома.

Серед гайдамацьких ватажків уславились тоді Грива, Медвідь, Харько, Гнат Голий, а особливо Сава Чалий, про силу і здібності котрого й тепер співають пісню по всій Україні. Сава Чалий був родом із Комаргорода і під час Верланового повстання у Шаргороді був у нього сотником. Потім він покинув гайдамаків, зрадивши їх, пристав до панів і допомагав їм нищити гайдамацькі ватаги: він добре знав усі гайдамацькі схованки та їхні звичаї. За це гайдамаки постановили покарати зрадника,

і на саме Різдво 1741 року Гнат Голий, Савин колишній товариш, напав на хату Чалого, який проживав у подарованому йому польською шляхтою селі Степашки Гайсинського повіту, і вбив його.

Потім на наших землях у 1750 році знову були гайдамацькі рухи, але найбільшого розмаху набуло гайдамацьке повстання 1768 року. Підняв велике народне повстання запорожець Максим Залізняк. Воно почалось на Київщині, проте швидко перекинулось до нас на Поділля, де гайдамаки спалили Вінницю, Брацлав, Умань, Немирів, Могилів, Бар, Жванець та інші окружні містечка. Вирізали багато шляхти та євреїв. Наш великий поет Т. Г. Шевченко у своїй поемі «Гайдамаки» оспівував український визвольний рух:

«Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли.
Трохи не рік шляхетською кров'ю
Україну напували …»

Польща своїми силами не могла нічого вдіяти, і знову їй допомогли москалі, які зрадою захопили головних проводирів повстання, в тому числі уманського сотника Івана Гонту, і видали їх полякам. Ті розпочали страшну кару над гайдамаками. Карали у двох місцях: в селі Кодні на Волині та в селі Сербах (нині село Гонтівка) на Могилівщині. Багато сот гайдамак було порубано на смерть і частини трупів повивішувано на шибеницях при в'їзді в міста й містечка. Багатьом одрубали по одній руці і одній нозі, і так пускали калік на пострах іншим…

Із розповіді учителя Шаргородської середньої школи Олександра Лук'яновича Кіщенка, історика-краєзнавця, який народився і проживав у селі Гонтівка, тепер Чернівецького району:

«У моєму селі і навкруги й донині побутують легенди про безстрашних гайдамаків, про їхню лють до чужоземців – поляків, до здирників – євреїв. В спогадах старих людей, моїх земляків, завжди згадується ім'я Івана Гонти. Родом він був із се-

ла Розсоша Липовецького повіту. Цього легендарного керівника повстанців проти гніту і кріпацтва ляхи привели разом із іншими його однодумцями до мого села. Їх конвоювали із Одещини, де вони обманним шляхом були спіймані російськими військами і віддані полякам на суд. Гонту везли у спеціальній металевій клітці, закованого в кайдани, а його соратники йшли за ним слідом, заковані по ногах і руках, зв'язані по кілька бунтівників разом. Дзвін ланцюгів чути було далеко. Шлях їх пролягав через Брацлав, Шпиків, Рахни, Деребчин, Джурин, Березівку і Серби. Тут у моєму подільському селі Серби знаходився штаб польської армії. Тут і проводились страшні нелюдські катування гайдамаків. Стратою повстанців керував найстрашніший начальник польського війська, міністр оборони Речі Посполитої граф Браницький. Судова комісія у складі трьох католицьких ченців і одного ксьондза, яку він визначив, присудила: «700 чоловіка повісити по різних селах України, а старшину покарати найлютішими карами…»

Розповідають, що полковник Гонта нібито пообіцяв польському жовніру, котрий конвоював гайдамаків, свій золотий пояс, якщо той відпустить його. Поляк не повірив словам Гонти, але все-таки наказав показати йому цей пояс. Гонта підняв сорочку і всі побачили закривавлений пояс через усе тіло. То було пасмо стягнутої шкіри, яке не заживало і з нього сочилася кров. Польський полковник Ксаверій Браницький, побачивши обман, наказав зняти із спини гайдамаки ще дванадцять таких поясів. Але Гонта й після цих нелюдських катувань гордо тримав голову догори і обзивав катів, примовляючи: «Казали, що болітиме, а воно зовсім не болить». Тоді оскаженілі поляки, виконуючи наказ свого полковника, зняли з Гонти штани і голого посадили на розпечені залізні штаби. Й після цього Гонта з люттю плюнув катові в лице і страшно вилаявся. Щоб припинити лайку гайдамаки, поляк наказав тут же відрізати йому язика. Кільканадцять ляхів розважували зуби героя і язик впав на розжарене залізо, де недавно сидів

Гонта. Бунтівник повів очима і страшно глянув на полковника. Той махнув рукою навхрест і тіло Гонти почали четвертувати. Спочатку відрубали праву руку, потім – ліву, потім – обидві ноги …

На цю страшну муку і кару Гонти поляки силою змушували дивитися місцевих жителів та селян із навколишніх сіл, щоб ті боялись гайдамаччини.

Окровавлений, безрукий і безногий Гонта божевільно зареготав. Цим ще більше розлютив катів. Й от тоді покотилась по землі голова героя. Не тільки присутні люди, але й кінь польського полковника відвернув голову вбік…

Шматки мертвого Гонти поляки розвезли по навколишніх селах і порозпинали їх на хрестах, а голову його прибили до могилівських воріт.

Понад тридцять років висів череп народного месника на воротах при в'їзді в місто Могилів зі сторони Сербів, наводячи жах на подільських селян.

Великий Шевченко у своїй поемі про Коліївщину сказав так:

Нема Гонти, нема йому Хреста ні могили.

Але не все так було. Була могила, був хрест. В селі Серби поміж людей ходила чутка, що після розправи над Гонтою окремі селяни позбирали шматки його тіла, звезли їх із навколишніх сіл до Сербів і поховали в могилі на полі за селом. Але ніхто не знав, що то за могила. І стояла вона без догляду аж до середини XX століття. І ось одного разу в 60-х роках минулого століття на місці старої могили під Гонтівкою з'явився великий кам'яний хрест. Влада силами КДБ збилася з ніг: коли і хто поставив хреста за селом? Знайшли відомого скульптора-каменотеса аж у Придністровській Кам'янці. Старий чоловік повідав кадебешникам про те, що до нього з Кишенева приїхав один чоловік, викладач якогось Кишинівського технікуму і попросив виготовити хрест із каменю. Знайшли і того чоловіка. Допитали його. Він розповів їм про те, що він є далеким родичем славнозвісного Івана Гонти. Тому й ви-

рішив своїми силами і коштами, при бездарній неувазі до національного героя з боку держави, покласти на могилі свого безстрашного предка пам'ятний знак – кам'яний хрест.

І аж потім, після появи хреста у полі, влада постановила увіковічнити Івана Гонту, виготовивши його бюст, який і донині стоїть біля школи села Гонтівки, що в Чернівецькому районі. А хреста влада таки прибрала і могилу перенесли в село, де зараз біля школи стоїть погруддя вусатого незалежного Гонти».

Після того вже не було гайдамацьких повстань, хоча невеликі гайдамацькі ватаги довго ще не переводились. Поляки були дуже налякані, стали вельми підозрілі. Тільки здавалась їм найменша непевність, вони хапали українців, садовили в тюрми, старались добитись од них, чи не задумують вони бунтів. Багато українців оддавали до суду москалям, і ті засилали їх у Сибір.

Налякані були і селяни наших сіл. Шпиків, Рахни, Стрільники, Семенівка, Деребчин, Адамівка, Джурин, Покутино, Садківці, Березівка – це села, через які поляки вели арештантів – гайдамак з Умані до Сербів, зупиняючись у кожному населеному пункті, щоб показати людям, як катують гайдамаків та навести страх на жителів. В Конатківцях і донині побутує поговірка – закляття: «А щоб тебе Кодня забрала…». Це наяву засвідчує про те, що немало наших земляків були страшно катовані, як і в Сербах, і в тому волинському селі під назвою Кодня.

А Польща після гайдамаччини таки сильно похитнулася, ледь трималась. І доживала свої останні дні.

Наступила чорна хмара,
Настала ще й сива …
Була Польща, була Польща,
Та й стала Росія.

XVIII століття поклало край свавіллю польських і турецьких поневолювачів на наших землях. Тяжкий іноземний гніт

було знищено, але становище селян під владою царської Росії не стало легшим. У першій половині XIX ст. село перебуває у вирі повстань під проводом Устима Кармалюка. Хоча народного героя у Конатківцях ніхто не бачив, але повстанський рух під проводом народного месника охопив майже всю Подільську губернію, а також суміжні повіти Бесарабії та Київщини. В його загонах брало участь майже 20 тисяч селян, міщан, солдатів-утікачів. Кармалюк знаходив притулок і друзів у кожному подільському селі.

Народ шанував його і любив. Особливо бідні, яких він не чіпав, а навпаки, роздавав їм те, що в багатих забирав. Вони берегли свого героя, хоч шляхта завжди називала його розбійником.

В Конатківцях та навколишніх селах й по цей час побутують пісні про Кармалюка. Одна з них автором автором записана в сусідньому селі Біляни Могилів-Подільського повіту зі слів сліпої Докії.

В мене принада –
То сама молода.
Як ся ти звеш?
- Магдалиною.
Де твоя хата?
- За долиною,
Сніпками вшита,
Соломою вкрита.
Прийди серденько,
Хоч і буду бита!..
Та знаю за кого –
За Кармалюка молодого.

Широко висвітлив життєвий шлях подільського бунтаря з Головчинець наш земляк, відомий польський вчений, історик Йосип Ролле, який родом із хутора Генріховка (тепер село Роля, що знаходиться на території Гибалівської сільради Шар-

городського району). Він написав і видав книгу під назвою «Про Кармалюка».

Від рук повстанців палали маєтки в селах від Деражні аж до Могилева. Неспокійно стало панам у селах: Комарівці, Іванівці, Маньківці, Красносілка, Медянівські хутори, Гармаки, Чемериси, Ходаки, Митки, Кошаринці, Шершні, Попівці, Ялтушків та в багатьох інших.

Лиш зрадницька дія 10 жовтня 1835 року коханки Кармалюка з села Коричинці – Уляни Процької вирішила долю народного месника. У темних сінях її хати зрадницьким пострілом у скроню закінчилося нелегке життя бунтівника. Шляхтич Рудковський за це вбивство одержав царську нагороду – золотого персня з царською короною.

Вирішено було мертве тіло розбійника показувати по сусідніх селах повіту. Селяни приходили подивитись на покійника. По-різному толкували вони. Але ні радості, ні печалі не чути було між ними.

«… Крав він, – говорили селяни, то – правда, часом і душу безвинну спускав на той світ. Але Бог його наказав. Як жив не по-людськи, так і вмер. Нехай же Всевишній його судить…»

Як чудово звучить народна мудрість.

Кармалюка поховали в м. Летичеві поза цвинтарем, без участі священика, без хреста, навіть без труни.

За возом, в якому лежало тіло, йшла озброєна варта. Могилу закопали арештанти. Звичайно, тих, що плачуть на похоронах не було…

Рейди легендарного ватажка повстанських рухів Устима Кармалюка на Поділлі обминули Конатківці. Але село добре пам’ятає про його походи у навколишніх селах. Село і досі оспівує свого героя. Пісню «За Сибіром сонце сходить» співають не тільки у нас на Поділлі, де діяв Кармалюк, а й по всій Україні.

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці не зівайте.

Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.
Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
Та все ж не на волі.
Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу.
Як згадаю про їх муки –
Сам гірко заплачу.

В спогадах жителів Конатковець залишилися розповіді старожилів про переховування повстанців-кармалюківців у лісі урочища «Федірчик», що біля Конатковець, а також розповідь про Кармалюків камінь. Донині у наших селах побутують легенди про те, що під тим каменем лежить великий скарб Кармалюка. Й свідченням того є відбиток на камені у вигляді підкови з неясними літерами та позначками.

Але легенда залишається легендою.

Згадуваний ліс «Федірчик», що під Конатківцями здавна славиться своєю географічною складовою. Місцевість тут густо помережена то кам’яною горою, то долиною. Тут постійно є вода. В таких гірських скелях можливі були і підземні схованки повстанців не тільки періоду Кармалюка, але і раніше. Про що в селі існують легенди і понині.

Після смерті Кармалюка край наш не скорився перед гнобителями. Ще довго не переставали діяти то тут, то там загони повстанців.

Щодо селянського самоуправління у нашій місцевості, то після скасування кріпосного права в царській Росії було створено ряд установ, які здійснювали управління селянами. Такими установами за указом Імператора Олександра II від 19 лютого 1861 року були: сільські та волосні правління, волосні суди, мирові посередники, повітові з'їзди мирових посередників, гу-

бернські по селянських справах присутствія і Головний комітет для влаштування селянського побуту.

Органами так званого селянського самоуправління були волосні і сільські правління та волосні суди, в яких у великій мірі було зосереджено управління селянами.

Управління селянами в царській Росії здійснювалось через волосні установи. Про волость вперше згадується у літописах Київської Русі, де говориться, що ще Рюрик роздавав «мужикам своїм волості». Волость у цей період не мала точно окресленої території. Під цим поняттям іноді розуміли окреме феодальні князівство або його частину; окрему область князівства, виділену для управління певній особі; земельне володіння одного з синів удільного князя, а також нерухоме майно, яке належало землевласнику. Територія таких волостей була надто невизначеною. В російській централізованій державі волость являла собою адміністративно-територіальний округ – землю з селами, поселеннями і так далі.

Волость, як адміністративно-територіальна одиниця існувала з лютого 1861 року до березня 1923 року, коли замість волостей було утворено райони. Село Конатківці після реформи 1861 року спочатку належали до Серб’янської (Гонтівка) волості, Лозівської волості, а з 1897 року – до Лучинецької волості. Станом на 01.01.1905 року Конатківці належали знову до Серб’янської волості.

На 1863 рік в Подільській губернії нараховувалось 376 волостей, які об'єднувались у 59 мирових дільниць (районів діяльності мирових посередників). Перший поділ на волості був дуже недосконалим, оскільки волості створено надто дрібними, в окремих випадках вони складалися усього з одного населеного пункту.

Впродовж 60 – 70-х років ХІХ століття відбулося кілька етапів укрупнення волостей, в результаті чого волость в середньому на кінець ХІХ ст. (1897 р.) об’єднувала 15 – 20 населених пунктів, їх кількість у волості залежала від загальної кіль-

кості населення. Після укрупнення волостей до Лучинецької волості увійшли окремі села Копайгородської, Серб'янської волостей.

Слід нагадати також, що в той час існували й Лозівська, Слідянська, Каришківська, Плебанівська та багато інших дрібних волостей, які часто змінювали свою адміністративну приналежність. Так, наприклад, станом на 01.01.1869 р. до Лозівської волості входили села: Лозова, Конатківці, Івашківці, Будне, Мілярівка і… віддалені на 20 верст Хоменки. А вже станом на 01.01.1905 р. села Конатківці, Івашківці, Лозова, Теклівка, Будне уже належали до укрупненої Серб'янської волості.

Реформа 1861 року, згідно Височайшого Маніфесту Його Імператорської Величності, підписаним Олександром II 19 лютого 1861 року, скасувала кріпацтво, чим започаткувала кардинальні зміни в житті та свідомості широких мас селянства.

О. О. Вітюк

МОГИЛІВСЬКИЙ ПОВІТ У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ ІМПЕРСЬКОЇ КРИЗИ У II-й ПОЛ. 1915 р. – ПОЧАТКУ 1917 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ЮГО-ЗАПАДНЫЙ КРАЙ»)

Засновником часопису «Юго-Западный край» була Вінницька міська дума, головними редакторами – міський голова М. Оводов та голова земської управи М. Стамеров. Часопис як історичне джерело не дає вичерпної інформації щодо подій місцевого життя краю та діяльності органів самоврядування. Редакція намагалась уникати обговорення найбільш значущих подій краю, мало уваги присвячено також історії Могилівського повіту у II половині 1915 р. – початку 1917 р.

Проаналізуємо найбільш значимі замітки часопису «Юго-Западный край», що стосувались історії Могилівського повіту в досліджуваний період, звернемо увагу на зміни в житті місцевого населення в умовах Першої світової війни.

Життя територіальних громад Могилівського повіту з початку Першої світової війни і до її завершення було сповнене різними поглядами жителів на події кризового періоду. Важко було пояснити їхню свідомість, настрої та думки, що постійно змінювались у важких умовах. На сторінках часопису ми зустрічаємо різного роду звернення до населення із закликами: «…на час війни припинити всілякі внутрішні чвари, чвари – національні, партійні, класові…» [1, с. 4].

Органи місцевого самоврядування повіту намагалися підтримувати своїх жителів по-можливості, відволікаючи їх від подій великої війни. Зокрема, приймали відповідні постанови для покращення благоустрою населених пунктів. Подільським губернатором було затверджено обов’язкову постанову Могилів-Подільської міської думи для жителів міста, яка стосувалась благоустрою в частині озеленення міста шляхом насадження дерев на вулицях [2, с. 2].

Місто Могилів ніколи особливо не відрізнялося жвавою громадською активністю. Перша світова війна відносно оживила місцеву громадськість. Було організовано декілька благодійних комітетів для збору коштів на потреби найменш захищених категорій громадян. Провідне місце займало опікунство за сім’ями запасних, де вирізнялась діяльність Штюрца і Брайдо. Варто зазначити, що Могилівське опікунство працювало переважно наосліп. Довгий час залишалось відкритим питання відкриття християнської дешевої їдальні, оскільки єврейська їдальня була мало популярна серед населення краю [3, с. 4].

Перший «кружечний збір», влаштований міським опікунством, дав приблизно 800 крб., з яких частину зібраних коштів було витрачено на видачу продуктів євреям і християнам, решту було направлено на створення дитячого будинку для дітей

запасних, призваних на війну, віком від 7 до 14 років. Добре була налагоджена робота при опікунстві Педагогічного комітету, що навчав більше 130 дітей, яким видавалися підручники, книжки для читання, і в крайніх випадках взуття [4, с. 4].

Велика війна та її наслідки відбивалися на економічній складовій місцевого виробництва і торгівлі. Криза серед мануфактуристів і інших торгівців зростала не по днях, а по годинах. Особливо жахливе становище було у мануфактуристів, у яких торгівці «забирали» гроші, вимагаючи купівлю товарів лише за готівку [5, с. 4]. Це спонукало власників торгівельних підприємств до пошуку альтернатив у роботі та уникнення повного банкрутства. Зокрема, найбільш раціональні керівники підприємств займались переоформленням власних торгівельних закладів на інших осіб. Таким чином, великі фірми перетворювалися у торгівельні будинки, які згодом взагалі припиняли будь-які виплати.

Кошти для внутрішніх потреб краю підшукувались із різних джерел наповнення, часом доходило до їх незаконного виділення через органи місцевого самоврядування. Губернське по земським і міським справам присутствіє вважало незаконним постанову Могилів-Подільської міської думи в частині виділення 8 тис. крб. із коштів залізничного попудного збору, згідно рішення Сенату від 26.05.1900 р., яким було заборонено брати кошти на поточні видатки з спеціальних капіталів. Цікаво відзначити факт, що в 1913 р. губернське по земським і міським справам присутствіє такі дії думи вважало повністю законними [6, с. 4]. Умови війни створювали передумови для нераціонального використання державних коштів, що не завжди доходили у повному обсязі до кінцевих споживачів.

Становище жителів повіту значно погіршувалось і тому, що в діючу армію досить часто призивались місцеві лікарі. Це стало наслідком того, що своєчасна медична допомога, що була доступною заможній частині суспільства, стала абсолютно недоступною для бідних жителів краю. Особливо важко було у

нічний час, коли «…можна було обійти все місто і не знайти лікаря» [7, с. 4].

Воєнний стан відобразився на житті кооперативів Могилівського і сусіднього з ним повітів. На сторінках часопису «Юго-Западный край» читаємо, що: «…платоспроможність населення сильно впала одночасно із втратою ними і кредитоспроможності. Навколо спостерігалося ненадходження платежів по кредитам» [8, с. 4].

Варто відзначити, що у скрутні часи для всіх жителів краю знаходились люди, які намагались допомагати армії та військовим. Власник с. Бронниці Могилівського повіту князь М. М. Сайн-Вітгенштейн пожертвував на потреби армії 120 вагонів пшениці, яку було направлено у Львів [9, с. 4]. Це була перша велика пожертва натурою серед поміщиків краю.

Важливе значення для жителів краю було з’єднання міських телефонних мереж міст Могилів-Подільський і Бар з телефонною мережею Могилівського повітового земства, що дало можливість всім абонентам місцевої телефонної станції спілкуватись з повітовими пунктами зі своїх квартир [10, с. 4].

Крім значного подорожчання товарів і послуг у повіті, додавались і непередбачені природні явища. Часопис «Юго-Западный край» зазначав: «…дорожнеча предметів продовольства зростає з кожним днем. Дрова можна придбати за 22 – 23 коп. за пуд. У зв’язку з дорожнечею та природними явищами, насувається очікуваний неврожай» [11, с. 4].

Могилів-Подільське науково-просвітницьке і благодійне товариство розпочало свою роботу 24 лютого 1916 р. Першим кроком своєї діяльності стало клопотання перед губернатором щодо організації читань від імені Товариства за участю місцевих навчальних закладів [12, с. 2]. До даної пропозиції були залучені представники місцевих навчальних закладів краю.

Траплялись випадки, коли місцеві чиновники, намагаючись використати свій статус, прагнули покращити свій матеріальний стан не зовсім прозорим шляхом. Член Могилів-Поділь-

ської міської думи Кіропуло звернувся до міського голови з проханням розглянути в думі наступне клопотання, яке вміщено в рубриці «Хроника» часопису: «Важкі часи із жахливими наслідками відобразились на всіх верствах суспільства, особливо мирних жителях, що не беруть участь в боротьбі народів за краще майбутнє. Війна матеріально підірвала їх благополуччя та середнього класу. У мене особисто роботи значно побільшало, виросли видатки. Тому, прошу мені виділити відрядні по 6 крб. щомісяця» [13, с. 2]. Могилів-Подільська міська дума, не знайшовши об'єктивних підстав для задоволення клопотання Кіропуло, відмовила йому.

У жителів сільських територіальних громад краю були більш нагальні проблеми, які могли бути вирішені лише завдяки співпраці земства та органів міського самоврядування. Інформаційні публікації часопису стосувались також і буденного життя на селі. Більшість з них стосувались подорожчання та відсутності товарів першої необхідності. Зокрема, наприкінці 1916 р. часопис «Юго-Западный край» інформував: «…в с. Жван Могилівського повіту вже чотири тижні немає керосину і цукру. Останнім часом можна дістати фунт керосину по ціні 1 крб. 30 коп., а цукор – 1 крб. 50 коп. Село з настанням ночі опиняється в глибокій темряві. Селяни лише зранку освітлюють будинки у наступний спосіб: роблять невеличкий жолоб в картоплі чи буряку, наливають олії, кладуть частину ганчірки і лампа готова. Однак через малу практичність даний спосіб є за часом дуже не значним і мало дієвим» [14, с. 4]. З огляду на це, сільська громада просила допомоги у земства щодо постачання її відповідними товарами за доступною ціною.

Події початку 1917 р. на сторінках часопису відображали у своїй більшості події загальноросійського життя. Інформації по Могилівському повіті майже не немає, хоча в цей час, а особливо в останні місяці війни, серед населення краю та губернії загалом зростала соціальна напруга. Публікацій щодо будь-яких виступів жителів в повіті не було.

Історія Могилівського повіту в період загострення імперської кризи у ІІ пол. 1915 р. – початку 1917 р. на сторінках часопису «Юго-Западный край» висвітлена відносно слабко. Інформація друкувалась без ґрунтовної оцінки, часто зустрічалась лише констатація фактів без об'єктивного аналізу їх причин та наслідків. Однак, не зважаючи на вказані недоліки, часопис може слугувати джерелом для написання краєзнавчих нарисів з історії краю.

Джерела та література:

1. Хроника // Юго-Западный край. – 1914. – 22 июля. – С.
2. Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 6 янв. – С. 2.
3. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 10 фев. – С. 4.
4. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 14 фев. – С. 4.
5. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 24 фев. – С. 4.
6. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 25 фев. – С. 4.
7. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 27 марта. – С. 4.
8. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 31 марта. – С. 4.
9. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 3 апр. – С. 4.
10. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 8 апр. – С. 4.
11. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 19 мая. – С. 4.
12. Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 6 мая. – С. 2
13. Хроника // Юго-Западный край. – 1916. – 12 мая. – С. 2.
14. По Юго-Западному краю. С. Жван // Юго-Западный край. – 1916. – 2 нояб. – С. 4.

Н. М. Мельник

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917 р. У СПРИЙНЯТТІ К. САЙН-ВІТГЕНШТЕЙН

Катерина Миколаївна Сайн-Вітгенштейн (1895 – 1983) походила з давнього німецького роду, який влився в коло аристократії Російської імперії на початку ХІХ ст. У роки Першої світової війни вона вела щоденник, який побачив світ лише у 1986 р. в Парижі [6].

Особливості сприйняття подій Першої світової війни і революції К. Сайн-Вітгенштейн визначалися її приналежністю до дворянства Російської імперії. Батьку Катерини Миколаївни – князю М. М. Сайн-Вітгенштейну належало 1095 десятин землі в с. Бронниці Могилів-Подільського повіту Подільської губернії [2, с. 1029]. Виклад подій і їх оцінка давалися крізь призму російського патріотизму і поміщицького світогляду, в якому 1917 р. – революції та падіння імперії сприймалися як катастрофа батьківщини. Відзначимо, що подій власне Української революції, авторка практично не торкалась. Втім, з історичної точки зору свідчення, які наводяться в щоденнику, є важливими для реконструкції історичного минулого. Зокрема, з краєзнавчої точки зору, цінними й унікальними є відомості з історії Могилів-Подільського повіту в 1917 р., які висвітлені в щоденнику. Написані вони під час перебування К. Сайн-Вітгенштейн у родинному маєтку в с. Бронниці, або в Могилів-Подільському. Незважаючи на те, що окремі фрагменти спогадів були опубліковані [1, 3 – 5, 7 – 8], широкому загалу вони залишаються маловідомими. У зв'язку з цим, мета статті – висвітлити сприйняття К. Сайн-Вітгенштейн революційних подій у 1917 р. в Могилів-Подільському повіті.

Повернувшись у червні 1917 р. в Бронницю, авторка відзначила своє враження, «що там – як здавалося – нічого не змі-

нилося. Нічого не було видно від подій в Петрограді та Москві…» [5, с. 87]. Надалі в своєму щоденнику К. Сайн-Вітгенштейн помістила свою негативну оцінку революційних подій і падіння монархії. 27 червня 1917 р., перебуваючи у Бронниці, вона відзначила, що «немає хоча б мало ї частки того ладу, який був за старого режиму, але є розгул і розвал анархії». Княгиня вважала, що «Росії більше немає», а замість неї «є «вільна Україна», є Фінляндія, Сибір, Крим, Кавказ… і ще десятки два самостійних республік…». Особливу критику викликала в авторки політика соціалістів, розвал армії, про що свідчила, за її даними, наявність 2 млн. дезертирів [5, с. 87].

24 вересня 1917 р. розмірковуючи над причинами дезорганізації життя в країні, К. Сайн-Вітгенштейн не вважає винним у цьому одного голову уряду Росії О. Керенського: «Потрібно сміливо визнати, що винні всі разом…» [5, с. 87]. При цьому до винних зараховує і поміщицьку верству. К. Сайн-Вітгенштейн ставить наступне питання: «але хіба можливо вимагати кращого від народу, який нещодавно був рабом, від народу, не підданого цивілізації і культурі». Взаємна ненависть різних верств населення, особливо заможних і бідних, веде, за переконанням авторки, «до міжусобної війни», тобто до громадянської війни. У цьому контексті К. Сайн-Вітгенштейн позитивно оцінює виступ Л. Корнілова, не вважаючи останнього заколотником і авантюристом [5, с. 87].

29 жовтня 1917 р. К. Сайн-Вітгенштейн в своїх записах розповідала про більшовицький переворот в Петрограді, відмітивши, що «на боці Тимчасового уряду опинились тільки юнкера, ударники, жіночий батальйон, та, здається, декілька козаків». Авторка зазначила, що «анархія піднімається в армії і у всіх прилеглих до фронту губерніях. Вже у Вінниці піхотний полк розбив арсенал і роздав зброю натовпу; до нього приєднався кулеметний полк…». Згадувався в щоденнику і початок розгрому поміщицьких маєтків у Могилів-Подільському повіті.

Повідомляючи про збройні сутички більшовиків і прихильників Тимчасового уряду в Могилеві-Подільському на початку листопада 1917 р., К. Сайн-Вітгенштейн констатувала появу серед населення Бронниці антипатріотичних настроїв: «Тепер тут всі чекають австрійців як рятівників. Поміщики-поляки не приховують своєї радості, що ворог наближається; селяни навіть говорять, що «хоч би вже німець йшов швидше, можливо при ньому буде більше порядку». Навіть наші теж говорять, що бажають приходу німців…». Для самої авторки щоденника це було неприйнятним [5, с. 89].

12 листопада 1917 р. мемуаристка відзначила початок насильницького захоплення земель: «За ці три дні трапилося те, чого очікували з таким важким відчуттям всі поміщики: земля оголошена власністю «трудового народу». Останні два дні цей «трудовий народ» ділить нашу землю і б'ється через неї так, що вже тепер «всі морди один одному на бік звернули», як картинно висловився Василь (наш машиніст)» [5, с. 89]. 26 листопада 1917 р. вона відзначила, що у випадку перемоги більшовиків, «почнеться той жахливий повсюдний терор – «червоний терор проти будь-якого ворога демократії», – яким поки тільки лякають…» [5, с. 89].

Запис щоденника 22 грудня 1917 р. вже зроблено у Могилеві-Подільському, куди родина Сайн-Вітгенштейнів перебралася після розгрому російськими козаками маєтку в Бронниці і проживала в будинку по вул. Садовій № 16. Бронницю, згадувала К. Сайн-Вітгенштейн, «розгромили, пограбували ті козаки, приходу яких ми очікували, як приходу допомоги проти прийдешніх бід…» [5, с. 90]. Спочатку їх прихід в Бронницю і Григорівку викликав надії, але потім швидко розчарував: «Швидко всім було відомо, що магазин щоночі взломують, вивозять овес і пшеницю і наводять паніку на наших службовців. Враження було важке: у славнозвісну доблесть наших захисників – козаків припинили вірити. Про це не говорили вголос, а тільки між собою… Козаки вночі відбивали замки, вивозили

набрані нами мішки з пшеницею, а інші розрізали. Свідки говорили, що всі вони п'яні, що селяни самі напувають їх самогоном…» [5, с. 90]. 11 і 13 грудня 1917 р. К. Сайн-Вітгенштейн описала напад на маєток солдат, які погрожуючи спалити маєток, змогли «отримати» від родини більше 4 тис. крб. Внаслідок цих подій родина залишила маєток [5, с. 91]. 16 грудня 1917 р. маєток в Бронниці був розгромлений. «Від Бронницького дому лишилися тільки стіни», констатувала Катерина Миколаївна [5, с. 91]. Разом з тим, вона відзначила, що «бронницькі селяни… замість того, що б радіти, вговорювали не губити економію і навіть рятували нам речі і дрібну худобу і потім переправляли її нам… » [5, с. 91].

Автор порушувала питання впливу революції на зміну життя: «Куди поділося все, що вважалося вищим благом? Багатство, знатність, значення в суспільстві, кар'єра, власність? Нічого цього більше немає. Позбавлена всього цього, людина невільно залишиться один на один зі своєю совістю…» [5, с. 92]. У записі від 5 січня 1918 р. К. Сайн-Вітгенштейн позитивним моментом революції називала те, що «Вона змусила багатьох згадати і навіть зрозуміти, що життя – це важкий обов'язок і випробування. Це – користь для молоді, для майбутніх громадян…». Негативним наслідком революції автор вважала те, що вона «зробила величезну кількість людей озлобленими… Який фундамент для життя багатьох таких майбутніх громадян? Що вони з ним зроблять у житті? Напевно тільки шкоду, чимало шкоди …» [5, с. 92].

Підбиваючи підсумки революційних подій 1917 року, К. Сайн-Вітгенштейн вважала, що вони страшні «всім тим морем підлості, безчесності, грязі, яке линуло впродовж цього року по обличчю нещасної Росії! Чи було коли-небудь, щоб народ сам, власними руками погубив, зруйнував свою батьківщину?» [5, с. 92]. Частину провини «в темноті російського народу» мемуаристка покладала на заможну верству населення. Розмірковуючи над перспективами країни, важливу роль К.

Сайн-Вітгенштейн відводила моральності, християнським принципам у взаємовідносинах людей.

Джерела та література:

1. «Бажаю щастя майбутнім громадянам» // Слово Придністров'я. – 1993. – № 138. – 25 листопада. – С. 3 – 4.

2. Весь Юго-Западный Край. – Киев, 1913. – 1115 с.

3. «Ми виросли, люблячи Росію» // Слово Придністров'я. – 1993. – № 135. – 18 листопада. – С. 3 – 4.

4. «Ми зруйнували все, що коронувало велич нашої батьківщини» // Слово Придністров'я. – 1993. – № 141. – 2 грудня. – С. 3 – 4; № 144. – 9 грудня. – С. 4.; № 146. – 14 грудня. – С. 4.

5. Мы выросли, любя Россию. Страницы дневника Е. Сайн-Витгенштейн // Юность. – 1991. – № 12. – С. 86 – 92.

6. *Сайн-Витгенштейн Е. Н.* Дневник 1914 – 1918 / Е. Н. Сайн-Витгенштейн /. Подгот. к печати М. Разумовская. – Па-риж: YMCA-PRESS, 1986. – 302 с.

7. Сайн-Вітгенштейн К. М. Ми виросли з любов'ю до Росії / К. М. Сайн-Вітгенштейн // Поділля. – 1995. – № 118 – 119. – 11 листопада. – С. 5; № 122 – 123. – 14 листопада. – С. 2.; № 117. – 16 листопада. – С. 2.

8. «У нас відняли Батьківщину, віру, навіть рідне гніздо… » // Слово Придністров'я. – 1993. – № 147. – 16 грудня. – С. 3 – 4.

У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

А. А. Трембіцький,
А. М. Трембіцький

МИТНА СПРАВА ТА ТОРГІВЛЯ НА ПОДІЛЛІ В XIV – XVIII ст.

Стародавні рукописи свідчать, що князі могутньої держави – Київська Русь, поповнювали свою казну в першу чергу за рахунок данини. До казни також надходили кошти від плати за судочинство, штрафи та мито – податок, який сплачували за перевезення товарів, прогін худоби через кордони певних територій, за право торгувати. Після розпаду Київської держави значна частина українських земель відійшла до Великого князівства Литовського, відповідно на них розповсюджувалась юрисдикція литовських норм права, а пізніше магдебурзького права, за яким впродовж XIII – XVIII ст. міста й містечка України «звільнялися від управління і суду поміщика» і яке «закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників» [1].

Початок урбанізаційних процесів на Поділлі розпочато за часів Коріятовичів із середини XIV ст., де своєрідною «базою» для цього стало спорудження замків та укріплень (*Бакота, Кам'янець, Меджибіж, Скала, Смотрич, Червоноград, Язлівець та ін.*), які виконували не тільки оборонну функцію, а в подальшому ставали центрами округів-повітів і сприяли організації зовнішньої торгівлі та митної справи в XIV – XVIII ст. Проте, «одним із найважливіших і незамінних джерел, без залучення яких неможливе глибоке вивчення історії України XIV – XVII ст.», є книги Литовської метрики [2, с.19], які дають можливість з'ясувати низку різноманітних аспектів митних відносин у Великому князівстві Литовському. Митні відносини на теренах Поділля, частково розкривають і «листи»-дозволи, які видавались від імені великого князя: «*Лист, даний мещаном*

веницким (вінницьким – авт.) на безмитное торгованье по всем Великом княжестве Литовском до воли и ласки господарское», *«Лист мещанам браславским на безмитное торгованье по Великом княжестве Литовском до 5 лет»* [3, с. 15 – 17] тощо.

Розкриваючи значення магдебурзького права щодо митної справи і торгівлі, зауважимо, що міста які ним володіли одержували ряд привілеїв. Жителі міст і містечок Поділля, мали право будувати ратушу з годинником і тримати трубача при ній. В нижніх приміщеннях ратуші дозволялося розміщувати крамницю, хлібні засіки, «діжку мірну» (*для сипучих товарів*) і «мірницю мідну» (*для рідких*), доходи з яких йшли на загальноміські потреби. Крім того, їм дозволялося для приїжджих купців будувати гостинні (*заїжджі*) двори (*заїзди*) [4], де їм намагались забезпечити гідний сервіс із наданням додаткових послуг (*лазня*, *пункти обміну і торгівлі*, *харчування*) [5, с. 271], а також подорожні корчми (*«посполиту кухню», шинок*), «посполиту лазню», млин. Усі доходи від них також надходили до міської казни [6, с. 134].

Найбільший на Поділлі торгівельний тракт пролягав через Тульчин. Він починався в Луцьку та «пов'язував волинські міста з містами» Західного та Східного Поділля, через них проходив на Валахію і Молдавію, а далі – в Крим і Причорномор'я. По Брацлавщині цей тракт проходив через Хмільник, Вінницю, Немирів і Брацлав до Тульчина, й далі в південному напрямі – на Тростянець і Чечельник, а «звідтіля до Юзефграда (*нині м. Балта – авт.*)» [6, с. 285]. Король Зигмунт ІІІ надаючи в 1588 р. Шаргороду привілеї, зазначав: «Ми наказуємо, щоб купці з Волощи-Турції, які ідуть у різні краї та воєводства, завжди сюди заїздили та протягом двох днів товари свої для продажу виставляли, і лише на третій день могли рухатися далі. І понад це, ми дозволяємо вести торгівлю мешканцям міста з молдаванами, турками та татарами» [6, с. 400]. У XVI – XVII ст. Кам'янець, що був *«воротами до Польщі», «підмурком християнства»* [7, с. 7], водночас був найбільшим торговим цент-

ром Поділля, а за обсягом зовнішньої торгівлі місто суперничало навіть зі Львовом [8].

Одним із найважливіших привілеїв які надавало магдебурзьке право, було «*право складу*» (*Stapelrecht*), яке визначало, що всі купці, які привозили товари до міста чи містечка, повинні були продавати їх лише оптом в цьому місті чи містечку. Так, згідно магдебурзьких грамот із коронних книг записів Литовської метрики окремим містам і містечкам було надано право мати склади в Рожищах (*різних товарів*), Томанівці (*вина, воску і риб із Валахії*), Миргородку («*товарів москов*ських») [9, с. 12], Кам'янцю (*окремі елементи права складу з 1372 р.*). Роздрібна купівля-продаж була монополією місцевих купців, а приїжджі купці мали змогу торгувати вроздріб лише в дні ярмарків чи торгів, які влаштовувались у містах і містечках починаючи з кінця XV ст. Кількість ярмарків, які мало право проводити місто чи містечко, зазначалась у грамотах на самоврядування. Зокрема, 2 квітня 1375 р. князь Олександр Коріятович дбаючи про розвиток Кам'янця, надав краківським купцям грамоту на вільну торгівлю з Поділлям [10]. Закладаючи правові підвалини організації зовнішньої торгівлі та митної справи князь Костянтин Коріятович у 1385 р. не лише підтвердив привілей 1375 р., але й домігся того, що Кам'янець став на рівні Кракова, Львова в торгових зносинах між польськими і німецькими провінціями з одного боку та з південними землями: Молдовою, Валахією, Туреччиною – з іншого. Це сприяло тому, що торговий шлях із півночі до Татарії та Криму в другій половині XIV ст. йшов не тільки через Володимир, Луцьк і Київ, але й через Кам'янець на Сучаву, по Дністру до Білгорода (*з 1484 р. Акерман*), і далі по Кучманському шляху до татарських улусів. Кам'янець стає конкурентом Львову, оскільки ці два середньовічні центри лежали на одному й тому ж західному торговельному шляху, однак Львів уже володів значними привілеями польських королів, що створювало певні труднощі та незручності для кам'янецьких купців. Про це свідчить при-

вілей Людовіка від 1380 р. *«Про встановлення у Львові складу товарів для купців, що ідуть до Татарії та повертаються звідти»* [11; 12]. Скориставшись цим привілеєм львівські купці прагнули цілком і повністю опанувати східну торгівлю Польщі та тримати її під своїм контролем. У 1403 р. Владислав II підтвердив положення цього привілею і кам'янецькі купці були *«сильно незадоволені»* такою примусовою регламентацією й намагалися об'їжджати цей склад, прямуючи на Луцьк і Олеськ. Проте львівські купці подали в 1456 р. до суду на кам'янецьких купців і король Казимир Ягайлович вирішив, що *«кам'янецькі купці не мають права проїжджати з товарами мимо Львова, тому львів'яни вправі задержувати їх товар»* [13]. До вирішення цього питання польський король повертався в 1460, 1461 і 1462 рр., воно розглядалося на польському сеймі. Король Сигізмунд I в 1511 і 1526 рр. писав, що «*кам'янецьким купцям, що їдуть із Литви в Кам'янець і з Кам'янця в Литву, не дозволено минати львівський склад*» [14].

Молдово-валахські господарі стояли на боці кам'янецьких купців і своїми організаційними заходами робили все щоб торгівля з Німеччиною і Польщею, велась саме через Кам'янець, геополітичне розташування якого було дещо зручнішим, а ніж Львова. Саме тому кам'янецьким купцям з молдово-валахської сторони надавались привілеї, які стверджувалися грамотами «*великого воєводи і господаря всієї землі угро-валахської Мирчі*» (1390). У ній безпосередньо зазначалось: «*Лише в єдиному місці, де він хоче приступити до торгівлі, він платить, або де він купив. Він вільний ходити по всій землі і має право продавати і купувати*», тобто подільські купці могли вільно купувати і продавати будь-який товар по всій землі, починаючи від «*Залізних воріт і до Брацлава*», сплативши мито. Грамота врегульовувала митні відносини подолян в період середньовіччя: по-перше, «*сокотити на мене*», тобто сплачували мито в казну володаря землі угро-валахської; по-друге, «*і ні де не давати ні на якому перехресті ні на якому броді*», тобто в подальшому не

сплачували мито ні на перехрестях доріг ні на переходах через річки (*броди*); по-третє – мали право везти необмежену кількість товарів [15, с. 24].

Грамота воєводи і господаря землі молдовської Олександра 1407 р. у деталях розкриває митно-правову регламентацію вірменських, львівських, німецьких, подільських і чернівецьких купців, які мали окремі пільги або сплачували за ті чи інші товари різну величину мита, а також міста «Берладь, Баков, Хотин, Сирен, Брашів», де «*не вправі мито дати, ніж там, де накопив, і беріть печатку від митника*». Безпосередньо вказується на величину *«головного мита»*, або т. зв. *«сучавського»*, в залежності від виду товару, адже столиця Волощини – місто Сучава володіло правом складу і було головним складом усіх товарів, що прямували транзитом через Поділля в польські та німецькі міста, що створювало певні обмеження [15, с. 28].

Привілей воєводи Стефана IV даний в 1460 р. підтверджував попередні привілеї 1407, 1434 і 1456 рр. Для подільського краю в ті далекі часи особливе значення мали митні установи, розташовані на теренах Волощини та Молдови, адже саме в Бендерах, Білгороді та Яскитарах (*нині Ясси*) «*а був це перед тим знаменитий порт всього Поділля*» подільські купці сплачували головне мито за товари, які ввозились з «*полудневих*» (*південних – авт.*) держав. Для більш оперативного і вдалого вирішення питань прикордонної торгівлі між Яном Альбертом та воєводою Стефаном у 1499 рр. було підписано угоду, згідно якої всі конфліктні і спірні ситуації підданих молдовських та польських вирішують кам'янецький, хотинський та чернівецький старости. Зв'язуючою ланкою між Поділлям та Волинню був Острог, через який проходили важливі торгові шляхи: у північно-західному напрямку на Люблін; у південно-східному – через Заслав (*нині Ізяслав*), Полонне, Любар, Хмільник у межі Подільського воєводства, або через Заслав, Гриців і Старий Костянтинів на Білу Церкву; на південь через Заслав, Сульжин, Старий Костянтинів, Красилів, Чорний Острів у межі Подільсь-

кого воєводства, або ж через Сураж, Шумськ, Кременець, Вишневець, Зборів, Тернопіль на Кам'янець-Подільський [16, с. 350]. Королівський привілей Жиґимонта I від 7 серпня 1527 р. і безмитний лист Жиґимонта Августа від 28 серпня 1560 р. звільняв острожан від сплати мита на території всієї держави, а всі інші сплачували «*острозьке мито*», що давало місту надзвичайно великі прибутки [16, с. 350; 17, с. 53 – 55].

В 1543 р. король Сигізмунд дав розпорядження кам'янецькому старості Влодку, щоб турецькі та валахські купці прямували з своїми товарами лише через Кам'янець. У 1550 р. він звільнив кам'янецьких купців від *«усякого мита і цла, що сплачувалися на Русі, окрім цла на фортифікацію Кам'янця»*. Цей привілей було підтверджено і в 1553 р., він надав право всім кам'янецьким купцям (*вірменам, полякам, росіянам*) вести торгівлю всіма товарами і переганяти худобу по всьому Польському Королівству без сплати мита, окрім нововстановленого прикордонного мита [11; 12].

Про деякі аспекти організації зовнішньої торгівлі та митної справи на Поділлі свідчать матеріали ревізій 1552 р. державних замків, у т. ч. Брацлавського та Вінницького, що проводились перед впровадженням адміністративної реформи у Великому князівстві. Документи ревізій характеризують діяльність замків і вказують на розміри митних зборів із купців і купецьких валок [18]. Причому розмір мита в різних замках значно відрізнявся. Так, у люстрації 1552 р. зазначено, що в Брацлавському замку *«від торгівців подушного по 2 гроша, а мито від копи по 2 гроша»*, а також, що від мита та горілки сплачували 8 кіп грошей на рік [19, с.22]. Згідно люстрації 1563 р. замкове мито та броварні орендував *«żyd Jakub Feleksowicz przychoży»* за 600 кіп грошів (*термін оренди завершувався перед католицьким Різдвом цього року*); у митній коморі сплачували вагове, помірне і мостове (*від великого возу з товаром – 5 пенязів (пенязь – українська назва динарія – авт.), від возу солі – 2 пенязі*), а прийшлі купці та козаки ще й обістку; торгове мито, що стя-

гувалось від міри (*від бочки в чотири корці (корець – міра об'єму сипучих і рідких тіл місткістю близько 4 л – авт.) – 2 пенязі, від одного корця – пів пенязя*), згідно з давнім звичаєм, надходило до міського уряду [19, с. 70 – 73].

Через Вінницький замок йшли торгові каравани на Брацлав, Звенигород, Канів, Київ, Черкаси. Одним із видів доходів, що отримував староста Вінницького замку, було мито, яке стягувалось у вигляді відсоткового збору з ціни товару. Купці, які в'їжджали у Вінницю, платили старості мито в 2 гроші з копи (*копа – лічильна одиниця в 60 грошів – авт.*). А козаки, які приїздили в місто з метою торгівлі, платили по 3 гроша «*обвестки*» (*податок, що сплачувався на митниці*). Якщо на замковій землі відбивали коня у злодія, хазяїн коня платив старості 12 грошей «*згонщини*» [20, с. 157].

Досить вагомою дохідною частиною для старости була т. зв. «*воєнна подать*», яка в різних архівних документах має назви: «*серебро*», «*подданщина*», «*ординщина*». Вітовт, захопивши Поділля, встановив ще й так зване мито – «*дякло*», або натуральний податок. Особливе значення приділялось «*господарському миту*», яке стягувалось із ціни різних предметів торгівлі: за продаж волів, воску, шкур тварин. Звідси й отримали свою назву види спеціальних платежів: «*поволовщина*», «*воскове*», «*рогове*» тощо. Так, у «*миті господарському*» зазначається: від каменя воску 4 гроші, від вола 3 гроші, від шкури всякої по 1 грошу польському. Це мито в 1552 р. віддано на відкуп за 20 кіп грошей. Вітовт облаштовував на Поділлі митниці, в яких усі товари, що привозилися, обкладалися митом у скарбницю князя. Оскільки міста Поділля за Вітовта ще не отримали «*право складу*», то митна справа повністю була зосереджена в руках князя, який контролював усю транзитну торгівлю, а також збут місцевої сировини, хліба, худоби. Не було також і чіткої регламентації у вигляді обов'язкового провезення товарів через певне місто з обов'язковим стягненням різ-

ного мита, що встановлювалось приватними особами у своїх володіннях і маєтках [18, с. 4].

До найголовніших торговельних магістралей, що йшли через Поділля прилягав «вінницький гостинець». Тобто на торговому шляху, що прямував через Якушинці на Літин, була споруджена в'їзна «*Якушинецька брама*», що слугувала митним форпостом для чужоземних купців, котрі справляли мито. Вінниця в першій половині XVI ст. стає вагомим осередком як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі, а мито від приїжджих купців, яке вони мали сплачувати старості по 2 гроші з кожної копи, було продано в 1551 р. за 70 кіп грошей. Цей шлях за межами Вінницького повіту прямував на Чуднів, Красилів, Полонне поруч із т. зв. «*гостинним Кмітинським двором*», де розташовувалась вельми прибуткова корчма. Окрім того, західний шлях, який називався «*солоним*» і проходив із Києва на Бар через Вінницю, мав особливе значення для зміцнення економіки міста. Адже, так зване, «*солоне мито*», що сплачувалось з кожного возу до старостинського скарбу по 200 головажень солі, для Вінниці було однією із найбільш прибуткових статей. Цей «*Вінницький гостинець*», прямуючи через Луку, Ворошилівку, сполучався з Коломийським шляхом. Окрім «*Вінницького гостинця*» значне місце в торгівельній справі посідала так звана «*дорога на Дзялів*», яка проходила вздовж річки Мурафи. За королівськими указами 1530, 1532 рр. цими шляхами через Вінницю на Люблін і Радом з Волошини, Брацлавщини спроваджувалися великі гурти волів та іншої місцевої худоби, іноземні купці тут складали тілесну присягу, що далі вони прямуватимуть з товаром тільки через Львів та інші західні міста Корони. Цим шляхом, прямуючи головним чином на Острог, вінницькі євреї провадили значну транзитну торгівлю худобою з Волощиною, імпортуючи для Наддністрянщини сукна та інші західноєвропейські вироби [21, с. 39]. Вінницькі купці та міщани, отримавши в 1558 р. від Сигізмунда-Августа привілеї, мали право без жодних перешкод торгувати, купувати й продавати в

усьому Великому князівстві Литовському – на Волині, Русі та Підляшші. Ще на початку XVII ст. за побором універсалом 1629 р. у Вінниці було закладено прикордонну комору (*на зразок нинішніх митних ліцензійних складів – авт.*) для стягнення платежів з товарів, які везли за кордон волохи та греки [9, с. 16].

Перетворення Вінниці у 1598 р. на столицю Брацлавського воєводства сприяло подальшому розвитку зовнішньої торгівлі Подільського краю. Магдебурзьке право, яке отримала Вінниця 1638 р., дало ще вагоміший поштовх експортно-імпортній торгівлі, яка на той час перебувала в руках єврейського кагалу. Перші згадки про євреїв-купців у Вінниці датуються 1506 р. і згідно з цим архівним документом, Масин Шульжич продає маєток Котенево «*єврею Острозькому пану Михелю Шимонковичу – митникові Брацлавському й вінницькому за 50 кіп грошей литовської лічби*». В листі 1532 р. стверджується, що король звелів перевірити діяльність вінницьких євреїв-купців, які купують у Волощині велику рогату худобу та інші товари транзитної торгівлі, не сплативши встановленого мита. Так, єврей Михаль купив у Волощині 2080 волів і кілька поставів сукна, не сплативши мито [22, с. 184].

Порушниками тогочасних митних правил були не лише купці, але й особи, які вміло організовували «*темні справи*» на вінницьких ринках – Єрусалимському, Староміському, на Новобазарній, Тюремній і Хлібній площах, Торговій вулиці та на Калічі. До Торгової площі на Калічі, куди майже перемістився єрусалимський ринок, примикав Калічанський цвинтар, нагляд за яким здійснювали Шльома і Казік. Саме цей цвинтар у Вінниці став найзручнішим місцем для переховування контрабандного товару, яким справно користувалися вінницькі «пачковози». Так на Поділлі називали місцевих контрабандистів, які вночі перевозили «пачки» – паки чаю, тютюну, різного краму. Цей бізнес був дуже поширений, адже кордони розташовувалися зовсім недалеко. Контрабанда надходила здебільшого з

Австрії, Польщі та Туреччини. Серед вінницьких крамарів на Калічі можна було зустріти справжніх асів торгової справи тих часів, нащадків давніх єрусалимських торгових династій Альтманів, Бродських, Грондзів, Львовичів, Рутбергів. Отримані вінницькими міщанами раніше привілеї на безмитну торгівлю неодноразово підтверджувались королями Стефаном Баторієм (1580), Сигізмундом III (1593) та Владиславом IV (1634). Так, універсал польського короля Сигізмунда-Августа від 2 жовтня 1559 р. звільнив міщан Брацлава від сплати торгового мита в усьому Великому князівстві Литовському на п'ять років у зв'язку з грабіжницьким нападом татар і завданням значних збитків подолянам. Зокрема варто відзначити, що ввізне мито встановлювалось із урахуванням потреб на них у князівстві. На більш потрібні недорогі тканини тариф був значно нижчим, ніж на дорогі. А «*від заліза, міді і всього того, що для стрільби і вояку належить, неповинен нічого платити*» [17, с. 103 – 104]. В Інфляндії, зважаючи на воєнні дії, суворо заборонялось вивозити за кордон залізо, зброю та коней. У серпні 1563 р. службовці *Великого князівства Литовського*, включаючи «*митників*», «*справців мита*», отримали листи із суворою забороною пропускати за кордон харчові продукти [23, стлб. 714 – 716] (*але вже 31 серпня того ж року було зроблено послаблення – Жиґимонт Август дозволив вивозити до Гданська й Кролевця хліб і худобу, які не були куплені, а вирощені в господарствах князів, панів та шляхтичів-зем'ян; для цього вони особисто або їх слуги мали скласти присягу про походження товару* [23, стлб. 723 – 725]).

Значному розширенню обсягу зовнішньої торгівлі сприяло і те, що в 1577 р. у Кам'янці була влаштована митниця, а також склад (*depositorium*) угорського вина та валахського меду. Однак зазначені привілеї, надані кам'янецьким купцям, протягом двох століть викликали небувалий протест і спротив у львівських та волинських купців. Оскільки Львів, Луцьк, Володимир подібними привілеями володіли також, і особливо на право

справляння провізного мита, старости цих міст нехтували правами, наданими кам'янчанам. У 1571 р. у справу втрутився король Сигізмунд Август, який намагався врегулювати дану конфліктну ситуацію. З найпоширеніших 40 видів мита було введено «*рублеве мито*», розпочалося будівництво нових митниць. У 1643 р. у прикордонному Могилів-Подільську була відкрита митниця, що сприяло розвитку торгівлі. В місті кожної середи, п'ятниці та неділі відбувалися великі базари, куди навколишні селяни привозили сільськогосподарські продукти та вироби місцевих промисловців, а 8 разів на рік на ярмарки з'їжджалися різні купці. Зокрема, молдавські купці вели широку торгівлю товарами турецького виробництва (*бакалія, вино, тютюн, шовк*), великою рогатою худобою та волами, галицькі – полотном і кухонною сіллю, бердичівські – сукном, київські – олією та дьогтем. А місцеві торгівці й ремісники збували їм діжки, віск, зброю, попіл, посуд, смолу, цінні сорти деревини, шкіряні вироби. Таким чином Могилів-Подільський відігравав важливу роль у міжнародній торгівлі, адже через місто худобу, зерно та інші товари везли на продаж у Балкани, в Крим. Прибутки з ярмарків одержував власник міста, який визначав розмір мита, здаючи це право на відкуп за 8 тисяч золотих, а крім мита купець повинен був заплатити йому по 2 і більше золотих. Під час Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. митниця на кордоні з Молдовою не працювала [24].

Загалом на теренах Поділля найбільше 12 ярмарків у рік, за королівським привілеєм 1775 р. мало містечко Янушгород (*пізніше містечко Марківці, нині село Томашпільского району Вінницької області)*, що сприяло економічному зростанню малочисельного на той час містечка [4; 25, с. 93]. По чотири ярмарки в рік мали – Копайгород (*нині – селище міського типу Барського району*) і Новокостянтинів (*нині – село Летичівського району*); три – Бар, Гусятин, Кам'янець-Подільський, Фельштин (*нині – село Гвардійське Хмельницького району*), Чорний Острів, Шаргород; два – Меджибіж, Ярмолинці та інші. У дні

цих знаменитих великих ярмарків під стінами українських міст і містечок виникали цілі табори купців-мандрівників, у т. ч. із далеких країв [4]. Найбільшим торговим центром у XVI – XVII був Кам'янець, а за обсягом зовнішньої торгівлі місто суперничало навіть зі Львовом [8].

Наприкінці XVIII ст. значна територія України ввійшла до складу Російської імперії і митна справа, яка перебувала під юрисдикцією російських царських наказів, спрямованих на монополізацію зовнішньої торгівлі, зазнала значних змін. Так, у квітні 1801 р. Могилів-Подільська митниця отримала: розпорядження про заборону ускладнень і перепони, які раніше зустрічались при виїзді та в'їзді в Росію, «*не тільки іноземним громадянам, але і Всім підданим нашим по торгівлі, промислах, мистецтвах, майстерностях та всяких інших потребах*»; вказівку про «*зняття вчиненої заборони* (*така заборона на ввіз та вивіз була встановлена в 1797 р. – авт.*) *на вивіз з чужих країв фарфору, фаянсу, скла, сталевих різних інструментів, шовкових, паперових і полотняних матерій та різних інших товарів*...»; розпорядження Подільського губернського правління яке зобов'язувало митників «*в зв'язку з появою у Англії заразної хвороби прийняти всі належні заходи, мати повсюдне спостереження згідно з законами проти моровиці*». У травні цього ж року митниця отримала розпорядження «*Про зняття вчиненої перед цим заборони на вивіз різних російських продуктів і товарів та відправлення торгівлі в повній силі, як до останнього дня заборони було*», а трохи пізніше – «*Про відміну виданих заборон на вивіз за кордон різного виду хліба і гарячого вина та про знищення вчинених заборон на вивіз хліба з однієї губернії в іншу*», «*Про дозвіл зносин з французькою державою по торгівлі і про відміну раніше ухваленої заборони*». В 20-х роках XIX ст. Могилів-Подільська митниця ліквідується, а її функції частково передаються поліції та карантинній службі [24].

На думку сучасних українських істориків, митна і торгова політика правлячих кіл Великого князівства Литовського носи-

ла протекціоністський характер, що було надзвичайно вигідно шляхетському станові. Це виявлялось у тому, що існуюча митна система того періоду, дорожній примус, складське право були спробою властей запровадити певний торговельний протекціонізм на користь місцевих купців. Таким чином, митна справа і зовнішня торгівля на теренах Подільського краю існувала з найдавніших часів, не дивлячись навіть на те, що ці землі в різні часи входили до складу різних держав. Але єдиної митної системи в цей період на Поділлі не існувало, хоча в усі часи митниця виконувала передусім фіскальну функцію, запроваджуючи різні митні стягнення, дорожній примус і складське право.

Джерела та література:

1. Право давнє // Наше слово (Варшава). – 1982. – № 35. – 17 жовтня. – С. 6.

2. *Ковальский Н. П.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв.: Учеб. пособ. / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск, 1984.

3. *Ковальский Н. П.* Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в фондах Литовской метрики и в фондах Приказов ЦГАДА: Учеб. пособие / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск, 1979.

4. Виробнича культура: світоглядні аспекти, обряди та ритуали [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.litopys.org.ua/istkult2/ikult204.htm - 106k

5. *Трембіцький А.* Караван-сараї (гостинні (заїжджі) двори) на Поділлі / Анатолій Трембіцький // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 1. – С. 268 – 279.

6. 100 Еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. 2-е изд. – СПб., 2000. – Вып. 1. Подолия. – 620 с.

7. *Сіцінський Є.* Нариси з історії Поділля / Є. Сіцінський. – Вінниця, 1927. – Ч. 1.

8. *Стопенчук С.* Традиції міжнародної торгівлі на Поділлі / С. Стопенчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.center.km.ua/metod_kab/metod_mat/5/7.html

9. *Антонович В.* Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. Вып. 1 / В. Антонович. – К., 1878. – 156 с.

10. *Музиченко П. П.* Магдебурзьке право в Україні / П. П. Музиченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://cyclop.com.ua/content/view/407/58/1/7/#17317

11. *Отамановський В.* Бібліографія краю (бібліографічний збірник). – К., 1926. – Ч. 1.

12. *Отамановський В.* Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й доля краєзнавчої праці Кабінета виучування Поділля / В. Отамановський. – Вінниця, 1926.

13. *Гульдман В.* Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описання / В. Гульдман. – Кам.-Под., 1889. – 514 с.

14. *Дашкевич Я.* Поділля: виникнення і значення назви / Я. Дашкевич // VIII Под. іст.-краєзн. конф. Секція іст. дожовт. періоду: Тези. доп. – Кам.-Под., 1990. – С. 58 – 60.

15. Болоховская земля и ея значеніе в русской исторіи // Труды 3-го Археологического съезда в России. – Т. 2. – К., 1878.

16. *Грушевський М.* Барское староство. Исторические очерки / М. Грушевський. – К., 1894.

17. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; Редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. – К., 1990.

18. Летопись Великих князей Литовских / Подгот. к изд. А. И. Попов // Уч. Зап. Академ. Наук. – СПб., 1854. – Кн. 1. – С. 21 – 58.

19. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России (1471 – 1668 гг.) / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова. – 859 с.

20. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года / Н. Молчановский. – К., 1885.

21. *Батюшков П. Н.* Подолія. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб., 1891.

22. *Отамановський В.* Вінниця в XIV – XVIII століттях. Історичне дослідження / В. Отамановський. – Вінниця, 1993.

23. Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археографическою Коммисиею. – Юрьев, 1914. – Т. 30: Литовская Метрика. Отделы первый-второй. Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1.

24. Історія митниці на Дністрі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://www.mogpod.com/index.php?newsid=51

25. *Рибчинський О.* Особливості формування архітектури караван-сараїв в містах України / О. Рибчинський // Спадщина (Київ). – 2008. – липень. – С. 90 – 99.

Л. П. Валяровська

МІСТА ТА МІСТЕЧКА НА ПОДІЛЛІ В XVII ст.

Поділля – історико-географічний регіон, який на середину XVII ст. складався з Кам'янецького, Летичівського і Червоноградського повітів та охоплював територію 18882 км^2, з населенням понад 280000 осіб.

Сприятливі кліматичні умови визначали сільськогосподарський напрям розвитку краю. Більшість населення складали селяни з основним видом діяльності – землеробством. На Поділлі панувала фільварково-панщинна система господарювання, і це стало першим фактором загострення соціально-економічних відносин в XVII ст. Почався наступ на економічні права селянина.

Панські маєтки перетворюються на фільварки, що ґрунтувались на праці закріпачених селян, внаслідок чого йшов неухильний процес, який супроводжувався обезземеленням селян, та перетворення їх в придаток фільварків.

Польський уряд посилює колоніальну політику, що проявилась у напливі на Поділля польської шляхти, якій роздавались подільські землі. Багато земель відбирались у місцевої знаті, через відсутність документів, які б засвідчили про їх права на цю землю [1, с. 167]. Характеризуючи становище народних мас краю, варто зазначити, що у цей час інтенсивно відбувалися процеси перетворення селян у кріпаків. Вільні селяни стають предметами купівлі та продажу, а також дарування.

Крім жителів сіл, значна кількість населення проживала в містах та містечках, яких в Подільському воєводстві нараховувалось 111. Виникнення міст і містечок було певною мірою викликано потребою оборони.

Міста відігравали оборонну роль проти спустошливих нападів татар, і в разі потреби тут в оборонних спорудах можна було знайти захист, бо селянська хата не стояла довше 10 років, а укріплення давали змогу зберегти життя і залишити край заселеним [5, с. 22]. В руках польської шляхти зосереджувались основні земельні володіння. Магнатові Конецпольському на Побужжі належало 740 сіл, 170 міст і містечок. Величезні володіння мали також Потоцькі, Замойські, Любомирські, Синявські, Збаразькі, Четвертинські та інші магнати. Важке становище було у селян. Невпинно зростали податки та різні побори. В XVI ст. грошова рента з лану в Барському повіті визначалася від 30 до 120 і навіть 180 грошів (за один гріш тоді можна було купити пуд жита). У селі Головчинцях, зокрема, селяни щорічно платили податок з ланового двору від 150 до 200 грошів. Порівняно високою була тут натуральна і відробіткова рента. Селяни Барського староства в середньому з лану давали землевласникам по 5 – 6 пудів пшениці, по 6 – 8 пудів вівса, по 10 – 12 яєць та виконували дводенну панщину. Феодальний гніт значно посилився із запровадженням у 1442 році вотчинного суду, за яким місцеві феодали одержали право розглядати справи селян навіть у тих випадках, коли вони скаржилися на них.

Народні маси не мирилися з неволею. Вони відмовлялися виконувати феодальні повинності. Найбільш поширеною формою протесту з кінця XV ст. стає втеча селян у малозаселені райони України, в т. ч. і на південні землі Брацлавщини [1, с. 52]. В 1616 р. в околицях Бару діяв фільварок, врожай якого оцінювався в 1240 злотих. Фільварки в Деражні давали врожай на 700 злотих.

Перші згадки про поселення на місці сучасного Могилева-Подільського датовані 1450 роком. Місто було засноване в 1595 році. Засновником міста вважається Ієремія Могила, що побудував на цьому місці свій замок і що пізніше подарував ці землі своєму зятеві, Стефану Потоцькому. У подяку за це і на згадку тестеві останній назвав місто Могилевом. Як і більшість міст-купців, Могилев був і є багатонаціональним поселенням. Тут жили молдавани і греки, вірмени і євреї. А митниця тут функціонує з 1643 року!

Окрім, малих міст, були і великі, та економічно розвинені, з цеховою структурою виробництва та користувались магдебурзьким правом [4, с. 83]. Серед них слід відзначити Кам'янець, Смотрич, Хмільник, Зіньків та інші. З розвитком ремесел і торгівлі збільшується кількість міського населення. Щоб захистити свої інтереси, ремісники об'єднувалися в цехи.

Міщани Хмільника добилися магдебурзького права у 1448 р., Брацлава – 1564, Вінниці – близько 1630 року. Це право, звичайно, мало обмежений характер. Воєводи, старости вимагали з місцевого населення численні податки та відробітки. Міщани Брацлава, наприклад, сплачували нарівні з селянами подимщину, виконували натуральні й грошові повинності.

Міське населення зобов'язане було ще утримувати охорону замку і польову сторожу, ремонтувати мости, дороги. Ремісники повинні були віддавати старості частину своїх виробів. У містах і селах Західного Поділля повинності були ще більшими. Селян примушували вносити подимне, обробляти поля феодала, виконувати різні роботи у його дворі.

Зростання міст, концентрація в них ремісничого виробництва сприяли розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі [6, с. 93]. Торгівельна діяльність купців різних рівнів досить часто порушувалась міською адміністрацією шляхом підвищення митних тарифів цін на продаж товарів, розмірів платні за місце на ринку, що викликало незадоволення купців і перекупників,

особливо коли польський король і сейм виніс рішення про звільнення жителів міста від податків на 10 років [7, с. 106].

На другу половину XVI – першу половину XVII ст. припадає економічне піднесення ряду міст. Швидко зростають Шаргород, Могилів, Літин, Янів, Межирів, Тульчин та ін. В 40-х роках XVII ст. на Брацлавщині було 122 міста й містечка Досить активну позицію займала польська шляхта, яка і тримала в своїх руках владу в містах, оскільки рівноправ'я в справах, що стосувалися життя всього міста, не було. Всі питання життя міста вирішувала польська громада.

Соціально-економічне життя краю в XVII ст. було складним. Поділля на початок XVIIст. нараховувало 766 населених пунктів, а в кінці століття внаслідок воєнного лихоліття з його карти назавжди зникли назви 165 містечок

Джерела та література:

1. *Бойко І. Д.* Селянство України в XVI – XVII ст. / І. Д. Бойко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 167 с.

2. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог / О. Гаркавець. – К.: Українознавство, 1993. – 328 с.

3. *Дашкевич Я.* Армянская колония в Каменце-Подольском в 50 –60 г. XVI в. / Я. Дашкевич. – Ереван: Издательство АН АССР, 1962. – 174с.

4. *Компан О. С.* Міста України в др. пол. XVII ст. / О. С. Компан. – К.: Видавництво Академії наук УРСР,1963. – 183 с.

5. *Крипякевич І. П.* Історія України. – Львів: Світ,1990. – 520 с.

6. *Лукащук В. С.* Чорний шлях на Волино-Подільському порубіжжі у XVI – XVII ст. / В. С. Лукащук // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Редакційна колегія: Завальнюк О. М., Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 600 с.

7. *Подградска О.* Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI – XVII в. / О. Подградска // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменяр, 1970. – 187 с.

В. С. Мороз (м. Хмельницький),
В. С. Мороз (м. Дніпропетровськ)

САВА ЧАЛИЙ І МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ПОДІЇ. ФАКТИ. ДОЛЯ.

Кривавий «Молох війни» котився полями Поділля. Квітучі ниви перетворювалися на випалені пустелі. Згадайте болючі враження від побаченого у козацького літописця Самійла Величка [1, с. 27] та мандрівника Івана Лук'янова [4, с. 11]. Здавалося, після лихоліття Руїни та 27-річного турецького володарювання настане благословенний мир і спокій. Не судилося. Цілий комплекс соціальних, економічних, політичних, національних та релігійних факторів породили гайдамацький рух. Гайдамака – слово, взяте із тюркської мови. Зокрема, «айда», «гайда» запозичені із татарської, означає «йди», «поганяй». Проф. О. Г. Преображенський трактує це слово як розбійник [10, с. 4], а український історик М. В. Горбань – гайдамака – «позичене та перероблене з турецької мови слово і означало воно людину свавільну, що не підлягає жодним законам, неслухняну, непокірливу, або гультяя, тобто пройдисвіта» [4, с. 23].

Петро І остаточно відмовився від права на Правобережжя, вирішивши віддати його полякам, попередньо виселивши всіх людей на лівий берег. Три роки продовжувалося переселення правобережних міст і сіл. В багатьох місцях це відбувалося силою (1711 – 1713). Для заманювання людей в опустілі маєтки пани посилали своїх прислужників щоб закликати до себе на поселення – слободи. По всіх селах і містах, ярмарках, перевозах і шинках вони вигукували, що такий-то пан дає будівельні матеріали і допомагає збудувати хати і років 5, 10 чи 15 не буде вимагати ніяких робіт і податків. Магнати закривали очі багато на що. Так, князь Ксаверій Любарський запрошував до себе на

слободи людей із краденими волами і чужими жінками [4, с. 14].

Контингент поселенців становили втікачі із Поділля, Галичини і Волині. Пани часто не дотримувалися обіцяних пільг. Це приводило до нових втеч. Від початку XVIII ст. бачимо одне характерне явище – утворення багатьох розбишацьких ватаг. У Карпатах їх називали опришками. На Поділлі – левенцями. Вони нападали на всіх заможних і грабували їх без жалю і огляду на національну і релігійну приналежність. Розбій дуже поширився по всьому Правобережжю і був спричинений безвладдям в Польщі. Однією із його ознак і стало розбійництво. Особливо часто такі випадки траплялися на територіях, далеких від центру, на окраїнах Польщі. Кожної весни все Правобережжя вкривалося низкою дрібних і великих ватаг. Склад їх був дуже різноманітним – селяни, міщани, ремісники, запорожці. Збирались у ватаги і шляхтичі. Частенько гайдамачили і духовні особи, настоятелі монастирів. Та переважали в загонах селяни, наймити, винники, бровари, шляхетські слуги. Траплялись у ватагах хрещені євреї, молдавани, волохи і т. д.

Поділля і Волинь були закріпачені надзвичайно сильно. Економічні утиски гнали селян в гайдамаки. Йшли переважно незаможні. Ватаги збиралися в глухих непримітних місцях – на хуторах, пасіках, невеликих лісах. По запорозьких степах завжди блукало багато вільного люду. До них, як до останнього притулку і захисту, втікали селяни. На Південному Бузі та інших річках жили цілі артілі рибалок. Так, на південному кордоні Польщі з’явився осередок гайдамацьких ватаг.

1 лютого 1733 р. помер польський король Август II. Завжди вибори нового короля проходили дуже бурхливо. Країну огортало повне безладдя. За корону боролися два претенденти: Станіслав Лещинський та Август III, син покійного короля. Першого підтримувала Франція, другого – Росія та Австрія. Більшість шляхти на виборах проголосила королем С. Лещинського. Меншість утворила конфедерацію для збройної боротьби

з більшістю. Між партіями розпочалася міжусобна боротьба. Оскільки жодна із них не мала власних сил, то для боротьби запрошували селян. Конфедерати на допомогу запросили Росію. Введення її військ на територію правобережної польської України сприяли виникненню чуток про відрив Правобережжя від Речі Посполитої, відродження тут козацтва і визволення селян із панської неволі. Начебто цариця Ганна Іоанівна (1730 – 1740) видала наказ бити всіх панів і присягати їй на вірність [4, с. 48]. На початку 1734 р. Правобережжя охоплює справжнє селянське повстання.

Російський полковник Полянський, захопивши Умань, надіслав наказ до всіх начальників надвірних міліцій допомагати російським військам боротися з прихильниками С. Лещинского. Це була іскра, яка викликала ще більшу пожежу. Сотник надвірної міліції князів Любомирських у Шаргороді І. Верлан, одержавши наказ Полянського, сам почав організовувати повстанські загони. Він оголосив про одержання від російського полковника іменного указу імператриці з повелінням нищити панів та євреїв, громити їхні маєтки з обіцянкою приєднати Правобережжя до Росії. Зрозуміло, що такого указу не було.

Почувши про організацію в Шаргороді козацького війська, селяни стали масового до нього записуватись. І. Верлан оголосив себе наказним козацьким полковником [5, с. 484], завів у війську дисципліну, розділив його на сотні і десятки, обрав і призначив старшину. Були навіть писарі, які складали реєстр.

30 червня 1734 р. фельдмаршал граф Б. Х. Мініх взяв м. Гданськ. Лещинський, переодягнувшись в селянський одяг, втік до тестя. У Польщі залишився один король Август III. Вся шляхта поспішила визнати його владу. Побачивши, як розрослося повстання, російський уряд віддав селянство на поталу Августу III. 1 липня російський головнокомандувач граф Людовик Гессен-Гомбургський звернувся до шляхти з пропозицією визнати королем Августа III і обіцянкою охорони всієї шляхти від гайдамацьких загонів і ватаг. Негайно до нього

прибула депутація шляхетства від всього Правобережжя з проханням їх захистити від гайдамаків. Обіцянка була виконана. Російські війська разом із шляхтою почали громити повстанців. Вся друга половина 1734 р. пройшла у приборканні повстання. Розгромлено великі ватаги. Більшість ватажків повтікали. Верлан з кількома проводирями і їх загонами опинився в Молдові. Друга значна частина гайдамацьких ватажків втекла в запорізькі степи. На кордоні з Польщею блукало безліч ватаг, чекаючи тільки слушної нагоди повернутися на батьківщину і продовжити звичну справу.

В локальному епіцентрі подій опиняються м. Могилів (зараз Могилів-Подільський Вінницької обл.) та легендарний гайдамака, сотник і полковник польських надвірних магнатських військ, запорожець і ренегат Сава Чалий. На жаль, ця тема не знайшла висвітлення як на сторінках історії міста, так і в біографії легендарного гайдамаки в новітній капітальній десятитомній «Енциклопедії історії України» [2, с. 14; 12, с. 485].

Д. Л. Мордовцев (Мордовець) (1830 – 1905) свідчить: «С. Чалий – син знатних батьків» і «правнук кошового отамана» [8, с. 51]. Історик Нової Січі (1734 – 1775) А. О. Скальковський (1808 – 1898) на основі документів січового архіву склав перелік кошових отаманів. Під 1696 р. фігурує кошовий отаман Чортомлицької Січі (1652 – 1709) Яків Чалий [8, с. 657]. Батьком легендарного розбійника був курінний отаман [8, с. 292].

Сава Чалий, згідно найновіших даних, народився в містечку Комаргород (зараз село Томашпільського району Вінницької обл.) в сім’ї міщанина [12, с. 485]. Коли саме, невідомо. 10 варіантів пісні «Ой був в Січі старий козак» (Пісня про Саву Чалого і Гната Голого) називають батьком гайдамаки старого запорожця, який проживав в Січі [7, с. 467, 468, 471, 472, 476, 479, 485, 488, 489, 495]. Про його дитинство і юнацькі роки нічого невідомо. Вірогідно, побував на Запорожжі, де пройшов бойовий вишкіл. Без цього його навряд чи призначили б в кінці 1720 – початку 1730-х років сотником надвірних козаків Чет-

вертинського [12, с. 485] в Шаргороді. На заклик Верлана в 1734 р. Сава Чалий із сотнею своїх козаків перейшов на бік повстанців. У першій половині травня прийняв присягу на вірність Росії. Серед нових підлеглих Верлана був ротмістр надвірної міліції князя Стефана Четвертинського Скорич із села Сербів маєтку князя Любомирського [9, с. 178]. Відокремившись від основних сил Верлана, Чалий із загоном в 50 чол. напав на добре знаний йому Шаргород і Стіну. Пограбувавши ці поселення і захопивши значну здобич, гайдамака активізував свою діяльність в районі Могилева і Рашкова [3, с. 574]. Наступним його «подвигом» став напад на обоз грецьких купців і їх пограбування [3, с. 576, док. №23]. Це місто на лівому березі стає ареною дій гайдамаки, який все більше здобуває популярність своїми кривавими нападами.

На початку 1735 р. Чалий підтримав заклики гетьмана на вигнанні Пилипа Орлика, виступивши на чолі кількасот козаків проти перебування російських військ в Польщі [12, с. 485]. В травні 1735 р. київський генерал-губернатор граф Вейбах звернувся до запорожців, щоб вони відправили загін захопити «відомого злодія Савка Чалого», який, будучи запорожцем, гайдамачив по кордону і здобув собі в розбоях особливу славу [11, с. 291]. Хмари над його головою стали згущатись.

В жовтні 1735 р. Чалий в м. Саврані зібрав загін із 60 чоловік, серед яких переважали запорожці. Під приводом покарати і розігнати прибічників С. Лещинського, ватага пішла на Могилів. Гарнізон відкрив вогонь по нападникам. В ході бою два запорожці загинули, ще двоє поранені. Поляки втратили 16 чол. Вцілілі закрились в будинку і відстрілювались. Отаман Чалий підпалив хату. Всі вони згоріли живцем. Гайдамаки захопили замок, забрали гроші, одяг, речі, зброю, коней та худобу [3, с. 70].

Під с. Попова Гребля Чалого схопили російські війська і відвезли в Білу Церкву. Отаман втік із під варти і повернувся до своїх побратимів. В грудні 1735 р. перебував із поплічника-

ми в с. Верпки. Підійшло якесь військо. Сава виїхав на розвідку. Це були урядові драгуни і надвірні козаки. На вимогу гайдамаки вони вислали переговорників (капрала, сотника і осавула). Їх кинулись визволяти товариші. Назустріч вискочило 40 запорожців. Відбулася збройна сутичка. Відбити переговорників не вдалося. Через два дні їх відпустили. Чалий забрав у сотника коня з сідлом, шаблю, ладунку з порохом і пару пістолетів.

Із Демівки ватага пішла в містечко Саврань, де простояли п’ять тижднів. Зібравши 500 чол., вирушили в Бар розігнати поляків. Пробувши там три дні і нікого не заставши, без здобичі повернулись назад. Козаки і селяни стали розходитись. Серед них ватажок Григорій Медвідь із 28 чоловіками. Чалий зібрав новий загін, вирішивши знову навідатись в Могилів «на ярмарок для розгнания (розгону – Авт.) поляков, токмо их не застали и взяли того местечка з жидов тритцати восми человек, чтобы их не колоть, турецкими денгами триста левов да двадцать пять лошадей да по желанию взяли двух малолетних из жидов хлопцов, и с которых одновово взял к себе он Тумка, а другова отдал Саве Чалому, которых и перекрестили» [3, с. 74, 75, док. 23].

Польща корінним чином змінює тактику в боротьбі з гайдамаками. Замість батога в дію вступає пряник. Реґіментар Степан Маринський оголосив амністію всім гайдамакам. Хто добровільно з’явиться, покається і принесе присягу на вірність Речі Посполитій, того простять і візьмуть на службу. Це відбулося в кінці 1736 р. Серед розкаяних були Касіян і Сава Чалий [9, с. 179]. Прийнявши присягу [3, с. 574], гайдамаку зарахували до польських військ і надали чин полковника. Вже в грудні 1736 р. Чалий виступив проти колишнього побратима, керівника ватаги Григорія Медведя і відзначився в сутичці. Про це реґіментар С. Малиновський повідомляв генерального коронного військ Доменіка Бекерського: «Медвідь тричі поранений полковником Савою» [3, с. 85, док. 27]. Поляки гідно оцінили зав-

зяття колишнього гайдамаки, а тепер вірного слугу. Київський воєвода Францішек Потоцький подарував йому під Немировим два села – Рубань і Степашки.

Новий 1737 р. розпочався обороною південних кордонів Речі Посполитої від нападів гайдамаків. Продовжувалася російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр. Вторгнення в 1737 р. татарської орди на деякий час змусило гайдамаків розсіятись і припинити напади. Після відходу чамбулів утворилися нові гайдамацькі ватаги, які розоряють і грабують околиці Саврані, Немирова, Могилева [9, с. 180].

Ренегат вірно служить новим хазяям. Щоб ще більше вислужитись, він переходить від оборони до наступу. В липні 1737 року Чалий врывається на Запоріжжя, доходить до Старого Кодака і в пасіці Сироти забирає 160 голів худоби [3, с. 94, док. 32]. В 1734 р. гайдамаки пограбували містечко Гранів. Сава наздогнав їх під Чорним лісом і розгромив: «Там їх кільканадцять убили, п'ятьох взяли в полон, інших загнали в річку, де багато з них втопилися, здобич відбили» [3, с. 105, док. 39]. Залишки пішли степом, не чіпаючи жодного села, до Могилева. Погоні наказано перекрити їм шлях [3, с. 105, док. 39]. Чи зуміла вона затримати гайдамаків і не допустити до Могилева, невідомо. Документи про це мовчать.

В 1739 р. Сава очолив полк надвірних військ великого коронного гетьмана Ю. Потоцького. Останнім «подвигом» ренегата був напад в 1740 р. на Бугогардівську паланку. Чалий знищив Гард, систему каналів, загородок і пристосувань для ловлі риби на Південному Бузі і спалив церкву, розігнав рибалок, попалив козацькі хутори і наробив багато лиха. Запорожці повідомляли в Сенат, що перевертень вбив трьох козаків, чотирьох поранили, багатьох полонили [11, с. 291]. Зрада Сави Чалого, якого особисто знав не один ватажок, була громом серед ясного неба, дуже вразила запорожців і гайдамаків. Це стало останньою каплею, яка переповнила чашу терпіння Коша Нової Січі. Військова рада ухвалила покарати відступника.

Справу доручили відомому запорожцю-гайдамаці Гнату Голому. В 1737 р. він з ватагою розбишак засів в Чорному лісі. Вловити ренегата була справа не із легких. В кожному селі і місті Сава Чалий мав прихильників, які повідомляли про всі приготування проти нього.

Гнат Голий із загоном запорожців наприкінці грудня 1741 р. заскочили в Степашки і оточили хату С. Чалого. Господар читав листи. Дружина купала новонародженого сина. При спробі Чалого схопити сина січовики вгамували його списами. Про кінець С. Чалого існує дві версії: А. О. Скальковський [11, с. 293], Д. Л. Мордовець [8, с. 52], М. В. Горбань [4, с. 61] та ін. Пораненого, поколотого списами ренегата захопили і привезли в Січ. Біля ганебного стовпа гайдамаку забили киями. Т. В. Чухліб стверджує, що гайдамака загинув в бою [12, с. 485].

Гайдамацькі напади на панські маєтки тривали безперервно аж до 1750 р. Район діяльності був широкий – Саврань, Лебедин, Кодак, Липівці, Умань, Гринев, Балабанівка, Погребище [3, с. 13]. Могилів і надалі залишається привабливим для розбишак. Цьому сприяло його вигідне прикордонне положення на старовинній переправі через Дністер. Нею часто користувалися гайдамаки при втечі в турецькі володіння Молдавію і при нападах на Польщу. Особливо важливого значення він набув в липні 1768 р. під час Барської конфедерації. Зокрема, 10 (21) липня про це повідомляв малоросійський генерал-губернатор князь Репнін в листі до російського резидента в Туреччині О. Обрескова: турки дозволили конфедератам переправитись на їх сторону лише після того, «как прежде потопили они в Днестре всю свою артиллерию, которое те возмутители и сделали» [3, с. 382, док. 219].

Серед конфедератів один із її вождів – Юзеф Сава-Цілінський, син сумнозвісного відомого Сави Чалого. Його відшукали поляки і в честь заслуг батька надали Юзефу дворянство і маєток. Вождь Барської конфедерації був маршалком (предводителем дворянства) Вишгорода [12, с. 485]. Після втечі в Мол-

давію доля його невідома. Польські і російські війська блокували Могилів і переправу роз'їздами зліва і справа від міста берегом Дністра [3, с. 386, док. 222; 3, с. 404, док. 230].

Могилів став свідком жахливого фіналу гайдамаччини-Коліївщени. В 1769 р. в місті виставили голову страченого неподалік Івана Гонти [2, с.14].

Минуло 250 років з тих буремних часів. Змінилося декілька поколінь істориків. Проте і досі немає єдиної думки і оцінки внутрішнього змісту тих подій. Досі лунають суперечливі оцінки гайдамаччини.

Незважаючи на всю суперечливість і неоднозначність діяльності колишнього запорожця, гайдамаки і ренегата, народ його любив. Саві Чалому присвячено 16 варіантів пісні «Ой був в Січі старий козак» (Пісня про Саву Чалого і Гната Голого) [7, с. 467 – 497].

Такої честі не удостоївся від народу жоден український історичний діяч за всю історію.

Джерела та література:

1. *Величко С. В*. Літопис / С. В. Величко. – К.: «Дніпро», 1991.

2. *Вирський Д. С.* Могилів-Подільський / Д. С. Вирський // Енциклопедія історії України. – К.: «Наукова думка», 2010. – Т. 6. – С. 14.

3. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Зб. документів. – К.: «Наукова дкмка», 1970.

4. *Горбань М. В*. Гайдамаччина / М. В. Горбань. – К.: Харків, «Шлях освіти», 1923.

5. *Гуржій О. І.* Верлан / О. І. Гуржій // Енциклопедія історії України. – К.: «Наукова думка», 2005. – т.1.

6. *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Козаки – гайдамаки / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб // Історія козацтва. Держава. Військо. Битви. – К.: Арій, 2012. – С. 375.

7. Історичні пісні. – К.: Вид. АН України, 1961.

8. *Мордовцев (Мордовець) Д. Л.* Гайдамаччина / Д. Л. Мордовець. – Днк: «Січ» 2004. – С. 51.

9. Подолия. Историческое описание. – СПБ: Тип. «Общественная польза», 1891. – С. 178.

10. *Преображенакий А. Г.* Этимологический словарь русского языка / А. Г. Преображенакий. – М.: Госиздат словарей, 1959. – Т. 1. – С. 4.
11. *Скальковский А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дн-к: «Січ», 2003. Ч. ІІІ. – с. 657.
12. *Чухліб Т. В.* Сава Чалий / Т. В. Чухліб // Енциклопедія історії України. – К.: «Наукова думка», 2013. – Т. 10. – С. 483.

В. В. Моздір

ДО ПИТАНЬ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН ТА РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА У МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У пізній новий час все більшої ваги починають набувати міста, які поміж всього іншого стають осередками культури [1, с. 145]. Досліджуючи етнокультурні перетворення на Поділлі наприкінці XVIII – 40-х роках XIX ст., неможливо оминути увагою етнонаціональні чинники розвитку культури в Подільській губернії, яка простягалась на південно-західній окраїні тодішньої Російської імперії. Разом з місцевим населенням, сукупністю міст, містечок, сіл і хуторів, вона являла собою одне ціле формування. Так, кожний населений пункт краю був ніби своєрідною цеглинкою, які, поєднуючись разом, утворювали єдину адміністративну одиницю – Подільську губернію, що мала власний колорит, який різко контрастував з іншими імперськими територіями. Не винятком, у цьому зв'язку, був і Могилів-Подільський.

Повітове місто Могилів-Подільський або Могилів на Дністрі у XIX ст. займало непересічне значення серед усіх населених пунктів Подільського регіону, як по величині, так і по благо-

устрою. І було ніби мініатюрною копією усього краю [2, с. 682].

У 1793 р. старі господарі краю змінились новими. Край відійшов до складу Російської імперії, хоча до того був частиною Речі Посполитої. 27 березня 1793 р. командуючий російськими військами на Правобережній Україні генерал-аншеф Кречетников оприлюднив Маніфест Катерини ІІ «Про приєднання польських областей до Росії». Указом імператриці Катерини ІІ від 23 квітня 1794 р. були утворені Ізяславське, Брацлавське намісництва та Кам'янецька область [3, с. 15]. У 1795 р. було створено три намісництва: Волинське, Подільське і Брацлавське [11, с. 275]. Подільське намісництво (1795) складалось із 20-ти округів, а Брацлавське – 13-ти, куди, в тому числі, входив і Могилівський округ [4, с. 9].

1795 р. з’являється Брацлавська (9 повітів) та Подільська губернії (7 повітів). У наступному, 1796 році, губернські і повітові центри отримали власні герби. 12 грудня 1796 р. імператор Павло І підписав указ «Про новий розділ держави на губернії». Брацлавська губернія була ліквідована, а її землі приєднані до Подільської губернії з центром у Кам’янці [3, с. 15]. Штат Подільської губернії складався з повітів: Кам'янецького, Ушицького, Вербовецького, Грудекського, Зіньковецького, Летичівського, Проскурівського, пізніше був приєднаний Ольгопільський. А також від колишнього Брацлавського намісництва приєдналися повіти: Брацлавський, Вінницький, Літинський, Хмільницький, Гайсинський, Тульчинський, Ямпільський, Могилівський і Бершадський [5, с. 2]. Отже, з приєднанням території Брацлавщини до Росії, у 1795 р. Могилів став повітовим містом. У наступному, 1796 р., місту було даровано герб: на срібному полі висячий виноград [2, с. 686].

1804 р. остаточно сформовано кордони губерній. Подільська губернія ділилася на 12 повітів [3, с. 15]. Офіційно новий штат губернії був затверджений 19 червня 1804 р., яка тепер складалась з: Кам'янецького, Балтського, Брацлавського, Він-

ницького, Гайсинського, Летичівського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького і Ямпільського повітів [5, с. 3].

З другої половини XVIII ст. Поділля було найбільш густо заселеним регіоном України, саме завдяки благодатним для ведення сільського господарства землям [7, с. 2140]. По кількості населення Подільська губернія займала 7-ме місце серед усіх губерній Російської імперії [8, с. 131]. Головною складовою частиною населення були слов'яни-малороси (українці) [8, с. 133]. Тож, як ми бачимо, абсолютну більшість населення становили українці, вагому питому вагу мали поляки, євреї, росіяни [1, с. 145]. Сільське населення губернії складало понад 75 %. Загалом 80 % жителів губернії були українцями [9, с. 81].

На жаль, політика уряду була спрямована на витіснення українців у сільську місцевість, тим часом міста наводнялися іноземними елементами. У першу чергу росіянами, для реалізації у цих форпостах імперської політики. Історично склалось так, що на Поділлі було чимало поляків, які займали домінуючу роль в суспільстві [1, с. 145]. Поляки з'явилися на Поділлі ще за часів Київської Русі [10, с. 135].

Не бажаючи допустити на Поділлі опозиції з боку поляків, царський уряд, після офіційного включення Поділля до складу імперії, йде на зближення із старою польською шляхтою та місцевими магнатами, бажаючи заручитись підтримкою останніх, які мали стати опорою царської корони на Поділлі [1, с. 146]. Отож, вищезгаданий Маніфест від 27 березня 1793 р. урівняв шляхту у правах з дворянством, звільнивши тих від сплати податків, військової служби, а також надав права дворянського самоврядування і володіння селянами. Після поразки польського повстання Т. Костюшка 1794 р., яке придушили війська О. Суворова, шляхтичі змушені були підтверджувати свою лояльність до царя шляхом прийняття присяги на вірність йому [11, с. 275]. Так, поляки з пануючої нації певною мірою перетворилися на соціально-пригнічену верхівку, хоча шляхет-

ська верхівка зуміла зберегти економічні позиції [10, с. 136]. У переважній більшості полякам, після складення присяги на вірність престолу, було залишено їхні маєтки [12, с. 15]. Проте самі поляки вважали всі ці зміни та труднощі тимчасовим явищем, непорозумінням, і виношували власні амбітні плани. Знаходячись під владою Російського скіпетра, вони прагнули укріпити католицизм і поширити свою владу у регіоні, при слушному моменті скористатись можливістю, щоб відділитися і відновити власну державу – від моря до моря (від Балтійського до Чорного) [13, с. 92]. Крім титулованого польського дворянства на Поділлі жили і прості селяни польського походження. Селяни-поляки називали себе мазурами, вихідцями з Мазовецької губернії. В освітньому плані поляки стояли на ступінь вище від росіян і українців. Знали французьку мову, історію Польщі і Литви. В цьому була велика заслуга чернечого ордену єзуїтів. Досить поширеним явищем серед поляків вже тоді були шлюбні контракти [14, с. 75]. Найбільше польське населення було представлене у північній частині губернії. Багато поляків жило у містах. В оточені українців, частина польського населення асимілювалась, зазнавала мовної українізації і відрізнялася від українців лише своєю римо-католицькою вірою. Це були так званні латинники. Але траплялося, що серед латинників було чимало українців, які під польським впливом перейшли у римо-католицьку віру.

Після поразки польського повстання 1830 – 1830 років зменшився вплив польського елементу. Частина земель польських землевласників, шляхом конфіскації і примусового продажу, перейшла до етнічних росіян або держави [7, с. 2140]. Згодом учасникам повстання 1830 – 1831 рр. 4 червня 1831 р. указом Сенату проголошено Акт «всемилостивого прощення обивателів», які добровільно засвідчили своє покаяння підпискою про вірність [11, с. 276].

Між тим, у Могилів-Подільському частка поляків була незначною. Тим не менше, тут було споруджено костел, який за

середньовічною містобудівною традицією, разом з православним собором, займали центральну частину міста [2, с. 682]. В 1806 р. російський уряд викупив місто у польського роду Потоцьких [2, с. 686].

На Поділлі мешкала певна кількість росіян-чиновників, поміщиків, однак основним джерелом збільшення етнічних росіян була регулярна армія [15, с. 140]. Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримував тут велику армію. Це і без того обтяжувало місцеве населення, яке мало будувати і ремонтувати казарми, доставляти підводи, дрова [16, с. 254]. Разом з тим, росіян навіть на кінець XIX ст. було небагато. За переписом 1897 р. їх сукупна частка становила всього 3,3 % населення. Проте, це не заважало уряду проводити політику русифікації [21, с. 2139].

Здавна місто Могилів-Подільський було заселене різними етносами. Окрім українців, поляків, євреїв, росіян у місті проживали також вірмени і греки. Греків було дуже мало. Всього лише 10 сімей жило у Могилів-Подільському [14, с. 79]. Понад 1000 років на території нашого краю поживають вірмени [10, с. 138]. В той час, як Тамерлан грабував Вірменію і Персію, більшість вірмен прибули до Польщі під захист короля Владислава з династії Ягелонів. З самого початку вірмени мали вплив на торгівлю в усій губернії, але пізніше поступились у цій сфері євреям, до рук яких перейшли капітали і вся торгівля, як зовнішня, так і внутрішня [14, с. 80]. Вірмени були набожними, аскетичними в домашньому побуті, займались доброчинністю, були здібні до торгівлі і ремесла, іноді перебували навіть на державній службі. Вже на початку XIX ст. у вірменах неможливо було впізнати особливостей народу азіатського походження: ні за способом життя, ні за вбранням. Тільки фізіологічні відмінності могли виказати їх близькосхідне походження. Вірмени тісно сплелися з населенням Могилів-Подільського і по звітним спискам рахувались міщанами католицького віросповідання [14, с. 81]. Зовсім невипадково у 1806 р. Іосиф Криш-

тофович був призначений у Могилів-Подільський вірменським єпископом. В 1810 р. він був возведений в сан єпархіального єпископа всіх вірмен, які жили в Російській імперії і сповідували католицизм, який підпорядковувався римо-католицькому єпископу. Пізніше ця кафедра була ліквідована і в 1848 р. подільські вірмени, в релігійному відношенні, були підпорядковані папою Пієм IX Кам'янецькому римо-католицькому єпископу [2, с. 685]. 7 жовтня 1824 р. вийшов наказ, який визначив, що вірмени, як іноземні переселенці, звільнялись від рекрутства і платежів на рекрутчину [5, с. 56].

Вигідні географічні та кліматичні особливості стали причинами інтенсивного заселення міста в другій половині XVIII ст. та його розвитку. Однак у 1770, 1785 і 1812 р. місто дуже постраждало від пошестей чуми. 1784 р. Дністер вийшов з берегів, завдавши значної шкоди поселенню [2, с. 685]. Не міг у своїй творчій спадщині оминути увагою місто відомий поділлєзнавець XIX ст. протоієрей М. Я. Орловський, який згадував, що навесні 1812, 1839, 1841 роках були величезні розливи Дністра. Міщани тоді дуже постраждали від стихії [17, с. 373]. Велика пожежа 1808 р. знищила 146 будинків [2, с. 685]. Існуюча тут фортеця згоріла під час пожежі 1808 р. [2, с. 686]. Чимало жителів до могили скосила холера 1811 р. [6]. Сукупність всіх цих негативних природних та антропогенних чинників негативно впливали як на приріст населення, так і на його соціально-економічний розвиток [2, с. 685]. Тож всі ці нещастя вели до занепаду. Зважаючи на це, греки і вірмени почали залишати місто, продаючи свої склади євреям. Так поступово євреї прибрали до рук всю місцеву торгівлю [2, с. 686]. В цілому, у Могилів-Подільському, враховуючи особливості його географічного розташування, соціально-демографічна картина була подібною до загальної по губернії, проте все ж таки мала свої певні відмінності. В першу чергу через те, що тут переважну більшість населення складали євреї. Яскравим підтвердженням цього факту є статистичні свідчення кінця XIX ст., залишені

В. Гульдманом. Дані підтверджують, що левова частка населення у місті була єврейського походження (66 %), і лише 33,5 % були християнами, з них: 22% сповідували православ'я, 11,5% – римо-католицизм. Церков тут було 4, 1 – костел і 17 – синагог та інших молитовних будинків [9, с. 379]. Проте, нас, перш за все, цікавить демографічна ситуація першої половини XIX ст. На середину XIX ст. євреїв у Подільській губернії було 177189 осіб [14, с. 82]. Поряд з цим, у 1847 р. у Могилів-Подільському жило 5411 євреїв, в 1897 р. – 12344 єврея (55, 3 % населення) [18]. Євреї з'явилися у нашому краї приблизно у 1090 р., в той же самий час, коли вони почали поселятися у Європі [14, с. 82]. На противагу полякам, що в основній своїй масі мешкали на півночі губернії, з другої третини XVIII ст. на півдні і південному сході краю активно починає збільшуватись населення єврейського походження [19, с. 131]. У 1796 р. царський уряд ввів «смугу осілості», з метою запобігання розселення євреїв у регіонах, де переважало православ'я. Євреям дозволялось жити у губерніях Правобережної України, зокрема на Поділлі [15, с. 140]. Так євреї отримали право постійного проживання у міській смузі [20, с. 123]. У 1804 р. їм було дозволено займатись торгівлею і ремісництвом. Їх зараховано до стану купців, міщан, а згодом і землевласників. Більше половини всіх тогочасних євреїв світу мешкали на Правобережній Україні. У таких містечках як Віньківці, Гриців, Меджибіж, Сатанів, Проскурів, Фільштин, Ямпіль, кількість євреїв становила понад 50 відсотків. У місцях скупчення єврейського етносу відкривалися синагоги, школи, заклади торгівлі, ремісництва, розвивалась національна культура та мистецтво [10, с. 137.]. Вже у XIX ст. вся торгівля Могилів-Подільського зосереджувалася у руках євреїв [2, с. 683].

Характер євреїв був одноманітним: вони відзначались миролюбністю, тверезістю, ощадливістю, мали чималу схильність до торгівлі, не любили працювати. З ремесел обирали для себе лише ті, де доводилось чим менше працювати, а також обирали

для себе заняття, що так чи інакше давали можливість схитрувати, обманути і нажитись. Багато євреїв були майстрами ювелірної справи, годинникарями. Для покупців вигідно було купувати товари у євреїв, по тій простій причині, що ніхто не міг продати їх дешевше, ніж євреї. Вступаючи у змови, вони торгували забороненими товарами і контрабандою. Діти євреїв вступали у гімназії, де вже з дитинства починали сильно соромитися свого походження. Водночас, євреї Могилів-Подільського відрізнялись умінням жити зі смаком у вишуканому вбранні. У своїй освіченості вони не поступались місцем купцям з Одеси, звідки сюди раніше і переселилися.

З торгівлі євреї намагались робити монополію. Вони жили завжди окремими групами під управлінням архіравинів. Ці групи, в свою чергу, поділялись на кагали. На торгівлю єврей мав спочатку отримати дозвіл від колективного органу – кагала, який вирівнював вигоди кожного з своїх членів [14, с. 82]. У кожному місті і містечку був свій кагал. Але були єврейські групи, в яких, через малочисельність, кагали не існували, тоді вони відносились до найближчого містечка, де кагал був [14, с. 83]. По закону Мойсеєвому, кожен чоловік, який досягнув повноліття, мав бути одруженим. А тому у євреїв, кожна дівчина, незалежно від віку, могла вийти заміж. Якщо жінка була безплідною, то чоловік повинен був розлучитися з нею і одружитися на іншій. Також заборонялась і переслідувалась розпуста [14, с. 84].

26 серпня 1827 р. цар-імператор Микола I підписав укази, які зобов’язували до військової служби євреїв віком від 12 до 25 років. З числа євреїв від призову звільнялись тільки гільдійські купці та равини. А також ті, хто навчався у спільних школах, працював на фабриках, переселявся у землеробські колонії. Основна мета, яку переслідував царський уряд – асимілювати єврейське населення з місцевим. На Поділлі існувало 18 єврейських землеробських колоній, які, у переважній більшості, засновувались для звільнення від військової повинності.

Євреї здавали свої землі в оренду місцевим селянам, а самі займались звичним ремеслом. Рекрутські набори для кагалів супроводжувались значними матеріальними витратами на обмундирування, амуніцію, харчування [21, с. 239].

Євреї платили так званий коробковий збір [14, с. 82]. Це був новий податок, який з'явився у Російській імперії у 1844 р. Коробковий збір або кухлявий збір накладався лише на єврейські громади. Зібрані кошти призначалися для задоволення громадських потреб євреїв, як-то на доброчинну та освітньо-виховну діяльність, спрямовувалися на пом'якшення внесення податків, плату боргів, утримання єврейських училищ, допомогу євреям, які переходили у стан землеробів, а також на різноманітну благодійність. Податок стягувався із забою худоби (з кожної тварини), забою птиці (кожної), продажу кошерного м'яса (з кожного фунта), з прибутку на оренду та відсотку з єврейської промисловості [22, с. 96].

У листопаді 1844 р. було видано положення, яке регламентувало право відкриття на приватній ініціативі училищ для євреїв. Проте, такий «акт доброї волі» кінцевим результатом передбачав навернення єврейського населення у християнську релігію [20, с. 124].

Давня міжетнічна неприязність між українцями і євреями була живою. Євреї насміхалися з українців, з їхніх звичаїв і традицій, особливо з чубів (хохлів). Українці відкрито ненавиділи євреїв, але змушені були користуватися їхніми послугами [23, с. 39].

У Російській імперії лютеранів представляли переважно німці і фіни. Головними центрами лютеранства на Поділлі були міста Немирів та Дунаївці. Конгрегації (відділення) Немирівської парафії лютеранської церкви знаходилися у багатьох містах і містечках, в тому числі і Могилів-Подільському [24, с. 40].

З другої третини XVIII ст. у містах і містечках формувалась своя спеціалізація виробництва товарів. Так, наприклад, у

Хмільнику торгували тютюном, селітрою і скляними виробами. В Меджибожі була зосереджена торгівля хлібом, в Жванці – лісом, в Деражні – рибою, а в досліджуваному нами Могилів-Подільському – кіньми [19, с. 60].

У місті було скупчено чимало комерційних установ [2, с. 683]. У 1795 р. тут відкрито першу російську друкарню, що належала молдавському протоієрею Михайлу Стрельбіцькому, який отримав дозвіл від Катерини II на її перенесення з Дубосар [2, с. 686]. В 1808 р. батько і син Д. і Х. Ц. Штейн перевели із Солобківців у Могилів-Подільський своє видавництво книг на івриті. Видавництво діяло до 1819 р., видрукувавши 24 книги [18].

Велике значення мали ремесла і промисли. Християнське населення міста із значним успіхом займалося виправкою саф'янових (кози) шкір, продажем вина і бакалії [17, с. 374].

Вже у 20-х роках XIX ст. на суконній фабриці та свічкосальному заводі почали працювали наймані робітники. Наступного десятиліття у місті було засновано шовкову фабрику, три шкіряні підприємства, текстильну, салотопну, свічкову та тютюнову мануфактури [6]. Шовківництво на Поділлі представлено слабко. Проте шовкові плантації були у Могильові, а також у Старій Ушиці, Балті, Меджибожі. У виробництві використовувались тутові дерева і шовкові гусениці. На той час шовк у Росії коштував дуже дорого, тому це заняття приносило неабиякі прибутки [14, с. 117].

Виробники товарів намагалися будь-яким способом схитрувати, аби ухилитись від сплати податків на користь міста. У 1828 р. солепромисловці почали виносити свої магазини за межі міста і там без мита продавали свою сіль, що, безумовно, неабияк стурбувало місцеву владу [5, с. 56]. Тим часом соціально-економічне становище простого люду залишалось вкрай важким, яке у своїх творах відобразив прогресивний польський поет Ю. Словацький, котрий у 20-х роках XIX ст. проживав у Могилів-Подільському.

Під кінець першої половини XIX ст. з'явилося ще дві шовкові та тютюнові фабрики, три черепичні, миловарний заводи, цукроварня, гуральня та інші підприємства. Щорічно у Могильові відбувалося 6 ярмарків [6].

Таким чином після включення краю до складу Російської губернії, Могилів на Дністрі займав непересічне значення серед усіх населених пунктів Подільської губернії і був своєрідною мініатюрною копією усього Подільського краю. У Могилів-Подільському, враховуючи особливості його географічного розташування, соціально-демографічна картина була подібною до загальної по губернії, проте все ж існували певні відмінності, оскільки тут переважну більшість населення складали євреї, у руках яких була сконцентрована уся торгівля. Тому, тут сформувалась складна, водночас своєрідна система зв'язків і взаємовідносин між різними етносами, що населяли місто. Міжнаціональні відносини залишались напруженими, а баланс сил був хитким, однак національності пристосувались і навчились мирно співіснувати. У першій половині XIX ст. інтенсивно розвивається промисловість, однак, незважаючи на швидкий розвиток економіки міста, просте населення продовжувало жити у крайній нужді і злиднях.

Джерела та література:

1. *Філінюк А. Г.* Особливості національно-культурного життя Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / А. Г. Філінюк // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 145 – 146.

2. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольскаго епархиальнаго историко-статистического комитета. Вып. 9. / Под. ред. Е. Сецинскаго, – Каменец–Подольск: Типография С. П. Киржацкаго, Николаевская площадь, 1901, – С. 682 – 683, 685 – 686.

3. *Прокопчук В. З* історії адміністративно-територіального устрою Поділля / В. Прокопчук // Хмельниччина: Дивокрай. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – Кам′янець-Подільський: Оіюм, 2004. – № 1 – 2. – С. 15.

4. *Симашкевич М.* Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Вып. 1 (Из Подольских Епархиальных Ведомостей) / М. Симашевич. – Каменец-Подольский: Типография Д. Крайза, 1875. – С. 9.

5. Городские поселения в Российской империи. Т. 4. Составлено по приказанию Министра Внутренних Дел. – С.-Петербург: Въ типографии К. Вульфа, 1864. – С. 2 – 3, 56.

6. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Вінницька область. Т. 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: [ukrssr.com.ua Могилів-Подільський, Могилів-Подільський район, Вінницька область (частина 2)» Історія міст і сіл Української РСР] – Назва з екрану.

7. Поділля // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 10 т. / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1970. – Т. 6. – С. 2139 – 2140.

8. *Симашкевич М.* Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Вып. 2 (Из Подольских Епархиальных Ведомостей) / М. Симашевич. – Каменец-Подольский: Типография Д. Крайза, 1876. – С. 131, 133.

9. *Gul'dman V.* Podols'kaia guberniia.Reprinted on Demand by University Microfilm International / V. Gul'dman. – Michigan, USA – London, England 1981. – С. 81, 379.

10. *Блажевич Ю. І.* З історії становлення релігійних громад національних меншин Хмельниччини / Ю. І. Блажевич // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам’янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 135 – 138.

11. *Литвин В. М.* Історія України (Навчальне видання). Підручник / Під ред. В. А. Смолія. – Київ: науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. – С. 275 – 276.

12. *Сіцінський Є.* Нариси з історії Поділля. Частина перша / Євтим Сіцінський. – Вінниця, 1927. – С. 15.

13. Столетие возсоединение Подольской Губернии с Россией. С краткой историей Подолии, в вопросах и ответах. (Приложение к калиндарю Каменецкого Детского Приюта на 1893 год). – Каменец–Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1892. – С. 92.

14. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генеральнаго Штаба. Том X. Часть 2. Подольская губерния. – Санкт-Петербург: В Типографии Департамента Генеральнаго Штаба, 1849. – С. 75, 79 – 84, 117.

15. *Камінський М. Й.* Заснування та розвиток етнічних поселень національних меншин Хмельниччини / М. Й. Камінський // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької. – 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 140.

16. *Крип'якевич І. П.* Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович – Львів: Світ, 1990. – С. 254.

17. *Орловский М.* Историческое описание уезного г. Могилева Подольской губернии / М. Орловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – С. 373 – 374.

18. Российская Еврейская Энциклопедия. М., Российская Академия Естественных Наук, Научный фонд "Еврейская энциклопедия", "Эпос". – Т. 5. – 2004. – С. 397. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: [www.eleven.co. il Могилев-Подольский. Электронная еврейская энциклопедия] – Назва з екрану.

19. Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древнихъ актов. Ч. 5. Т. 2.: Переписи еврейскаго населения в юго-западном крае въ 1765 – 1791 г. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, Михайловская улица, д. № 4, 1890. – С. 60, 131.

20. *Качковський О.* Про діяльність єврейських релігійних громад в Кам'янець-Подільському у XIX – 20-х роках XX століття / О. Качковський // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 123.

21. *Філінюк А. Г., Сидорчук С. А.* Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населення Поділля / А. Г. Філінюк, С. А. Сидорчук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12: Матеріали

восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». – С. 239.

22. *Борисевич С. О.* Коробковий збір – суто єврейський податок в Російській імперії / С. О. Борисевич // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам’янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – С. 96.

23. *Левицкий Ф. К.* Сцены из народного быта в Подолии / Ф. К. Левицкий. – Киев: в университетской типографии, 1870. – С. 39.

24. *Феодосьєв С.* Лютеранська церква на Поділлі / С. Феодосьєв // Хмельниччина: Дивокрай. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – № 1 – 2. – С. 40.

В. А. Захар’єв

ВКЛАД ПОДОЛЯН ВАЛЕРІАНА ДЗЄДУШИЦЬКОГО ТА ІГНАЦІЯ МАРХОЦЬКОГО У РЕФОРМИ ВІДНОСИН НА СЕЛІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Однією з перших відчула потребу змін в аграрному секторі Річ Посполита, до якої на той час входило Поділля, і Могилівщина, зокрема. Вже на початку XVII ст. стало зрозуміло, що стара форма відносин між поміщиками та селянами втрачає ефективність. Піонерами впровадження новинки були духовні діячі. 1742 р. канонік Гнєжнянської та Познанської капітули, ксьондз Вавжинєц Свінярський відпустив у оренду капітульне село Качаново. 1746 р. його прикладом скористався ксьондз

Флоріан Баліцький, пріор отців Бенедиктів з Любіня, із села Вижека під Гостинєм [1].

1760 р. реформу розпочав Анджей Ієронім Замойський (1716 – 1792) [2]. У своїх маєтках граф замінив панщину чиншем, надав селянам обмежене деякими умовами право власності на землю і влаштував підконтрольне поміщику селянське самоврядування. Але невдовзі через сильне незадоволення сусідніх шляхтичів був змушений згорнути розпочате. Щоправда, 1768 р. після обранням Станіслава Августа королем з'явилася сеймова ухвала, яка мала прогресивні настрої. Прибічники реформ доручили тому ж Замойському розробити адаптоване до потреб часу законодавство. І хоча той всього лиш захищав ідею вільного селянства та робив основний акцент на освіті сільського люду, бажання змін наштовхнулися на супротив. 1778 р., за словами історика М. Довнар-Запольского, «постала галаслива опозиція, збірник цих прав відхилено, бо, як зауважилось, не відповідав нашим намірам» [3]. Виразником такої позиції став Кароль Станіслав Радзивіл та спільно зі своїми прибічниками оголосив так звану «війну фрака і жупана».

Проте невдовзі до процесу долучився Йозеф Вибіцький, оприлюднивши 1779 р. «Патріотичні листи», в яких захищав права селян [4, с. 4]. Користуючись правами землемагнатів на шлях реформ у власних володіннях стали племінник короля Станіслав Понятовський і Чарторийські, котрі значно цивілізували стосунки з кріпаками, заборонивши своїм економам знущалися з гідності простолюдинів.

Проте далі інших пішли білоруські реформатори Павло Бжостовський та Іоанахім Хрептович, які апробували новинку на периферії. Вони прагнули змінити основу устрою гмін у маєтках. Активною критикою прибічників старих взаємовідносин їх підтримував у сеймі Князівства Литовського філософ Михайло Карповіч (1744 – 1795 рр.), який пропонував перевисти селян на грошовий чинш та відкрити у селах школи задля просвіти широких верств населення краю [5].

Просвітницьку складову підтримав і польський патріотичний діяч, камергер королівський, граф Валєріан Дзєдушицький (1754 – 1832), котрий володів селами Ярошів, Лядава і Слобідка Яришівська Могилівського повіту в Подільському воєводстві.

За інформацією відомої вінницької дослідниці Вікторії Колесник, 1788 р., дбаючи про добробут своїх селян, він відкрив 3-класну парафіяльну школу. За 2 роки найняті для цього учителі навчили читати та рахувати 100 дорослих і малих учнів. Розчулившись успіхами, поміщик вирішив відпустити на свободу «в нагороду за їхню сумлінність у науках парафіяльної школи» 10 кріпаків з наймолодшими дітьми. Подію приурочив до дня народження короля і зареєстрував акт у летичівських гродських книгах, а з часом взагалі замінив у своїх володіннях панщину чиншем. При цьому авторка стверджує, що це рішення було «скасовано владою 1842 р.» [6, с. 166].

Врешті, на рубежі 90-х років XVIII ст. польській політичній верхівці вже було не до реформ, бо її більше переймала зовнішня небезпека та загальнодержавні фінансові проблеми. Тому селянська реформа стала долею одинаків-сміливців, таких як екс-майор польських військ Ігнацій Сцібор Мархоцький. Суспільно-господарські перевтілення у своєму «Миньковецькому ключі» І. Мархоцький розпочав з його центру, коли 1791 р. написав і оголосив громаді «Право міста Миньківці» – своєрідну прогресивну конституцію, що дозволяла приватну ініціативу жителів та економічні реформи [7]. Документ складався з 12 розділів і був вельми прогресивним за суттю [8, с. 22 – 24].

Свобода ініціативи та вибору дозволила міщанам швидкими темпами розвивати економіку містечка. За підтримки І. Мархоцького тут розцвіло ремісництво, з'явилися цегельні та черепичні виробництва, гончарні, вапнярки, млини, запрацювали дві суконні фабрики, фабрика байкової тканини, фабрика анісової олії, майстерня, де виготовляли та ремонтували карети та інший колісний транспорт, що користувався попитом у краї [9,

с. 82 – 83]. У центрі містечка збудували нову ринкову площу з баштою, в якій знаходилися найточніші на Поділлі ваги та різні еталони. Звичною справою для миньківчан стали велелюдні базари та ярмарки, на які з'їжджалися торгівці з різних міст Поділля та Волині. Більше того, миньківчани випарювали поташ та селітру, освоїли процес виготовлення паперу, наявність останнього дозволила І. Мархоцькому відкрити власну друкарню, в якій, зокрема, надрукований перший переклад «Гамлета» польською мовою, художні книги місцевих авторів та ряд просвітницьких творів свого авторства [10, с. 97 – 98]. З дозволу графа свою друкарню організували і євреї. До речі, прикладом для нього у цій справі, очевидно, служив Валеріан Дзєдушицький, який теж мав друкарню у Ярошеві і з листопада 1790 р. по липень 1792 р. серед іншого надрукував там «Право міське», букварі для селян та релігійні книги [11, с. 166].

Завершивши з реформами у містечку, І. Мархоцький розпочав підготовку до змін у селах та через події, що на Поділлі були тісно пов'язані з поділом Польщі, процес дещо затягнувся. Після грудня 1793 р. І. Мархоцькому не залишалося нічого більше як присягнути на вірність Катерині ІІ. Переконавшись, що нова влада не обмежила права поміщиків анексованих територій, реформатор 1795 р. відмінив у своїх володіннях «десятину», «даровизну», інші податі та повинності, які селяни змушенні були відробляти згідно існуючих у суспільстві правил.

Залишається лише здогадуватися, як І. Мархоцькому вдавалося втілювати свій задум у час царювання Катерини ІІ та Павла І, ще й, за твердженням окремих дослідників, встановити на в'їздах у свої володіння таблиці з написом «Кордон Миньковецької держави від держави Російської» і довести губернським чиновникам, що має на те право згідно старого (польського) і нового (російського) законодавства. Очевидно, порятувало його те, що він, за словами професора Ю. Земського, став «предтечею балагурів» [12, с. 114 – 119]. Однак справжній

карт-бланш для значно остаточного впровадження своїх реформаторських ідей подолянин отримав з приходом до влади імператора Олександра І.

Молодий цар, реалізовуючи своє кредо: «даровать России свободу и предохранить её от поползновений, тирании и деспотизма», вже у травні 1801 р. заборонив публікації в урядових періодичних виданнях оголошень про продаж селян без землі та передачу державних селян у приватну власність. 12 грудня 1801 р., порушивши споконвічну монополію на землю дворянства, дозволив купцям, міщанам та казенним селянам купувати землю за межами міських населених пунктів без кріпаків [13, с. 822 – 823], а всього за 14 місяців опісля того – 20 лютого 1803 р. ошелешив Росію ще кардинальнішим законом «Об отпуске помещиком своим на волю по заключении на обоюдном согласии основанных» [14, с. 461 – 463].

Ініціатор прийняття указу сенатор С. Румянцев звільнив від панщини 199 душ і передав їм польову землю [15, с. 525 – 526]. Поміщик з-під Воронежа дійсний статський радник Андрій Олександрович Петрово-Соловово уклав угоду, згідно якої 5001 селянин отримували у приватну власність землю, яку вони обробляли досі. За це протягом майже 20 наступних років вони мали сплатити поміщику півтора мільйона рублів [16, с. 197].

Ігнацій Сцібор Мархоцький юридично оформив відміну панщини першим в Україні, ратифікувавши 2 січня 1804 р. на спільному зібранні громадян Миньковецької держави офіційний документ про це – «Закони землеробів» [17, с. 256]. При цьому селяни отримали право не відбувати панщину і за досить посильною плату орну землю в довічну оренду.

Сучасники називали І. Мархоцького «новим агрономом». Він навчав селян новим підходам до землеробства, запроваджував сортове садівництво, вирощування тутових шовкопрядів, створив суспільну комору для зберігання насіння на випадок неврожаю чи поганих погодних умов, а головне – став надій-

ним економічним партнером своїх колишніх кріпаків. Зокрема, щедро платив «живі» гроші за роботу у трьох панських фільварках; викупляв вирощене зерно селянами за вищою ціною, ніж пропонували конкуренти; сплавляв придбане невеликими баржами по Ушиці та Дністру до Одеського порту, чим займалися за відповідну плату чоловіки з сільських родин.

Володар «Миньковецької держави» визначив і документально оформив принципи взаємостосунків з іншими громадянами. Зокрема, крім вище згаданих, надрукованими в його друкарні актами «Для облаштування земель власних устави» (1796), «Право шляхетське» (1806) та іншими [18, с. 9 – 12]. Як новий володар Миньковецького ключа, ще 1791 р. І. Мархоцький підтвердив надані раніше дядьком Войцехом привілеї росіянам-пилипонам, які мешкали в селі Катеринівка.

У населених пунктах «Миньковецької держави» за правопорядком слідкували міліціонери, існували пожежні підрозділи. У більших селах діяли місцеві колегіальні суди. Суд вищої інстанції засідав у Миньківцях. Найсуворішим вироком було переселення у причорноморські володіння Мархоцьких, так званий «Руффіполіс» під Одесою. До речі, для залюднення тамтешніх поселень граф заохочував подолян, що побажали добровільно змінити місце проживання, відчутними пільгами [19, с. 29 – 48; 20, с. 16 – 36].

Граф власним коштом звів будинки для дітей, які залишилися сиротами після смерті батьків від чуми; відкрив аптеку, лікарню, найнявши на роботу лікарів, аптекаря, акушерку, цирульника. Підтримував приходські школи та обдарованих людей, особливо, музикантів, планував створити у містечку музичну академію. Серед іншого створив спеціальну похоронну команду, яка згідно розробленого ним ритуалу здійснювала поховання шанованих громадян: з селян, прислуги, службовців і «ходачкової» шляхти.

Задля емоційного єднання громадян «Миньковецької держави» І. Мархоцький запровадив три основних свята. Взимку

тут урочисто відзначали день затвердження «Права міста Миньковець» (згодом і річницю відміни панщини), весною – так зване Гайове свято, а влітку – 15 серпня – обжинки (Свято Церери) – режисоване ним театралізоване дійство, в якому брали участь тисячі місцевих жителів і сотні гостей: сусідів-землевласників, офіцерів військових підрозділів, що дислокувалися в околицях чи самому містечку Миньківці, губернських і повітових чиновників та священнослужителів краю [21, с. 89 – 104; 22, с. 359 – 389, 23, с. 29 – 59].

Проблеми з проведення останнього організатор мав лише у 1813 – 1818 рр., коли спробував довести неправомірність дій місцевого ксьондза, котрий без його батьківської згоди поєднав шлюбом єдиного сина графа Кароля з Боною Тщцінською. Натомість його за сприяння єпископа Мацевича та архієпископа Іоанникія звинувачували в язичництві та навіть двічі арештовували. Але після зустрічі та спілкування опального графа з імператором Олександром І, котрий їхав через Миньківці з губернського Кам'янця-Подільського до Могилева-Подільського та далі – на Крим, проведення миньковецьких обжинок було дозволено. Відтоді до своєї смерті у 1827 р. старий граф безперешкодно тішив в середині серпня земляків та гостей черговою приємною зустріччю у Миньківцях, бо мав до того непересічний талант [24, с. 55 – 75]. Проте, в роки випробовувань він, фактично, відстоював не стільки свято, а реформи, які бажали знищити чиновники та сусіди-визискувачі, котрих цілком влаштовувало кріпацтво.

З сучасників Мархоцького на Україні, які побажали іншої долі своїм кріпакам, історія зберегла для нас ім'я Антоні Грохольського (1767 – 1808). Дієвий польський генерал-майор, маршал дворянства Брацлавської губернії, з 1797 р. – маршалок дворянства Старокостянтинівського повіту і власник с. Терешки під Старокостянтиновом, граф, як мудрий господар, з розумінням ставився до потреб тогочасного села. Він теж дбав про добробут селян, турбувався про стан доріг, мостів, пропагував

садіння плодових дерев на садибах селян, широке впровадження пасічництва, і врешті вирішив взаємовигідно врегулювати економічні стосунки між селянами та його маєтком. Услід за колегою (І. Мархоцький та А. Грохольський в один час були цивільно-військовими комісарами) 27 березня 1805 р. оприлюднив «Статут для хліборобів» з дев'яти розділів [25, с. 55 – 56]. Однак у 1808 р. А. Грохольський раптово помер і його реформаторські ідеї залишились нереалізованими [26, с. 43 – 50].

Наступником І. Мархоцького та А. Грохольського можна назвати сина знаного волинського землеволодаря і голови волинських дворян Євстафія Герасимовича Сангушка Романа Євстафійовича (1800 – 1881), котрий 1847 р. ліквідував панщину у славутських володіннях своїх матері і доньки [27].

Деякі сучасні дослідники схильні до думки, що племінник Валєріана Дзедушицького Влодзімєж (1825 – 1899), який отримав від батька Юзефа Дзедушицького (1772 – 1847) у спадок села Ярошів та Слобідку Ярошівську біля Дністра, на хвилі революційного піднесення 1848 р. відмінив там кріпацтво і запровадив грошовий чинш. Однак, швидше всього, це стосується іншої частини спадку Владзімєжа – сіл Заріччя та Паториця на Галичині, адже тогочасні революційні заворушення торкнулися Австрії. І саме під тиском таких революційних обставин австрійська влада у квітні 1848 р. відмінила панщину в державі та анексованій Галичині, в тому числі.

Таким чином, Валєріан Дзедушицький з Могилівщини та його однодумець з Ушиччини Ігнацій Мархоцький зробили відчутний внесок у втілення мрії селян про волю. І як першопрохідці, заслуговують достойного місця в підручниках з історії України.

Джерела та література:

1. *Довнар-Запольский М. В.* Страницы из истории крепостного права в XVIII – XIX вв. / М. В. Довнар-Запольский. – М., 1906. – С. 23 – 24; *Бовуа*

Д. Шляхтич, кріпак і ревізор (Польська шляхта між царизмом і українськими масами. 1831 – 1863) / Д. Бовуа / Переклад з французької Зої Борисюк. – Київ: ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.; *Бовуа Д*. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. / Д. Бовуа / З французької переклала Зоя Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

2.http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Замойский,_Анджей_Иероним &oldid=56954947

3. Из истории общественных течений в России. Статьи М. В. Довнар-Запольского. – Киев, 1905. – С. 187.

4. *Dubieckie Maryan*. Przymierze dziedzica z poddanymi rolnikami / Maryan Dubieckie //Archiwum do dziejow literatury i oswiaty w Polsce. – Krakow, 1914. – S. 4.

5. Магнатское предпринимательство территории Беларуси. http://www.gistoryja.ru/vtoraya-polovina-XVI-konec-XVIII-v/81-magnatskoe-predprinimatelstvo-territorii-belarusi.php

6. *Колесник В*. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 166.

7. *Венгерская Виктория*. Конструирование имперского пространства России в XIX в.: наследие Речи Посполитой и парадоксы идентичности (на примере Полесской и Подольской фронтирных зон)//http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/182-vyktoryia-venherskaya-konstruyrovanye-ymperskoho-prostranstva-rossyy-v-khikh-v-nasledye-rechy-pospolytoi-y-paradoksy-ydentychnosty-na-prymere-polesskoi-y-podolskoi-frontyrnykh-zon.

8. *Антоній Юзеф Роллє*. Граф Редукс. Переклад з польської В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 22 – 24.

9. *Marczyński W*. Statystyczne, topograficznei historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczyński. – Wilno,1820. – S. 263 – 264. (Витяги. Переклад Л. Дзіндяловської) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 3. – Хмельницький, 2011. – С. 82 – 83.

10. *Гарбузюк М*. Перші постави Гамлета» В. Шекспіра на території України (кінець XVIII – початок XIX ст.) / М. Гарбузюк // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 2. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 97 – 98.

11. *Колесник В*. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 166.

12. *Земський Ю*. Предтеча балагульства / Ю. Земський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. Т. 7. – Хмельницький, 2015. – С. 114 – 119.

13. Полное собрание Законов Российской империи с 1649 рода. Том XXVII. 1800 – 1801. – СПб, 1830. – С. 822 – 823.

14. Полное собрание Законов Российской империи с 1649 рода. Том XXVII. 1802 – 1803. – СПб, 1830. – С. 461 – 463.

15. *Орлов А. С., Георгиева Н. Г., Георгиев В. А.* Исторический словарь. 2-е изд. / А. С. Орлов, Н. Г. Георгиева, В. А. Георгиев. – М., 2012, с. 525 – 526.

16. *Ключевский В. О.* Курс русской истории / В. О. Ключевский. Том 5, лекция 83. – М.: Мысль, 1989. – С.197.

17. *Aftanazy R.* Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospo-litej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – T. IX. – S. 256.

18. Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow słowiańskich. – T. VI. – Warszawa, 1885. – S. 448 – 450. (Витяг. Переклад П. Даниляка) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 2. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 9 – 12.

19. *Аргатюк С. С.* Кароль Сцібор Мархоцький / С. С. Аргатюк // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 4. – Хмельницький, 2013. – С. 29 – 48.

20. *Цесєльський Т.* На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцібор-Мархоцьких / Т. Цесєльський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 3. – Хмельницький, 2011. – С. 16 – 36.

21. *Ковальський Ф.* Спогади. Щоденник / Ф. Ковальський. – К., 1859. – Т. 2. (Витяги. Переклад П. Даниляка) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 3. – Хмельницький, 2011. – С. 89 –104.;

22. *Szaszor Bozydar*. Ignacy hr. Ścibor Marchocki. Opowiadanie [Wspomnienia z pierwszej ćwierci XIX w.] / Bozydar Szaszor. – Przeglad Europejski, 1863, R 1. T. IV. – S. 359 – 389.

23. *Коперзжинський К.* Обжинки / К. Коперзжинський. – Одеса,1926. – С. 29 – 59.

24. Евтихиев Е. Миньковецкое государство / Е. Евтихиев (Новое слово. – 1913. – № 3. – С. 34 – 52) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Т. 5. – Хмельницький, 2013. – С. 55 – 75.

25. *Tereszki* // Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. – Warszawa, 1928. – S. 55 – 56.

26. *Павлюк В.* Стан магнатських господарств Волині в I ст. пол. XIX ст. / В. Павлюк // Наукові записки. – Острог, 1998. – Т. I. – Ч. II. – С. 43 – 50.

27. *Берковський В.* Студії з історії Славутчини / В. Берковський. К., 2008; *Берковський В.* http://h.ua/story/313048/ #ixzz33NmRE17J; Берковський В. http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/roman_ stanislav_ adam/490-1-0-61020.

А. Ю. Скрипник

МОГИЛІВ НА ДНІСТРІ ЯК ВІЙСЬКОВИЙ ФОРПОСТ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Мілітарна історія міста Могилева-Подільського часів Російської імперії розпочинається з намагань наприкінці XVIII ст. приборкання, а потім й розділення суверенної держави Речі Посполитої між трьома агресорами – Пруссією, Австрією та Росією. Населений пункт, розташований на лівому березі Дністра являв собою для нової влади важливий і зручний форпост з перспективою не тільки вигідних оборонних можливостей, а й плацдарму для подальшої військової експансії у південному напрямку. Протягом першої половини XIX ст., коли російський хижак вів майже постійні завойовницькі війни неподалік нових південно-західних кордонів, подібні містечка набували справжнього стратегічного значення і відігравали важливу роль у військовому планування російського командування.

В ході підготовки та здійснення швидких військових маневрів угрупувань російської армії у 1792 – 1793 рр., на південному Поділлі розташовувалася чимало полків регулярних військ. Зокрема на Брацлавщині перебували Херсонський гренадерський, Полоцький, Троїцький, Севастопольський, Вітебський мушкетерські полки та Єгерський корпус [1, с. 147]. Практично в усіх містах та містечках базувалися підрозділи цих полків, в тому числі й у Могилеві-Подільському, який швидко набув значення важливого оборонного та прикордонного пункту [2, с. 142 – 144].

Ще тривали останні дрібні баталії з частинами польських військ, а в Петербурзі окреслили критерії, за якими Російська імперія повинна була керуватися при визначені своєї частки Польщі. Канцлер Безбородько наголошував на забезпеченні облаштування нових кордонів, «зручному зв'язку та сполученні зі старими територіями, для постачання життєвих і інших припасів та для користі торгівлі» [3, с. 8]. Під поняттям «постачання» малося на увазі насамперед надійне і регулярне підвезення всього необхідного військам, розташованим поблизу нових кордонів, облаштування та модернізація фортець, створення мережі провіантських магазинів. На думку Безбородька, новий кордон мав пролягати уздовж Двіни по ріках Березі і Прип'яті «до меж Київського воєводства», потім – по річці Случ уздовж Бугу до Могильова на Дністрі.

Однак вже через рік, зважаючи на пропольські настрої у краї, російське командування стало підсилювати корпус графа І. Салтикова, що перебував на кордоні з Молдовою і Валахією. 1 серпня 1794 р. в район Кам'янця був перебазований Новоінгерманландський мушкетерський полк, який став табором біля с. Супруньківці. Полк зарахували до бригади генерал-майора графа Шембека, яка входила до загону генерал-майора Толстова. Крім піхотинців, в ньому перебували два донських козачих полки Грекова і Мєшкова, які виконували прикордонні функції по Дністру та виловлюючи дезертирів і біглих селян, Тверський карабінерний полк та 12 гармат польової артилерії [4, л. 150 – 150 зв.]. Всі ці підрозділи в процесі охорони кордону шляхом патрулювання берегової смуги та прилеглих територій, потребували проміжного відпочинку після завершення чергового рейду. Таким містом, що відповідало належним вимогам військових став Могилів на Дністрі. На той час в ньому знаходилося достатня кількість продовольства і фуражу, яке можна було придбати

по ринковим цінам в місцевих купців та вистачало будівель для короткого передиху.

Водночас посилено охоронялася і готувалася до оборони ділянка між Жванцем і Могилевом на випадок зовнішньої агресії з правого берега Дністра підрозділів турецького війська чи татар та вірогідних внутрішніх виступів польської шляхти невдоволеної новою владою. На початку листопада починається стягування військ ближче до Кам’янця. Новоінгерманландський мушкетерський полк вийшов зі свого літнього табору і зупинився на зимових квартирах на околицях міста. «Звідси 1-ша рота перейшла до м. Могилева на Дністрі для несення караульної служби, а до Кам’янця-Подільського на караул заступали роти, які стояли неподалік від міста, по черзі з Чернігівським полком, по тижню кожний» [5, с. 49].

Показником важливості для російської влади такого населеного пункту як Могилів, стало надання у 1795 році статусу повітового центру Подільської губернії з перспективою розбудови і облаштування розвинутої військової інфраструктури. Саме для цього, рішенням з Петербургу воно було придбане з власності роду магнатів Потоцьких за 587220 рублів сріблом. Як виявилося потім, це стало досить вдалою покупкою. Не потрібно було сплачувати чималі кошти власнику за орендовані будівлі і помешкання для солдат та військового майна. Прості арифметичні підрахунки доводили вигідність і раціональність такого кроку.

Починаючи з 1798 року, формується військовий гарнізон міста. Крім традиційних представників «родів зброї» таких як піхотинці та гармаші, на околицях з’явилися кавалерійські полки, зокрема гусарський Боровського полк. На той час гарнізон не являв собою самостійного військового угрупування, а окремі полки і підрозділи за тактичними потребами входили до складу військових з’єднань. Так, одним з резервів 70-тисячної російської армії у складі трьох корпусів, яка на початку 1799 р.

рушила у північну Італію, стала армія під командуванням генерала від інфантерії графа І. Гудовича. Вона нараховувала трохи більше 36 тисяч вояків і розташовувалася саме по лінії від Бреста-Литовського до Дністра [6, с. 616 – 619]. Два корпуси: так званий „Лівий", під начальством генерала від кавалерії Міхельсона, і „Правий" – під орудою самого І. Гудовича, складалися з полків Української і Дністровської інспекцій зі штабом в Кам'янці-Подільському. Південніше, в середній течії Дністра, знаходився Окремий корпус генерал-лейтенанта барона Шюца кількістю 4500 солдат, який прикривав південні повіти Подільської губернії, а його штаб знаходився у Могилеві [7, с. 66].

Гострий брак суто військових приміщень диктував кількість і місце базування полків регулярних військ. Якщо взяти до прикладу такі міста на Поділлі того часу як Тульчин, Хмільник, Летичів і той самий Могилів-Подільський, то в них повноцінно могли перебувати не більше одного полку зі своїм обозом. Відповідно до розпису на квартири 1801 року, у Могилеві стояв Новоінгермарладський мушкетерський полк, доведений на той час до штатного розкладу за рахунок нових рекрутів загальною кількістю 2500 солдат і офіцерів [8, с. 722 – 728].

З початком російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. місто стало важливою провіантською базою, пунктом зосередження припасів продовольства і амуніції та безперебійного забезпечення, переправлення всього цього на правий берег Дністра у розпорядження командування Молдавської армії. В той час, на так званих «широких квартирах» в Могилеві у резерві стояла ціла 12-та піхотна дивізія у кількості біля 10 тисяч вояків. Її утримання і забезпечення лягло тяжким тягарем на плечі місцевих мешканців, тільки небезпека вторгнення Наполеона змусила командування передислокувати з'єднання на західний кордон імперії [9, л. 5; л. 66 – 66 об].

Після перемоги над наполеонівською Францією впродовж 1815 – 1817 рр. на Поділлі розквартирувалися війська, з яких

формували 6-й піхотний корпус 2-ї Армії. Місця перебування – там, де й раніше існувала необхідна інфраструктура: в самому місті та його околицях розташувалася 22-га піхотна дивізія, а в навколишніх селах і містечках – 6-й піонерний (саперний) батальйон та понтонна рота № 8 [10, с. 49]. Протягом наступних 20-х рр. XIX ст. на базі цих частин періодично тривали вишколи безтерміново-відпускних солдат, а коли було потрібно, вони брали участь у масштабних військових маневрах та оглядах в центральних повітах губернії.

Про майже повне завершення формування 2-ї армії під командуванням графа Вітгенштейна свідчить огляд, влаштований Олександром I на початку жовтня 1823 року в районі м. Тульчина. Перевірка була досить ґрунтовною: два дні тривали оглядини зовнішнього вигляду полків, їх марширування церемоніальним маршем, ступінь влучної стрільби з гармат і рушниць по цілям. Наступні два дні проходили масштабні маневри всієї армії на просторі від Тульчина до р. Буг [11, с. 288 – 291]. Цар залишився задоволеним і спокійним за південний кордон, ця армія була здатна його не тільки захистити, а й в перспективі проводити широкі наступальні операції.

Як відомо, 2-га армія призначалася для війни з Оттоманською Портою на Балканському півострові і спочатку складалася з двох корпусів: 6-го (16-та і 17-та піхотні дивізії з артилерією) і 7-го (18-та, 19-та і 20-та піхотні дивізії з артилерією) та 9 козацьких полків, штаб знаходився в м. Тульчині. Вона розташовувалася в основному в Подільській, Херсонській, Таврійській губерніях та Бессарабській області [12, с. 3]. В січні 1828 року її істотно посилили, на Поділля прибули три резервні дивізії 3-го піхотного корпусу з Київщини. По два батальйони 7-ї резервної піхотної дивізії розташувалися у Кам'янці, Могилеві і Брацлаві. На той момент ці частини перебували у завершальній стадії формування, коли з кадрової кількості солдат і офіцерів в батальйонах, їх збільшили за рахунок запасних, від-

пускних солдат і рекрутів до штатної кількості військового часу [13, с. 23 – 24].

Як правило, полки, роздроблені по батальйонам і поротно, стояли в містах та містечках, і такий роздріб негативно відображався на їх боєздатності. Але й тут, в провінції, вдалині від столиць, поблизу ворожого кордону, головну увагу командування приділяло виключно солдатській муштрі. Старих солдат, які побували в багатьох походах і пройшли всю Європу, разом з рекрутами навчали фронтовому крокуванню. Навіть напередодні війни, замість бойової підготовки, штаб 2-ї армії отримав наказ з Петербурга про засвоєння нового навчального парадного кроку у військах.

В Могилеві-Подільському на той час вже нараховувалося біля тисячі господарських дворів, які могли прийняти на квартирування більш ніж полку піхоти, три стайні по сто коней кожна – для тяглових обозних коней чи підрозділів кавалерії, два медичних лазарети для хворих і поранених, два порохових погреби та екзерницгауз (крите приміщення для військових вправ у холодну погоду – А. С.), провіантський магазин та причал на Дністрі з поромом [14, с. 6]. В разі потреби, у теплу пору року, гарнізон міг істотно збільшитися за рахунок облаштування наметових таборів біля міста зі зручними шляхами сполучення, джерелами води та запасами провіанту.

Бажання нової побідоносної війни з турками володіло російськими самодержцями постійно. Те, що готував і розбудовував Олександр I, продовжив Микола I. Ще з квітня 1826 року розпочалася підготовка до походу проти турок. За наказом царя 2-га армія поступово отримувала нову зброю, боєзапаси, шанцевий інструмент, шпитальні матеріали, предмети інтендантського постачання. Все це накопичувалося у прикордонних населених пунктах і мало за наказом швидко опинитися на протилежній території Бессарабії. 12 квітня 1828 року Микола I оголошує Подільську, Херсонську губернії і Бессарабську область на військовому стані з підпорядкуванням командуючому

генерал-фельдмаршалу Вітгенштейну, а 14 квітня оголосив війну Туреччині. «Ця війна в історії Росії явилася як би новим етапом в віковій боротьбі з Портою, і цей етап повинен був закріпити за Росією нові земельні придбання» – писав сучасник [15, с. 374; 376].

До кінця 1828 року в ході компанії та облог міст армія зазнала величезних втрат, її стан був надзвичайно тяжким. По-перше: Дунайські князівства були розорені турками, тому російські війська могли отримувати необхідне постачання тільки з Подільської губернії і Бессарабії. Однак, в тилу, проти транспортних обозів активно діяли загони турецької іррегулярної кавалерії, а масовий падіж коней від нестачі фуражу, не давав можливості російській кавалерії надійно захистити свої комунікації [16, с. 118 – 120]. З початку 1829 року армія змушена була масово закупляти продовольство в місцевого населення, а пізніше налагоджувати підвіз морем з Одеси та інших чорноморських портів. Пізніше вдалося створити «пересувний магазин» на 13379 возів з запасом провіанту. По-друге: чума і злоякісна лихоманка косила ряди військ швидше, ніж вогонь ворога. У підсумку в частині полків залишилося по 200 – 300 солдат і офіцерів. Тому ні про які активні бойові дії не йшлося [17, с. 3].

Після поразки Росії у війні з турками, в лютому 1831 року тихо був розформований 6-й піхотний корпус, який розташовувався на Поділлі. Він просто перестав існувати як бойова одиниця за відсутністю особового складу по причині великих людських втрат. Його номер передали Окремому Литовському корпусу, а рештки дивізій і бригад увійшли до 4-го і 5-го корпусів. Тому тріумфального повернення на свої квартири колись бравих і потужних полків не відбулося, хоча офіційно війна виголошувалася переможною, а війська просто тимчасово затримувалися у придунайських князівствах. Насправді повертатися було майже нікому. Таким чином кількість збройних сил на Поділлі знову скоротилася. По мірі прибуття решт-

ків полків на свої «постійні квартири», солдат-ветеранів, тяжко хворих й поранених відправляли у безтермінові відпустки і відставки по домівкам.

До середини XIX ст. Могилів-Подільський став значущим і динамічно зростаючим провінційним містом Подільської губернії. Одним з важливих передумов і факторів такого розвитку був статус тактичного військово-адміністративного центру російських військ на південно-західних територіях імперії. Географічне розташування зумовило посилення важливості міста як перехрестя військових комунікацій, бази для зберігання великих продовольчих і матеріальних запасів, потужного прикордонного укріплення.

Джерела та література:

1. Сборник сведений о Подольской губернии. Выпуск II. Издание Подольского Статистического Комитета. – Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1882. – 102 с.

2. К столетию воссоединения Подолии с Россией // Сборник статей, печатавшихся в Подольских Епархиальных Ведомостях / Под редакцией свящ. Е. Сецинського. С пятью гравюрами. – Каменец-Подольский: Печатано в типографии Подольского губернского правления. 1893. – 176 с.

3. *Анисимов Е.* Алмаз политики, или Канцлер Безбородко / Е. Анисимов // Дело. – 2003. – № 2. – С. 8.

4. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. ВУА, д. 2730, л. 150 – 150 об.

5. *Пирожников А.* История 10-го пехотного Новоингерманландского полка / А. И. Пирожников. – Тула.: Электропечатня и типография И. Д. Фортунова. 1913. – 494 с.

6. *Скрипник А.* Військовий губернатор Кам'янця-Подільського І. В. Гудович (1741 – 1820) / А. Ю. Скрипник // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]. – Кам'янець-Подільський. – 2010. – 744 с.

7. *Пирожников А.* Вказана праця. – С. 66.

8. Полный свод законов Российской империи (ПСЗ), Собр. 1. – Т. XXVI. – № 19951. – СПб. 1830. – 875 с.

9. РГВИА, ф. ВУА, д. 3684, л. 5.; д. 2957, л. 66 – 66 об.

10. Генерал-фельдмаршал князь Михаил Богданович Барклай де Толли // Деяния российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Франциею, в 1812, 1813, 1814 и 1815 годах, с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную. Часть первая. – Санктпетербург.: В Типографии Карла Крайя, 1822. – 294 с.
11. *Борисов В.* Походы 64-го пехотного Казанского Его Императорского Высочества, Великого князя Михаила Николаевича полка. 1642 – 1700 – 1886 / В. Борисов, А. Сыцянко. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова. 1888. – 690 с.
12. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825 – 1850. – Санктпетербург.: Напечатано в Военной типографии. 1850. – 193 с.
13. ПСЗ, Собр. 2. – Т. III. – № 1705. – СПб. 1830. – 1220 с.
14. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 2. Подольская губерния. Сведения специальные. По предметам департамента Генерального штаба. – СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. – 262 с.
15. История русской армии (1812 – 1864 гг.). – СПб: Издательство «Полигон», 2003. – 719 с.
16. *Айрапетов О.* Внешняя политика Российской империи (1801 –1814) / О. Айрапетов – М.: Изд-во «Европа», 2006. – 672 с.
17. Выписка полученная от местных начальников сведений о ходе болезни Холеры // Русский Инвалид. – 12 ноября 1830 года. – № 289. – С. 3.

В. В. Войтович,
О. В. Войтович

З ІСТОРІЇ САНІТАРНОЇ СПРАВИ МОГИЛІВЩИНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

З входженням Поділля до складу Російської імперії (1795 р.) було утворено Могилівський повіт Брацлавського намісництва, до якого увійшло 103 населених пункти. В місті відкрито магістрат, суди та інші адміністративні установи. В 1796 році місту надано герб, він стає повітовим центром Подільської губернії. У купчій (1809 р.) зазначено, що уряд Росії у графа Фелікса Потоцького купив Могилів за 580760 карбованців сріб-

лом, в тому числі комісія поцінувала приміщення прикордонної митниці і карантину в 6460 крб. сріблом [1, с. 24].

Пожвавлення поштових перевезень, взагалі діяльності військової та цивільної адміністрації краю, поставило питання про створення і регламентацію діяльності карантинних контор в портах і на сухопутному кордоні Російської імперії. Причому, карантинні контори і пости не були сталими в числі: їх чисельність, призначення змінювались в залежності від обставин. З огляду на відсутність регламентованих державою санітарних правил поведінки населення, взагалі санітарної служби як такої, можна вважати діяльність службовців Могилівської карантинної контори як початок санітарно-епідеміологічної справи Придністров'я.

У Державному архіві Вінницької області зберігається унікальне зібрання "Могилев-Подольская карантинная контора. Указы Подольского губернского правления по вопросу таможенных тарифов и другие. 1801 – 1845 гг.". Кількість одиниць зберігання 22, аркушів – близько тисячі. Це прекрасне джерело знань про діяльність карантинної служби за часів Російської імперії. Тож ознайомимося з частиною цих документів.

23 квітня 1801 року у Могилівську прикордонну карантинну контору губернським правлінням було надіслано роз'яснення "Правительствующего Сената'" щодо Указу його Імператорської Величності від 8 грудня 1800 року (йде мова про прийняття застережливих заходів у зв'язку з появою заразної хвороби в Англії). З цього документа ми дізнаємося про морову язву (чуму) в Москві у 1771 – 1772 рр. та про видання імператором 7 липня 1800 р. Статуту "О учреждении портовых и пограничных карантинов и застав, в губерниях Подольской, Новоросийской и Астраханской, яко имеющих ближайшее сношение с такими областями, откуда наиболее зараза распространяется..." [2].

В обов'язки карантинних контор входило виявляти і не допускати проникнення в країну інфекційних хвороб, знезаражувати носії інфекцій. Безпосередньо відповідальність за діяльність карантинних служб несли цивільні губернатори. Пункти Статуту мали силу законів і мали виконуватись всіма сторонами беззастережно. До службовців контори були високі вимоги: досвідченість, компетентність, діловитість. Губернатори під час загрози епідемій мали право негайно відновлювати каран-

тини. Про хід подій вони негайно доносили Сенату щотижня, у крайньому випадку – нарочним. Донесення направлялося одночасно "Медицинской Коллегии, дабы она со своей стороны всем находящимся в Губерниях и других местах ведомства ея медицинским чинам и врачебним управам подтвердила, как о всемерной по должности их в случае открытся могущей где-либо заразы наблюдении, так и по отдаче скорым способов по требованию гражданского начальства к отвращению оной". Цивільним губернаторам наказувалось спонукати чиновників до ретельного виконання службових обов'язків, але без зловживання, "напрасных прицепок и утеснения проезжающим". Якщо таких виявляли, то негайно віддавали під суд, а на вакантне місце призначали інших. Про все доповідали Сенату, міністрам комерції і державному казначею. Цікаво що "предписания" мали також виконувати митниці, міська міліція, нижні чини, земські суди та інші "присутственные места" [3].

Штат карантинної контори залежав від об'єму роботи. Він постійно змінювався. Не всі штатні посади були зайняті. З документів видно, що в 1800 – 1819 рр. не вистачало лікарів та фельдшерів, тоді як інші посади – інспектори, комісари, перекладачі були зайняті. Нікого спеціально не навчали для роботи в карантині, а приймали на службу відставних військових, дрібну міську шляхту, вихідців з міщан за неодмінної умови – потрібні були "предложение" губернатора і попередня бесіда з начальником контори.

Так, в грудні 1801 р. губернатор Кам'янець-Подільський генерал Андрій Григорович Розенберг запропонував Могилівській прикордонній карантинній конторі на посаду комісара 2-го кварталу (вакансія з травня 1800 р.) "способного чиновника, известного мне с хорошей стороны, Коллежского ассесора Смольяна исполнявшего должность Городничего в Могилеве, который ныне находится не удел". Після формальностей (бесіда, приведення до присяги) Смольяна було допущено "к исправлению должности" [4].

В квітні 1801 року таку ж процедуру пройшов титулярний радник Дубасаров, колишній повітовий стряпчий. Як знавця турецької, татарської і молдавської мов його призначають молодшим перекладачем Могилівського карантину [5].

Лікарів і фельдшерів на службу до карантинної контори приймали після обов'язкової згоди Медичної Колегії. Одним з

перших (якщо не першим) карантинним лікарем в Могилівській конторі був Юстин Савва, якого карантинна контора направляла в серпні 1801 року до Санкт-Петербургу строком на 2 місяці, можливо для підвищення кваліфікації [6]. Контора сама знаходила лікарів та фельдшерів і пропонувала їх кандидатури на розгляд Медичної Колегії. Рішення останньої підписувалось у ті роки імператором і доводилось підданим у вигляді царського Указу. Наприклад, Указом від 28 липня 1801 року затверджені фельдшерами на "младшем окладе лекарського ученика" Іогана Кестеля і єврея Гершка Міхалевича [7].

Нелегко було домогтися служби в карантинній конторі, ще важче було її покинути, навіть за власним бажанням. Згідно царському указу всякий медичний чин, який бажав звільнитися зі служби, мав надати медичній управі та карантинній конторі свої документи з «приложением аттестатов о болезнях... с подписями членов управы в губерниях, на местах – главных медицинских чинов» [8]. З цього можна зробити висновок, що на облік ставилися всі медичні працівники карантинів, адже вони були постійно в контакті з клієнтами контори і могли стати носіями збудників інфекційних хвороб.

Про порядок проходження карантину усіма, хто до нього прибували із-за кордону, чітко зазначено "высочайшим о карантине уставом". Виконання значної кількості пунктів «устава» вимагала неабияких знань, вмінь і навичок службовців контори. В умовах, коли контора лише формувалась і не вистачало необхідного, начальник контори вимушений був "бомбардувати" Подільського губернатора проханнями і пропозиціями. Відповіді були чіткі і змістовні, що давало конторі можливість нормально функціонувати. З листа губернатора від 13 квітня 1801 року ми дізнаємось про деякі подробиці проходження карантину приїжджими купцями та іншими особами. Так, подорожні повинні були (згідно 136-го пункту Статуту) здати верхній одяг та білизну для обкурювання. Взамін він отримував з "магазейна карантинного комисара 2-го квартала" чисту білизну і "платье". Оскільки комісар не мав достатньої кількості казенного одягу, губернатор наказав "чтобы разезжающие купцы и прочие принимались в карантин в их одежде, которую предварительно очищать от заразы надлежащим образом..." [9].

За Статутом корабельних та портових карантинів від 6 травня 1796 року по штату щорічно конторі надавалось 1000

рублів для закупівлі "20 пар мужского платья и в том числе 5-ти пар женского, такожь на перемену белья и на постели для проезжающих". Купці і пасажири, отримуючи взамін чистий одяг і білизну, повинні були сплатити їхню вартість. Під час карантину приїжджі також за свій рахунок харчувались та лікувались (§§ 77, 102 і 103 Статуту), за виключенням "бедных, неимущих и тех, коим должны покупать продовольствие от казны, в рассуждении которых § 107-м приписано вести особую ведомость о всех употребленных на содержание их издержках и представлять конторе, о чем имеет контора учинить должное распоряжение" та повідомити губернатора [10].

Діяльність карантинної контори не припинялась під час російсько-турецьких війн першої третини XIX ст. та війни Росії з Наполеоном Бонапартом. Навпаки, тоді карантин діяв у напруженому ритмі. Розлив річки Дністер і пожежа 1818 року остаточно розорила греків і вірменів Могилева, загрожували спалахом епідемій пошесних хвороб. Поява в Англії (1817 р.) холери стривожила уряд всіх європейських держав і примусила їх зробити ще жорсткішими правила карантину. В передових країнах Європи запроваджується санітарне законодавство, приділяється увага медичним дослідам, розробці санітарних правил поведінки, заохочується пропаганда санітарії, гігієни. В кріпосницькій Росії вся надія була на карантин та на Бога.

В пореформену добу в Росії швидко розвивається промисловість, зростає чисельність фабрично-заводського персоналу, виникає потреба регулювання трудових відносин між власниками підприємств і найманими робітниками. В Росії наприкінці 80-х років XIX ст. вводяться посади фабричних інспекторів, обов'язком яких є також слідкувати за дотриманням санітарних норм на підприємствах.

У 1890-х роках фабричний інспектор, який опікував місто Могилів, перебував у Ямполі і тому досить поверхнево знав ситуацію на міських підприємствах.

В Могилеві-Подільському було кілька лікарень, персонал яких лише епізодично займався виявленням і лікуванням хворих на пошесні хвороби. Санітарного лікаря в місті не було, що примушувало владу звертатися до лікаря залізничної лікарні і вільно практикуючих лікарів з проханням надавати допомогу у виявленні і лікуванні хворих на холеру, скарлатину, кір, дизентерію тощо. У 1893 році Медично-Лікарняна комісія

Міністерства Внутрішніх Справ Росії прийняла постанову про необхідність створення в повітах і містах санітарних дільниць. Ві-домо, що 1897 р. у Могилівському повіті вже діяли санітарні дільниці. У цьому ж році міська Дума затвердила 18 осіб (включно гласних Думи) керівниками і членами санітарних комісій цих дільниць.

В "Определении Могилев-Подольской Городской Думы" від 23 жовтня 1903 р. за № 103 "Об избрании санитарно-исполнительной Комисии" вказується на необхідність утворити 7 санітарно-виконавчих Комісій (були вказані вулиці і площі, які входили до окремих дільниць). Шляхом таємного голосування визначено гласних Думи, які увійшли до цих комісій. Ними стали: І.К. Пантюхов, М.Я. Осташевський, М.В. Геропценевський, Л.Ф. Ільницький, Й.Ф. Чайковський, П.І. Хадлець, В.Й. Ляхомський, І.Г. Демидецький, а також домовласник Григорій Вередин. До санітарних комісій були запрошені також могилівський повітовий справник І.П. Силич, статський радник С.І. Михалевський та міський лікар І.Р. Добровольський [11].

Статистика засвідчує, що санітарний стан у місті був постійно важким через відсутність вигрібних ям, велику скупченість населення, відсутність водоводу, низький рівень санітарної освіти та сталих норм і правил санітарії. Це турбувало міську владу, адже смертність була високою. З щорічного "Обзору Подольской губернии" ми дізнаємось про відсоток померлих відносно осіб, що захворіли на ту чи іншу пошесну хворобу. Так, у 1890 році померло 10 % хворих на дизентерію, в 1895 р. – 13 %, 1899 р. – 7 %; хворих на дифтерію померло відповідно 31 %, 34 %, 17 %; хворих на холеру – відповідно 17 %, 20 %, 13 %; на віспу – відповідно 16 %, 26 %, 10 %; на черевний тиф – 14 %, 12 %, 10 % (всього вказано 14 хвороб). 1892 – 1895 рр. у Могилеві-Подільському і повіті були охоплені епідемією холери: 1892 рік – 38 населених пунктів, з населенням 36074 мешканців (хворих 610, з них померло 248); 1893 рік – відповідно 40 населених пунктів, 41598 мешканців, хворих 1078 і померло 484 чоловік; 1895 рік – 4 населених пункти, 5771 мешканець, 95 хворих, 57 з них померло. У Могилеві-Подільському проживало у 1892 році 28828 мешканців, захворіло на холеру 539 і померло 116 осіб. Наступного року захворіли 109 осіб і померло 51. Епідемії холери спалахували, як правило, восени [12].

Міська Управа щорічно оголошувала торги на викуп "взимания платы за санитарно-ветеренарное освидетельствование мяса", яке привозилось в місто. Так, у 1892 році це право вибоpов міщанин Алтер Ринец за суму в 620 рублів [13]. У вересні 1903 року міська Дума розглянула пропозицію міського Голови про обрання санітарних опікунів, але за відсутності кворуму і непідготовленості питання воно було відкладене. Було зазначено, що санітарний стан міста вимагає посиленого нагляду, а в цей час санітарно-виконавча комісія практично відсутня через те, що багато її членів виїхали з міста назавжди [14]. В цьому ж році на засіданні міської Думи 25 листопада 1903 року розглядалося питання про будівництво водоводу у Могилеві. Це питання виникло через гостру нестачу питної води у місті, а також надмірне забруднення громадських колодязів. Під час засідання виникла гостра дискусія між прихильниками та противниками влаштування водоводу переважно через високу ціну проекту. Інженер залізниці Штюрц запропонував на протязі 10 років вкласти 50 тисяч руб. під 8 % річних і за 10 років збудувати міський водовід. Вода по трубах мала йти з "Майорських" джерел і надходити до центральної частини міста, де проживало дві третини населення. Дума констатувала, що колодязі у місті "дают воду грязную и не чистую, во многих случаях совершенно негодную к употреблению и дающую массу случаев заболеваний тифом, поэтому... единственным обеспечением населения города от непрекращающихся, почти эпидемических болезней, являются именно проведение воды в город от "Майорских" ключей, вода которых, как известно, подвергалась к исследованию и оказалась самой лутшей, несодержащих в себе никаких вредных для здоровья веществ", член Управи Хлопов вказав, що жителі міста беруть воду навіть з річок і тому потрібно збудувати водогін, Гласний Григорій Мнюха запропонував не закривати після побудови водогіну колодязі, які належали приватним особам. 17 голосами проти 8 міська Дума вирішила збудувати в місті водовід і підписати з інженером Штюрцем договір на будівництво водоводу [15]. 1909 року водовід стає до ладу.

У 1908 році в Могилів-Подільському було відкрито хімікобактеріологічний кабінет [16]. При всіх навчальних закладах були наявні лікарі, які здійснювали медичний нагляд за контингентом учнів і при необхідності здійснювали профілактичні

заходи, в тому числі з метою запобігання виникнення епідемій пошесних хвороб. В місті великим авторитетом користувався лікар залізничної лікарні Лисенко. Саме йому міська Управа постійно доручала готувати проекти постанов, здійснення яких могло значно покращити санітарний стан міста і попередити виникнення епідемій [17].

З початком Першої світової війни частина лікарів була мобілізована до армії, частина виїхала за межі Могилева. В 1915 – 1916 рр. у місті з'являються біженці з району військових дій, також розміщуються військовополонені. Надмірне скупчення населення загрожувало виникненням епідемій та ще в умовах, коли міський бюджет був обмежений і медико-санітарний нагляд послаблений. Зберігся підписаний завідуючою міським однокласним училищем М. Богданович лист від 17 жовтня 1914 р., в якому зазначається: "...городской врач, доктор Лысенко, посетив училище, нашол необходимым, в виду большого количества умерших (3) и заболевших скарлатиной (8 учениц) за последние три недели прекратить занятия на 2 недели и в возможно скором времени произвести дезинфекцию во всем здании училища" [18].

Військовополонених австрійської армії залучали до робіт з очистки від сміття міських дворів та роботи в асенізаційних обозах. Проте санітарний стан міста продовжував погіршуватись і став загрозливим, коли місто і повіт заполонили численні військові частини, штаби, тилові служби Румунського фронту (літо 1916-1917 рр.). Відчувалася гостра нестача житла, міська Дума майже щомісяця розглядала питання організації лікарняної допомоги, як жителям міста, так і військовим. Ці та інші питання відображені і в протоколах засідань лікарняно-санітарних нарад, де також аналізувався стан лікарень і лікарняних дільниць.

Джерела та література

1. Українська радянська енциклопедія. Видання друге. – К., 1980. – Т. 5.
2. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф. Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 63 – 63 зв.
3. ДАВО. – Ф. Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 48 – 48 зв.
4. ДАВО. – Ф.Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 600.
5. ДАВО. – Ф. Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61.

6. ДАВО. – Ф. Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 312.
7. ДАВО. – Ф. Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 319.
8. ДАВО. – Ф. Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 120.
9. ДАВО. – Ф. Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 48.
10. ДАВО. – Ф. Д. 469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 48 зв. – 49.
11. ДАВО. – Ф. Д. 37. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 238 – 238 зв., 239 – 239 зв., 240.
12. Обзор Подольской губернии.
13. ДАВО. – Ф. Д. 37. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14 –14 зв., 15.
14. ДАВО. – Ф. Д. 37. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 188 –188 зв., 189 –189 зв.
15. ДАВО. – Ф. Д. 37. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 241 – 241 зв., 242 – 242 зв.
16. ДАВО. – Ф. Д. 117. – Оп. 1. – Спр. 738. – Арк. 1 –1 зв.
17. ДАВО. – Ф. Д. 37. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 188 об.
18. ДАВО. – Ф. Р. 2217. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 97 зв.

О. О. Вітюк

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ У МІСТІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Земельне питання завжди залишалось одним з найважливіших, особливо для населення, більшість якого складали селяни. Вирішити раціонально земельні питання напередодні Першої світової війни було вкрай важко, і це, в свою чергу, викликало гострі суперечки у територіальних громадах Подільської губернії.

Розпорядниками земель було визначено органи міського самоврядування – міські думи. Питання щодо надання земельних ділянок громадянам у власність чи користування вирішувалось виключно на засіданнях міської думи. Порядок денний щодо розгляду земельних питань в думі формувався міською управою після зібрання та підготовки всіх необхідних документів.

Могилів-Подільська міська дума при реалізації своїх повноважень у земельній сфері стикалась з низкою проблем. Зокрема, однією із основних була відсутність планово-картографічних матеріалів на земельні ділянки, що знаходилися в межах міста та правовстановлюючих документів на них, які б підтверджували їх власника. Також, досить часто траплялися випадки затримки у виплаті коштів громадянами за продані їм земельні ділянки. І, безперечно, самовільне захоплення земельних ділянок громадянами та довготривалі судові спори між органами самоврядування та користувачами щодо встановлення законного власника ділянок.

Розглянемо найбільш характерні приклади земельних відносин за участі громадян і органів міського самоврядування Могилів-Подільського напередодні Першої світової війни.

Могилів-Подільська міська дума у 1907 р. відповідно до клопотання громадян міста Мейлиха та Шандле Нудельман, продала їм у власність земельну ділянку, за яку довгий час не було розрахунку. Міська управа, враховуючи даний факт, була змушена звернулась до поліцейського наглядача 2-ї дільниці міста з повідомленням вказаного факту. Оскільки кошти від продажу земельних ділянок надходили до бюджету міста, своїм зверненням від 24 листопада 1912 р. до поліцейського наглядача міська управа констатувала: «…відповідно до постанови Могилів-Подільської міської думи від 25 червня 1907 р. за № 91 Мейлиху і Шандле Нудельман було продано у власність ділянку міської землі, що знаходиться по вулиці Ставиській загальною площею 14,15 кв. сажнів за 141 крб. 50 коп. (по 10 крб. за 1 кв. сажень). Не дивлячись на те, що про дану постанову думи Нудельманам вдруге було повідомлено через поліцію ще 30 квітня 1911 р. з пропозицією негайно внести суму купівлі, останні не внесли до сьогодні, а між іншим проданою землею фактично користуються [1, арк. 9].

Нудельмани, не дивлячись на попередження від поліцейського наглядача 2-ї дільниці міста, так і не сплатили кошти за

купівлю земельної ділянки вчасно. Враховуючи обставини, Могилів-Подільська міська управа була змушена звернутись знову, але вже до поліцейського наглядача 1-ї дільниці міста 26 жовтня 1914 р. із зазначенням: «Міська дума збільшила вартість землі з 10 до 20 крб. за 1 кв. сажень землі у зв'язку з несплатою Нудельманами» [1, арк. 15]. Лише після підняття суми сплати за куплену земельну ділянку громадяни Нудельмани розрахувались до кінця 1914 р., хоча фактично користувались нею з 1907 р. За сім років органи міського самоврядування жодним чином не вплинули на пришвидшення виплати коштів за продану ділянку. Подавати до суду на громадян у такому випадку було б нелогічно, оскільки ділянка була продана на законних підставах, хоча без доведення права власності на неї.

Самовільне захоплення земельних ділянок громадянами міста Могилів-Подільський були непоодинокими випадками. Часом земельні спори з даного питання доходили до суду.

Наприкінці ще XIX ст. (1897 р.) громадяни Акуліна та Іван Пальчинські самовільно захопили земельну ділянку в місті Могилів-Подільський площею приблизно 30 кв. сажнів. Майже 15 років після цього міська дума вирішує в судовому порядку забрати дану земельну ділянку в Пальчинських, які, на її думку, незаконно володіють. Міська дума подала позов на Пальчинських до Кам'янець-Подільського окружного суду про звільнення незаконно захопленої ними земельної ділянки, однак, 21 травня 1913 р. суд у позові відмовив, визнавши право користування за громадянами.

Враховуючи рішення Кам'янець-Подільського окружного суду та висловивши незгоду щодо нього, Могилів-Подільська міська дума в особі міського голови П. Хаджи, подала апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції в Одеську судову палату, яка була розглянута лише 13 лютого 1916 р. В апеляційній скарзі повіреним Могилів-Подільської міської управи було зазначено, що «…приблизно 12 років тому (1904 р.) Акуліна та Іван Пальчинські захопили ділянку міської землі пло-

щею приблизно 20 – 30 кв. сажнів, що розташована в 2-й частині м. Могилів-Подільський у передмісті «Карантин» на горі – вище тюрми – і на ній побудований будинок; після чого поступово продовжували збільшувати захоплену земельну ділянку і 2 роки тому (1914 р.) довели площу її до 512 кв. сажнів». Користування відповідачів не було беззаперечним, оскільки, починаючи з 1897 р., тобто, від дня побудови будинку по 1908 р. включно, згідно із податковими книгами за ними записувався будинок із зазначенням, що «…такий знаходиться на міській землі», даний запис відповідачі не могли заперечувати і з ним погодились. Повірений міста у зверненні до Одеської судової палати просив задовольнити апеляційну скаргу та повернути захоплену земельну ділянку площею 512 кв. сажнів шляхом її звільнення громадянами та знесення всіх побудов.

Акуліна та Іван Пальчинські стверджували, що вони спірною землею володіють на праві власності протягом 17 років і, посилаючись на давність володіння, просили у задоволенні позову Могилів-Подільської міської думи відмовити та залишити в силі рішення Кам'янець-Подільського окружного суду від 21 травня 1913 р.

Одеська судова палата, взяв до уваги, що, насамперед, позивач в особі Могилів-Подільської міської думи не надав в належному порядку письмових доказів належності спірної землі на право власності, до яких не можна віднести зроблений план землеміра Мітрохіна; крім того, відповідачі довели придбання земельної ділянки (*жодних доказів на придбання не було долучено до судової справи – авт.*). В задоволенні апеляційної скарги Могилів-Подільської міської думи на рішення Кам'янець-Подільського окружного суду було відмовлено та залишено в силі рішення від 21 травня 1913 р. [2, арк. 10 – 10 зв.].

Надання земельних ділянок громадянам в оренду на території міста було одним із першочергових завдань органів міського самоврядування, оскільки, надходження йшли безпосередньо до міського бюджету.

22 травня 1913 р. Могилів-Подільська міська управа і громадянин Х. Г. Гельберг відповідно до постанови міської думи від 27 квітня 1913 р. за № 82, уклали між собою договір про наступне: «Міська управа надає Х. Г. Гельбергу, терміном на 3 роки в оренду місце на розі вулиць Київська і Стависька, біля будівлі пожежної команди, там, де розташований кіоск для розклейки афіш (даний кіоск орендар Лімонник зобов'язувався перенести в інше місце за пропозицією міської управи), за плату на користь міста в сумі 70 крб. на рік». Х. Г. Гельбергу надавалось право встановлювати на орендованому місці один кіоск для продажу газет, журналів та брошур. Плата вносилась наступним чином: за перший рік – 50 % суми при підписанні договору, потім 22 квітня і 22 листопада за півріччя відповідно. За не внесення орендарем в строк коштів за договором, він автоматично втрачав силу і кіоск передавався місту без будь-якого рішення суду і відшкодування орендодавцем [3, арк. 6].

А роком раніше, 17 квітня 1912 р. між Могилів-Подільською міською думою, в особі П. І. Хаджи і громадянами Вольвовськими було укладено договір, у якому передбачено, що Могилів-Подільське міське громадське управління надавало вказаним особам право прокладати по всім міським проїздам, вулицям і площам міста Могилева підземні чи повітряні лінії на стовпах і кронштейнах, для виробництва з дозволу урядової влади, вказаного в Циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 4 червня 1904 р. за № 925, і продажу електроенергії для освітлення, а також, для технічних та інших цілей (для електродвигунів, фабрик, заводів). Громадяни Вольвовські прийняли на себе зобов'язання освітлювати місто протягом першого року дії договору на вулицях Полтавській, Грецькій, Володимирській, Рибній, Армянській, Дворянській, Київській, Ставиській, Поштовій і Пушкінській до тюрми. Кількість вуличних ліхтарів на вулицях визначена у кількості 62 штук [4, арк. 18 – 18 зв.]. Пунктом 9 Договору було визначено, що ремонт вулиць, пошкоджених при влаштуванні стовпів, прокладці ка-

белю, проводиться за рахунок орендарів. Термін дії договору визначався у пункті 12 і становив 20 років, починаючи з 6 грудня 1912 р. [4, арк. 20]. Громадяни Вольвовські взяли на себе зобов'язання протягом строку дії договору освітлювати в місті Могилів-Подільський вночі і вдень приміщення, будівлі різних установ та приватних осіб, а також давати електроенергію приватним споживачам за їх бажанням і плату не вищу 30 коп. кв/год для лампочки, 18 коп. кв/год – для дугових ліхтарів, 10 коп. кв/год – для електродвигунів [4, арк. 20 зв.]. Орендна плата, яку Вольвовські мали сплачувати місту, повинна була надходити по завершенню 5 років від дня відкриття експлуатації електроенергії, з 6-го року дії договору, у розмірі 3200 крб. в рік [4, арк. 23].

Земельне законодавство на той час було не досконалим. Вступаючи у спори з громадянами, органи міського самоврядування дуже рідко досягали переваги. Відсутність правовстановлюючих документів на земельні ділянки в межах міста та планово-картографічних матеріалів на них, давало можливість громадянам захоплювати та володіти ними у більшості випадків безкарно. В подальшому така бездіяльність органів міського самоврядування стала поштовхом до вироблення та прийняття на вищому рівні законодавчих актів, які врегульовували земельні відносини між різними суб'єктами господарювання в містах.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 23. – 17 арк.

2. ДАВіО. – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 55. – 11 арк.

3. ДАВіО. – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 39. – 16 арк.

4. ДАВіО. – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 63. – 41 арк.

Т. Ю. Герасимов

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ МІСТА МОГИЛЕВА-ПОДІЛЬСЬКОГО (1914 – 1917 РР.)

Оголошення Німеччиною війни Російській імперії 1 серпня 1914 р. поклало край сталому соціально-економічному та культурному розвитку подільських міст початку XX ст. Війна небаченого розмаху надзвичайно глибоко проникла в життя як міського соціуму, так і кожного городянина, ставши для них тестом на економічну, політичну, моральну зрілість та психологічну стійкість. У цій розвідці нами зроблено спробу показати вплив Першої світової війни на повсякденність Могилева-Подільського – подільського повітового міста, розташованого на лівому березі р. Дністер.

Протягом останнього довоєнного десятиріччя Могилів здійснив важливі кроки до створення затишного осередку міського життя, впроваджуючи в сферу благоустрою тогочасні досягнення науково-технічного прогресу. В 1910 – 1911 рр. у місті запрацювали водогін та електростанція, відкрилися 4 приватні кінематографи. Активно розвивалася ярмаркова торгівля [1, с. 418 – 419]. З 1897 по 1913 рр. кількість міського населення зросла з понад 22 [2, с. 1] до 35,5 тис. осіб [3, с. 21].

Із наближенням до горезвісних подій літа 1914 р. за лаштунками мирного життя Могилева активізувалася діяльність царських органів контррозвідки. Прикордонний статус Подільської губернії спонукав російську владу дедалі пильніше стежити за переміщенням та діяльністю осіб, що з тих чи інших причин викликали підозру в шпигунській діяльності на користь потенційних ворогів. 19 червня 1913 р. у Могилеві-Подільському було обшукано та арештовано турецького пекаря А. Зі-

галь-Оглу. Підставою для затримання стало розпитування ним відпущеного в запас місцевого солдата про кількість та розташування російських військ [4, арк. 62]. Цілком можливо, що саме цей випадок став першою ластівкою подальших перевірок турків-пекарів на теренах прикордонної зони губерній Правобережної України в першій половині 1914 р. На початку лютого того року підполковник окремого жандармського корпусу Беленцов доповідав начальству про прибуття туди зазначених осіб під виглядом пекарів із Константинополя. За його даними, військове шпигунство координувалося з австрійською розвідкою й здобута інформація одночасно направлялася до Туреччини та Австро-Угорщини [5, арк. 111].

Перша світова війна стала каталізатором громадського життя Могилева-Подільського. В місті широко розгорнулася діяльність благодійних організацій. Роль допомоги родинам запасних, що через призов опинялися в матеріальній скруті через тимчасову втрату годувальника, взяли на себе спеціально створене Попечительство та місцевий Педагогічний комітет. Перша організація надавала фінансову підтримку кільком сотням родинам, а друга – безкоштовно навчала більше 100 дітей, чиї батьки пішли на фронт. Окрім того, Комітет опікувався дешевою їдальнею, призначеної для зазначеної категорії родин. До лікування поранених вояків у перші місяці війни енергійно приступив приватний лазарет «Польського дому», що існував на кошти могилівських поляків та за рахунок пожертвувань місцевої аристократії [6, с. 4]. Ще один лазарет на 25 ліжок відкрив Могилів-Подільський комітет Червоного Хреста [7, с. 161].

Та чи готове було місто до тривалої війни?

Вже навесні 1915 р. патріотичний запал Попечительства, що спостерігався в перші воєнні місяці в Могилеві, почав згасати. Члени організації дедалі більше поринали в свої приватні справи, повсякчас демонструючи байдужість до виконання спільних завдань. Унаслідок постійних чвар та розколу відбулася зміна керівництва. Водночас можливостей дієздатнішого Педагогічно-

го комітету, що складався винятково з місцевої молоді, для широкої допомоги родинам запасних явно не вистачало [8, с. 4].

Благородними намірами могилівчан щодо надання допомоги постраждалим від війни недобросовісно користувалися міські професійні жебраки. Серед них особливо виділялися так звані «шнорери», цинізм яких, здається, не знав меж. Із початком «Великої війни» серед них увійшло в моду перевдягання у воєнний одяг для інсценування поранених солдатів. «Шнорери» компактно мешкали на занедбаній околиці Могилева [9, с. 4].

Із кожним місяцем Перша світова війна ставала для мешканців міста дедалі більшим тягарем, породжуючи, або ще більше поширюючи, огидні соціальні явища. 11 березня 1915 р. на подвір'ї могилівського купця Ш. Пістермана було знайдено підкинуте немовля з «пояснювальною» запискою від матері. Свій учинок вона аргументувала різким погіршенням матеріального становища внаслідок мобілізації чоловіка, що унеможливило догляд за новонародженою дитиною. Поліція передала знайдене немовля місцевій мешканці для тимчасової опіки, з оплатою 30 коп. на добу, із розрахунком подальшого передання малюка до повітового земства. За інформацією вінницької газети «Юго-Западный край», названий випадок був далеко не поодиноким. Ба більше, названий часопис з'ясував, що протягом перших місяців 1915 р. знаходження мертвих немовлят на березі Дністра було звичною практикою [10, с. 4]. Написана в газеті стаття вражає моторошною розповіддю про існування в місті цілого «бізнесу» на відкинутих немовлятах. «У Могилеві є, як говорять, цех професійних годувальниць, які беруть дітей на дім», – повідомляв місцевий кореспондент. – «Зазвичай до їхніх рук потрапляють діти, які можуть слугувати або зайвим тягарем для матері, або її ганьбою. Клієнтуру професійних годувальниць складають служниці та повії. Встановлено, що вихованці цих годувальниць здебільшого, чи майже завжди, помирають у найкоротший час після надходження до годувальниць». Далі автор висловив припущення про існування

«мовчазних угод» між горе-матерями та вбивцями-годувальницями щодо умертвіння дітей. На його думку, припинити ті тяжкі злочини в Могилеві змогла б поява дитячих ясел [11, с. 4].

В тому ж 1915 р. місто сколихнуло нечуване за жорстокістю вбивство молодої жінки У. Раковер, учинене в ніч на 21 липня. Для розкриття резонансної справи начальник поліції Могилева-Подільського запросив авторитетного фахівця з розшуку С. Драченка. Спеціаліст виконав свою роботу на відмінно. Безпосередніми виконавцями вбивства виявилися селяни з Ямпільського повіту – Ф. Касько та П. Будняк. Останній на допиті зізнався, що до злочину їх підбурив місцевий житель П. Новицький, у якого вони зупинилися на нічліг. Під час злощасної розмови обидва селянина були в «напівсп'янілому стані», оскільки завбачливий Новицький напоїв їх денатурованим спиртом (торгівля міцними напоями в місті заборонялася) [12, с. 3]. За словами допитаного, підбурювач спонукав до злочину такими словами: «Хлопці, тут є одна багата єврейка, йдіть, убийте її, і ми поділимося грошима». Здобич грабіжників склала 340 руб. Винних у злочині віддали до військового суду [13, с. 4].

Внаслідок призову місцевих лікарів до війська значно погіршилося медичне обслуговування в місті. Своєчасне лікування могли дозволити лише заможні верстви населення. Для небагатих могилівчан отримати невідкладну лікарську допомогу фактично стало неможливим. Особливо це стосувалося нічної пори [14, с. 4]. Негативно позначалася на стані здоров'я мешканців Могилева-Подільського антисанітарія. Не дивлячись на посилення поліцією адміністративної відповідальності, нехтування місцевими домовласниками санітарними правилами стало звичним явищем. У квітні 1915 р. подільська преса зазначала, що «їх (домовласників – авт.) абсолютно не хвилює, що подвір'я перетворюються на смердючі, отруйні для повітря, клоаки, які дуже «гостинно» приймають свиней, «джендживів»

деяких вулиць» [15, с. 4]. У травні в деяких частинах повіту вирувала епідемія висипного тифу. Хворих ушпиталювали в медичні заклади міста [16, с. 4].

Проте найдошкульнішою проблемою для мешканців Могилева-Подільського стало загострення «продовольчого питання». Затяжний характер війни, що надзвичайно виснажував економічні ресурси Російської імперії, призводив до зменшення кількості продуктів харчування та їхнього стрімкого подорожчання. Для спекулянтів створювалися надзвичайно сприятливі умови. Міська влада змушена була вдаватися до встановлення гранично допустимих цін на найнеобхідніші товари. В березні 1915 р. подільський губернатор затвердив таксу для Могилева [17, с. 3]. Загалом протягом війни таксування продуктів першої необхідності в місті набуло перманентного характеру, оскільки встановлені ціни не задовольняли ні продавців, ні торгівців, а тому постійно переглядалися. Останні в травні того року вдалися до саботування такси, відмовившись від продажу цукру, сірників, гасу та інших життєво важливих товарів [18, с. 4].

На початку осені 1915 р. населення місто пережило так звану «розмінну кризу», що полягала в зникненні з обігу дзвінкої (дрібної срібної та мідної) монети. Поява незнаного раніше явища була спричинена різким зростанням на чорному ринку цін на метали. Так, влітку 1915 р. вартість міді підвищилася з 6 – 7 коп. до 25 – 30 коп. за один фунт [19, с. 1]. Внаслідок зникнення монет могилівським покупцям не давали в магазинах решту. Іноді спантеличеним мешканцям навіть доводилося відмовлятися від купівлі предметів першої необхідності. Місцеве казначейство перебувало в облозі охочих розміняти купюри номіналом 3 та 5 рублів бодай на «рублівки». На пошті неможливо було придбати марки. В закладах харчування відбувалися сутички через відмову сплатити решту навіть тим, хто вже встиг поїсти куплене. Невдовзі ситуація була виправлена

жорсткими адміністративними заходами влади та введенням в обіг дрібних паперових грошей [20, с. 2].

У 1916 р. «продовольче питання» в місті ще більше загострювалося. До загальнодержавних економічних негараздів додавалися місцеві негативні чинники. 4 серпня, близько 16.00 год. сталася велика пожежа на кам'яному млині та приналежних до нього побудовах, розташованих по вул. Полтавській, внаслідок якої згоріли понад 40 пудів борошна та пшениці [21, с. 3]. Враховуючи проблеми з хлібопостачанням, для міста ця втрата була дуже болісною.

Тотальна інфляція змушувала пересічне населення Могилева-Подільського вдаватися до жорсткої економії та незвичних для себе вчинків. Влітку 1916 р. неабияка дорожнеча взуття змусила багатьох могилівчан пересуватися містом босоніж. Нова «мода» в місті була започаткована представницями місцевої інтелігенції [22, с. 4].

Таким чином, Перша світова війна радикальним чином вплинула на життя мешканців прифронтового міста Могилева-Подільського. Затяжний характер війни та загострення економічної ситуації в Російській імперії призвели до збідніння основної маси населення та спотворення моральних цінностей. За таких умов питання значних політичних змін було лише справою часу.

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область / Тронько П. Т. (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 777 с.

2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года: Подольская губерния / под. ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел, 1904. – 285 с.

3. Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський : Друкарня Когена і Дунаєвецького, 1919. – 120 с.

4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 859. – Спр. 45 ч. 6. – 143 арк.

5. ЦДІАК. – Ф. 1335. – Оп. 3. – Спр. 123 – 639 арк.

6. *Леонидов* / Могилёв-Подольск / Леонидов // Юго-Западный край. – 1915. – 20 февраля. – С. 4.

7. *Кліщинський П. В.* Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Павло Володимирович Кліщинський. – Кам’янець-Подільський, 2010. – 253 с.

8. *Леонидов* / Могилёв-Подольский / Леонидов // Юго-Западный край. – 1915. – 20 марта. – С. 4.

9. *Леонидов* / Могилёв-Подольский / Леонидов // Юго-Западный край. – 1915. – 28 марта. – С. 4.

10. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 27 февраля. – С. 4.

11. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 21 февраля. – С. 4.

12. Могилевская городская дума постановила… // Подолія. – 1914. – 30 декабря. – С. 3.

13. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 1 августа. – С. 4.

14. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 27 марта. – С. 4.

15. *Леонидов* / Могилёв-Подольский / Леонидов // Юго-Западный край. – 1915. – 8 апреля. – С. 4.

16. г. Могилёв-Под. // Юго-Западный край. – 1915. – 19 мая. – С. 4.

17. Начальником губернии… // Юго-Западный край. – 1915. –1 апреля. – С. 3.

18. Могилёв-Подольский // Киев. – 1915. – 12 мая. – С. 4.

19. *Эльди*. Скупка меди и медной монеты / Эльди // Юго-Западный край. – 1915. – 11 июля. – С. 1 – 2.

20. В Могилёве-Подольском… // Юго-Западный край. – 1915. – 23 августа. – С. 2.

21. 22 июля в 4 часа дня… // Подолянин. – 1916. – 29 июля. – С. 3.

22. Могилёв-Подольск // Подолянин. – 1916. – 22 июля. – С. 4.

С. Д. Гальчак

ЗАРОДЖЕННЯ КРАЄЗНАВСТВА НА ТЕРЕНАХ МОГИЛІВЩИНИ (СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ)

Багата історія Придністров'я, що закарбувалась у крем'яних знаряддях праці первісної людини, уламках гончарних виробів трипільської та інших археологічних культур, залишках древніх городищ, курганів, руїнах фортець, палаців вельмож, хрестах та могилах на місцях козацьких битв, у піснях, баладах, приказках, традиціях і побуті населення, здавна вабила до себе усіх небайбужих. Тут із сивої давнини любили усну народну творчість, упродовж століть побутували численні легенди і перекази, казки й оповідання, пісні й думи. У XIX столітті цей потяг сприяв зародженню на теренах краю, як власне й на всьому Східному Поділлі, краєзнавчого руху.

Започаткований він аматорською діяльністю збирачів фольклору, дослідників старовини, шанувальників пісенно-епічних скарбів народу, що були своєрідним вираженням його духу, слави, сподівань, затаєного болю. Зокрема, пісні, які співалися в краї у згадуваному XIX столітті, увібрали сум і стогін народних мас, їх протест проти кріпосної неволі…

Когорту перших ентузіастів склали як уродженці Могилівщини, так і ті, хто пов'язав із нею свою долю. Те, що їхня увага концентрувалася саме на фольклорі та етнографії, не є випадковістю. Місцеві збирачі та шанувальники народної творчості через своє соціальне становище у тогочасному суспільстві в переважній більшості залишалися неграмотними та малоосвіченими, їм не під силу були серйозні історичні наукові дослідження – не вистачало освіти, належної фахової підготовки. В той же час мали в грудях полум'яне серце, що горіло любов'ю до рідного краю, його героїчного й страдженного минулого.

Чимало аматорів із простолюду залишилися невідомими. Але вони виконали взяту на себе місію – зберегли й передали наступним поколінням найважливіші фрагменти народної пам'яті, духовно-культурні скарби народу.

Серед тих, хто все ж зумів здобути певний освітній рівень, увічнив своє ім'я на скрижалях регіональної історії, був Андрій Іванович Димінський.

Народився він 1829 р. в с. Борщівці теперішнього Могилів-Подільського району. В 1840 р. закінчив Кам'янець-Подільську повітову школу. Подальшу освіту здобував самотужки, працюючи сільським фельдшером, волосним писарем. З 1849 р. розпочав збирання фольклорно-етнографічних матеріалів, головним чином у Могилівському та Ушицькому повітах. У 1868 р. його доробок складав понад 2,5 тис. народних пісень, 2 тис. казок, легенд, 2 тис. приказок і загадок, налічував численні зразки прозових жанрів, опису побуту селян. Частину зібраного матеріалу передав етнографічно-статистичній експедиції П. П. Чубинського та М. П. Драгоманову, який включив окремі записи подолянина у збірник «Історичні пісні малоруського народу» (1874). Одночасно А. І. Димінський опублікував свою розвідку «Українські Подільські родинні і любовні пісні». У 70 – 90-х рр. зазнав переслідувань з боку властей за сподвижництво в українському національному русі, вів нужденне життя. Оскільки зібрані його матеріали мало публікувалися, то більшість рукописів А. І. Димінського сьогодні зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Тільки з 20-х рр. ХХ століття була визнана і оцінена творчість сподвижника краєзнавства. Саме тоді опубліковано його напрацювання: «Збірка подільських казок 1850 – 1860-х років волосного писаря Димінського [1; 2], «Собрание подольских песен, сказок, загадок Дыминского» [3].

У 1860 – 1880-х рр. був тісно пов'язаний зі Східним Поділлям (як власник невеликих маєтків у с. Садова Могилів-Подільського і с. Кордишівка Брацлавського повітів) Михайло Петро-

вич Старицький. Збираючи історико-етнографічний матеріал, крім Могилева-Подільського, відвідав Вороновицю, Немирів, Брацлав та інші населені пункти краю. Як співробітник Південно-Західного відділення Російського географічного товариства помістив у київських газетах «Заря» і «Труд» серію статей про Поділля. Проте найбільш яскраво його історичне минуле змалював у своїй трилогії «Богдан Хмельницький» (1895 – 1907), романі «Руїна» (1899), повістях «Облога Буші» (1891), «Заклятий скарб: Подільська легенда» (1892). Значної популярності здобув написаний ним історичний роман «Розбійник Кармалюк» (1903).

Біля колиски краєзнавства у Східному Поділлі стояв також інший відомий ентузіаст – уродженець Могилів-Подільщини Сергій Олександрович Венгрженовський.

Свою краєзнавчу діяльність розпочав із збору фольклорних матеріалів. Зокрема у Гайсині, Гайсинському повіті, де після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії, навчання в Одеському університеті (на правах вільного слухача історико-філологічного факультету) працював співробітником Подільського акцизного відомства. Крім записів народних пісень, легенд, переказів, досліджував побут, звичаї, вірування місцевих мешканців, народну медицину. Одним із перших звернув увагу на виявлення національних традицій у вишиванках, ткацтві та писанках подолян. Опублікував 20 робіт: «Исторический очерк унии в Брацлавщине», «Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве», «Языческий обычай в Брацлавщине «гонити шуляка» та ін. [4].

Помітну роль у справі зародження та розвитку краєзнавства, насамперед, у Придністровському регіоні, відігравав заснований 8 липня 1865 р. при Кам'янець-Подільській духовній семінарії Комітет для вивчення церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії, який згодом одержав назву «Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет». До його складу тоді увійшов 21 представник, у т. ч. 9 осіб від

єпархіального відомства, 12 від семінарії, Кам'янецького, Приворотського і Шаргородського духовних училищ. Це були талановиті краєзнавці, аматори, ентузіасти краю, які невдовзі у своїй праці порушили чисто чиновницькі плани і перетворили його в авторитетну і визнану в Україні та за її межами науково-громадську організацію. У 1903 році вона була переіменована в Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке діяло до 1920 року. Товариство мало значні видавничі можливості, широко використовувало часописи «Подольские епархиальные ведомости», «Подольские губернские ведомости», опублікувало «Труды Подольского историко-статистического комитета» (Вип. I – XII, 1870 – 1916 рр.) [5].

Роботу ж комітету започаткував своєю плідною діяльністю уродженець Чемеровецького району Хмельницької області священик Михайло Якимович Орловський. Проте найвідоміший його керівник – Юхим Йосипович Сіцінський.

Співробітничав з Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом А. І. Димінський. З 1890 р. був його членом С. А. Венгрженовський. Однак чи не найактивнішу роль відігравав протоієрей м. Могилева-Подільського Іван Омелянович Шипович.

Народився він 1857 р. в с. Бронниця в сім'ї православного священика. Закінчив Шаргородське духовне училище. У 1873 – 1879 рр. навчався у Подільській семінарії. У 1882 р. закінчив Києво-Могилянську академію (зі ступенем кандидата богослов'я). Того ж року отримав призначення на посаду інспектора Подільської семінарії. З 1883 р. викладав у Приворотському духовному училищі (тепер с. Подільське Дунаєвецького району Хмельницької області). Саме тут заявив про себе як про краєзнавця Поділля. Став активним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. Почав досліджувати місцеву історію і опублікував у «Подольских епархиальных ведомостях» декілька розвідок: «З минулого Сатанівського монастиря та літопис цього монастиря» [6], «Микулинський

монастир», «Історичні відомості про село Борівку Ямпільського повіту» [7], «Два писемні документи XVIII ст.» та ін. Найбільшою працею цього періоду стала розвідка про Гедеона Балабана (1530 – 1607 рр.), українського церковного діяча, який допоміг Львівському братству відновити у 1585 році друкарню І. Федорова. З 1893 р. – викладач Вінницького реального училища. У 1902 р. підготував до друку «Літопис Вінницького капуцинського кляштору» [8]. У 1914 р. видав монографію «Про кордони колишньої Брацлавщини, історичне життя в ній та відносини Брацлавщини і Поділля» [9]. Серйозно займався археологією Поділля. Багато років очолював археологічну комісію при Вінницькій міській управі. Віднайшов, зокрема, Сабарівське слов'янське городище. На початку 20-х рр. передав значну кількість археологічних знахідок Вінницькому краєзнавчому музею, а також Кам'янець-Подільському Давньосховищу (історичному музею). Був членом різних наукових товариств і установ: Церковно-археологічного та Історичного товариств при Київській духовній академії, Історичного товариства Нестора-літописця, Московського археологічного товариства, Київського товариства старожитностей і мистецтва. З 1920 р., будучи протоієреєм, правив службу у Свято-Миколаївській церкві с. Шереметки (тепер Пирогово, в межах Вінниці). З 1924 р. науковий консультант з археології Кабінету виучування Поділля. Підготував до друку працю «Вінницькі Мури: Історичний нарис» (не видана), а також спогади «Про Шаргородське духовне училище» (1926 р.) [10]. Згодом служив протоієреєм у Свято-Троїцькій церкві Браїлівського жіночого монастиря. У 1932 р. був репресований (за так звану контрреволюційну пропаганду і агітацію позбавлений волі на 3 роки та у віці 75 років відправлений до Сибіру). Повернувшись із заслання, помер у Вінниці (в 1936 р.).

Крім І. О. Шиповича дійсними членами комітету (церковного історико-археологічного товариства) у різний час були С. М. Іваницький, викладач комерційного училища в Могилеві-По-

дільському, І. К. Михалевич, директор жіночої гімназії в м. Могилеві-Подільському, членами-змагальниками: І. Дверницький, священик с. Біляни Могилівського повіту, І. Людкевич, протоієрей, благочинний 3 округу Могилівського повіту, Ф. Микульський, священик, благочинний 2 округу Могилівського повіту, І. М. Монастирський, священик, благочинний 1 округу Могилівського повіту та ін.

Розвитку краєзнавства сприяла також поява публічних бібліотек. Ще 7 квітня 1899 р. гостинно відкрила двері відвідувачам публічна книгозбірня в одному з найбільших населених пунктів Могилівського повіту місті Барі. В 1900 р. започатковано діяльність Гайсинської публічної бібліотеки ім. Пушкіна. Публічні бібліотечні заклади функціонували також у Літині та Ольгополі, відіграючи важливу роль у культурно-освітньому житті регіону [11].

На початку ХХ століття було відкрито Народний дім та міську Гоголівську бібліотеку у Вінниці. Народний дім, в якому розміщувалась бібліотека з читальною залою, де проводились народні читання, розпочав роботу 1902 році. Гоголівська бібліотека заснована 1907 р. На початку її діяльності книжковий фонд складав 6,5 тисяч книжок. Бібліотека передплачувала також 45 періодичних видань і нараховувала близько 2 тис. читачів [12], які із наявного книжкового-газетного фонду могли дещо довідатися й про історію Подільського краю, традиції та побут його мешканців.

Та особливо сприяли зародженню і розвитку краєзнавства осередки заснованої ще в 1868 р. (у Львові) культурно-освітньої громадської організації «Просвіта», які в умовах царської реакції по-можливості відкривали в населених пунктах читальні та бібліотеки, видавали українською мовою популярну літературу, шкільні підручники тощо.

Подільське товариство «Просвіта» виникло 19 квітня 1906 році в м. Кам’янці-Подільському. Воно мало свою мережу і в Східному Поділлі. Серед перших почали діяти філії Подільсь-

кої «Просвіти» в м. Могилеві-Подільському (керівник Йоахим Августинович Волошиновський) та в містечку Печера Брацлавського повіту. Діяльність останньої пов'язана з іменем місцевого священика Івана Софроновича Кульматицького, котрий заснував осередок у 1906 р. При ньому працювали бібліотека і драматично-хоровий гурток, вистави якого ставилися за участю оркестру графа Потоцького.

В наступні роки в умовах посилення царської реакції просвітянські осередки практично призупинили свою діяльність, однак відродилися в час Української національної революції 1917 – 1920 рр.

В умовах революційного оновлення суспільного життя «просвітяни» знайшли підтримку українських державних органів і вже в червні 1917 року провели перший з'їзд, виробили тактику дій в умовах українського культурного будівництва. Відповідно до рішень з'їзду почалося формування просвітницьких організацій. До кінця літа 1917 року в Україні діяло їх більше 2000 [13].

У тому ж році створюється і починає діяти очолювана Іваном Юхимовичем Озерянським вінницька «Просвіта», серед основних напрямків діяльності якої були краєзнавчі дослідження. Осередок теж мав свою бібліотеку, яка стала чи не найголовнішою ланкою у сфері розвитку краєзнавчої справи у регіоні.

У 1918 р. працівники Вінницької психіатричної лікарні заснували ще один міський осередок «Просвіти». Існували осередки також у Могилеві-Подільському, Сербах, Кукавці, Липовці, Сніткові, в с. Нижній Кропивні Гайсинського повіту, с. Журавному Вінницького повіту, деяких інших населених пунктах.

Осередки «Просвіти» засновували й фінансували школи, зокрема у Вінниці та Козятині, формували бібліотечні фонди, відроджували українські свята та обряди, популяризували минуле краю, його фольклор, етнографічні знання, всіма засобами

пробуджували в широких масах інтерес до краєзнавства, виховуючи їх на героїчних сторінках минулого, ставши своєрідними центрами українознавства.

Зрозуміло, їхня діяльність не могла подобатись більшовицькій владі, яка утверджувалась у регіоні після поразки Української революції, оскільки багато просвітян підтримували політику УНР, а самі «Просвіти» як культурно-просвітницькі центри відтворювали національні почуття, створювали ідеал лицаря-козака, яскравими фарбами малювали минуле славної України, захоплювали українську громадськість «блакиттю» українського неба, «жовтизною» її степів. На всеукраїнській нараді завідувачів відділів губкомів у лютому 1922 р. зазначалося: «Репрезентуючи українську інтелігенцію, «Просвіти» являють собою величезну загрозу радянській владі і всьому пролетаріату на селі».

Почалися численні арешти багатьох просвітян та закриття просвітницьких товариств. У листопаді 1922 р. Народний Комісаріат освіти України прийняв рішення про перетворення всіх осередків «Просвіти» в хати-читальні. Просвітяни повинні були організовувати клуби, театри, пункти з ліквідації неписьменності, проведення пропагандистсько-лекторської роботи для поширення «соціалістичного знання, боротьби з куркульсько-буржуазними впливами та побутом». На початку 1923 р. на Поділлі діяло 206 організацій «Просвіти», станом на 1 квітня – 185 організацій, на 1 липня – жодної [14]. Офіційне пояснення повсюдного закриття осередків «Просвіт»: «у зв’язку з організацією нових, породжених радянською системою, культурно-освітніх установ та організацій» [15].

На початку ХХ століття краєзнавчий рух набував все зриміших рис.

У 1908 р. засновано Вінницьке літературно-артистичне товариство та Могилівське відділення товариства дослідників Поділля, яке тоді ж намагалося створити у м. Могилеві-Подільсь-

кому музей [16]. Однак на заваді стала Перша світова війна, буремні події 1917 – 1920 рр.

Та соціальні потрясіння не знищили краєзнавчого руху. Його паростки проростали в наступні роки. Тим більше, що, відчуваючи свою слабкість, заграючи з народом, більшовицька влада всіляко заохочувала розвиток краєзнавства. Не зникло воно й на теренах Могилівщини.

У той час учасник Першої світової війни Мефодій Васильович Рябий, уродженець с. Кукавки, жив і працював у рідному селі на різних посадах (рахівником, продавцем, секретарем сільради та ін.). В 20-х рр. захопився краєзнавством. Налагодив зв'язки з науковими установами Києва і Вінниці. Передав етнографічній комісії ВУАН понад 300 записів народних пісень. Здійснив записи багатьох обрядів, думи «Івась Коковченко» (від лірника Семена Кухаря), прислів'їв, приказок. Займався археологією, написав і опублікував історію села, писав статті про художника В. А. Тропініна, що свого часу перебував у Кукавці, виявив 5 його картин, склав каталоги творів митця.

У 1923 р. вивчав тераси Дністра, виділивши в районі Могилева-Подільського шість терас, геолог, краєзнавець Р. Р. Виржиківський, який тоді мешкав у Вінниці, був активним членом відомого Кабінету виучування Поділля…

Активність краєзнавців, врешті, призвела до організаційного оформлення їхніх рядів – наприкінці 1928 року сформувалося Могилів-Подільське окружне краєзнавче товариство.

Як засвідчують архівні джерела, до організаційного згуртування місцевих краєзнавців спонукав лист Народного комісаріату освіти, підписаний заступником наркома Приходьком, що надійшов до окрвиконкому в березні того ж року. У ньому підкреслювалося, що Могилівщина дещо відстає з вирішенням організаційних питань, створенням музею, рекомендувалося протягом 1928 – 1929 рр. обладнати краєзнавчий музей.

Тоді ж було створено ініціативну групу для заснування краєзнавчого товариства та музею, на що Укрнаука відгукнулась схвальним листом [17].

18 січня 1929 року президія Могилів-Подільського окрвиконкому заслухала повідомлення В. Ю. Свідзинського – уродженця с. Маянів теперішнього Тиврівського району, члена Кам’янець-Подільського при УАН товариства, про громадську ініціативу, рішення зборів групи фундаторів краєзнавчого товариства та музею й вирішила: «Приймаючи до уваги значення музею як одного із засобів вивчення продукційних сил в окрузі, поширення краєзнавчих досвідів, вважати за необхідне організувати музей округового значення» [18]. На посаду завідувача був висунутий О. В. Іванов. Укрнаука погодилася із запропонованою кандидатурою [19].

Олександр Васильович Іванов увійшов в історію сподвижником краєзнавства. По закінченню історико-філологічного факультету Київського університету вчителював у Ямполі (1908 р.), а через рік – у Могилеві-Подільському. Був учасником Першої світової війни. Демобілізувавшись, повернувся до Могилева-Подільського і продовжував працювати вчителем до виходу на пенсію (у 1930 р.). Був директором Могилів-Подільського краєзнавчого музею, головою ради місцевого краєзнавчого товариства. Налагодив співпрацю з багатьма установами Всеукраїнською академією наук (ВУАН): Етнографічною комісією, Інститутом географії та картографії, Комісією охорони пам’яток культури, музеєм діячів мистецтв та науки, Кабінетом музичної пісенності, Кабінетом антропології ім. Ф. Вовка, Інститутом української наукової мови, Комісією краєзнавства та ін. Під час перебування в Могилеві-Подільському родини Косачів тісно спілкувався з нею. Здійснив ряд етнографічних досліджень: «Що роблять з мерцями», «Звичаї, пов’язані з дитиною на Поділлі», «Причини до пізнання весільної та похоронної обрядовості», «Весілля в с. Калитинці», «Про народні звичаї «коляду» і «гаївку» на Поділлі». Автор історико-краєзнав-

чих нарисів про цілу низку сіл та містечок Могилів-Подільщини, зокрема, нарису «Пам'ятки мистецтва в місті Шаргороді Могилівської округи». Описав пам'ятки 88-и подільських сіл [20].

Плідну роботу в складі Могилів-Подільського окружного товариства проводив Олександр Олексійович Кривицький, завідувач Озаринецької початкової школи. Він мав грунтовну освіту – закінчив 1907 року вищі педагогічні курси в Петербурзі, протягом 1911 – 1930, 1941 – 1946 рр. учителював в Озаринцях [21]. Тут на початку 20-х років заснував перший музей на Поділлі при школі, перші учнівські природничі і фольклорно-етнографічні гуртки. Вивчав історію, археологію, геологію, флору і фауну, фольклор і етнографію Могилів-Подільщини, зібрав значні колекції старожитностей і пам'яток природи краю.

На Могилівщині в с. Вила-Ярузькі з 1923 р. працював директором школи М. С. Котенко-Шевченко. У 20 – 30-і роки очолюваний ним сільський навчальний заклад був серед кращих на Поділлі. Як географ та історик обладнав у школі археологічний та геологічний музеї, які славилися експозиціями серед громадських музеїв України. Виявив поблизу села і дослідив городище скіфського періоду, зібрав велику колекцію матеріальної культури. Водночас записав багато українських народних пісень, казок, прислів'їв, приказок.

Краєзнавчий рух набирав все масовішого характеру, охоплював інтелігенцію, представників інших верств населення, які в міру ліквідації неписьменності прилучалися до культурних надбань, турбувалися про їхнє примноження. На відміну від попередніх етапів, краєзнавство Поділля все більше ставало українським по духу, відповідало інтересам українського народу. Бурхливо розвиваючись, воно знаходило підтримку в зростаючих рядах ентузіастів, утверджуючись як невід'ємний елемент суспільного життя.

Джерела та література:

1. *Димінський А. І.* Збірка подільських казок 1850 – 1860-х рр. волосного писаря Димінського / А. І. Димінський // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 160 – 172.

2. *Левченко М.* Казки та оповідання з Поділля в записах 1850 – 1860-х років (Матеріали А. І. Димінського) / М. Левченко. – К.: 1928. – 91 с.

3. Собрание подольских песен, сказок, загадок Дыминского А. И. // Неделя. – 1969. – 16 ноября.

4. *Венгрженовский С. А.* Исторический очерк унии в Брацлавщине / С. А. Венгрженовский // Труды Подольского историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1887. – Вып. 3. – С. 1 – 142; *Он же.* Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве / С. А. Венгрженовский // Труды Подольского историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890. – Вып. 5. – С. 1 – 186; *Он же.* Языческий обычай в Брацлавщине «гонити шуляка» / С. А. Венгрженовский // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – С. 282 – 323.

5. *Кошель О.* Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865 – 1920) / О. Кошель. – К.; Кам’янець-Подільський. – С. 65 – 67.

6. *Шипович И. Е.* Из истории Сатановского монастыря / И. Е. Шипович // Подольские епархиальные ведомости. – 1896.

7. *Шипович И. Е.* Исторические сведения о с. Боровое Ямпольского уезда / И. Е. Шипович // Подольские епархиальные ведомости. – 1895. – №№ 17 – 18.

8. *Шипович И. Е.* Летопись Винницкого капуцинского монастыря / И. Е. Шипович. – Каменец-Подольский, 1902.

9. *Шипович И. Е.* О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней, отношений Брацлавщины и Подолии / И. Е. Шипович. – Винница, 1914. – 24 с.

10. *Шипович І. О.* Про Шаргородське духовне училище / І. О. Шипович // У кн.: Спогади про Михайла Коцюбинського: Видання друге, доп. – К., 1989. – С. 6 – 14.

11. *Єсюнін С. М.* Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / С. М. Єсюнін // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». Присвячено 90-річчю Кам’янець-Подільського національного університету. – С. 208, 209.

12. *Кароєва Л. Р., Лиса Л. С., Філін О. О.* Срібна мить (поштові листівки та фотографії з музейної колекції) / Л. Р. Кароєва, Л. С. Лиса, О. О. Філін. – Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1998. – С. 36, 37.

13. *Прокопчук В. С.* Під егідою Українського комітету краєзнавства / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – С. 46.

14. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – С. 173, 174.

15. *Гальчак С. Д.* Краєзнавство Східного Поділля / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега ВАТ «Віноблдрукарня», 2005. – С. 46.

16. Подолия. – 1908. – 17 августа.

17. ЦДАВО України, ф. Р – 166, оп. 6, спр. 2281, арк. 13 – 13 зв.

18. ЦДАВО України, ф. Р – 166, оп. 6, спр. 9411, арк. 14.

19. *Прокопчук В. С.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – С. 81.

20. *Гуць М. В.* Іванов Олександр Васильович / М. В. Гуць // *Подолинний А. М.* З-над Божої ріки: Літературно-бібліографічний словник Вінниччини / 2-е вид., доп. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001. – С. 120, 121.

21. *Прокопчук В. С.* Під егідою Українського комітету краєзнавства / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – С. 178.

НОВІТНІЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ МОГИЛІВЩИНИ

В. В. Гудима

СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ АДМІСТРАЦІЙ В МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЛИСТОПАД 1918 – ЛИСТОПАД 1919 рр.)

До важливих завдань історичної науки належить вивчення регіональних особливостей функціонування органів влади українських державних утворень доби визвольних змагань 1917 – 1920 рр., зокрема історії Поділля в листопаді 1918 – листопаді 1919 рр.

Формування регіональних адміністративних органів в усі часи було і залишається одним із пріоритетних завдань влади в процесі організації державного життя, адже від його успішного вирішення великою мірою залежить повноцінне функціонування самої держави. Питання формування та належної роботи місцевих владних структур вагомо постало і в період Директорії Української Народної Республіки (УНР). У той час Подільський регіон часто перебував в епіцентрі суспільно-політичних подій.

Однак, незважаючи на наявність певної кількості наукових праць, які поклали початок дослідженню проблем формування регіональних органів влади в УНР доби Директорії, окремі питання з даної тематики потребують подальшого аналізу. Фрагментарні відомості щодо становлення регіональних органів

державної адміністрації на території Могилів-Подільського повіту подають у своїх дослідженнях безпосередні учасники національно-визвольних змагань [1; 2: 3; 4], історики діаспори [5]. Сучасні українські історики [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12] значно розширили джерельну базу дослідження, але, натомість, коло науково-дослідницьких завдань, вирішенню яких присвячені ці праці, не передбачали цілісного висвітлення проблеми формування регіонального апарату влади і управління на теренах Могилів-Подільського повіту в добу Директорії УНР.

Метою даної статті є дослідження процесу становлення та організації регіональних державних адміністративних органів у Могилів-Подільському повіті в добу Директорії УНР. Використовуючи архівні матеріали, тогочасну періодику, мемуари, наукові та краєзнавчі публікації, спробуємо визначити загальні риси і тенденції цього процесу, проілюструвавши їх фактичним матеріалом.

Восени 1918 року незадоволення режимом гетьмана П. Скоропадського вилилося у широкий повстанський рух. Керівником боротьби проти гетьманату 14 листопада 1918 р. Український Національний Союз обрав тимчасовий революційний орган – Директорію УНР.

Стрімке поширення повстання, масова підтримка Директорії УНР військовими та населенням свідчили, що консервативна ідея не спиралася в Україні на серйозне соціальне, а тим більше, національне, підґрунтя. Гетьманський режим тримався лише в центрі, державні структури на периферії виявилися кволими і недієздатними. Тому зміна влади у провінції відбувалася без серйозного опору [11, с. 218].

19 листопада 1918 р. Директорія УНР призначає Г. Степуру (адвоката, губкомісара Поділля за доби Центральної Ради) на посаду Подільського губернського комісара (ГК) [13, с. 553]. Замість звільнених повітових старост протягом листопада-грудня 1918 р. губкомісаром Поділля Г. Степурою було призначено комісарів. 10 грудня 1918 р. Могилів-Подільським по-

вітовим комісаром (ПК) було призначено Д. Сенькова [14, с. 1]. Одразу після призначення на посаду ПК приступав до організації волосних та сільських комісарів. На відміну від губерніального та повітового комісарів, нижчі ланки цієї системи влади (волосні та сільські комісари) були більш демократичні, оскільки значний вплив на їх формування мала громадськість.

У своєму наказі губернський комісар Г. Степура зазначав, "Всім ПК створити адміністративний апарат з осіб яких населення ставилося б уважно та повним довір'ям. … Люди певні і знайомі з волостю" [15, арк. 5].

23 січня 1919 р. Могилів-Подільським ПК була складена "Тимчасова інструкція для волосних комісарів (ВК) і волосних народних управ" [15, арк. 24 – 24 зв]. На 10 лютого 1919 р. ПК було призначено ВК, а саме: Озиренецька волость – Євсеїв Гуйван, Хоньковецька – Степан Кашук, Ведичанська – Йосип Рудик, Кукавська – Федір Драбатий, Біляно-Шаргородська – Сава Сіворізький, Лучинецька – Борис Заболотний, Велика Ольчедаєвська – Михайло Григоренко, Снитківська – Захарій Ковальчук, Кошаринецька – Прокіп Астафанов, Копайгородська – Антон Роморний, Чемирисо-Волоська – Федір Доліний, Мар'янівська – Сімон Марчук, Бронницька – Сімон Головенко, Шаргородська – Кіріл Панченко [15, арк. 19 – 20].

ГК Поділля своїм циркуляром пропонував ПК та ВК негайно вжити заходів для організації твердої влади в своїх регіонах. Для цього: об'їхати підлеглі території, організувавши масові зібрання, поінформувати населення про сучасне становище в Україні, розповісти про порядок відновлення місцевої адміністрації УНР. Також волосним комісарам наказувалося побувати у селах та скликати збори селян для обрання сільських комісарів [16, арк. 282]. Так, на селянському з'їзді Могилів-Подільського повіту була прийнята постанова "обкласти населення сіл на утримання сільського комісаріату, по одному карбованцю з кожної хати" [17, арк. 329].

На початку травня 1919 р. більшу частину Поділля контролювали більшовики. Внаслідок звільнення значної території України від більшовиків протягом червня – липня 1919 р. гостро постало питання відновлення місцевих адміністративних органів влади. Згідно наказу Подільського ГК від 15 червня 1919 р. Могилів-Подільським ПК призначався Якім Гнатович Христич [18, с. 2].

Щодо взаємодії адміністрацій різних рівнів, то між повітовими та волосними комісарами постійного контакту майже не було. У своєму звіті Могилів-Подільський ПК Я. Христич 12 липня 1919 р. повідомляв, що "з повітом повного зв'язку не маю, у 4-х волостях повіту все спокійно" [19, арк. 18]. Волосні комісаріати маються в кожній волості, які вибрані на волосних сходах під час об'їзду і на думку ПК відповідають призначенням" [20, арк.15 зв.].

Для зміцнення зв'язку повітових та волосних адміністративних установ, Могилів-Подільським ПК було скликано 12 липня 1919 р. з'їзд волосних комісарів та секретарів волосних народних управ, на якому проводився інструктаж щодо організації влади у волості і на селі, допомога армії, матеріальне становище сільських і волосних комісарів, зібрання податків, інформування про розпорядження уряду, доповіді з місць про становище волостей [19, арк. 27]. Також відбулися збори сільських комісарів [21, с. 7].

У своїй доповідній записці 4 вересня 1919 р. Могилів-Подільський ПК повідомляв Подільському ГК, що "сільські комісари, не кажучи вже про комісарів волосних, не можуть виконувати своїх обов'язків як представники адміністративної влади до того часу, поки ці посади будуть займати виборні люди. Бо ці виборні до того часу подобаються населенню, поки вони не виконують приказів з центра, а як це трапляється, то зараз же призначаються перевибори їх, недовір'я і т. ін. [22, с. 295].

Як реакцію на здебільшого негативне функціонування місцевих адміністративних структур, 11 вересня 1919 р. на засідан-

ні Міністерства внутрішніх справ було винесено постанову про заснування комісії щодо контролю влади на місцях (а саме ПК). Ця комісія повинна була з інспекційною метою об'їхати декілька повітів Подільської та Волинської губерній і зробити огляд роботи органів МВС на місцях. 17 жовтня комісія доповіла про стан справ в адміністративних апаратах (комісаріатах) у Проскурівському, Старокостянтинівському, Летичівському, Літинському, Вінницькому, Могилів-Подільському та Ново-Ушицькому повітах. Констатувалось, що у зазначених повітах вони вже "більш-менш налагоджені". Особливо слабко функціонувала нижня ланка адміністративної влади в особах волосних і сільських комісарів [23, арк. 15 – 26].

Для зміцнення зв'язку волосних та сільських адміністративних установ 28 вересня [24, арк. 45] та 2 листопада [25, с. 2] 1919 р. Могилів-Подільським повітовим комісаром було скликано з'їзди волосних та сільських комісарів, на яких їх проінструктовано про організацію влади у волості і на селі, допомогу армії, подано інформацію про забезпечення сільських і волосних комісарів.

Таким чином, впродовж відносно короткого проміжку часу в Могилів-Подільському повіті уряд УНР утворив органи місцевої державної адміністрації та вжив низку заходів, спрямованих на оптимізацію їх функціонування. Водночас значні корективи у цей процес внесли надважкі умови, насамперед, постійне ведення військових дій, руйнація окремих ланок апарату управління та економіки, поширення анархічних тенденцій в усіх галузях життя суспільства, що значно гальмували, а інколи й повністю унеможливлювали становлення та діяльність органів цивільної державної адміністрації.

Джерела та література:

1. *Винниченко В*. Відродження нації: в 3-х т. / В. Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – Т. 3. – 543 с.

2. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції / Ісак Мазепа. – К.: “Темпора”, 2003. – 608 с.

3. *Христюк П.* Українська революція. Розвідки і матеріали. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр.: в 4 т. / Павло Христюк. – Відень, 1922. – Т. IV. – 192 с.

4. *Приходько В.* Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / Віктор Приходько [упоряд. і авт. пер. Ю. Легун, О. Кравчук]. – Вінниця: ТОВ “Консоль”, 2011. – 416 с.

5. *Стахів М.* Україна в добу Директорії УНР / Матвій Стахів. – Скрентон, 1962 – 1966. – Т. 1 – 7.

6. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

7. *Лозовий В. С.* Внутрішня і зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам’янецька доба) / В. С. Лозовий. – Кам’янець- Подільський : Аксіома, 2005. – 224 с.

8. *Васковський Р. Ю.* Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ростислав Юрійович Васковський. – Дніпропетровськ, 1999. – 183 с.

9. *Гай-Нижник П. П.* Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) / П. П. Гай-Нижник // Гілея. – 2011. – № 52. – С. 5 – 15.

10. *Завальнюк О. М.* Подільські містечка в добу Української революції 1917 – 1920 рр.: [монографія] / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.

11. *Бойко О.* Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги / О. Д. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 209 – 236.

12. *Кравчук О. М.* Встановлення влади Директорії УНР на Поділлі (листопад – грудень 1918 р.) / О.М. Кравчук // Кам’янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: матер. всеукр. наук. конф. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 205 – 219.

13. *Лозовий В. С.* Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 6 (8). – С. 552 –559.

14. Призначення. Накази Директорії УНР по відділу МВС // Вісник УНР. – 1918. – 21 грудня. – Ч. 3. – С. 1.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 538. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 5.

16. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 261. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 282.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 71. – Арк. 329.
18. Офіційний відділ. Наказ Подільського Губернського Комісара 15 червня 1919 р. // Новий шлях. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 19 червня. – Ч. 8. – С. 2.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2 – Спр. 57. – Арк. 18.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2 – Спр. 70. – Арк. 15 зв.
21. *Міх В*. Що нам пишуть. В Могилівському повіті / В. Міх // Селянська Громада. – Кам'янець-Подільський. – 17 серпня. – 1919. – Ч. 9. – С. 7.
22. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.): документи і матеріали / Під ред. М. І. Меходи. – Вінниця, 1959. – С. 248.
23. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 15 – 26.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 45.
25. Хроніка. Могилів 30/X. // Народна воля. – 1919. – 1 листопада. – Ч. 5. – С. 2.

І. І. Ратушняк

СПРОБА ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ У МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р.

Актуальними завданнями історичної науки є дослідження діяльності органів влади в екстремальних умовах. Одним із таких прикладів є революційна доба 1917 – 1920 рр. і, зокрема, період Української держави гетьмана П. Скоропадського. У цьому контексті на увагу заслуговує Могилів-Подільський повіт Подільської губернії, де радикалізація суспільних відносин сягнула значної міри і вилилася у серпневе повстання 1918 р. Окремі аспекти зазначеної проблеми досліджували А. Антонишин [1 – 4], А. Бойта [5], П. Захарченко [31], О. Завальнюк і О. Комарніцький [29 – 30], С. Калитко [33], О. Кравчук [34], А. Лекар [35], А. Міняйло [40], С. Олійник [42], І. Слизький

[49], О. Тимощук [52] та ін., але проблематика вимагає подальшого дослідження.

Мета статті – проаналізувати особливості і головні напрямки діяльності органів влади гетьманату в Могилів-Подільському повіті у травні-листопаді 1918 р.

Навесні 1918 р. ситуація в регіонах УНР відзначалася значною суспільно-політичною напруженістю. Система органів влади практично не діяла. Призначеному 17 лютого 1918 р. Могилів-Подільському повітовому комісару Д. Дітченко селянський з'їзд краю 7 квітня висловив недовіру [3, с. 381]. Ситуацію ускладнювала політика австро-угорських військ – союзників УНР. На Поділлі розташовувався 25 корпус австро-угорських військ [52, с. 378]. Одну з його бригад у Могилеві-Подільському очолював С. фон Лемерле [31, с. 169].

Австро-угорські підрозділи відверто грабували край і вивозили з нього все, що могли, незважаючи на наявність Могилів-Подільського митного нагляду [52, с. 255]. 28 квітня 1918 р. Могилів-подільський повітовий комендант повідомляв губернського коменданта: «Контрабанда з кожним днем все збільшується, перевізка таємно речей австро-угорцями не припиняється… На повіті продовжує панувати безладдя, анархія ще не зникла, населення ще все не обеззброєно, зброя відбирається тільки силою й то не вся – багацько захована…» [19, арк. 133]. Факти грабування австрійцями в їх окупаційній зоні визнавав у своїх спогадах гетьман П. Скоропадський [47, с. 172]. Представників української влади, які намагалися завадити цьому, арештовували [23, арк. 48].

Австро-угорські війська почали відверто підтримувати поміщиків у їх прагненнях відновити свої права власності (всього в повіті було 103 поміщицьких маєтків [6, с. 1028 – 1029]). Фельдмаршал Е. Бем-Ермоллі 12 березня 1918 р. наказав австро-угорським військам сприяти поверненню майна поміщикам [33, с. 262]. За спогадами сучасника подій І. Максимчука, окупаційні війська відразу почали відновлювати поміщицьку

власність: «По містах і селах України розташувалися австро-німецькі загони, слідом за якими поверталися поміщики в свої маєтки. Всюди гасали каральні загони, розправляючись з революційними селянами. Били за все: за землю, за мрію про неї, сказану вголос, за «недобрий» погляд, за зневагу до пана, за те, що невчасно знімеш шапку… » [13, арк. 1 – 2]. Все це суттєво загострювало суспільно-політичне життя.

Встановлення Української держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським 29 квітня 1918 р. не викликало протестів у Могилів-Подільському повіті, хоча населення непокоїли події в Києві. 3 травня 1918 р. Могилів-Подільський повітовий комендант А. Вовк (1882 – 1969) повідомляв: «Зміна політики в центрі хвилює широкі верстви населення. Користуючись цим, часом невідповідальні особи мутять народ, підбурюють його до збройних виступів...» [20, арк. 117]. Зауважимо, що сам А. Вовк вже в перший місяць існування нової влади, сприяв агітації серед селян представників розформованого «вільного козацтва» щодо не здачі зброї, щоб «позбавитися від австрійців, німців і теперішньої адміністрації» [31, с. 166; 42, с. 25]. Комендант співчував поглядам українських соціалістів-революціонерів.

Загалом, на початку діяльності нової влади проти неї виступили практично вісі політичні сили лівого спрямування. Активно діяли більшовики, осередок яких в Могилеві-Подільському очолював А. Аркадьєв (1895 – 1954) [15, арк. 27]. Отож забезпечення правопорядку було надзвичайно складною справою. Підтримку владі висловили представники Спілки хліборобів-власників. З’їзд місцевої організації цієї спілки відбувся у Могилеві-Подільському 15 червня 1918 р. [46, с. 211].

Головним завданням гетьманату у внутрішній політиці було створити дієздатну владу і відновити правопорядок. Місцеві адміністрації на рівні губернії та повіту за гетьманату очолювали відповідні старости, повноваження яких були поступово розширені. У Могилеві-Подільському цю посаду обіймали 11 –

31 травня 1918 р. – Є. С. Бразуль-Брешковський, в у червні – листопаді – Л. В. Рафальський [58, арк. 10]. Для відновлення законності було засновано новий правоохоронний орган – Державу варту. Повітову варту очолив М. Марданов, а до її складу входило 111 службовців [34, с. 205].

В умовах активного опору політичних сил новій владі, гетьманські урядовці одразу розпочали переслідування своїх політичних противників. Так, у травні 1918 р. було заарештовано верхівчанина, народного вчителя, гласного Подільського губернського земства Є. Медведєва за «підбурювання селян до безпорядків» [30, с. 79, 82]. У червні – липні 1918 р. у Могилів-Подільському повіті було арештовані колишні члени Центральної Ради А. Мельник [29, с. 151] і С. Григораш [25, арк. 19]. Часто прихильники лівих ідей були одночасно українськими культурно-освітніми діячами, що, втім, не зупинило їх переслідування. 18 липня 1918 р. губернський староста С. Кисельов (1877 – 1937) наказав наглядати за членами «Просвіт», які підозрювалися у розповсюдженні відозви «Селянська грамота», що закликала до збройного повстання, невидачі зброї та ін. [36, с. 17]. У Могилів-Подільському повіті було закрито всі «Просвіти», а в ніч на 24 липня проведено обшуки у членів ради товариства. Державній варті не вдалось знайти жодних компрометуючих матеріалів, але місцеві «Просвіти» так і не змогли продовжити свою нормальну діяльність [2, с. 149].

Водночас відбувалася реорганізація системи управління в напрямку зміцнення виконавчої влади. У червні 1918 р. у циркулярі волосним старшинам Рафальський констатував недоліки в системі управління сільськими місцевостями (неявка селян на сходи для розв’язання різних питань, часта зміна сільських голів громадою, невиконання розпоряджень влади). Для наведення порядку на сільських сходах повинні бути присутні старшини і стежити, щоб справи там вирішувалися згідно закону та вказівок влади [37, с. 149]. Рафальський наказав, не припиняючи роботу волосних земств, розпочати працю волосним стар-

шинам та сільським старостам. Він закликав: «Хай селянство поставиться з довір'ям до своїх виборних людей, як до представників влади у волості», що повинна допомогти гетьманській адміністрації навести «лад і спокій». Повітовий староста поширив циркуляр, згідно якого волосні земства надалі, до особливого розпорядження, відають лише господарськими справами, а справи адміністративні та поліцейські переходять у відання старшин. Однак, згодом він змінив своє рішення щодо спільної роботи волосних старшин з волосними земствами констатуючи, що вона неможлива, оскільки багато в чому сфера їх компетенції співпадає і відбуваються випадки протилежних розпоряджень, що призводить до дезорганізації. Повітовий староста наказав «припинити діяльність волосних земств та передати всі адміністративні та господарські справи до волосних правлінь». Цим розпорядженням у повіті було відновлено царську модель владних відносин на селі [37, с. 290].

Під контроль адміністрації також було поставлено дії органів самоврядування в повіті та містах. Головним засобом в цьому стали ревізії органів місцевого самоврядування у липні – серпні 1918 р. Зокрема, в Могилеві-Подільському були випадки притягнень діячів органів самоврядування до відповідальності за звинуваченням у бездіяльності і перевищенні службових повноважень, а голова міської думи Ф. Володкевич у серпні 1918 р. був заарештований. Зазначені випадки історикам зазвичай подаються як прояви гетьманських репресій. З іншого боку, в радянський час Ф. Володкевичу було складено наступну характеристику: «З числа революційно налаштованих викладачів Могилів-Подільського комерційного училища. Після лютневої революції приєднався до більшовиків. У 1917 – 1919 рр. за рекомендацією більшовицької організації був головою реорганізованої революційної міської думи» [15, арк. 50]. Питання впливу більшовиків на органи місцевого самоврядування потребує спеціального дослідження. Загалом, за матеріалами ревізій було призначено дореволюційний керівний склад місь-

кого і земського самоврядування. Зокрема, міським головою було призначено І. Хаджі [34, с. 206].

Великий комплекс завдань передбачало відновлення правопорядку в сільській місцевості. Головним для влади стало відновлення права власності. Основним методом в цьому стали карні експедиції. Поширення на українських громадян юрисдикції військово-польових судів австрійських військ 22 травня 1918 р. відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення смертної кари, відправки на каторгу, ув'язнення, екзекуцій. Так, Могилів-Подільський комендант відзначав: «В с. Ольчедаєві отряд Австро-Угорців в 40 чоловік під командою обер-лейтенанта Зелинського, 21… травня созвав населення… на сходку в помешкання… волосної народної управи, де на почві обезброєння ложив людей на письменний стіл і наносив удари колючими палками, так було покарано нім 40 громадян…» [22, арк. 4 зв.]. У липні 1918 р. карна експедиція прибула до с. Кричанівка, де був маєток (1008 десятин) Г. Фолянда. Під час побиття загинув заступник волосного старшини Будзишин [5, с. 410]. Звичною практикою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій на села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Часто при «наведенні порядку» застосовувалися артилерійські обстріли сіл. Коли у с. Татариска, де був маєток М. Чихачова площею 1175 десятин, на початку червня 1918 р. прибув управитель у супроводі трьох австрійських солдатів, їх було обстріляно і поранено. Після цього австрійцями був надісланий загін заарештувати злочинців і обеззброїти населення. За нездачу зброї у встановлений термін село було обстріляно з гармат. При цьому загинуло 5 селян, було спалено 7 будинків. За відмову вчасно здати зброю село було змушено сплатити контрибуцію в сумі 10 тис. крб. [21, арк. 202 зв.; 22, арк. 61 зв., 78 зв.].

Відновлювали поміщицьку власність і українські правоохоронці, особливо службовці Державної варти, які здебільшого діяли разом з окупаційними військами. Так, на початку червня

1918 р. в с. Конатківцях Могилів-Подільського повіту «більша частина розграбованого селянами майна відібрана міліціонерами у селян і повернена землевластниці Марії Клер…» [22, арк. 45]. За спогадами місцевого українського повстанця Т. Ткача, здійснюючи карні експедиції працівники Державної варти відверто грабували і знущалися з селян, навіть «не розбиралась, хто грабував маєток, бо ті, хто грабував, давно повтікали... Накладала контрибуції на селян поголовно на всіх. Хто ж не міг дати накладеної контрибуції – то його заарештовували і відводили до двору, де замикали в льох, наповнений на половину водою. Разів зо три відводили його звідтіля на допит, чи заплатить він контрибуцію, чи ні. Як він відповідав, що не має чим платити, то кого зв'язували, клали на землю і били до тих пір доки він не загублював пам'яті, так за кожним разом. Подержавши його декілька днів і упевнившись, що він дійсно не може заплатити, його випускали, але ж дома у нього останнє майно забирали і так було в кожнім селі... » [53, с. 23 – 24].

«Карні експедиції» забезпечували й приватні охоронні підрозділи. Так, у поміщиця К. Сайн-Вітгенштейн згадувала, що у серпні 1918 р. в Могилеві-Подільському діяв загін Толстікова, що «організований і утримується на приватні кошти поміщиків. Він підібраний з пристойних людей. Більшою частиною поляків. Ми їх називаємо наші опричники… » [46, с. 226]. Очевидно, про цей і подібний загони доповідав 9 вересня 1918 р. начальник оперативного відділу генерального штабу полковник Є. Мішковський, зазначивши, що вони «не насаджують порядок, а зводять старі рахунки з населенням, вимагають контрибуції для поміщиків, а за одно і для себе. При екзекуції ці загони не розбирають ні правого, ні винуватого, і майже завжди керуються поміщиками, особливо поляками… З великою долею правди можливо сказати, що ці «карні загони» одна із, якщо не головних, то суттєвих причин повстання, позаяк вони дають 75% для більшовицької агітації» [52, с. 307].

Командир 2-го Подільського корпусу П. Єрошевич (1870 – 1945) вважав, що А. Вовк не спрацювався з повітовим старостою Рафальським через свою відмову посилати в повіт охоронні сотні для повернення майна поміщиків [27, с. 71]. Натомість звіти самого А. Вовка засвідчують, що за його наказом старший значковий Волощук виконував у повіті відповідні завдання і допомагав у припиненні інших правопорушень. У травні – червні 1918 р. Могилів-Подільський повітовий комендант повідомляв про відновлення поміщицького землеволодіння (Татариска, Вікож, Івашківці) і припинення знищення посівів (Снитков, Озаринці, Сугаки), обеззброєння сіл Серебрінець, Яришів, Ліпчани, В.-Ольчедаїв, Татариски, Борщівці, Озаринці). Сприяв комендант внесенню селянами податків. У звітах з цього приводу згадуються такі села, як В.-Ольчедаєв, Лучинець, Івашківці, Теклівка, Лозова, Білян, Кричанівка, Сугаки, Вендичани, Борщівці. Також комендант повідомляв, що «Вироблення самогонки в повіті прикорочується» [51, с. 134 – 135, 142 – 143, 163 – 165]. Водночас, А. Вовк сприяв підготовці повстання проти гетьманату. На комплектацію боєздатних загонів в липні 1918 р. було викрадено з комендантських арсеналів 1467 гвинтівок, 21 кулемет та велику кількість набоїв. Ідеологічною підготовкою повстання займалися колишні члени Центральної Ради: інструктор її політичного відділу, а на той час писар комендантської сотні Добрянський, сільські вчителі Чорний та Мельник, отамани Вільного козацтва прапорщик Козел та Г. Мазур [42, с. 25]. Повітовий староста Л. Рафальський просив губернського старосту С. Кисельова дозволити арешт А. Вовка, але, за браком доказів, С. Кисельов відмовив) [31, с. 169]). Тим не менш, 19 червня 1918 р. губернський староста наказав адміністраторам встановити негласний нагляд за діяльністю комендантів [55, арк. 20].

Розуміючи небезпеку карних експедицій, губернська адміністрація спробувала зупинити цей процес. Спробою відмовитися від методу колективної провини було те, що 18 липня

1918 р. С. Кисельов наказав мировим посередникам скласти списки селян, які не грабували і звільнення їх від відповідальності [56, арк. 64], а 25 липня 1918 р. – заборонив відправляти «карні експедиції» на села [44, № 63. – 31 липня]. Водночас, законних механізмів відновлення поміщицької власності вчасно створено не було. Формування відповідних комісій затягувалося. Так, Могилів-Подільська земельно-ліквідаційна комісія почала діяти 14 вересня [60, арк. 55 – 55 зв., 56]. На цей час вже практично поміщикам було повернуто їх майно, або «відшкодовано» селянами вартість розграбованого. Ті ж рішення, які виносили комісії, часто завищували суми збитків. Так, за рішенням земельно-ліквідаційної комісії поміщики Павлови, які володіли маєтком у 890 десятин в с. Премощаницях, мали отримати від селян 2 млн. крб. [46, с. 267].

Різнопланові заходи гетьманської адміністрації щодо припинення анархії в повіті дали позитивний результат [4, с. 200]. У травні – серпні 1918 р. в повіті панував відносний спокій. А. Вовк 12 липня 1918 р. зауважував: «Населення займається мирною працею. Селяни повертають власникам все розграбоване майно та худобу». Також Вовк повідомляв, що податки за 1917 р. внесли всі села, за винятком 10 [24, арк. 10].

Проте, відновлення поміщицького землеволодіння викликало зустрічні правопорушення селян. Вони набули таких радикальних форм, як вбивства і пограбування поміщиків та управителів їх маєтків, підпал маєтків. Саме в боротьбі з карними експедиціями почали організовуватися перші повстанські загони. Одним із них був загін під командуванням І. Чебана (1889 – 1944) з мешканців сіл Яришів, Юрківці, Серби [7, с. 275]. У липні 1918 р. загін обеззброїв карний загін з 150 осіб, а через декілька днів біля сіл Біляни і Лозова розбив мадярський полк [16, арк. 15]. Також зазначений загін вбив поміщика Волжанського на хуторі Грузевича [61, с. 62]. Серед інших прикладів боротьби проти землевласників став напад 1 серпня 1918 р. грабіжників на будинок поміщиці Ценіної в с. Катюжанах, під

час якого було пограбовано речей на суму 9 тис. крб. та вбито управителя маєтку [18, арк. 1; 22, арк. 62, 95 зв., 219; 50, № 17 июля] . 6 серпня в с. Віножі відбувся напад на дім поміщиці Білім-Колосовської, яку пограбували та поранили [22, арк. 261].

Найвпливовіші праворадикальні політичні сили в Могилів-Подільському повіті – українські есери і більшовики – почали готувати повстання проти гетьманату, використовуючи незадоволення селян аграрною політикою влади. Про співвідношення впливу зазначених партій говорить те, що УПСР на Поділлі у 1918 р. об’єднувала більше 800 осіб [1, с. 241], КП(б)У – 300 осіб [41, с. 75]. Зокрема, Могилів-Подільська повітова організація КП(б)У налічувала приблизно 30 осіб [14, арк. 1].

Об’єктивною передумовою повстанського руху в могилівському повіті полягала у селянському малоземеллі. Так, у повіті на 1 селянське господарство (всього їх було 45 760) пересічно припадало 2, 65 дес. орної землі, що було нижче харчової норми (3, 5 дес. на родину) і найнижчим показником земельної забезпеченості серед усіх повітів Поділля [32, с. 82 – 98].

Сучасні науковці відзначають, що саме відсутність аграрної реформи позбавило гетьманат найбільшої соціальної опори – селянства. Але підкреслюється, що «з боку гетьманського уряду було не зволікання земельної реформи, а більш раціональний намір її проведення, для чого потрібен був час і підготовча праця фахівців», адже «виходячи з економічних і політичних інтересів держави, уряд Гетьмана не міг навесні, коли йшла посівна компанія, чи влітку, коли розпочався збір урожаю, проводити земельну реформу, яка могла викликати чергове збурення села і призвести до хаосу та безладу. Тому земельна реформа за задумом Гетьмана мала бути проведена наприкінці осені та на початку зими» [2, с. 146]. Вже на еміграції один з лідерів Союзу хліборобів-власників, граф Д. Гейден писав: «Тепер, коли вже минуло п’ять років, коли земля знову не в наших руках, можливо і фізично вже неможливо повернути землю

власникам, і, для відновлення справедливості, залишилося лише одне, щоби держава сплатила власникам вартість втраченого…» [48, с. 145]. Отже, розуміння невідворотності перерозподілу земель між селянством прийшло запізно. Втім, за умови визнання владою незмінності стану земельних відносин, що склалися на квітень 1918 р., надання державних гарантій відшкодувати поміщикам власність, гетьман міг попередити повстанський рух. Проте владна еліта гетьманату, насамперед великі землевласники, не змогла піднятися над становою свідомістю.

14 серпня 1918 р. члени лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів, на чолі з М. Пастуховим, співчуваюча їм комендантська сотня на чолі з А. Вовком підняли повстання в Могилів-Подільському повіті [54, арк. 81]. Незабаром до повстанців приєдналися частина селян Кукавської, Вендичанської, Лучинецької і Яришівської волостей [8, с. 280]. У цих волостях було 38 сіл з населенням 46 625 осіб [32, с. 13]. Радянські дослідники стверджували, що в постанні взяло участь 4 села повіту [17, арк. 8]. У документах згадуються 8 сіл, вихідці з яких брали участь у повстанні (Кукавка, Іраклієвка, Нижній Ольчедаєв, Жеребиловка, Серби, Ровно, Біляни, Слобода Ялтушківська) [8, с. 323, 296]. Повстання проти австро-угорських окупантів також відбулося в містечку Ялтушкові 18 – 21 серпня 1918 р. Його очолили представники більшовиків та місцевої організації Бунду [1, с. 242]. У переважній більшості з них були великі поміщицькі маєтки. Так, в Кукавці були маєтки Капгерів (585 десятин землі) і Павлушкових (697 десятин), в Жеребиловці – маєтки Кулінічів (693 десятини), в Сербах – родини Ракуз (583 десятини), в Ровно – родини графів Моркових (1378 десятин), в Білянах – маєток фон Кноррінгів (2800 десятин), в Слободі Ялтушківській – маєток родини Красовських (1235 десятин) [6, с. 1029].

Повстання супроводжувалося радикальними формами боротьби з поміщиками. Так, 15 – 16 серпня повстанці поблизу с.

Кукавка і в с. Кричанівці розстріляли управителів поміщицьких маєтків Зевшулевича і Гижка та інших працівників [5, с. 148]. У с. Серби було вбито поміщицю Ракузу за знущання над селянами [49, с. 39]. 20 серпня в с. Кічман було пограбовано місцеву економію [59, арк. 45 зв.]. Вбивство керуючого маєтком сталося і в с. Слідах [43, с. 82]. Внаслідок повстань, «З повіту почалося повальна втеча володарів маєтків, управителів і т. п.» [50, № 83. – 24 августа].

Влада оперативно відреагувала на початок повстання і звернулася до австро-угорських підрозділів за збройною допомогою. 22 – 23 серпня 1918 р. повстання були придушені австро-угорськими військами і вартою. Загалом, повстання не отримало підтримки у селян. У багатьох селах селяни самі захоплювали повстанців і віддавали владі. Вперше серйозно себе проявила і Державна варта. Саме завдяки зусиллям її агентів 23 серпня 1918 р. було заарештовано А. Вовка [57, арк. 79]. Жорсткі методи в придушенні повстання застосовували австрійці. Зокрема, в Ялтушкові австро-угорські підрозділи стратили 10 осіб, спалили більше 200 будинків селян і наклали на населення контрибуцію 300 тис. крб. [39, с. 4 – 5; 13, арк. 3].

Наприкінці літа – восени 1918 р. суспільно-політична ситуація в повіті залишалася складною. Продовжували діяти опозиційні партії. У серпні 1918 р. було створено Український національний союз. До його складу увійшли представники українських партій лівого спрямування, «Просвіта», Всеукраїнська учительська спілка, Всеукраїнський земський союз, Союз залізничників та інші організації. Його філія була створена і у Могилів-Подільському на чолі з Т. Дерімовим. Зберегли свої позиції і представники ліворадикальної опозиції. Більшовики, незважаючи на ряд провалів, змогли продовжити свою діяльність. У вересні 1918 р. могилівський осередок партії очолив робітник П. Клінський (1897 – 1919) [11, арк. 3].

З метою зміцнення стабільності влада значну увагу приділяла правоохоронній сфері. У вересні 1918 р. могилівський по-

вітовий староста повідомив губернського старосту, що в повіті лояльна частина населення об'єднується в гуртки для недопущення в села повстанців та агітаторів. С. Кисельов пропонував іншим повітовим старостам переймати цей досвід [56, арк. 133]. Були збільшені штати, зарплата службовців, відкрито нові місцеві осередки варти. У жовтні 1918 р. Державну варту м. Могилева-Подільського виділили у самостійний район [44, № 93. – 9 листопада]. Чисельність варти міста становила бл. 100 осіб.

У листопаді 1918 р. суспільну напругу поглиблювали відхід деморалізованих австро-угорських військ на батьківщину, що супроводжувався грабунками, поява на Поділлі, військовополонених українців світової війни. 14 листопада 1918 р. Л. Рафальський доповідав у департамент Державної варти, що від ст. Окниця до Могильова рухаються 5 000 військовополонених, яких необхідно нагодувати, інакше вони самі візьмуть харчі в місті. Староста просив надати два вагони борошна, реквізовані у австрійців [52, с. 284]. Згодом виявилося, що бл. 25 % військовополонених – хворі і потребують негайної допомоги [10, арк. 481 зв.]. З метою попередити заворушення, Кисельов наказав Рафальському організувати пересування полонених повітом обхідними дорогами, через містечка і села, залучити до перевезення і харчування полонених населення.

В цих умовах в Україні розпочалося антигетьманське повстання Директорії УНР. 20 листопада 1918 р. «…Могилівська філія національного союзу з невеликими силами зробила безкровний переворот. Місцевий староста добровільно склав свої повноваження і вся влада перейшла в українські руки...» [46, с. 242; 28, 1918. – 28 грудня. – № 11]. Повітовим комісаром став В. Юнкевич – працівник органів самоврядування, голова опікунської ради жіночої гімназії. Поміщиця К. Сайн-Вітшенштейн згадувала, що на бік повсталих перейшов український загін [46, с. 242] (Запорізький Кіш у складі 400 козаків [38, с. 16]) і критикувала дії повітового старости: «Якщо би не га-

небна поведінка нашого старости, який віддав перевагу втечі, замість того, щоб, спершись на сотню, зберегти лад, – всієї цієї авантюри могли би і не бути зовсім. Втікаючи в Атаки, він відправив наказ сотні роззброїтися…» [46, с. 242]. Але 24 листопада 1918 р., зважаючи на незначні військові сили могилівської філії УНС, «варта, російське офіцерство та польські легіонери, порозумівшись між собою, в скорім часі знову зайняли місто, заарештували українську владу та видатніших членів національного союзу...» [28, 1918. – 28 грудня. – № 11]. Організатором перевороту був полковник Пущин – начальник бюро по вербуванню солдат у Добровольчу армією А. Денікіна. Йому староста Л. Рафальський формально передав свою владу [46, с. 249 – 250]. Пущін заарештував в Могилеві-Подільському 60 українців [26, Ч. 8. – 15 грудня]. У Могилів Директорія УНР направила загін на чолі з українським соціалістом-революціонером Й. Маєвським (1874 – 1937), призначеним Отаманом республіканських військ Могилівського району [10, арк. 523, 529]. З ним угоду про спільні дії проти гетьманців та окупантів уклали місцеві більшовики Левицький і І. Чебан [28, 1918. – 28 грудня. – № 11]. 29 – 30 листопада 1918 р. приблизно 12 тис. селян захопили м. Могилів-Подільський [61, с. 63; 45, Ч. 3. – 1 грудня. – С. 2]. «Село повстало однодушно й врешті панське військо примушено було втікати аж на румунський беріг. Дністра. Зараз у місті й повії українська влада. На селах спокій, немає самочинних виступів, захватів поміщицького майна. Селяни чекають наказу вищої влади української. З грабіжництвом бореться сам селянство. Скрізь організовується особливі залоги по підтриманню порядку. Мобілізація проходить з надзвичайним успіхом» [28, 1918. – № 11. – 28 грудня]. Підрозділами селянських повстанців командували отамани Я. Мельник (1896 – 1919) з с. Татариски [12, арк. 2] і Козел. Увійти в Могилів повстанцям допомогли галицькі українці з австрійських підрозділів (у місті розташовувалося 2 австро-угорські полки), які перейшли на бік Директорії УНР [53, с. 24]. Очевидно, на бік

повсталих перейшли окремі підрозділи міської варти, оскільки їх очільник М. Журавльов-Журавський перейшов на бік повстанців і був призначений начальником міської охорони [28, 1919. – № 16. – 4 січня]. Зі взяттям міста в повіті була відновлена влада Директорії УНР.

Отже, спроба гетьманату відновити правопорядок примусовими методами шляхом відновлення дореволюційних соціально-економічних відносин зі ставкою на сильну владу виявилася невдалою.

Джерела і література:

1. *Антонишин А.* Діяльність політичних партій на Поділлі в період Гетьманату Павла Скоропадського / А. П. Антонишин // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія. – Вип. 13. – Вінниця, 2008. – С. 240 – 244.

2. *Антонишин А.* Ліквідація гетьманської влади в Подільській губернії (1918 рік) // Вісник КНЛУ. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 17. – 2012. – С. 145 – 153.

3. *Антонишин А. П.* Державотворчі процеси на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (лютий – травень 1918 р.) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 379 – 386.

4. *Антонишин А. П.* Могилів-Подільський повіт у період гетьманату П. Скоропадського / А. П. Антонишин // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 197 – 203.

5. *Бойта А. М.* Брати Фолянди на Могилівщині / А. М. Бойта // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-*Подільський, 2009. – С. 402 – 412.*

6. Весь Юго-Западный Край. – Киев, 1913. – 1115 с.

7. Войтович О. В., Войтович В. В. Іван Максимович Чебан: сторінки життя / О. В. Войтович, В. В. Войтович // Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – С. 275 – 281.

8. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сборник документов и *материалов: В 3-х т., 4-х кн. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1, кн. 1. – 874 с.*

9. *Гуменюк С. К.* Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. / С. К. Гуменюк // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С. 138 – 156.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 3.
11. ДАВіО. – Ф. П – 138. – Оп. 2. – Спр. 4.
12. ДАВіО. – Ф. П – 138. – Оп. 2. – Спр. 34.
13. ДАВіО. – Ф. П – 138. – Оп. 2. – Спр. 35.
14. ДАВіО. – Ф. П – 138. – Оп. 2. – Спр. 38.
15. ДАВіО. – Ф. П – 138. – Оп. 2. – Спр. 45.
16. ДАВіО. – Ф. П – 138. – Оп. 2. – Спр. 117.
17. ДАВіО. – Ф. П – 138. – Оп. 6. – Спр. 72.
18. ДАВіО. – Ф. Д – 192. – Оп. 3. – Спр. 300.
19. ДАВіО. – Ф. Р – 1196. – Оп. 1. – Спр. 4.
20. ДАВіО. – Ф. Р – 1196. – Оп. 1. – Спр. 12.
21. ДАВіО. – Ф. Р – 1196. – Оп. 1. – Спр. 19.
22. ДАВіО. – Ф. Р – 1196. – Оп. 1. – Спр. 32.
23. ДАВіО. – Ф. Р – 1196. – Оп. 1. – Спр. 33.
24. ДАВіО. – Ф. Р – 1196. – Оп. 1. – Спр. 34.
25. ДАВіО. – Ф. Р – 1543. – Оп. 1. – Спр. 4.
26. Дністер. – 1918. – Ч. 8. – 15 грудня.
27. *Єрошевич П.* Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів / П. Єрошевич // «Табор». Воєнно-літературний журнал. – № 9. Листопад 1928 року. Каліш: Чорномор», 1928. – С. 57 –80.
28. Життя Поділля. – 1918 – 1919.
29. *Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б.* Містечка Могилівщини в добу української революції 1917 – 1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 145 – 157.
30. *Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б.* Подільські містечка в добу Української революції 1917 – 1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
31. *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: Зат. “Нічлава”, 1997. – 188 с.
32. Календар. Справочна книжка на 1919 р. – Кам’янець-Подільський, 1919. – 100 с.
33. *Калитко С. Л.* Карні експедиції на Поділлі в 1917 – навесні 1918 рр. та участь в них австро-угорської армії / С. Л. Калитко // Народи світу і Велика війна 1914 – 1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3 – 4 квітня 2015 р. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 257 – 266.

34. *Кравчук О. М.* Суспільно-політичні, економічні і культурно-освітні процеси на Могилівщині в період гетьманату / О. М. Кравчук // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 203 – 214.

35. *Лекар А. М.* Боротьба за владу в Подільській губернії в добу гетьманату П. Скоропадського / А. М. Лекар // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова – Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2012. – Вип. 23. – С. 159 – 185.

36. *Лозовий В. С.* Поділля в період гетьманату. Навчально-методичний посібник / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: «Медобори», 2007. – 36 с.

37. *Лозовий В. С.* Селянські органи влади після гетьманського перевороту / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Том 21. Історичні науки. – С. 283 – 293.

38. *Луговський О.* Формування збройних сил Української держави (1918 р.). Організаційні аспекти / О. Луговський // Військово-історичний альманах. – 2004. – Число 1 (8). – С. 4 – 19.

39. *Мартынов А.* Мои украинские впечатления и размышления / А. Мартынов. – М. – Петроград: Государственное издательство, 1923. – 75 с.

40. *Міняйло А.* Життєпис одного бійця / А. Міняйло // Комсомольське плем'я. – 1968. – 6 липня. – С. 3.

41. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / Ю. В. Бабко, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун. – Одеса: «Маяк», 1980. – 343 с.

42. *Олійник С. В.* Боротьба з гетьманським режимом на Поділлі в 1918 р. / С. В. Олійник // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. (22 – 23 листопада 2007 р.). – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 22 – 31.

43. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 рр.): Документи і матеріали. – Вінниця: Винницьке газетно-книжкове видавництво, 1959. – 488 с.

44. Подільські губерніальні відомости. – 1918.

45. Республіканські вісти. – 1918.

46. *Сайн-Витгенштейн Е. Н.* Дневник 1914 – 1918. Подгот. к печати М. Разумовская. – Париж: YMCA-PRESS, 1986. – 302 с.

47. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія: АТ «Книга», 1995. – 496 с.

48. «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. – 2012. – № 3. – С. 144 – 160.

49. *Слизький І. Ф.* Народні повстання на Поділлі проти німецьких окупантів у 1918 р. / І. Ф. Слизький // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: «Каменяр», 1968. – С. 35 – 41.

50. Слово Подолии. – 1918.

51. Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 208 с.

52. *Тимощук О. В.* Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень – грудень) / О. В. Тимощук. – Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000. – 464 с.

С. В. Олійник

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ НА МОГИЛІВЩИНІ

Історія Поділля періоду революції 1917 – 1921 рр. тісно пов'язана із Українською Галицькою армією (УГА), яка протягом тривалого часу вела на теренах краю, спільно з армією УНР, збройну боротьбу за українську державність. Залишила вона свій слід і в історії Могилівщини.

16 – 17 липня 1919 р. на Поділля прибула УГА. Об'єднані сили наддніпрянців і наддністрянців розгорнути широкомасштабний наступ проти Червоної армії [1, с. 65 – 71]. В ході липневих боїв спільними зусиллями було звільнено Проскурів. Після короткотривалого перепочинку галичани спільно з армією УНР на початку серпня розпочали наступальні операції по звільненню Жмеринки та Вінниці [1, с. 63 – 65]. Ці та інші події на фронті сприяли зростанню надій мешканців Могилівщини на успішне завершення війни з радянською Росією. За таких умов у населення краю не міг не з'явитися інтерес до галицького війська, як активного учасника боротьби за українську державність. Свою цікавість вони могли частково задовольнити за допомогою подільських періодичних видань («Визволення»,

«Новини», «Трудовий шлях», «Трудова громада», «Україна» та ін.), в яких мали змогу стежити не лише за бойовим шляхом галицького війська, але й його життям та побутом як на фронті, так і в тилу. А «Народний телеграф» швидко поширював інформацію про відносно високий культурний рівень і дисциплінованість галицького війська.

У перших числах серпня 1919 р. галицькі підрозділи впритул наблизилися до Могилівщини. Так, поблизу Мурованих Куриловець розташувалися окремі галицькі бригади, а в самому населеному пункті розмістився штаб 3-го корпусу УГА [2, с. 22].

Але знайомство краян з галичанами довелося на деякий час відкласти, оскільки основні сили УГА розгорнули наступ на Жмеринку, а Могилівщина входила в територію оперування армії УНР. Попри це, знайомство все ж таки відбулося.

Хоча на території краю не було розташовано бойових підрозділів УГА, але тут дислокувалися і функціонували тилові структури галицького війська, підпорядковані Команді Етапу армії.

Така увага галицького командування до Могилівщини не випадкова. Адже в Могилеві знаходилася «Товарообмінна комісія по купівлі військового майна», яка активно вела неофіційні торговельні відносини з Румунією. В обмін на цукор отримувалися санітарні матеріали, обмундирування та ін. З огляду на те, що згідно домовленостей між наддніпрянцями і наддністрянцями, комісія мала передавати третину закупленого майна Начальній інтендантурі УГА, остання на початку серпня 1919 р. створила в Могилеві Базу Начальної інтендантури. Однак виявилося, що члени товарообмінної комісії дбали більше про свої інтереси, ніж про потреби української армії. Товари, які приходили з Румунії, поповнювали крамниці місцевих купців. Не зовсім справлявся зі своїми обов’язками і начальник бази. Врешті терпець увірвався і у вересні склад товарообмінної комісії було заарештовано, а новим начальником бази у

Могилеві призначено сотника Д. Юркевича. Розширилося й представництво галичан в складі комісії. Пороте негаразди не припинилися. Їх ускладнював той факт, що новий начальник комісії полковник Савицький неприхильно ставився до наддністрянців [3, с. 66 – 67].

Начальна інтендантура, переконавшись, що товарообмінна комісія не виконує своїх функцій, уповноважила начальника бази налагодити прямі торговельні відносини з румунськими і місцевими купцями для закупівлі військових товарів в обмін на цукор. Однак, коли цукор було завезено на склади бази, місцева міліція, згідно наказу начальника товарообмінної комісії, опечатала його. Конфлікт вдалося розв'язати лише за активного втручання начальника бази. Після цього досить швидко в обмін на цукор місцеві купці поставили на базу кілька тисяч метрів сукна, кільканадцять тисяч пар білизни, чоботи, плащі. Проте дуже швидко місцева міліція розпочала конфіскацію цукру, відданого купцям. Лише після погрози Д. Юркевича розстріляти кожного міліціонера, який наважиться конфіскувати переданий купцям цукор, ситуація нормалізувалася [3, с. 67 – 68].

Ще однією із проблем для галицького війська стало поповнення харчових запасів. Адже після прибуття з-за Збруча інтендантські відділи галичан були практично пустими, а на харчових складах Команди Етапу майже не було продуктів. Поширеною стала практика закупівлі сільськогосподарської продукції, якою займалися інтенданти. Їм потрібно було рахуватися з досить високими ринковими цінами. Так, 1 пуд зерна пшениці і жита коштував 300 крб., вівса і ячменю – 150, гороху, квасолі, чечевиці – 100, сала – 700, м'яса свинного – 600, яловичини – 400 крб [4, арк. 16]. Більше того, потрібно було рахуватися й з тим, що селяни не мали особливого бажання продавати галичанам хліб [5, с. 170]. Тому було прийнято рішення про закупівлю харчів в порозумінні з волосною управою. У випадках відмови продати їх за встановленими цінами передбачалася

конфіскація. Щоб забезпечити себе харчами, галичани, за згодою місцевих виконавчих органів, допомагали місцевим хліборобам у зборі врожаю, за що отримували натуральну плату [1, с. 183 – 184].

Постійні бойові дії поставили на порядок денний й питання поповнення рядів галицького війська. Ця ж проблема стосувалася й армії УНР. Тому не дивно, що уже у вересні 1919 р. Головним отаманом С. Петлюрою було видано накази про мобілізацію місцевого населення 1898 – 1899 років народження [1, с. 199]. Всіх новобранців формували у сотні. Ними командували підстаршини тих бригад, до яких вони мали потім потрапити. Мобілізаційні команди, в порозумінні з повітовими військовими комендантами і цивільною владою, створювали поборову (мобілізаційну) комісію. Коменданту належало подати точний список новобранців і запасних, бути присутнім при мобілізаційних заходах. Встановлювалась точна дата набору. Якщо новобранець порушував її, то вважався дезертиром. Після проведення мобілізації всі списки доставлялись командуванню корпусу. Озброєних новобранців відразу відправляли на фронт, усіх інших – до корпусного вишколу. До фронтових частин поповнення доставляли транспортом. Командування корпусу повідомлялось про це за день до відправлення [1, с. 199]. Мобілізації підлягали також лікарі, фельдшери, фармацевти і медсестри (чоловіки у віці до 55, жінки – до 45 років). Особи, які знаходились на державній або земській посадах, до війська не закликались. Мобілізований лікарський персонал потрапляв у розпорядження санітарного шефа 2-го корпусу. До складу мобілізаційної комісії входили два старшини, лікар, санітарний старшина та представник місцевої влади. На кожного призовника видавався спеціальний лист, в якому записувалися: 1) ім'я і прізвище; 2) дата і місце народження; 3) віросповідання, соціальний стан, звання. В кінці потрібно було зробити відмітку: а) служили: 1) при піхоті 2) артилерії; 3) кінноті, технічних відділах і т. п. б) взагалі не служили. Бажаючі вивчи-

тись на старшину повинні були мати освіту не менше 6 класів середньої школи (в армії УНР – всього 4 класи) [6, арк. 7].

Починаючи з другої половини вересня і до початку жовтня 1919 р., в УГА влилося близько 6000 новобранців (17 старшин, 108 підстаршин, 3495 козаків, 2336 новобранців), серед подільського представництва були і могілівчани [7, арк. 4].

Перебуваючи на Великій Україні, Начальна Команда та Є. Петрушевич весь час сподівались на поповнення свого війська власне галицькими вояками, які знаходились в італійському полоні. На жаль, поки що недоступні матеріали, які змогли б пролити світло на те, як до Могилева з полону прибули 19 старшин та 322 стрільці, які поповнили особовий склад галицького війська [8, арк. 13, 14].

УГА за час перебування на Поділлі була відома не лише, як військова організація, а й як чинник політичного і культурного впливу на українські маси. Культурно-просвітня діяльність галичан серед населення краю торкнулася не лише тих місцевостей, де дислокувалися галицькі частини, а тих – де їх не було. Цими питаннями в УГА займалися «Відділ для Освіти при Команді Етапу УГА» та «Бюро Пропаганди» (згодом «Пресова Квартира»). Ці органи займалися організацією народних зібрань, на яких роз’яснювали краянам мету прибуття на Поділля галицького війська, політичні питання, проводили театральні та хорові виступи [1, с. 150 – 180]. Попри значні труднощі, станом на вересень 1919 р. Відділ сформував чотири підвідділи при Станційних командах УГА. Три із них розташовувались на Поділлі, одна із яких функціонувала у Могилів-Подільському [1, с. 152].

Мешканці Могилівщини, відвідуючи Вінницю, Жмеринку, Проскурів, Дунаївці, Кам’янець-Подільський та інші населені пункти, де зосереджувалися якісь підрозділи галичан чи їх тилові служби, мали змогу більш краще познайомитися з галицькими стрільцями. Вони також мали змогу відвідати виступи «Нового Львівського театру», переглянути твори кіномистец-

тва, які демонструвалися галичанами і для місцевого населення [1, с. 177 – 179].

Таким чином, Українська Галицька армія залишила помітний слід в історії Могилівщини. Її підрозділи визволяли територію краю від більшовицької влади. Галичани сприяли підвищенню національної свідомості та культурного рівня краян. У той же час мешканці краю, в міру можливостей, надавали посильну допомогу галицьким стрільцям харчами, одягом, окремі з них поповнювали лави галицького війська.

Джерела та література:

1. *Завальнюк О. М., Олійник С. В*. Українська галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. – Вид. 2-е, доп. і перероб. / О. М. Завальнюк, С. В. Олійник. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 292 с.

2. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с.

3. *Цегельський Р*. База Начальної Інтендантури Галицької армії ч: 1 у Могилеві Подільському над Дністром / Р. Цегельський // Українська Галицька Армія: Збірка спогадів / Укладач, автор передмови і приміток М. Баран. – Львів, 2002. – С. 66 – 69.

4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 120. – 45 арк.

5. *Волицький В*. На Львів і Київ: Воєнні спогади 1918 – 1920 / В. Волицький. – Торонто, 1963. – 239 с.

6. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 275. – 303 арк.

7. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 276. – 304 арк.

8. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 273. – 301 арк.

Д. П. Красносілецький

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ РУХ ПОВСТАНСЬКИХ ЗАГОНІВ І ДИВЕРСІЙНИХ ГРУП МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО ОКРУГУ У 1920-х рр.

В умовах сучасного державотворення, становлення української спільноти та структуризації відносин між окремими соціальними групами та державою, сьогодні у всій своїй складності, постала в сучасній українській історіографії необхідність ґрунтовного дослідження антибільшовицького селянського повстанського руху першої половини 1920-х рр. Розкриття даного питання тісно пов'язано із діяльністю повстанських і диверсійних загонів у кожному регіоні України, зокрема й у Могилів-Подільському окрузі. Вчені та краєзнавці опосередковано приділяли цій проблемі значну увагу. Серед них І. Шульга [18], О. Петренко [17], К. Завальнюк [14], А. Зінченко, Л. Петров [15], Л. П. Громова, Н. О. Гушинець [3] та інші. Зовсім не було зроблено спроб виділити вказане явище в контексті історії Могилів-Подільського регіону. Тому ця тема залишається відкритою й не дослідженою, потребує подальшого опрацювання, всебічного та детального висвітлення у сучасній історичній науці.

Остаточне впровадження радянської влади в Подільській губернії супроводжувалося потужним опором, насамперед з боку найбільшої верстви населення – селян. У більшовицьких документах зазначалося, що «в политическом отношении Могилевский уезд представляется совершенно не обработанным…» [2]. Власне мешканці всього Могилівського округу не хотіли визнавати радянської влади. Зокрема, селянські заворушення, які розпочалися 6 лютого 1921 р. на Поділлі в Ямпільському повіті, охопили села Грушка, Садки, Коси, Вила, Бука-

тинка, Мервинці, Буша, Іванівка, Микільське, Бабчинці, Суботівка, Яруга й Михайлівка, а також населені пункти Могилівського повіту Подільської губернії: Шендерівка, Людвиківка, Садківці. Повстанці були озброєні переважно гвинтівками та сокирами [15, с. 76]. Йому передувало повстання в с. Бабчинці, яке розпочалося 2 лютого 1921 р. В селі було багато місцевих агітаторів проти більшовицької влади. Серед них і Кирило Василевський. Сигналом до повстання у сусідніх селах став церковний дзвін. Повстання охопило Бабчинецьку, Ярузьку та Ямпільську волості. Штурмом повсталі селяни захопили містечко Яруга та село Тростянець, де роззброїли більше ста червоноармійців. У Бабчинецькому та Ярузькому волвиконкомах вони знищили усі документи, що стосувались військової повинності та продрозкладки. 5 лютого повстанці під проводом місцевого жителя Лозана, його помічників Барського, Мельника, Гречковського та Фортуни захопили місто Ямпіль. Було відновлено вільну торгівлю та заборонений більшовиками обіг грошей. 7 лютого більшовики розпочали евакуацію з міста Могилів-Подільський [17, с. 52 – 53]. Простежувалася допомога повстанцям з боку С. Петлюри, який у Румунії зосередив близько 2 тис. бійців, з яких сотня взяла участь у повстанні [1]. У Ямпільському повіті повстанці нараховували близько 12 тис. осіб, а в Могилівському – 5 тис. осіб. Перед ними було поставлене завдання: відкинути частини Червоної армії від кордону й дати змогу отаманським загонам, які перебували в Румунії, перейти в наступ на Поділля й підняти повстання по всій Україні. Проти повстанців було кинуто частини 24-ої дивізії Червоної армії, яка мала важку артилерію. Через 12 днів боротьби повстання було придушене [15, 78; 18, с. 18]. Було вбито більше 300 повстанців [1]. Проте селяни навіть й не думали коритися більшовицькій владі й активно долучалися до повстанських загонів. Наприклад, наприкінці вересня 1921 р. у Могилівському повіті було сформовано повстанський загін чи-

сельністю у 80 осіб, який очолив полковник армії УНР Маклашевський [15, с. 81].

Крім цього, закордонні керівні повстанські структури, потребуючи сильних фізичних та вольових особистостей, укладали із злочинцями домовленості: за матеріальну винагороду проводити диверсійні акти в радянській Україні. Але для організації та управління диверсійними групами використовували колишніх повстанських отаманів, зокрема братів Овчаруків (Телячі), які у 1920 р. командували повстанським загоном, створеним у Могилів-Подільському окрузі [14, с. 94]. Другий відділ Польського генерального штабу армії виявив братів у Польщі й наполіг, щоб вони повернулися у рідний Могилівський округ із відповідною місією. Навесні 1923 р. Григорій та Євген Овчаруки прибули в УСРР і згодом організували антибільшовицьку диверсійну групу, основне ядро якої складалося із шести осіб. Вона проводила диверсії в районі населених пунктів Миньківці, Нова Ушиця, Снітків. Наприкінці 1923 р. ця диверсійна група повернулася на польську сторону. Навесні 1924 р. вона тим самим шляхом з диверсіями пройшла у Могилівський округ. Наприкінці літа група поповнилася численним карним елементом, що перетворювало її на загін.

Через конфлікт з другим відділом Польського генерального штабу, Григорій разом з частиною диверсантів почав співпрацювати із румунською владою. Незважаючи на це, брати продовжували діяти й далі разом, ділячись здобутою інформацією, документами радянських службовців тощо [13, арк. 304]. Зокрема, в ніч з 17 на 18 листопада 1924 р. вони на двох возах у товаристві Паустовського, Закревського, Стадника, Габовича, Лозинського здійснили напад на с. Михайлівці, що неподалік містечка Ялтушків. Вони були озброєні австрійськими карабінами, револьверами і шаблями. Вбивши члена КНС Вінницького, диверсанти розігнали людей з сільського будинку, зірвали зі стіни зірку і кинули її на підлогу. Після цього попрямували до с. Долиняни [9, арк. 17; 14, с. 95]. Тоді ж

диверсійна група Овчарука здійснила напад на виконком у с. Бондарівка (16 км. пд.-сх. м. Могилів-Подільський), де конфіскувала 1 169 крб. [14, с. 95].

Також в 1924 р. у Могилівському окрузі діяла ще одна повстансько-диверсійна група під проводом Миколи Кушніра. Вона складалася з жителів с. Бабчинці і околиць. В ніч з 27 на 28 грудня 1924 р. 8 її бойовиків, розбивши шаблями вікна, розстріляли квартиру голови КНС в с. Івонівка. Наступної ночі вони здійснили напад на кооператив в с. Мервинці [10, арк. 18]. 13 січня 1925 р. о 18 годині в с. Бандишівка вісім осіб на чолі з Кушніром, озброєні гвинтівками, револьверами і гранатами, здійснили напад на райвиконком, де більшовики проводили засідання. Бойовики забрали з каси 3 226 крб. 46 коп., цінні папери, штамп і печатки райвиконкому, таємні справи, листи, реєстр райміліції та інші документи, три гвинтівки. Крім того, у присутніх вони вилучили 558 крб., й дві гвинтівки, два револьвера [9, арк. 139].

3 лютого 1925 р. о 20-й годині група Кушніра здійснила напад на Яришівський райвиконком, де вилучив справи та листи. У квітні більшовики так охарактеризували групу Кушніра: «Уголовно-политической окраски, в количестве 5-ти человек, хорошо одетых в разную одежду, вооруженных винтовками, карабинами, револьверами, бомбами и снабженные в достаточном количестве патронами. В составе: Кушнир Николай Семенович, Кушнир Даниил Яковлевич, Басенко Кондрат Филиппович, Сидзиевский Франц Иванович, Краузе Григорий Антонович – все уроженцы с. Бабчинцы. Активности не проявляют, занимаясь исключительно шпионажем в пользу Румынии, часто переходя с Румстороны. Постоянную стоянку имеют в м. Атаки, где связаны с шефом информации – Гоцуляком» [11, арк. 114]. Протягом 1924 – 1925 рр. група Кушніра вразила більшовиків своїми нападами на Бабчинецький та Ярузький (двічі) райвиконкоми, Томашпільську райміліцію [15, с. 84].

3 березня 1925 р. диверсійна група Овчарука чисельністю у 7-м осіб здійснила напад на с. Конищів, що неподалік м. Ялтушків. Бойовики були озброєні гвинтівками з багнетами, карабінами, 14-ма наганами (в кожного по 2) і декількома гранатами. У приміщенні сільського будинку вони спалили портрети вождів революції, вилучили гроші з сільського кооперативу та у декількох громадян, в тому числі у завідуючого млином Узберга. В ніч з 9 на 10 березня ця ж група чисельністю 9 осіб вилучила гроші у подорожніх громадян в Михайлівському лісі. 26 березня бойовики під командування Овчарука вчинили напад на економію «Біла» Ялтушівського цукрового заводу. Бойовики вилучили 5 коней, декілька мішків з вівсом, гроші у економа і рахівника економії й попрямували до с. Гулі. На шляху вони не знехтували й возом із шкіряним товаром, який належав Ялтушківському колективу [14, с. 95; 11, арк. 114].

5 квітня біля лісу «Дунайчик», що 4 версти на схід від м. Снітків, диверсанти вилучили у подорожніх громадян м. Сніткова пару коней, речі і 1300 крб. [11, арк. 114]. А 2 червня диверсійна група Овчарука в складі 18 осіб оперувала у м. Снітків. Бойовики вилучили з поштової контори шифри, печатку, документи тощо, знехтувавши радянськими карбованцями. Поранивши міліціонера, вони втекли. 13 червня загін Овчарука чисельністю близько 35 осіб вчинив напад з різних сторін на містечко Копайгород. Бойовики побили міліціонерів й поранили їхнього начальника, спалили приміщення районної міліції, вилучили речі з райвиконкому, поштово-телеграфної контори і кооперативу. Таким чином дії диверсантів все більше набирали ознак повстанського змісту.

Надвечір 6 липня загін Овчарука чисельністю в 30 осіб вступив у бій із загоном ДПУ в Заміхівському лісі, що північніше містечка Муровані Курилівці. Обидва загони втратили по бійцю [14, с. 95]. 7 вересня загін Овчарука змушений був вкотре вступити у сутичку із загоном ДПУ в с. Барок, що неподалік м. Копайгород. Обидва загони втратили по два бійця. Повстан-

ці захопили в селі віз, поклали на нього поранених та одного вбитого і зникли в напрямку Михайлівського лісу. В обгорілому рюкзаку у вбитого повстанця чекісти виявили рештки документів і справ Лучинецького райвиконкому, міліції і пошти, які були вилучені 23 серпня, а також бланки обліково-військових квитків, додаток до наказу Головміліції УРСР, інструкції і розклад занять з кінними резервами губернської і окружної міліції та поштові марки. Переслідуючи повстанців, загін ДПУ в складі 17 осіб наздогнав групу Овчарука чисельністю в 20 осіб в с. Кривохижинці, що західніше м. Снітків. Внаслідок сутички більшовики втратили двох бійців убитими і двох пораненими. З боку повстанців загинув Грабарчук Антон та троє бійців отримали поранення. Решта повстанців розділилась на 2 групи і зникли [4, арк. 503 – 504]. 22 грудня група Овчарука в складі 10 осіб діяла у с. Носківці, де поранила місцевого більшовицького активіста [14, с. 95].

В 1925 р. у Могилівськом окрузі діяли ще групи Кирницького, Школьного і Грибора, Драгончука. Цікаво, що перший з них був пов’язаний з Овчаруком, а останній з Кушніром [8, арк. 647]. Наприкінці вересня й у середині жовтня 1925 р. група Кушніра піддавалася атакам більшовицьких силових структур, через що зазнала вагомих втрат. У бою загинув й ватажок Микола Кушнір. Чекісти виявляли все більше осіб, які співробітничали з бойовиками [15, с. 84].

1 лютого 1926 р. загін Овчарука вчинив напад на Сказинецьку сільську раду. У с. Галайківці бойовики вимагали у населення літературу [14, с. 95]. 1 квітня 1926 р. 10 – 12 бойовиків Григорія Овчарука діяли в с. Вільхівці (10 верст пн.-сх. м. Калюс), де забрали мобілізаційний план, газети і журнали з сільради, все, що було треба з кооперативу та ще й цікавились наявністю в селі комуністів. Далі загін розділився на дві групи і зник у різних напрямках [12, арк. 4]. За деякими даними, Євген Овчарук був убитий [14, с. 95].

За даними ДПУ, у другій половині 1925 р. та в першому кварталі 1926 р. в Україні оперувало 25 збройних формувань, кожне з яких налічувало до 25 осіб. З 1 жовтня 1925 по 1 серпня 1926 р. ДПУ виявило в Україні шість повстанських загонів. Найбільшим із них був загін Овчарука [15, с. 84].

У 1927 р. групи Овчарука і Кушніра нараховували по 7 бойовиків, яким допомагали відповідно 11 і 20 осіб [5, арк. 215]. В квітні 1929 р. з Могилів-Подільського окрвиконкому повідомляли про цілковиту ліквідацію диверсійної групи Кушніра з основним активом з 16-и осіб, частина з яких вбита, частина – заарештована. Також ліквідовано групи Овчарука і Бурлаки, проведено низку арештів осіб, причетних до їх діяльності, відповідно, 90, 105 і 69 [6, арк. 145 – 146].

Потужним на Поділлі був повстанський загін Бойчука, чисельність якого разом з «пасивом» станом на липень 1928 р. досягала 180 осіб. Його діяльність розпочалась у 1924 р. і мала політичний характер: вбивства євреїв, міліціонерів, червоноармійців, напади на кооперативи і сільради тощо. У директиві ДПУ УРСР від 27 березня 1927 р. зазначалося: «Оперирующая в Тульчинском, Винницком, а за последнее время и в Могилёв-Подольском округе, банда Бойчука по степени активности и проявляемым ею политическим тенденциям является самой крупной и опасной из всех банд, существующих на территории УССР» [7, арк. 142].

Отже, мешканці Могилів-Подільського округу активно долучалися до антибільшовицького руху у 1920-х рр. Через це у даному регіоні простежувалася діяльність повстанських загонів і диверсійних груп до 1929 р. А це вкотре підтверджує необхідність подальшого дослідження цього феномену, що створить можливість максимальної об'єктивності у вивчені антибільшовицького повстанського руху 1920-х рр. в УСРР.

Джерела та література:

1. *Винокурова Ф. А.* Бандитизм: свідчать документи / Ф. А. Винокурова,

Н. М. Лещенко, Є. П. Ковальова // Панорама (Вінниця). – 1991. – 15 червня. – С. 2, 4.

2. *Винокурова Ф. А.* Бандитизм: свідчать документи / Ф. А. Винокурова, Н. М. Лещенко, Є. П. Ковальова // Панорама (Вінниця). – 1991. – 23 липня. – С. 2.

3. Громова Л. П. Опір Подільського селянства політиці «Воєнного комунізму» / Л. П. Громова, Н. О. Гушинець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 3. – Серія: Історія. – Вінниця: Б. в., 2001. – С. 60 – 63.

4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), ф. Р – 489, оп. 4, спр. 10, 678 арк.

5. ДАВО, ф. Р – 489, оп. 4, спр. 22, 346 арк.

6. ДАВО, ф. Р – 489, оп. 4, спр. 40, 284 арк.

7. ДАВО, ф. Р – 595, оп. 11, спр. 16, 224 арк.

8. ДАВО, ф. Р – 595, оп. 11, спр. 39, 896 арк.

9. ДАВО, ф. Р – 925, оп. 8, спр. 53, 333 арк.

10. ДАВО, ф. Р – 925, оп. 8, спр. 89, 155 арк.

11. ДАВО, ф. Р – 1882, оп.1, спр.15, 237 арк.

12. Державний архів Хмельницької області, ф. П – 3, оп. 1, спр. 182, 275 арк.

13. Державний архів Управління СБУ в Хмельницькій області, спр. П – 28618, т. 1, 318 арк.

14. *Завальнюк К.* Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. XX ст.) / К. Завальнюк. – Вінниця: «Логос», 2000. – 268 с.

15. *Зінченко А.* Селянство Поділля у повстанському русі 1919 – 1926 рр. / А. Зінченко, Л. Петров. Сучасність. – 1997. – № 12. – С. 74 – 85.

16. *Красносілецький Д. П.* Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920 – 1924 роках / Д. П. Красносілецький. – *Хмельницький: ХНУ. – 2009. – 276 с.*

17. Петренко О. Повстання 1921 р. на Ямпільщині / О. Петренко // Тези доповідей і повідомлення шістьнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця: Б. в., 1997. – С. 51 – 53.

18. *Шульга І. Г.* Гірка правда / І. Г. Шульга. Нариси з історії Подільського селянства 1920 – 1932 рр. – Вінниця: «Віноблдрукарня», 1997. – 152 с.

В. А. Тучинський

МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У СКЛАДІ УРСР 1924 – 1940 рр. І АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРИДНІСТРОВ'Я

Українсько-молдавське порубіжжя є надзвичайно цікавим та мало вивченим історико-етнографічним регіоном. На лівобережжі Дністра із давніх часів проживають представники двох сусідніх народів – українського і молдавського, що доповнюють та збагачують один одного.

Особливе місце в історії обох народів займає Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, що існувала в складі УРСР на лівобережжі Дністра із 1924 до 1940 року, її утворення призвело до значних змін адміністративно-територіального устрою в регіоні.

Питання, пов'язані із утворенням МАРСР та формуванням її території, мало привертали увагу істориків як України, так і Молдови. В Україні цю проблему досліджували В. Боєчко, О. Ганжа та Б. Захарчук [1]. У науковій розвідці В. Сергійчука [2] досліджується процес формування адміністративних кордонів у Придністров'ї в міжвоєнний період. Із істориків Молдови відмітимо монографію А. Репіди [3], в якій досліджуються історичні передумови утворення Республіки. Окремі проблеми історії МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [4]. Однак, багато проблем розглядаються ними тенденційно. Це стосується, зокрема, місця і ролі молдавського населення Придністров'я в утворенні Молдавської Автономної Республіки.

Автор статті ставить завдання дослідити адміністративно-територіальні зміни, що відбулися на лівобережжі Дністра в період утворення та ліквідації МАРСР.

Територія лівобережного Придністров'я остаточно була приєднана до Росії після Ясського мирного договору між Російською і Османською імперіями 1792 року. З кінця XVIII і до початку XX століття Придністров'я не складало єдиної територіально-адміністративної одиниці. Південна його частина входила до складу Тираспольського повіту Херсонської губернії, а північна – Балтського та Ольгопільського повітів Подільської губернії. У відповідності до постанови Всеукраїнського Ревкому від 28 січня 1920 року Тираспольський повіт було включено до новоствореної Одеської губернії, а у березні 1920 року до її складу було передано і Балтський повіт [5, с. 4]. Ще раз адміністративні зміни меж повітів було проведено у травні 1920 року, коли до Балтського повіту було передано більшість волостей розформованого Ананьївського повіту.

На початку березня 1923 року у зв'язку із ліквідацією повітів і волостей та утворення округ і районів лівобережні райони Придністров'я входили до складу Одеської та Балтської округ Одеської губернії і Тульчинської округи Подільської губернії [6, с. 88].

Рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 року в Харкові – тодішній столиці України. Молдавську делегацію на сесії очолювали Г. Старий та П. Кіор-Янакі. Із доповіддю на сесії виступив голова Раднаркому Української РСР В. Чубар. Він із більшовицькою прямотою заявив, що керівництво України, враховуючи тимчасову окупацію Бессарабії, вирішило включити до складу Автономної Республіки населені пункти та адміністративні райони, в яких молдавське населення не складає більшості. На завершення В. Чубар висловив надію, що обрана форма державності буде сприяти розвитку соціалістичної Молдавії і мати велике значення для трудящих Бессарабії в їх боротьбі за воз'єднання з радянською батьківщиною [7, с. 5 – 6].

Сесія ВУЦВК прийняла постанову про утворення Молдавської Автономної Республіки та визначила її кордон. З північного-заходу він проходив по межі населених пунктів Грушка та Окниця Велико-Кісницького району Тульчинської округи Подільської губернії, далі по межі Кам'янського району Тульчинської округи. Із сходу по східному кордону с. Михайлівки в напрямку м. Ананьїва та Тирасполя, далі по Кучурганському лиману. З заходу та південного-заходу по державному кордону СРСР [8, с. 53]. Пізніше лінія адміністративного поділу між Одеською і Подільською губерніями УРСР та МАРСР кілька разів уточнювалась і остаточно була встановлена лише у травні 1926 року.

До складу Молдавської Автономної Республіки увійшла також частина районів Балтської та Одеської округ Одеської губернії та декілька населених пунктів Тульчинської округи Подільської губернії. Від Балтської округи до МАРСР відійшли Балтський, Олексіївський та Крутянський райони, а також три населених пункти Валегуцулівського району, від Одеської округи – Дубосарський, Григоріопольський, Тираспільський та Слободзейський райони, від Тульчинської округи – Кам'янський район. На початку свого існування територія республіки була поділена на 12 районів: Балтський, Олексіївський, Бирзульський, Рибницький, Ставровський, Ананьївський, Крутянський, Кам'янський, Дубосарський, Григоріопольський, Тираспільський та Слободзейський. У відповідності до постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 13 травня 1925 року Ставровський район було розформовано, Олексіївський перейменовано у Красно-Окнянський, Крутянський в Кодимський. Загальна площа республіки склала 8,1 тис. кв. км [9, с. 41 – 42].

На заході та південному-заході кордон Автономної Республіки, як зазначалося вище, співпадав з лінією державного кордону СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АРСР деюре включалась і територія Бессарабії. Виступаючи 26 жовтня 1924 року на одному із мітингів, народний комісар юстиції

Української РСР М. Скрипник заявив: "Ми вважаємо кордон не по річці Дністер, а Прут. Нехай тимчасово капіталісти тримають в своїх руках Бессарабію – це питання факту, але не права. Право на нашому боці. На нашій карті червоною лінією обведена і Бессарабія, бо Бессарабія повинна стати частиною МАРСР" [10, с. 2].

Розподіл матеріальних цінностей між Автономною Республікою з одного боку, Одеською та Подільською губерніями – з іншого, відбувався на засіданнях спеціально створених паритетних комісій. На території, що увійшла до складу Республіки, було збережено структуру міських, районних та сільських адміністративних одиниць, установ та організацій, що перейшли у підпорядкування Ревкому МАРСР з усім обслуговуючим персоналом та майном [11, с. 69].

Досліджуючи адміністративно-територіальні зміни в період створення Автономної Республіки, не можна залишити поза увагою чисельність та національний склад її населення. В офі-ційних документах організатори утворення Республіки шляхом фальсифікацій завищили долю молдавського населення. Голова Раднаркому УРСР В. Чубар, виступаючи на сесії ВУЦВК про необхідність утворення Автономної Республіки, вказав, що молдавани складають 58 % населення Придністров'я [7, с. 48]. Через рік після утворення Республіки голова її Ревкому Г. Ста-рий, опираючись на матеріали спеціальної комісії, дав таку ха-рактеристику національного складу МАРСР: українці – 38,8 %, молдавани – 32,1 %, росіяни – 11,7 %, євреї – 11,3 %, представники інших національностей – 6,1 % [4, с. 95]. Однак, най-точніші данні, що реально відображали національний склад Автономної Республіки, були отримані за наслідками перепису населення 1926 року. Загальна чисельність її населення склала 572,5 тис. осіб, із них українців – 277,5 тис. (48,5 %), молдаван – 172,4 тис. (30,1 %), росіян – 48,9 тис. (8,5 %), євреїв – 48,6 тис. (8,5 %), представників інших національностей – 24,9 тис. (4,4 %).

Молдавани складали більшість лише у трьох районах республіки із 12, а саме: Дубосарському – 67 %, Слободзейському – 64,7 % та Григоріопольському – 45,7 % [12, с. 19 – 20].

Відразу після утворення Автономної Республіки виникли проблеми, пов'язані із неможливістю розміщення у Тирасполі керівних органів влади та управління через відсутність необхідних приміщень та надзвичайно складну ситуацію, що склалася на кордоні СРСР і Румунії по р. Дністер. Більшовицька влада рішуче не визнавала такого кордону. Тому 26 листопада 1924 року керівництво УРСР прийняло рішення про розформування Балтської округи Одеської губернії та включення Балтського району з м. Балта до складу МАРСР. Місто було столицею Автономної Республіки з 1924 по 1929 рік. При цьому варто зауважити, що доля молдавського населення у Балтському районі складала лише 2,5 %, а у м. Балті – 1,6 % [12, с. 105]. У 1929 році столиця Молдавської АРСР була перенесена до Тирасполя. Цьому сприяла нормалізація відносин між СРСР та Румунією і взаємне визнання кордонів.

Великі адміністративні зміни відбулися у Придністров'ї влітку 1940 року, коли МАРСР була ліквідована, а її частина приєднана до створеної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. В серпні 1940 року, у зв'язку із звільненням Бессарабії від румунської окупації та возз'єднанням її з СРСР, Молдавська АРСР припинила своє існування. Ще раніше, 10 липня 1940 року, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову "Про утворення союзної МРСР", 20 липня Політбюро ЦК ВКП(б) остаточно вирішило питання адміністративно-територіального розмежування між УРСР та МРСР. У відповідності з цим рішенням 2 серпня 1940 року VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон "Про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки".

До складу нового державного утворення із столицею у м. Кишиневі увійшли шість районів колишньої МАРСР – Григоріопольський, Дубосарський, Кам'янський, Рибницький, Сло-

бодзейський та Тираспільський площею 3,9 тис. кв. км, де проживали 310,7 тис. мешканців, що складало 45,9 % території та 51,9 % населення Автономної Республіки. Інші вісім районів – Ананьївський, Балтський, Валегуцулівський, Кодимський, Котовський, Красно-Окнянський, Піщанський, та Черканівський були передані до складу Одеської області [13, с. 162 – 163].

Приєднання частини Придністров'я до Бессарабії у 1940 році було типовим прикладом більшовицької революційної творчості і знаходилось у протиріччі з існуючим законодавством СРСР та УРСР. Вищі органи державної влади Союзу РСР, УРСР та МАРСР не прийняли всіх необхідних правових актів. Питання про кордони нової Республіки вирішувалось командно-адміністративними методами. Остаточно питання кордонів було вирішено указом Президії Верховної Ради СРСР "Про встановлення кордонів між Українською та Молдавською РСР", який був підписаний М. Калініним 4 листопада 1940 року. У ньому є посилання на відповідне рішення Президії Верховної Ради МРСР, однак, цей орган було обрано значно пізніше – 8 лютого 1941 року на першій сесії Верховної Ради МРСР.

В основу розмежування у Придністров'ї було покладено пропозиції українського партійно-радянського керівництва. Об'єднання частини Придністров'я з Бессарабією в єдину Республіку переслідувало мету швидкими більшовицькими темпами довести Бессарабію до радянських стандартів, провівши індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію.

Таким чином, утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки призвело до значних змін адміністративно-територіального устрою на півдні лівобережного Придністров'я. Бажаючи вплинути на внутрішню ситуацію у Бессарабії та приєднати її до СРСР, більшовицьке керівництво прийняло рішення збільшити територію Автономної Республіки за рахунок районів, населених переважно українцями. Те-

риторіальні зміни без урахування етнічного складу населення заклали передумови придністровської проблеми, яка залишається не вирішеною і сьогодні.

Джерела та література:

1. *Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І.* Формування державних кордонів України / В. Д. Боєчко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук. – К., 1991.

2. *Сергійчук В*. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К., 2000.

3. *Репида А*. Образование Молдавской АССР / А. Репида. – Кишинев, 1974.

4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т. 1.

5. *Иванова З. М.* Левобережные районы Молдавии в 1918 – 1924 гг. Исторический очерк / З. М. Иванова. – Кишинев, 1978. – С. 4.

6. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920). Збірник документів і матеріалів. – К., 1967.

7. ІІІ сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8 – 12 жовтня 1924 року. – Харків, 1924.

8. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Компартии Молдавии. – Кишинев, 1964.

9. *Лисенко В. Г.* Шляхами братерського єднання (До 50-річчя утворення Молдавської РСР) / В. Г. Лисенко. – К., 1974.

10. *Скрыпник Н.* Митинг трудящихся Тирасполя / Н. Скрыпник // Правда. – 1924. – 28 октября.

11. Известия Одесского губкома. – 1924. – 11 ноября.

12. Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. – М, 1930. – Т. 26.

13. *Лазарев А. М.* Воссоединение молдавского народа в единое Советское государство / А. Лазарев. – Кишинев, 1965. – С. 162 – 163.

В. П. Рекрут

ЗА ДЗЕРКАЛЬНИМ ШИКОМ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО "ТОРГЗІНУ" (1932 – 1935 рр.)

Радянська комерційна організація "Торгзін" ("торгівля з іноземцями") була оригінально створена для обслуговування закордонних дипломатів, туристів та інших громадян за іноземну валюту. В умовах міжнародної ізоляції низька ефективність надходжень від таких операцій примусила вище керівництво СРСР погодитися з пропозицією Наркома зовнішньої торгівлі (НКЗТ) А. Розенгольца, який зумів переконати Й. Сталіна, що обслуговування радянських громадян, котрі могли платити золотом та іншими дорогоцінними металами і каменями, або отримували перекази у валюті з-за кордону, принесе в казну держави відчутне наповнення. Впродовж 1930 – 1936 рр. "Торгзін" ретельно виконувала директиви ВКП(б) щодо накопичення золотовалютних резервів та інших цінностей для використання у фінансуванні індустріалізації Радянського Союзу.

Певні кроки в дослідженні діяльності "Торгзіну" в Україні, здійснили українські вчені. Зокрема, В. Марочко опублікував важливу інформацію про Всеукраїнське об'єднання "Торгзін" й оприлюднив основні дані про кількість золотовалютних та інших цінностей, вилучених в українського населення під час Голодомору 1932 – 1933 рр. [1].

Реальну картину діяльності Вінницької обласного об'єднання "Торгзін" висвітлено в монографії "Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років XX століття" [2]. Використовуючи автентичні документи

та матеріали, її автори проаналізували маловідомі сторони комерційної діяльності цієї структури, звертаючи увагу на зловживання і порушення правил радянської торгівлі, якими ця система була вражена суцільно.

Вітчизняні дослідники змогли також відкрити маловідомі сторінки історії існуючої в 30-х роках дискримінаційної системи продовольчого і товарного забезпечення громадян, яка будувалася на принципах забезпечення, у першу чергу, потреб партійно-радянської бюрократії, а потім всіх інших, поділених більшовиками на соціальні касти і групи. Наведені ними дані про валютні надходження від діяльності "Торгзіну", разом з інформацією про експорт хлібопродуктів дозволяють більш глибоко проникнути в сутність трагедії Голодомору та визначити роль і місце конкретних виконавців у здійснені злочинної політики ВКП(б).

Однак, наукові розвідки вищеназваних дослідників не відкривають особливостей, специфіки та кадрової політики ВКП(б) щодо керівництва цих організацій і, практично, не торкаються діяльності регіональних відділень "Торгзіну".

У запропонованій статті ставиться за мету проаналізувати основні події щодо створення Могилів-Подільського "Торгзіну" та висвітлити його діяльність протягом 1932 – 1935 рр. Основним джерелом даного дослідження є документи і матеріали Державних архівів України.

Зазначимо, що в системі накопичення капіталу для індустріалізації, особливо для закупівель з-за кордону, керівництво СРСР відводило чільне місце зовнішній торгівлі. Для поліпшення ситуації з валютою Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило декілька таємних директив, які передбачали запровадження неординарних заходів щодо формування валютних резервів країни. До них можна віднести активізацію діяльності ексклюзивних експортних акціонерних товариств "Експортхліб" та "Експорт-

ліс”, синдикату “Союзхутро”, які спеціально виділялися в окремі форми господарських структур, щоб торгувати найціннішими багатствами країни [2, с. 184].

Врешті, важливе значення у формуванні валютної казни держави відводилося Всесоюзному об’єднанню “Торгзін”, для розвитку якого створювалися надзвичайно сприятливі умови. Так, Рада народних комісарів (РНК) СРСР постановою від 10.12. 1931 р. санкціонувала право “Торгзіну” проводити операції із закупівлі дорогоцінних металів (золота, а згодом і срібла) від населення СРСР і здійснювати з ним торговельні операції за іноземну валюту [3, арк. 79].

Організаційні заходи радянської влади щодо створення системи управління та контролю в справі накопичення золотовалютного потенціалу в основному завершилися навесні 1932 року, коли в Україні були відкриті 8 структурних одиниць, тобто Харківське, Київське, Одеське, Вінницьке, Дніпропетровське обласні, Молдавське республіканське, Миколаївське і Маріупольське портові управління уповноважених НКЗТ із штатом у 72 особи [3, арк. 32 – 33].

Безпосереднє керівництво структурами уповноваженого зовнішторгу при уряді УСРР здійснював М. Каттель, призначений на Україну за рекомендацією А. Розенгольца, звісно, за погодженням з Політбюро ЦК ВКП(б). Невдовзі, 29 червня 1932 р., постановою Української економічної наради (УЕН) було ухвалено рішення: “Утворити в системі Уповноваженого народного комісаріату зовнішньої торгівлі при РНК УСРР Всеукраїнську контору Торгзіну, як філію Всесоюзного об’єднання Торгзіну” [4, арк. 88].

Керівництво Всеукраїнської контори і обласних об’єднань мало чітку установку Народного комісара робітничо-селянської інспекції (осінь 1932 р.):

“У період реконструкції нашого народного господарства, коли ми вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни ефектив-

ної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмет (обручки, сережки, хрести, браслети і т. ін.) в руках утримувачів – вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи "Торгзіну" і направити на службу інтересам пролетарської держави" [5].

Отже, у такий спосіб в Україні до середини 1932 р. Була створена цілісна система для вилучення цінностей. Пряме завдання "Торгзіну" полягало в отоварюванні валютних переказів і проведення ефективної зустрічної торгівлі гостродефіцитними товарами лише для тих громадян, які мали за межами країни сердечних родичів, або зуміли зберегти діаманти, золото, срібло та антикварні речі, щоб за безцінь віддати державі в обмін на вкрай необхідні речі життєзабезпечення.

Слід відмітити, що на Вінниччині на початку 30-х рр. ХХ ст. магазинів "Торгзіну" не існувало, позаяк не було потреби в обслуговуванні іноземних туристів (статус форпостного регіону забороняв їх перебування). Не було тут морських і повітряних портів, звісно, потреби надавати шіпчандлерські послуги (обслуговування іноземних суден) не існувало. Тому лише восени 1931 р., коли вищі державні мужі дозволили відкрити двері "Торгзінів" для громадян СРСР, відбувся поворотний момент в історії цієї організації. Вона набула права обслуговувати всіх власників валюти і коштовностей, якщо вони отримували перекази в іноземній валюті або виявляли бажання здавати золото (ювелірні вироби, золотий брухт, монети старої чеканки) в обмін на предмети споживчого ринку. До того ж, восени 1931 р., громадяни країни отримали право на посилки з-за кордону, але не у натуральному вигляді, а їм на суму переказаних коштів дозволяли замовляти товари,

наявні в закладах "Торгзіну". З цього приводу член правління Держбанку М. Гуревич чітко інструктував підлеглих: "Торгзін повинен... видавати вказаним особам набір товарів за прейскурантом Торгзіна, в кількості й ассортименті, згідно існуючих у Торгзіні правил" [6, арк. 105].

На Поділлі торгівля з населенням через систему "Торгзіну" розпочалася восени 1931 р. з відкриттям Вінницького (на Калічі) та Бердичівського універмагів, які безпосередньо підпорядковувалися Всесоюзному об'єднанню торгівлі з іноземцями в Москві [2, с. 211]. Для розміщення магазинів "Торгзіну" із володіння інших власників (кооперації, держторгівлі та ін.) були вилучені кращі приміщення в центральних частинах міста і місцях найбільшого скупчення людей (торговицях, базарах тощо). Столичні партійні вожді наполегливо вимагали поширювати мережу торгзінівських пунктів, щоб максимально охопити Подільський край, де, за існуючою від чекістів інформацією, оберталися великі гроші та мешкала значна кількість "комерційних людей".

Безперечно, ідея розбудови системи "Торгзіну" на Поділлі зародилася в кулуарах керівництва цієї організації, завдяки аналізу кон'юнктурних звітів і доповідних записок з місць. Зокрема перший директор Вінницької філії Всесоюзної контори А. Дуненман, який довгі роки служив в системі ДПУ, добре орієнтувався в ситуації на "чорному" ринку й кваліфіковано інформував Москву про "ходіння" на Поділлі значних об'ємів золота, валюти та коштовностей. Комерційний директор цієї ж установи Абрам Жовтіс, відповідаючи на пункти спеціальної форми звіту, в травні 1932 р. повідомляв у столицю про кон'юнктуру ринку і досить точно змалював соціально-демографічну картину в області:

"До складу створеної Вінницької області входять більша частина колишньої Подільської губ. з містами Він-

ниця, Проскурів, Кам'янець-П., Могилів-П. і Тульчин, частина Київської губ. з містом Умань і частина Волинської губ. з великим містечком Шепетівка.

Область була населена в минулому більшою частиною євреями, які вели дрібну хлібну та іншу торгівлю і займались різними кустарними промислами. Будучи надзвичайно обмеженими царским урядом і позбавлені будь-яких прав, євреї цілими сім'ями ще в 90-х роках стали емігрувати за межі Росії, особливо в Америку.

Пережиті євреями вказаної області страхіття перехідного дореволюційного часу (Петлюрівщина, навала поляків) викликали при Радянській владі надходження з Америки та інших країн засобів на допомогу пограбованому і зубожілому єврейству ("Аре", посилки, грошові перекази)...

Зв'язок цей за роки існування радянської влади ширився і посилюється і зараз, завдяки запровадженню інституту універмагів Торгзіну, де отримувач переказу може дістати всі необхідні йому товари, як продовольчі, так і промислові, – набув досить значних розмірів і можна констатувати, що немає в Вінницькій обл. жодного містечка, куди не надходили б іноземні перекази на значні суми.

З іншого боку, у Вінницькій обл., межуючої з Польшею, а в минулому з Австро-Угорщиною, звідки йшла хвиля інтервенції, осіла значна кількість інвалюти і золота. Накінець, у значної частини населення цієї області (особливо у селянства) ще затрималось золото в монетах.

Всі ці дані дають підстави для передбачення, що мережу Універмагів Торгзіну в цій області можна розгортати і перспектива їх зовсім реальна.

Крім відкритих пунктів у Вінниці, Бердичеві, Шепетовці і Проскурові, економічно доцільно відкрити пункти в Умані, Кам'янці, Тульчині, Могилів-Подільському й Бару..." [4, арк. 37].

Досвідчений комерсант пропонував організувати мережу саме у місцях найбільшого скупчення єврейського населення, котре володіло золотом і коштовностями. Більше того, на їхні адреси від родичів з багатьох країн світу постійно надходили значні перекази. До речі, потік іноземної валюти відчутно збільшився зі створенням за кордоном представництв "Торгзіна", через які мешканці Канади, Америки й Західної Європи підтримували своїх близьких і знайомих в Україні. Абрам Жовтіс добре знав, що існували міжнародні організації, котрі на світовому рівні опікувалися проблемами єврейства. Зокрема АРА – Американська Адміністрація Допомоги. [*При кінці 1921 р. АРА, яка уже допомагала голодуючим в Росії, добилася дозволу розпочати закордонну допомогу в голодуючих регіонах південної України. Також велику частину цієї допомоги надавала єврейська організація "Джойнт", яка після голоду продовжувала фінансувати єврейські аграрні поселення до кінця тридцятих років –* ***В. Р.***].

Крім того, керівництво "Торгзіну" сподівалося на вилучення значних цінностей у селян Поділля, які в роки Української революції (1917 – 1921 рр.) здійснювали жваві торговельні операції з різними окупаційними військами та потоками мігруючих громадянам (німцями, австрійцями, мадярами, поляками, французами, колишніми царськими офіцерами та заможними росіянами-біженцями) виключно за "романівські" і "миколаївські" золоті та срібні монети.

Відтак, протягом 1932 р. до існуючих Вінницького і Бердичівського універмагів приєдналися Шепетівський (24.04. 32 р.), відкрилися аналогічні установи в Проскурові (25.05.), Тульчині (25.07.), Могилеві-Подільському (29.07.), Кам'янці-Подільському (29.07.), Умані (03.08.), Бару (12.12.) та Староконстянтинові (12.12. 1932 р.). У грудні розпочали працювати 4 ларьки: в Ізяславі, Славуті, Шаргороді та Кам'янці-Подільському (на базарі).

Таким чином обласна контора “Торгзіну” закінчила 1932 р. в складі 9-ти окремих госпрозрахункових універмагів (Умань з 01.01. 1933 р. перейшов до Київської контори) та 4-х підзвітних ларьків [7, арк. 88].

Торкаючись діяльності Могилів-Подільської філії, варто зазначити, що універмаг “Торгзіну” розміщувся по вул. Мельника, 7. Трудовий колектив складався з 15 осіб, прийнятих на роботу з 15 червня 1932 р. У цьому ж році підприємство очолював А. С. Фукс, працювали старшим бухгалтером І. К. Гурфінкель, завідувачем бакалійним відділом Н. Тиненбаум та ін. Заробітна плата керівництва сягала межі 170 – 275 крб., а звичайні продавці отримували 125 – 150 крб. [8, арк. 246]. Крім того, в підпорядкуванні універмагу діяв ларьок в містечку Шаргород під керівництвом М. Дьоготя. До речі, більшовицьке керівництво у притаманному йому стилі протягом 1932 – 1935 рр. проводило низку експериментів щодо управління структурними підрозділами “Торгзіну”. Спочатку, у 1932 р., всі діючі універмаги з окремими ларьками підпорядковувалися обласній конторі. В наступному році на теренах області на базі діючих універмагів організували територіальні об’єднання, так звані міжрайонні бази, до складу яких увійшли всі структурні підрозділи в зоні обслуговування. Зокрема, Могилів-Подільську міжрайбазу вже очолила В. Кірієвська. Колектив складався з 28 осіб, в тому числі 4 працівників окремого Копайгородського ларька. Посаду головного бухгалтера обійняв Б. Кримерман, агенцію “Торгзіну”. Очолив Б. Брайніс, завідувачами відділами працювали Й. Меджибовський, Я. Тененбаум, посади оцінщика доручили Б. Могильнеру, контролера – Ш. Учителю [9, арк. 34 – 35].

Однак, за підсумками діяльності 9-ти міжрайбаз у 1933 р. найгірші показники виконання валютного плану отримали Могилів-Подільська (53 %) та Гайсинська (61,2 %), що й стало приводом для ліквідації цих установ [10, арк. 12]. У наступному 1934 р. Могилів-Подільський універмаг, Капайгородський та Ялтушківський ларьки увійшли структурними підрозділами до

Жмеринської міжрайбази [10, арк. 5 зв.]. На посаду директора Могилів-Подільського універмагу був призначений член ВКП(б) В. І. Фортунський, який до цього не справився з планами хлібозаготівель (отримав догану по партійній лінії), але, на переконання чекістів, цілком міг вивести роботу "Торгзіну" "з прориву" [11, арк. 1]. Про його ділові та моральні якості ми повідомимо згодом.

Відтак, основною функцією магазинів "Торгзіну" була скупка золота (срібло у 1932 р. не приймалося), тобто громадяни мали право здавати "золотий брухт" (так торгзінівці називали золоті прикраси – *В. Р.*), ювелірні вироби і монети старого карбування. Ціна на золото залежала від проби, яку визначав приймальник (в основному "на око"), і згідно того кожному клієнту за здану річ видавався документ із вказаною сумою "золотих рублів". Монети старого (царського) карбування приймалися до заліку вартістю повного номіналу, вказаного на ній, тобто золота "п'ятірка" "тягнула" на 5 радянських "золотих рублів". Інші золоті вироби підпадали під оцінку приймальника, який проводив "аналіз" і визначав пробу, зважував та обов'язково нараховував так званий "угар" (не менше 3 % від ваги) [6**,** арк. 86]. Крім "угару" на користь магазину, здавальника виробів із золота неодмінно обманювали за рахунок зважування. За інструкцією в оціночних пунктах вагу визначали з точністю до одної десятої і на цій підставі видавалася довідка для нарахування радянських "золотих рублів". Але приймальники, маючи вдома точні вагові пристрої, вміло визначали закуплену вагу і оформляли відповідні документи так, що у банку все збігалося до останньої тисячної грама й очікуваного додатку держава не отримувала. Насправді, за оцінками фахівців "Торгзіну", при прийманні золота в розмірі 1-го кг "приварок" складав 8 – 10 г чистого золота, який ніколи не потрапляв до державної скарбниці, а завжди осідав на руках спритних «оцінювачів» [4, арк. 21].

Ще у торгзінівському магазині на покупця чекало заздалегідь сплановане ошуканство при здійсненні закупі-

вель. Архівні документи підтвержують зловживання приймальників цінностей та продавців різних товарів, особливо вагової групи продуктів харчування. Одним із таких документів є акт, складений у м. Шаргороді щодо роботи ларька під керівництвом М. Дьоготя (у 1932 –1933 рр. ларьок був структурною одиницею Могилів-Подільського універмагу “Торгзіну”). Так, при перевірці діяльності закладу представником уповноваженого Вінницького НКЗТ А. Персом виявилось наступне:

“1. Вагівниця для зважування цінностей дає похибку у визначені ваги на 0,045 грамм; 2. Вагівниця десятична для розважування [сипучих товарів] дає коливання в 200 г чистої ваги в бік мінус до товару; 3. Крупа ядро гречки, що продається в ларьку, а також кукурудзяна манка вражені кліщом... (Масову наявність кліща виявлено простим оглядом)” [12, арк. 90].

Крім того, цінності довгий час зберігалися у Михайла Абрамовича в домашніх умовах і при звірці звітних даних виявилось, що 6,9 г золота не обліковані, а 3,2 г він начебто отоварив на продукти харчування, але не встиг оформити відповідні документи. Зрозуміло, що 10,1 г золота швидше відносилися до “навару” приймальника, а ніж мали потрапити до державної скарбниці [12, арк. 89].

Отже, щонайменше двічі ошуканий здавальник після моторошної процедури оформлення документів отримував право прибути у магазин “Торгзіну” і там, вистоявши у черзі 1 – 3 доби, міг сподіватися на отримання вкрай бажаних продуктів харчування. Але на нього могли чекати несподіванки та нові випробовування.

Однією із найстрашніших пасток для клієнтів “Торгзіна” була практика каральних органів проводити облави біля магазинів, особливо напередодні релігійних і державних свят (для рапортів щодо успішного проведення боротьби з валютниками). Нерідко, з метою так званої “про-

філактики”, ці акції чекісти проводили в окремих районах, в процесі яких налякані громадяни віддавали все (коштовності, валюту і т. п.) і навіть те, що встигли придбати.

Крім того, вище керівництво ДПУ України, враховуючи малу ефективність таких заходів, розробляло й проводило свої спеціальні масштабні операції. Так, влітку 1932 р. ДПУ організувало добре сплановану всеукраїнську акцію вилучення валюти, яка була проведена у Вінницькій обл. 27 – 30 липня. На цей раз були створені спеціальні бригади та визначені опорні пункти (Вінниця, Бердичів, Проскурів, Умань і Полонне) [13, арк. 72 – 73]. Всі заарештовані були єврейської національності. За достовірними даними інформаторів ДПУ, вони володіли валютою або займалися операціями з нею. Але до камер потрапили особи, не зовсім причетні до таких справ. Там опинилася значна частина людей похилого віку з колишніх приватних підприємців, які працювали в радянських установах або взагалі не займалися ніякою діяльністю. Тому й не дивно, що на адресу високих інстанцій посипалася величезна кількість скарг і прохань про звільнення арештованих, які, за радянськими законами, не могли перебувати під арештом більше одного місяця без висунення звинувачення. Більшість так званих валютчиків довелося випустити, хоча помічник генерального прокурора УСРР Г. Железногорський вимагав від слідчих своєчасно порушити клопотання про продовження терміну затримання [13, арк. 118].

Аналізуючи вищевикладений матеріал, спадає на думку, що безуспішність цієї операції обумовлена не відсутністю валюти, а мала інше коріння. Вочевидь, що власники крупних золотовалютних запасів підтримували тісний зв’язок з органами ДПУ і були завчасно попереджені про проведення такої операції. Натомість арештовані дрібні “валютчики” нічого не мали або вже до того часу використали незначні запаси в тому ж таки “Торгзіні”. Тому проведені арешти, облави та інші заходи органів ДПУ в цьому сенсі відчутної користі державі не приносили, а

лише відлякували громадян від користування послугами цих закладів.

Дійсно, директор Тульчинського універмагу П. Зозуля на нараді 29 – 30 жовтня 1932 р. у Вінниці з приводу невиконання планів прямо заявив, що основною причиною є відсутність покупців, котрі налякані арештами, які полюбляли проводити біля магазинів місцеві чекісти. Те саме виклав директор Кам'янець-Подільського відділення Б. Берлянд, пояснюючи провал у виконанні планових завдань "боязливістю населення купляти в Торгзіні" [4, арк. 59].

Керівник Могилів-Подільського універмагу А. Фукс стверджував, що у селян, які масово почали відвідувати магазин, золото й валюта є. Однак, пересвідчившись, що на прилавках немає відповідних товарів: чобіт, валянок, кожухів та ін., вони покидали приміщення. Але найбільше їх стримувала відсутність гарантій, що придбані товари не відберуть [14, арк. 46].

Підтвердженням значних надходжень у валюті може стати інформація про перекази для мешканців Вінниці, Бердичева, Проскурова, Шепетівки, Кам'янця-Подільського, Могилів-Подільського, Тульчина та Умані. Зокрема, лише за вересень 1932 р. на їх рахунки надійшло 86437 доларів, в т. ч. 4268 – для могилівчан [15, арк. 21].

Аналіз переказів, які надходили від родичів та інших джерел із-за кордону, показує, що на Вінниччину кошти перераховувалися переважно для єврейського населення. Основними відправниками валюти були громадяни США, Англії, Франції, Німеччини, Польщі, Литви, Китаю, Монголії, Палестини, Туреччини, Персії, Італії, Чехословаччини та ін. [16, арк. 15]. Найбільше у кількісному вираженні надходило коштів з США – 60,5 %, Польщі – 14 %, Німеччини – 4,3 %, Палестини – 2,4 %, Франції – 1,4 %, Англії – 1,1 %, інших країн – 11,2 % та від внутрішніх валютних переказів – 5,1 %. Так, у 1932 р. на адресу майже 55 тис. подолян надійшло валюти близько 1,1 млн. "золотих" крб., з них 970 тис. крб. були отоварені, а 5409 переказів

на загальну суму 110353 валютних крб. залишилися у власників на руках [16, арк. 10 – 11]. Безперечно, залишок коштів у громадян мав свої причини. На нашу думку, більшість з них не змогла отоварити свої чеки через відсутність потрібних товарів та надто високих цін на пропоновані продукти.

Дійсно, за даними працівників "Торгзіну", валюта переважно надходила в розмірі 5 – 15 доларів США й становила для клієнтів життєво важливі кошти. Тому придбати пару чобіт за 5 чи пальто за 8 "золотих рублів" ніхто з них не міг і навіть не наважувався, адже всі отримані гроші спрямовувалися на звичайні продукти харчування [17, арк. 86].

Загалом, робота закладів "Торгзіну" була налаштована так, що будь-який клієнт мав обов'язково понести відчутні втрати. Зокрема, його обманювали при прийманні золота, обважували при отоварюванні "бонів" і забірних книжок та чеків, незаконно примушували до придбання неходових і залежалих товарів та продавали товари за цінами, значно вищими від цін на базарах і навіть розвинутих країн світу.

Система ціноутворення була побудована так, що в особливих випадках дозволялося переводити валютний товар із категорії експортного у звичайний. Це означало, що можна було чорну або червону ікру (кваліфікуючи її як таку, що "втратила" якість) продавати її не за валюту, а за радянські карбованці у вільній роздрібній торгівлі. Ясна річ, що серед пересічних покупців ніхто цих делікатесів не бачив, а вони розходилися за радянські карбованці серед "своїх", у тому числі, серед спекулянтів.

Слід зазначити, що підбір і розстановка кадрів у системі "Торгзіну" мали певні особливості і суттєво відрізнялися від існуючої на початку 30-х років XX ст. кадрової політики більшовиків. Саме у той час розпочав набирати обертів маховик масових чисток, коли Й. Сталін оголосив, що "*в кооперації засів непманський дух і його треба з неї вибити*" [18, с. 355]. Ви-

конуючи побажання генсека, сформовані більшовицькі "трійки" (за обов'язкової участі представників ДПУ) протягом 1929 – 1931 рр. "перевірили" кооперативні організації, заклади державної та відомчої торгівлі на присутність там так званих "декласованих елементів", тобто осіб непролетарського походження, працівників релігійних культів, колишніх непманів та членів інших політичних партій, чимось відмінних від ідеології ВКП(б). Зрозуміло, що в процесі перевірки під "гребінець чисток" потрапила частина колишніх великих і середніх приватних підприємців, власників магазинів, млинів, олійниць та іншого ділового люду, переважна більшість з яких належала до іудеїв.

Разом з тим, при формуванні кадрового потенціалу "Торгзіну" головними вимогами щодо підбору працюючих були такі критерії: досвід торговельної роботи, рівень освіти, знання іноземних мов і, безумовно, політична благонадійність. Ясна річ, що більшість колишніх непманів єврейської національності більше-менше відповідали таким вимогам, крім останньої. Однак тих, що сумнівалися в мудрості великого вождя, можна було легко виявити за рахунок агентурних даних та "вичислити" в процесі особистих бесід з кожним кандидатом на будь-яку посаду. Саме так органи ДПУ здійснювали підбір і перевірку кадрів, а заодно створювали для себе нову агентурну мережу. Призначення на посаду відбувалося лише за санкцією ДПУ, висновок яких відігравав ключову роль у формуванні кадрів новоутворених структур "Торгзіну".

Ймовірно, вищому керівнику НКЗТ А. Розенгольцу вдалося домовитися з куратором наркомату Л. Кагановичем про те, що при створенні регіональних відділень в Україні потрібно на певний час відмовитись від політичної лінії більшовиків щодо підбору кадрів в системі радянської торгівлі та дозволити набір фахівців без урахування "минулих заслуг" перед соціалістичним ладом. Загалом, станом на початок 1934 р. у Вінницькому обласному об'єднанні "Торгзін" працювали 9 % членів партії, 9,7 % членів ЛКСМ, а всі інші 81,3 % персоналу були позапар-

тійні, походженням із торговців, кустарів та містечкової інтелігенції [19, арк. 12]. Тому й не дивно, що переважна більшість торгзінівців були євреї, значна кількість з них мала сумнівне минуле, що згодом, у 1934-35 рр., стало приводом для звільнення з посад. Як результат, у системі Вінницького обласного об'єднання роботу втратив кожен п'ятий працюючий [20, арк. 13]. "Полетіли" з керівних крісел "неперевершений" комерсант – комерційний директор Абрам Борисович Жовтіс, "незамінний" головний бухгалтер Ісак Михайлович Егільський, ще один "комерційний" діяч Лев Маркович Несатий та декілька інших посадовців, на яких "стояв" Вінницький "Торгзін". Як виявили працівники НКВС, всі вони в минулому були крупними приватними підприємцями, валютниками і пачкарями та членами ворожих до радянської влади сіоністських організацій [20, арк. 4].

Аналіз діяльності Могилів-Подільського "Торгзіну" на підставі виключно архівних документів призвів до висновку, що з-поміж інших організацій області ця структура була однією з найбільше вражених корупцією і зловживаннями. Особливу спритність проявив директор універмагу В. І. Фортунський. Ще на початку керівництва установою він відчув підтримку партійно-радянської та чекістської номенклатури, налагодив тісний контакт із місцевими спекулянтами і валютниками та розгорнув бурхливу "діяльність". Так, без погодження з обласним начальством він дав вказівку розкроїти гостродефіцитну шкіру для підошви, але чомусь "забув" скласти відповідні акти згідно діючих інструкцій щодо кількості отриманих матеріалів. Зрозуміло, що цим він "викроїв" декілька десятків пар підметок, які, звісно, потрапили на чоботи поважним особам.

Директор навмисно дав вказівку зберігати мокрий цукор разом із сухим, що негативно вплинуло на якість останнього. Зрозуміло, що вологий цукор вже можна було

переводити до категорії неекспортних товарів і сміливо продавати за радянські карбованці. Звісно, "дефіцит" потрапляв до рук "своїх" (за певну винагороду), які реалізовували його на "чорному" ринку за потрійною ціною.

Ці так звані "дрібнички" не помічали ні на місці, ні, навіть, у Вінницькій конторі під керівництвом В. Ванага (зловживав фінансовою дисципліною, отримував незаконні премії та винагороди – *В.Р.*). Тільки ревізія особливої інспекції Всесоюзного об'єднання "Торгзіну" з Москви зуміла виявити ці та масу інших неподобств і відвертих зловживань, за що В. Фортунський отримав лише догану [21, арк. 45].

Відчувши певну безкарність, В. Фортунський почав діяти як справжній і гостинний господар. Призначав і роздавав "валютні пайки" за неправдивими показниками товарообігу і, звісно, сам себе не забував – замість отримання пайка на 8, забирав товарів на 10 "золотих карбованців".

Переніс до квартири патефон і набір гостродефіцитних платівок і там пригощав друзів різносортною ікрою, баликами та білорибицею під пісні "Все хорошо, прекрасная маркиза" та інші шедеври у виконанні улюбленця тодішньої публіки Леоніда Утьосова.

Гарним клієнтам – валютникам і спекулянтам – дозволяв (під заставу) вилучати з торгових вітрин патефони і певний час користуватися ними. За це вони іноді змушені були переоформляти за валюту через себе товари, відпущені потрібним людям за карбованці.

Завзятий директор провів так звану кадрову чистку, внаслідок якої звільнив 3-х найбільш кваліфікованих працівників, а на їх місце призначив випадкових людей у валютних справах, зате виконав протекцію когось з начальства та забезпечив собі надійну підтримку [20, арк. 9 зв.].

Загалом, за півтора роки “бурхливої діяльності” В. Фортунський завдав універмагу збитків на 13,9 тис. Радянських крб. і 288 “золотих рублів”, присвоїв значні суми коштів, за рахунок установи відремонтував власну квартиру, шахрайським шляхом привласнив 1 т цукру, організував тісну співпрацю з місцевими спекулянтами тощо і цей перелік його “подвигів” можна продовжити [22, арк. 91 зв.].

Під керівництвом В. Фортунського, як кажуть, “не пасли задніх” його підлеглі, які також проявляли неабиякі здібності у наповнені золотом і доларами власних гаманців, і, за існуючою термінологією, також отримали в діловому світі почесне звання “гешефтмахера”. Ми не маємо можливості перерахувати прізвища усіх “золотих справ майстрів”, але про деяких все ж таки повідомимо. З-поміж них вирізнялися Б. Могильнер – оцінщик і приймальник коштовностей, майстер обважування клієнтів. До того ж, в минулому утримував ювелірну майстерню; М. Мешман – приймальник коштовностей у Ямпільському і Муровано-Куриловецькому районах. Досконало володів навиками і міг обважити будь-якого клієнта. В минулому – приватний ювелір, фальшивомонетник і валютчик, за що притягувався до кримінальної відповідальності [21, арк. 101]. До них можна приєднати В. Берковича – приймальника цінних металів з Копайгорода, який також практикувався на обважуванні клієнтів. У минулому – крупний спекулянт, активний діяч сіоністської організації. Навіть сторож копайгородського ларька М. Саулянський приторговував валютою. В минулому переслідувався ДПУ за спекуляцію [23, арк. 36].

“Погоріли” на значних недостачах Е. Пелерман – завідувач виїзною торгівлею та Я. Текенбойм – зав. бакалійним відділом Могилів-Подільського універмагу. Ще декілька відповідальних

осіб цієї установи не відповідали займаним посадам і потребували негайного звільнення [20, арк. 6].

Загалом, морально-психологічна ситуація в колективі та катастрофічний економічний стан універмагу глибоко хвилювали нове керівництво обласної контори. Воно ініціювало звільнення В. Фортунського від займаної посади, що, в свою чергу, змусило місцеві партійні органи також жорстко відреагувати на злочинну діяльність члена партії. Призначена перевірка виявила, що Володимир Іванович зовсім не червоний гвардієць, а той, хто обманув партійні органи, подавши неправдиві дані про службу в царській армії і тільки декілька місяців свого перебування в лавах Червоної армії. Враховуючи те, що за халатність (!) у роботі "Торгзіну" він отримав покарання 1 рік примусових робіт (умовно), 13.09. 1935 р. партбюро райкому виключило його з членів партії і цю ухвалу підтримало бюро обкому. Однак, обійнявши відповідальну посаду на Могилів-Подільському спиртовому заводі й, отримавши досить "вагомі аргументи", Володимир Іванович зумів переконати парткомісію, що він є співчуваючим до політики партії, а згодом, апелюючи до партійної комісії при ЦК ВКП(б) в Москві, її рішенням від 13.08. 1937 р. відновив своє партійне членство [11, арк. 1].

Разом з тим, працюючи в "Торгзіні", В. Фортунський звільнив декількох осіб і тим здійснив стратегічну помилку. Для працівників "Торгзіну" втрата посади мала характер певної катастрофи. По-перше, залишитися без доходного місця, де щодня "капало" у вигляді "припеку" або "навару на вазі" при відпуску товарів, чи на "оборутках" зі спекулянтами – означало згубити додатковий і досить вагомий "шматок хліба". По-друге, як правило, всім "вичищеним" заборонялось працювати у торгівлі або їх позбавляли "виборчих прав", що, у свою чергу, мало надзвичайно негативні наслідки. По-третє, звільнення з посади або з роботи означало однозначне позбавлення "золотого пайка", а це в умовах дефіциту продуктів харчування полишало можливості вигідно його продавати, примушувало значно

скоротити забезпечення сім'ї. Тому найбільшу тривогу викликала саме втрата "золотого пайка".

Позбавивши роботи 3-х освічених фахівців, директор універмагу вручив їм в руки пера, що стало закономірною реакцією для народження потоку численних скарг, "сигналів" та анонімних повідомлень, в яких детально розписувалося хабарництво, підкуп партійних слідчих та інші протиправні дії В. Фортунського [11, арк. 4]. Але це тема вже для іншого дослідження.

Підбиваючи підсумки вищевикладеного, бачиться доцільним висловити декілька зауважень щодо кадрового потенціалу системи Вінницького обласного об'єднання "Торгзіну". Навіть керівництво цієї організації визнавало, що кадри є "вузьким місцем" в їхній роботі, і що немає жодної ділянки, яка б "зверху до низу була забезпечена робітниками кваліфікованими, стійкими, починаючи від керівника і закінчуючи сторожем, для яких принцип недоторканості соціалістичної власності став непорушним" [17, арк. 109]. Більше того, за прикрашеними дзеркалами і насиченими вишуканими товарами вітрин стояли неохайні, в брудній одежі, неголені працівники, які складали гнітюче враження на відвідувачів, особливо іноземців. Тому керівництво "Торгзіну" на підставі розпорядження РНК СРСР ввело систему штрафів за антисанітарію і некультурне обслуговування клієнтів. Враховуючи те, що працівники продовжували ігнорувати вимоги правил культурної торгівлі, керівництво обласної контори "Торгзіну" запровадило унікальне рішення, дозволивши голити, прасувати та приводити працівників до охайного вигляду за рахунок торгових витрат [24, арк. 39]. Навіть такі безпрецедентні на той час заходи не змінили ставлення громадян до цієї системи.

Викладені вище матеріали надають всі підстави зробити висновок, що система "Торгівлі з іноземцями" була глибоко корумпованою структурою радянської торгівлі. Поряд з виконанням важливих державних завдань щодо

накопичення золотовалютних резервів, засновники "Торгзіну" створили сприятливі умови для збагачення переважної більшості працюючих за рахунок шахрайства й ошуканства своїх клієнтів. Основним джерелом накопичення злочинних доходів ставали голодні громадяни, котрі були змушені нести останні й дорогі серцю коштовності та вимушено користуватися послугами цієї напівкримінальної структури. Тому в умовах Голодомору 1932 – 1933 рр. діяльність цих установ викликала неоднозначне ставлення громадян до них. У більшості міського та сільського населення "Торгзіни" надовго залишили сумні згадки. Ця назва викликала ще й тугу за безповоротно втраченими сімейними реліквіями, освяченими символами віри – золотими і срібними хрестиками, весільними обручками та ще за багатьма іншими цінними раритетами і дорогими серцю предметами. Голод примусив їх здати, щоб отримати символічні папірці у вигляді "бонів" "ТОТів" і згодом "забірних книжок" для отоварювання в спеціальному магазині за спеціальними цінами. Для багатьох це був останній шанс на виживання і відчайдушна спроба якось врятуватися від смерті.

Дослідження діяльності Могилів-Подільського "Торгзіну" у 1932 – 1935 рр. показує, що за ці роки спеціально створена торговельна структура Зовнішторгу СРСР виконала завдання ВКП(б) щодо вилучення в населення золотовалютних цінностей, виробів із срібла, діамантів та предметів антикваріату. Зокрема, за неповних 4 роки існування Вінницького об'єднання вдалося витягти з голодного населення області близько 6 млн. "золотих рублів", "викачати" близько 2 т побутового золота, понад 25 т срібла та інші коштовні антикварні речі і реліквії [25]. За наближеними даними, на долю Могилів-Подільського "Торгзіну" припадає близько десятої частини від зазначених вище цінностей.

Разом з тим потрібно визнати, що для подолян в умовах Голодомору 1932 – 1933 рр. відсутність “Торгзіну” ще більше поглибила б трагедію, а до числа близько 1 млн. жертв [26, с. 292] додалося б ще декілька сотень тисяч нічого не винних громадян. Тому, незважаючи на всю глибину аморальності цієї організації, потрібно визнати, що для українського народу присутність “Торзіну” в структурі торговельного обслуговування громадян дещо знизила масштаби національної трагедії і зменшила кількість жертв нищівного геноциду.

Не викликає сумніву, що створення “Торгзіну” ніяк не пов’язане з намаганням більшовиків якось допомогти вимираючому від голоду населенню. Залізна логіка влади опиралася на принцип – для досягнення кінцевої мети – усі засоби виправдані. Для них було краще знехтувати життям декількох мільйонів громадян заради накопичення валютних резервів, отриманих від експорту хлібопродуктів та інших національних багатств. На наше переконання, організувавши продаж власним громадянам хліба, риби, м’яса й овочів за золото, срібло й антикварні речі, більшовицька влада переступила межу людяності, адже названі вище продукти напередодні були насильно вилучені із злиденного столу українських хліборобів, котрі масово гинули від голодної смерті. З волі більшовицької партії торгзінівська структура перетворилася на ефективний засіб наповнення золотовалютних резервів держави, по суті, використовуючи витончену екзекуцію щодо українського селянства під час колективізації на селі. Певну частку у цю ганебну справу доклав і Могилів-Подільський “Торгзін”.

Загалом, призначення Всесоюзного об’єднання “Торгзіну” – відібрати у людей все цінне, дороге душі і серцю, знайшло своє відображення у формах і методах діяльності цієї організації, яка, оцінюючи вартість людського життя декількома десятками грамів золота і срібла, своє завдання виконала сповна.

Джерела та література:

1. *Марочко В*. Голодомор 1932 – 1933 рр. / В. Марочко. – Київ, 2007. – 64 с.; *Марочко В*. Торгсини Києва в роки голодомору (1932 – 1933 рр.) / Василь Марочко // Україна ХХст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут Історії України НАН України. – 2009. – № 15. – Рр. 63 – 77.
2. *Подолян В. В*. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття / В. В. Подолян, В. П. Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк. – 420 с., іл.
3. Державний архів Вінницької обл. (далі: ДАВіО). – Ф. Р – 485, оп. 2, спр. 1.
4. ДАВіО. – Ф. Р – 498, оп. 2, спр. 9.
5. *Марочко В. І.* Час говорити правду! / В. І. Марочко // Електрон. ресурс. – Режим доступу: www.eedi. org. ua.
6. ДАВіО. – Ф. Р – 485, оп. 2, спр. 1.
7. ДАВіО. – Ф. Р – 485, оп. 2, спр. 8.
8. ДАВіО. – Ф. Р – 485, оп. 2, спр. 13.
9. ДАВіО. – Ф. Р – 485, оп. 2, спр. 124.
10. ДАВіО. – Ф. Р – 498, оп. 3, спр. 26.
11. ДАВіО. – Ф. П – 61, оп. 1, спр. 188.
12. ДАВіО. – Ф. Р – 498, оп. 1, спр. 143.
13. ДАВіО. – Ф. Р – 1883, оп. 1, спр. 13.
14. ДАВіО. – Ф. Р – 485, оп. 2, спр. 9.
15. ДАВіО. – Ф. Р – 485, оп. 1, спр. 22.
16. ДАВіО. – Ф. Р – 485, оп. 1, спр. 6а.
17. ДАВіО. – Ф. Р – 498, оп. 3, спр. 8.
18. Сталин И. В. Сочинения / И. В. Сталин. – Т. 12. – М., 1949.
19. ДАВіО. – Ф. Р – 498, оп. 1, спр. 53.
20. ДАВіО. – Ф. Р – 498, оп. 3, спр. 53.
21. ДАВіО. – Ф. П –136, оп. 9, спр. 50.
22. ДАВіО. – Ф. Р – 498, оп. 1, спр. 76.
23. ДАВіО. – Ф. П –136, оп. 9, спр. 136.
24. ДАВіО. – Ф. Р – 485, оп. 2, спр. 189.
25. Підраховано автором за докум. і матер.: ДАВіО. – Ф. Р – 485, 498.
26. *Петренко В. І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30 рр. ХХ ст.: причини, технології наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДП "Державна картографічна фабрика", 2008. – 342 с.

П. П. Брицький,
В. С. Прокопчук

ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ «ТРАНСНІСТРІЇ»

Дослідженню історії „Трансністрії" в радянський період мало приділяли уваги. Якщо згадували, то здебільшого загалом. Навіть у „Історії міст і сіл Української РСР. Вінницька область" (К., 1972) цій проблемі відведено лише два рядки: йдеться лише про те, що територія „по лінії Могилів-Подільський – Жмеринка – Бершадь була передана боярській Румунії і увійшла до складу т. зв. „Трансністрії" (Задністров'я)…" А в сімнадцятитомній „Українській Радянській Енциклопедії" навіть відсутній термін „Трансністрія". Зовсім не згадується про це і в двотомній історії Української РСР.

Ця обставина привела до того, що не тільки рядові громадяни України не знали як була пошматована територія України в період Другої світової війни, але й історики-вчителі в школах та викладачі інших навчальних закладів. Вони слабо володіли знаннями з цього питання через брак інформації.

Активне дослідження проблеми „Трансністрії" почалося лише з проголошенням незалежності України. Дослідженню цієї проблеми присвятили свої праці історики України С. Гальчак, В. Щетніков, В. Вінковський, Ф. Винокурова, М. Михайлуца, І. Нікульча, Н. Терефера, представник Української діаспори А. Жуковський; дослідники з Молдови – С. Гратинич, О. Веренко, А. Морару, А. Петренку, С. Додик; автори з Румунії Р. Соловей, Г. Бузату; з Німеччини – Р. Гофманн, Е. Фольк.

Значний внесок у дослідження проблеми зробили представники єврейського народу – Д. Літані, Ф. Фішер, О. Круглов, Е. Левіт, І. Левітас та ін.

Дослідженню історії „Трансністрії” періоду Другої світової війни присвятили свої дисертації С. Гратинич (Кишинів), О. Новосьолов (Івано-Франківськ), Н. Дейнеко (Одеса). Зміст їхніх дисертацій сприяє науковому осмисленню тих трагічних подій, які сталися на згадуваній території.

Враховуючи сказане вище, може скластися враження, що вже достатньо зроблено в дослідженні для висновків та оцінки цієї проблеми. Але з цим не можна погодитися, враховуючи реальний стан розповсюдження друкованої продукції в наш час. Публікації виходять дуже малими тиражами і відсутнє організоване їх розповсюдження. Через це вони навіть не доходять до фахівців-істориків.

Це, по-перше, а по-друге, необхідність глибшого дослідження полягає не тільки в тому, що це має науково-пізнавальне значення, а й політичне. У часи існування СРСР, через негативні дії політиків СРСР та Румунії було накопичено багато негативних явищ, конфліктів, протистоянь, які вплинули на формування неприязних, а то й ворожих взаємин українського й румунського народів, що є близькими сусідами. Тому на цьому етапі нашого буття, враховуючи внутрішні та зовнішні фактори, головним завданням є осмислення історії стосунків обох держав, послаблення й подолання напруги у взаєминах наших народів, встановлення дружніх, добросусідських відносин у політичній, економічній і культурній сферах.

Як відомо, у період Другої світової війни Румунія окупувала такі українські землі: північну Буковину, що від 28 червня 1940 р. входила до складу УРСР, північну і південну Бессарабію, що були в складі Чернівецької та Ізмаїльської областей, а також територію між Дністром і Бугом, так звану „Трансністрію” (Задністров’я). Ця назва стосувалася земель, розташованих на лівому березі Дністра. На них у жовтні 1924 р. була ут-

ворена Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, фактично з українських етнічних земель – південної частини тогочасної Подільської і західної частини Одеської губерній. З 572300 осіб населення (перепис 1926 р.) 277500 були українці (48,5 %), 172600 (30,1 %) – молдавани, 48900 (8,5 %) – росіяни, 48600 (8,5 %) – євреї, 10700 (1,9%) – німці і 14000 (2,5 %) – інші [1].

Напередодні війни Німеччини проти СРСР Румунія знаходилася в зовнішньополітичній і внутрішній кризі. Вона зазнала значних територіальних втрат (31,4 %). У червні 1940 р. на ультимативну вимогу радянського уряду Румунія повернула СРСР Бессарабію і передала північну Буковину. У серпні за рішенням Віденського арбітражу поступилася Угорщині Північною Трансільванією, а Болгарії – Південною Добруджею. Від Гітлера Румунії була обіцянка компенсації за рахунок території України.

Відбулися зміни й у внутрішньому житті держави. Замість короля-диктатора Карола-ІІ королем Румунії було проголошено його молодого сина Михая. У вересні 1940 р. в Румунії фактично було встановлено диктатуру генерала Іона Антонеску, який активно пішов на зближення з гітлерівською Німеччиною. Гітлер сприяв цьому, розраховуючи мати союзника у війні та доступ до румунської нафти. 22 червня 1941 р. І. Антонеску разом із гітлерівською Німеччиною почав загарбницьку війну проти СРСР. У цьому його активно підтримали легіонери „Залізної гвардії" та організації „Архангели Михаїла". Головним політичним планом І. Антонеску було відновлення „Великої Румунії" за рахунок, передовсім, земель Бессарабії та північної Буковини, на володіння якими Румунія нібито мала споконвічне право. Хоча насправді до 1918 р. вона ніколи не володіла цими землями, оскільки в період утворення держави Румунія (1859 р.) ними володіла Австрія (з 1774 до 1918 р.).

Під час зустрічі І. Антонеску з Гітлером у Мюнхені в червні 1941 р. Гітлер пообіцяв передати Румунії не тільки північну

Буковину і Бессарабію, але й інші українські землі на схід від Дністра.

22 червня 1941 р. дві румунські армії на чолі з І. Антонеску і одна німецька форсували р. Прут. Об'єднані німецько-румунські військові частини вже 4 липня зайняли м. Чернівці, північну Буковину і північну Бессарабію, а до кінця липня всю Бессарабію. Німецькі війська у другій половині липня перейшли р. Дністер. 6 серпня 1941 р. Гітлер запропонував І. Антонеску, щоб Румунія поширила свою владу на територію між Дністром і Бугом („Трансністрію") та щоб румунські війська відповідали за безпеку території між Дністром та Дніпром [2, с. 85].

На окупованих Румунією землях було утворено три губернаторства. „Маніфестом про приєднання Північної Буковини до Королівської Румунії" від 18 липня 1941 р. створене губернаторство „Буковина" з центром у Чернівцях, до складу якого увійшла Чернівецька область Української РСР та північні райони Румунії [3, с. 47 – 48].

Землі правобережної Молдавії та Ізмаїльської області утворили губернаторство „Бессарабія" з центром у м. Кишинів. Це було оформлено наказом окупаційної влади про тимчасовий адміністративний устрій території між Дністром і Прутом від 25 червня 1941 року.

Наступне губернаторство під назвою „Трансністрія", яке було створене у зоні румунської окупації, включало лівобережні райони Молдавії, південні райони Вінницької області, всю Одеську область і західні райони Миколаївської області. Адміністративним центром до 17 жовтня 1941 р. був Тирасполь, потім Одеса. Це губернаторство до складу Королівства Румунія не входило. Маючи усну згоду на економічну експлуатацію території „Трансністрії", І. Антонеску 19 серпня 1941 р. видав декрет про те, що „територія між Дністром і Бугом входить до складу румунської адміністрації". Водночас призначив губернатором „Трансністрії" цивільну особу профе-

сора Георге Алексіяну, який підпорядковувався безпосередньо І. Антонеску і Президії Ради міністрів. Румунія отримала лише німецький мандат на тимчасове управління цією територією згідно з „Договором про забезпечення безпеки, адміністрації та економічної експлуатації території між Дністром і Бугом та Бугом і Дністром", підписаного начальником німецької військової місії генералом Хауффе та заступником шефа румунського генштабу генералом Тетеряну 30 серпня 1941 р. у м. Бендери (Тігіні) [4, с. 16; 2, с. 90].

Цей договір мав таємний пункт, у якому між румунськими спецслужбами та відділом гестапо визначалася доля євреїв „Трансністрії". Передбачалося їх всіх передати німцям у Генеральне губернаторство тоді, коли для цього будуть створені належні умови, тобто табори для знищення [5, с. 16 – 17].

„Трансністрія" поділялася на 13 повітів, а повіти були поділені на райони (преторії), очолювані преторами, яких було 65 [6, с. 40; 2, с. 87]. Центрами повітів були Рибниця, Дубоссари, Тирасполь (колишньої МАРСР); Могилів-Подільський, Тульчин, Ямпіль (Вінницька обл.); Одеса, Овідіполь, Ананьїв, Балта, Березівка (Одеська обл.); Голта, Очаків (Миколаївська обл.) [6, с. 40; 2, с. 87].

Після встановлення окупаційної румунської адміністрації на захоплених українських землях почалася примусова румунізація населення. Жорстокі репресивні заходи здійснювалися проти єврейського, циганського, гагаузького та українського народів. Вона мала масовий характер. Вважають, що з червня 1941 р. по жовтень 1943 р. понад 300 тис. осіб зазнали різного роду репресій [4, с. 11].

Встановлення румунської влади в Бессарабії та Північній Буковині розцінювалося правителями Румунії як відновлення історичної справедливості щодо відродження „Великої Румунії". Основними політичними заходами, проваджуваними тут, були спрямовані на реінтеграцію цих земель у Королівство Румунія. Румунська влада прагнула посилити на цих територіях

румунізацію. Важливим елементом цієї політики була „примусова міграція усього нерумунського населення”. Вона супроводжувалася політикою „трудової мобілізації”. Усе дієздатне сільське населення віком від 12 (згодом від 16) до 70 років мобілізовували на польові роботи. Невиконання наказу про „трудову еміграцію” розцінювали як „економічний саботаж” й карали відправкою в табір.

Зовсім іншим був окупаційний режим в „Трансністрії”, яка офіційно до королівства Румунія не входила. Отримавши мандат на економічну експлуатацію цієї території, румунська влада намагалася у повному обсязі використати її ресурси для Румунії. Ця експлуатація мала грабіжницький характер. З „Трансністрії” вивозили все, що тільки можна було: сировину, устаткування фабрик та заводів, майно навчальних та культурних закладів, медичних установ, твори мистецтва, культурні та історичні цінності. До Румунії тільки з Одеси було відправлено 11 тисяч 899 вагонів матеріалів, устаткування, предметів мистецтва [7, с. 51 – 52]. Вивозилося збіжжя, продовольство, худоба, навіть пасіки. Це робилося систематично і у великих розмірах. Так, з „Трансністрії” тільки з 10 вересня до 1 листопада 1942 р. було вивезено 32 тисячі 956 вагонів зерна та майже 13 тисяч вагонів інших продовольчих товарів (м’ясо, вершкове масло, яйця та ін.) [7, с. 51 – 52].

Державний секретар у справі Румунізації О. Владеску звітував 21 серпня 1944 р. „все, що мала „Трансністрія”, вивезено в країну” (в Румунію) [2, с. 84, 93].

Така грабіжницька акція розглядалася як захоплення військових трофеїв. А тому для цієї мети було створено спеціальну установу „Одеську службу захоплень і збору трофеїв”. Масовий вивіз устаткування та обладнання фабрик і заводів призвів до деіндустріалізації „Трансністрії” (про це в радянських підручниках з історії України, до речі, навіть не згадувалося).

Щодо експлуатації анексованих земель румунська окупаційна влада планувала заселити їх переселенцями з Румунії, тому здійснювала примусову румунізацію і депортацію нерумунського населення за межі провінції. Так, у квітні 1943 р. з Рибницького до Очаківського повіту було евакуйовано 3000 українців [1, Т. 9, с. 3249]. На місце виселених було переселено таку ж кількість румунських „заможних селян”, яких забезпечували землею, худобою та різними видами допомоги.

Необхідно зазначити, що в кожному губернаторстві на окупованій території діяв директорат румунізації (Directoratul de romanizare) [8, с. 209]. У його функції входило виселення українців з української території і заселення її румунськими колоністами, яким надавали землю, худобу, житло, відібрані від висланих українців. Їхнім завданням було також змінювати назви українських місцевостей, населених пунктів, вулиць, прізвищ на румунські, забороняти українську мову в школі, у громадських приміщеннях, в установах торгівлі, церкві, навіть в приватних розмовах на вулиці [там само, с. 218].

Румунська окупаційна адміністрація в „Трансністрії” суворо обмежувала права населення. Боячись підпільної діяльності й організації опору, окупанти різко обмежували рух мешканців упродовж доби. Наказом командувача румунськими військами в „Трансністрії” від 30 липня 1941 р. заборонявся рух з 20 год. вечора до 5 год. ранку та можливість збиратися більше, ніж по 2 особи. У зимовий час, коли ввечері темніло раніше, а вранці світало пізніше, переміщення мешканцям дозволялося лише з 7 до 17 години [6, с. 52 – 53].

З 1942 р. переміщення осіб між двома селами одного повіту можливо було здійснювати лише з дозволу старости (примаря) на основі рішення сільської управи (примарії). А між селами різних повітів – тільки з дозволу префектури (управи) повіту. Виїзд за межі губернаторства був можливим лише за наявності спеціального письмового дозволу повітової управи. Порушни-

ків карали від одного 1 до 2 років позбавленням волі і грошовим штрафом.

Щоб унеможливити переміщення підпільників і партизанських груп з 20 листопада 1943 р. у „Трансністрії" було заборонено здійснювати перехід мешканцям на дорогах за межами села, у полях і лісах. За надання притулку партизанам сім'ї підлягали розстрілу, а села – знищенню [6, с. 54].

Жорстокий репресивний режим на окупованій був території встановлений найвищою радою Румунії. Уже з перших днів окупації І. Антонеску чітко висловив свою позицію щодо румунської політики на окупованих землях. 8 липня 1941 р. на засіданні правління він заявив: „…я стою за насильницьку міграцію всього єврейського елементу з „Бессарабії" і „Буковини"… Я також за насильницьку міграцію українського елементу, котрому тут в даний час немає що робити. Мені байдуже чи ввійдемо ми в історію як варвари. Не було в історії зручнішого часу для нас. Якщо є потреба – стріляйте з кулеметів…" [9, с. 35 – 36]. Щодо колонізації „Трансністрії" він заявив 16 серпня, що вона „призначена для заселення нашими румунами".

Отже, керівна верхівка Румунії розглядала „Трансністрію" як територію для колонізації її румунами з королівства і як територію для заслання небажаних у королівстві національностей (євреїв, українців, гагаузів і циган).

Так, у липні 1943 р. румунський уряд зібрав усіх циган з Румунії і переселив їх у „Трансністрію". Як повідомляв губернатор І. Антонеску: „…тисячі чоловіків, жінок і дітей цілком голі…" [9, с. 153]. За даними губернаторства було перевезено 5856 чоловіків, 7266 жінок і 10161 дітей, з яких тільки в таборах Голти (Первомайська) загинуло 8 – 10 тисяч циган [9, с. 572].

Ще більш жорстоко ставилися румуни та німці до єврейського населення, висланого до „Трансністрії" з Бессарабії та Буковини. Згідно з розпорядженням І. Антонеску у „Трансністрії було створено низку таборів і гетто. Уже на початку оку-

пації у губернаторстві було створено табори в 189 населених. Зокрема, в Могилівському повіті – 67, Балтському – 41, Тульчинському – 21, Голтинському (Первомайськ) – 17, Березівському – 10, Жугастровському (Ямпільському) – 10, Очаківському – 7, Рибницькому – 6, Ананьївському – 4, Тераспільському – 3, Одеському – 2, Дубосарському – 1. На 1943 рік їх залишилося біля 120 [10, с. 117]. Те, що велика частина євреїв загинула в цих таборах і гетто, не підлягає сумніву. Але й до сьогодні ще немає приблизних даних щодо реальної кількості депортованих і загиблих з Бессарабії та Буковини. Зокрема, по Буковині у Віснику 4 за 1995 р. Чернівецького товариства єврейської культури ім. Елізера Штайнбарга, асоціації в'язнів фашистських таборів-гетто та Державного архіву Чернівецької області повідомляється, що було депортовано в Задністров'я 91 тисячу євреїв. У Випуску 5, 1996 р. – С. 66 – 68 – було депортовано 74000, з яких 54000 загинули. Повернулося додому 6 – 9 тисяч.

Відділ репатріації Чернівецького облвиконкому встановив, що 1941 – 1944 рр. за межі області було депортовано 68232 особи. Повернулося на 1 березня 1949 р. 56759 осіб різних національностей.

У збірнику документів та матеріалів „Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941 – 1945 гг.". Т. 2. – С. 88 – 95 повідомляється, що в кінці 1941 р. з Буковини до „Трансністрії" було депортовано 45538 осіб. Отже, перед дослідниками стоїть завдання здійснювати пошукову працю для встановлення більш точних цифр.

Треба мати на увазі й те, що порівняно з німецьким окупаційним режимом Рейхскомісаріату, в „Трансністрії" при румунських окупантах людські втрати були значно меншими.

У підсумку, даючи оцінку румунській окупаційній політиці, необхідно зазначити наступне:

1. Керівна олігархічна верхівка Румунії на чолі з диктатором І. Антонеску, маючи на меті створити „Велику Румунію", розглядали українські землі як об'єкт для розширення її тери-

торії. З цією метою при підтримці й сприянні Гітлера окупували не тільки ті землі, якими вони тимчасово володіли з 1918 по 1940 рік, а й велику територію Правобережної України.

2. На окупованій території румуни запровадили злочинний режим: місцеве населення, депортоване з Бессарабії та Буковини населення (в основному євреї), були позбавлені мінімальних людських прав; провадилася примусова румунізація, людей залучали до примусової праці на окупантів, ув'язнювали в концтаборах і гетто, де значна частина репресованих загинула. Цей злочин тодішньої окупаційної влади можна кваліфікувати як геноцид.

3. Під час окупації українським землям були завдані великі економічні й культурні збитки шляхом грабіжницького вивезення заводських верстатів, обладнання, устаткування, продовольства, культурних цінностей та ін.

Усе це українському народові необхідно знати й пам'ятати для того, щоб на основі осмислення минулої історії формувати нові взаємовідносини із сусідніми державами й народами на основі дружніх взаємин і поваги.

Джерела та література:

1. Енциклопедія Українства. – Т. 5. Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – С. 1640.

3. *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Басарабії і Трансністрія, 1941 – 1944 / Жуковський А. // Український історик. – 1987. –і № 1 – 4 (93 – 94). Рік XXIV. – С. 83 – 96.

3. *Комарницький С. І.* Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. / С. І. Комарницький. – Чернівці: Місто, 2005. – 272 с.

4. *Новосьолов О. В.* Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940 – 1944): автореф. дис…. канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Новосьолов. – Чернівці, 2008.

5. *Додис С. Д.* Судьба евреев Транснистрии / С. Д. Додик // Исторический альманах Приднестровья. – 2004. – № 8. – С. 16 – 22.

6. *Дейнека Н. В.* Румунский окупаційний режим та радянський Рух Опору у південно-західному регіоні України і Молдавії (1941 – 1944 рр.) / Дейнека Н. В. – Одесса: Атлант, 2013. – 222 с.

7. Гратинич С. А. На левом берегу Днестра. 1941 – 1944 гг. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских захватчиков / С. А. Гратинич. – Кишинёв: Карта Молдавскэ, 1985. – 187 с.

8. Радянська Буковина. 1940 – 1945: документи і матеріали [ред. кол.: В. М. Курило (відп. ред.), І. А. Грищенко, Д. П. Малий]. – Київ, Наукова думка, 1967. – 333 с.

9. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: сб. документов и материалов: в 2-х ТТ. / [ред. кол. С. Я. Афтенюк, Д. Д. Елин, А. А. Коренев, И. Э. Левит]. – Т. 2. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 674 с.

10. Они защищали освобождённую Молдавию: боевой колокол памяти / [авт. – сост. Н. Ф. Гуцул, П. И. Сысоев]. – Пермь: [б. н.], 2001. – 559 с.: фотопл.

11. Відомості про репатрійованих громадян депортованих німецько-фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації Чернівецької області // Державний архів Чернівецької області. – Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 39, арк. 32.

Ю. А. Клімчук

ПОДОЛЯНИ В АНТИФАШИСТСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В ІТАЛІЇ (1943 – 1945 рр.)

Вже минуло понад 70 років після закінчення Другої світової війни, проте тема руху Опору проти нацистського поневолення у країнах Європи, участі в ньому українців, у тому числі й подолян, поки що не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі й потребує підвищеної уваги з боку істориків і краєзнавців. Особливо такі дослідження актуальні на сучасному етапі розвитку в контексті європейської інтеграції нашої держави та боротьби за державну незалежність України.

Передусім підкреслимо, що цей рух формувався повсюдно, де були табори «східних робітників», концтабори для військовополонених тощо. Як не прикро, але імена і роль багатьох українських подвижників зарубіжного руху Опору стали відомими лише через десятиліття після закінчення війни. За умов тодішнього режиму навіть саме слово «полон» вважалося ганебною зрадою [13].

Довгі роки чимало українців, побоюючись репресій, приховували факт своєї участі в антифашистському русі за межами СРСР. Часто вони боролися проти ворога під вигаданими іменами.

Серед тих, кого називали гарібальдійцями, по імені національного героя Італії Гарібальді, хто боровся з фашизмом на території Італії, були і подоляни. Серед них чільне місце посіли Георгій Липницький, Антон Мельничук, Микола Савченко, Андрій Гречко, Микола Буянов. У кожного з них був свій військовий шлях.

Георгій Липницький народився на початку 20-х рр. XX ст. в Теофіполі. У 1938 р. юнака призвали в армію, де він проходив службу в артилерійському полку. З перших днів війни сержант Г. Липницький, отримавши офіцерське звання лейтенант, відразу ж був відправлений на фронт командиром взводу розвідників 44-ї танкової дивізії [1, арк. 1]. У запеклих оборонних боях за Кіровоградщину воїн зазнав важкого поранення. Це стало причиною його полону та більш як дворічного перебування у концтаборах Німеччини та Італії [10].

2 вересня 1943 р. Г. Липницькому вдалося втекти з нацистського концентраційного табору Рісієра для євреїв, партизанів, політичних і інших ув’язнених, що знаходився біля міста Трієст, де він разом з іншими арештантами виготовляв арматуру для укріплення «каналу Муссоліні». Після двотижневих блукань лісами Північної Італії дістався до загону італійських партизанів – «Престо» [2, арк. 2]. Г. Липницький вирішив, що боротись із ворогом в Італії він зможе не гірше, ніж на рідній

землі. Тому відразу ж включився в боротьбу проти гітлерівців, мужньо борючись у складі партизанської загону «Престо», що діяла в районі м. Тревізо.

Місто Тревізо було одним із центрів партизанського руху на Аппенінах, де проти німецьких окупантів боролися кілька бригад Опору. Саме тут для Георгія розпочалася інша війна – він у складі загону брав участь у багатьох операціях, які проводила партизанська бригада «Бочія», до якої він перейшов згодом [3, арк. 1]. Опанувавши за короткий час італійську мову, він став командиром ударної групи. Його нові бойові побратими ніяк не могли вимовити «Георгій Липницький», а тому називали нашого земляка на свій лад – Джорджіо Липнічі [10, с. 14].

З початку вересня 1944 р. перебував у пересувній бригаді «Володимиро», що входила, як і бригада «Бочія», до батальйону «Джузеппе Фабріс», який дислокувався в третій зоні. Він відразу ж проявив себе виключно дисциплінованим і активним бійцем із дуже серйозним характером, у багатьох випадках служив прикладом товаришам, і тому гідний був всілякої похвали з боку командування [4, арк. 1]. Зокрема, взяв участь у знищенні 9 нацистських шпигунів, а крім того в повному руйнуванні великого порохового складу в Кастаньоле, перешкоджаючи таким чином нацистам у підриві та руйнуванні мостів, вулиць, залізниць, казарм і багатьох інших військових об’єктів у всій провінції. Брав участь з великою мужністю і самопожертвою в захопленні третьої комуністичної партизанської зони, допомагаючи багатьом бійцям в боротьбі проти роздроблених німецьких груп, які транспортували зброю і автомати. Крім того, брав участь у захопленні міста Тревізо разом з іншими партизанськими підрозділами [5, арк. 2].

Незабаром був призначений Комісією батальйону «Джузеппе Фабріс» головою військового партизанського трибуналу в загоні Карбонеро. Майже одночасно йому було присвоєно звання капітана регулярної партизанської армії.

Після звільнення м. Тревізо в травні 1945 р. на честь перемоги тут відбувся парад партизанських частин, серед яких урочистим маршем пройшов і батальйон Липницького [6, арк. 1].

У травні 1945 р. група Липницького вела бойові дії на кордоні з Югославією і з'єдналася з 18-ю бригадою Національної визвольної армії Югославії [2, арк. 4]. Спільними зусиллями італійські та югославські патріоти ще два місяці очищали гірські райони цих країн від залишків фашистських військ, за що 7 червня 1945 року Георгій Липницький був відзначений югославським орденом «За хоробрість» [10, с. 14].

Пройшовши спеціальну перевірку, 25 вересня 1945 р. поновлений у військовому званні і демобілізований.

Схожою була доля Антона Мельничука, який народився 1916 р. в с. Чорноводи Городоцького району. У 1941 р. його було призвано до лав Радянської Армії. А вже 1942 р. він опинився на важких роботах у Німеччині. Майже відразу здійснив спробу втекти. Однак був спійманий і відправлений у німецький табір побіля річки Ельба, потім – у північну Францію. Там зробив другу спробу втекти з табору. Перейшов на нейтральну територію Швейцарії. Через кілька тижнів із товаришами Данилом Авдєєвим і Олександром Копилковим вирішив приєднатися до партизанів Італії. Для цього вони пробили пішки важкий шлях, який тривав більше місяця. Нарешті 24 травня 1944 р. прибули під Фріулі і були включені в гарібальдійський батальйон «Маттеотті», який діяв у горах навколо озера Каваццо.

А. Мельничук брав участь у всіх важливих операціях партизанів. Від їхньої ініціативи і безперервно зростаючим припливом нових об'єднань, бійцями яких було багато колишніх радянських військовополонених, у складі батальйону «Маттеотті» створювалися нові формування [14]. Так був створений «Батальйон Сталін», що складався здебільшого з радянських громадян і керував ним Данило Авдєєв (заст. командира – М. Данилевський). Антон Мельничук був призначений коман-

диром роти [12, с. 219]. Батальйон Мельничука спочатку діяв у зоні між Каваццо і Амаро. У жовтні 1944 р., з початком масивного наступу нацистів-фашистів, який міг призвести до повного розгрому партизанів і окупації даної місцевості козаками (які прийшли під Фріулі разом з німцями), бригаді довелося залишитися в районі Вал д'Арзіно. Тут партизани з «Батальйону Сталін», розділившись на бригади, намагалися протриматися кілька днів, відбиваючи численні атаки нацистів і не пропускаючи їх в глиб місцевості [15].

Так тривало до 11 листопада 1944 р., коли бригада А. Мельничука спробувала перегородити дорогу в районі Сан Франческо в Передальпи, щоб перешкодити переміщенню німецької колони. Несподівано з'явившись, група Мельничука взяла гору над гітлерівською колоною [14]. Багато бойових справ було на рахунку бригади. У перших числах травня 1945 р. нею знищено гарнізон ворога і звільнено м. Фріулі. На честь перемоги тут відбувся парад партизанських частин, серед яких урочистим маршем пройшов батальйон А. Мельничука.

Зовсім мало збереглося відомостей про бойовий шлях подолянина Миколи Савченка. Відомо лише, що він боровся з ворогом у складі взводу диверсантів-мінерів «Кане Адзуро», який діяв у провінціях Реджо-дель-Емілія і Модена [8, с. 131]. Бойові успіхи взводу нашого земляка неодноразово відзначалися в наказах командування. За це взвод і отримав назву «диверсійний». Восени 1944 р. взвод успішно виконував завдання по підриву мостів на шляху руху німецьких автоколон. За бойові заслуги М. Савченко посмертно був нагороджений гарібальдійською медаллю [13].

Більше 30 радянських партизан входили до складу гарібальдійської бригади «Чіма» з дивізії «Тонані», розташованої в Туринській провінції [14]. В долині Джавено в травні 1944 р. почав діяв невеликий загін під командуванням вінничанина Андрія Гречка [13].

2 липня 1944 р. командир А. Гречко і двоє його бійців, брати Микола і Михайло Сімонови, патрулюючи в зоні Фавелла, зустрілися з великою групою «партизанів» із червоними хустками на шиї, що зазвичай позначало приналежність до гарібальдійських бригад. Насправді ж це були не партизани, а переодягнені гітлерівці, які хотіли захопити партизанські пости зненацька. А. Гречко першим зрозумів, що разом із товаришами потрапив у пастку. Однак воїни не розгубилися, залягли і відкрили по гітлерівцям вогонь зі своїх автоматів. Протягом двох годин вони стримували противника, поки не надійшла допомога. Для досягнення мети, гітлерівці змушені були дочекатися прибуття великого підкріплення. Але їх підступний задум провалився. Бій тривав кілька годин. Обидві сторони зазнали великих втрат. 6 радянських бійців не повернулися в табір [8, с.126 – 128].

Загін А. Гречка разом із 125 італійськими партизанами 17-ї бригади та інших частин гарібальдійської дивізії «П'ємонте» 18 серпня 1944 р. здійснив в околицях Турина раптовий напад на велике підприємство італійської авіації «Аеріталія» (це був єдиний туринський завод, де фірма «ФІАТ» під контролем німців будувала винищувачі і бомбардувальники), що за своєю зухвалістю вразив навіть гітлерівського коменданта. Операція тривала одну годину і завершилась успішно, без жодних втрат. Протягом наступних 3-х годин з допомогою робітників було завантажено на вантажівки «Аеріталія» близько 240 кулеметів, 50 тис. патронів, різного роду карабіни і велику кількість іншого необхідного партизанам озброєння. Крім того, партизани вивели з ладу багато військової техніки, знищили документи, креслення і плани, що стосуються військового виробництва [7, с. 265 – 266].

Три десятиліття тому засоби масової інформації тодішнього СРСР розповіли про нагородження президентом Італії золотою медаллю «За військову доблесть», посмертно, подолянинам Миколу Буянова [11, с. 6].

Микола Буянов народився 18 липня 1925 р. у м. Могилів-Подільському. Ріс і виховувався у простій багатодітній родині. Батько помер рано. Вільний від шкільних занять час зі своїми ровесниками проводив на міському стадіоні, де себе фізично загартовував. Авторитетом для нього був старший брат Григорій, який навчався у військовому училищі. Микола теж хотів стати військовим. Для цього він готував себе, стрибаючи з парашута, ходив з хлопцями на нічне патрулювання, вчився володіти кулеметом, їздити на автомашині.

Звістка про віроломний напад фашистських загарбників застала Миколу в рідному місті. Один за одним пішли на фронт його брати: Григорій, Михайло та Федір. Місто захопив ворог, але місцеві патріоти не стали на коліна: групи підпільників розпочали діяти на залізничному вокзалі, приміських селах і в окремих мікрорайонах Могилева. Спільно зі своїми друзями Микола пізніми ночами з прихованого радіоприймача слухав зведення радянського Інформбюро, які одразу ж записувалися. І вже на ранок листівки зі свіжими новинами розходилися по місту. Так народ дізнавався про справжнє становище на фронтах. Це викликало в окупантів скажену лють. Вони хапали підозрілих, вивозили їх за місто, де й розстрілювали [11, с. 6].

Микола Буянов став свідком, як неподалік його хати, в кар'єрі, фашисти одного дня розстріляли його друзів-підпільників. Та не гадав патріот, що один з сусідів з чорною совістю, який за шмат гнилої ковбаси пішов служити в поліцію, видасть і його. А саме так і сталось. Темної вересневої ночі 1943 р. гестапівці з вівчарками оточили Миколину хату, увірвалися до кімнати і зв'язали хлопця [9, с. 89]. На Миколиних очах німці поглумились над матір'ю, за що він прагнутиме відомстити окупантам у майбутньому.

Схопили юнака і відправили до Німеччини. Згодом перевели в італійську фортецю «Сан Джованні Вальдарно», де він та сотні інших полонених виконували ремонтні роботи на залізничній лінії Рим – Флоренція. Тут подолянин познайомився

з молодою італійкою Ніклою Берті де Бона. Нікла сприяла втечі Миколи і допомогла знайти дорогу до партизанів.

«Хлопець зумів втекти і довго шукав нас, партизанів, – розповідає Ліберо Сантоні, один з партизанських командирів, – а коли знайшов, по правді сказати, ми не надто повірили йому. Мало кого німці підсилали до нас. Раз перевірили, другий. Дивимося, хлопець хоч куди. Сміливий до відчаю і веселий, він припав всім до душі, полюбили ми Миколу. Але найбільший подвиг він здійснив тут, серед тосканських пагорбів».

Літо 1944 р., гітлерівці і «чорносорочечники» вирішили очистити від партизанів прифронтові райони. Під Ареццо були перекинуті великі каральні частини, в тому числі альпійські стрільці. Фашисти підривали будинки в містах і селах, розстрілювали мирних жителів. Тільки в селищі Кастельнуово вони спалили живцем 200 осіб. Така ж доля загрожувала і шахтарському місту Каврилья.

Дізнавшись про плани карателів, партизанське командування наказало бригаді піти в гори й забрати з собою тих мешканців, котрі активно допомагали бійцям Опору. Відходити було важко, адже партизанів переслідували професійні солдати, фахівці в гірській війні. Тоді боєць прийшов до командира (він і зараз стоїть перед моїми очима: високий, світловолосий, з вузьким обличчям): «Ви відходите, а я вас прикрию. У горах один може затримати сотні». Йому відповіли: «Ти повинен теж піти», «Тоді всі загинуть. Я спритний, зумію потім відійти». Відмовився навіть від заряджаючого до кулемета взяти. Лише попросив дати побільше патронів і гранат.

Бригада розпочала відхід. Довго ми ще чули кулеметні черги, постріли, вибухи. Потім все стихло. Як пізніше дізналися, його вбили біля розбитого кулемета, оточивши і закидавши гранатами. Так, 8 липня 1944 р., неподалік італійського міста Каврилья, 18-річний М. Буянов, затримавши кулеметним вогнем фашистів, які проводили каральну операцію, загинув смертю хоробрих. Тяжко поранений, він не залишив місця бою,

надавши можливість партизанам та двом тисячам біженців вийти з оточення. Це був останній подвиг українського юнака.

До свого 19-ліття М. Буянов не дожив 10 днів.

Джузеппе Бенуччі – свідок того бою, описуючи подвиг М. Буянова, згадував: «Микола лежав, широко розкинувши руки, ніби обіймаючи землю. Він боровся до останнього: у нього не залишилося жодного патрона. Незадовго до бою хлопець сказав своїм бойовим друзям, щоб ті, на випадок загибелі, повідомили його рідних, що він загинув далеко від рідного дому не як боягуз».

На місці його загибелі народ Каврилья спорудив мармуровий обеліск із викарбуваними словами «Свобода не знає кордонів. Ми будемо пильні, щоб твоя смерть не була марною» [14], щоб усі пам’ятали, яку жертву поніс український партизан. По війні бойові соратники героя – учасники італійського Руху Опору надіслали до Могилів-Подільського телеграму з проханням терміново надати свідоцтво про народження Миколи Буянова: «Адміністрація міста Каврилья, провінція Ареццо, – повідомляли італійці, – запропонувала нагородити вашого громадянина за його героїчну смерть на нашій землі, який воював разом із нашими партизанами». Так Микола Буянов поповнив сузір’я героїв [11, с. 6].

Ніщо і ніколи так не згуртовує і не об’єднує народи, як спільна боротьба за свободу, за можливість жити і дихати на повні груди на своїй рідній землі.

Бойовий шлях подолян та їх внесок у перемогу над спільним ворогом доводять слова істориків: «У 1939–1945 рр. тільки єдність усіх сил, що боролися проти агресора, уможливила перемогу. І тільки усвідомивши це, ми будемо здатні перемагати зараз і в майбутньому» [16].

Джерела та література:

1. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Ф. 7466: Георгій Денисович Липницький, 1 арк.

2. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк. 5681: Автобіографія Георгія Денисовича Липницького, 5 арк.

3. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк. 5680: Пропуск, виданий командуючим італійської партизанської бригади «Бочія» партизану Георгію Липницькому, 1 арк.

4. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк. 5679: Інформаційний рапорт-характеристика командування італійської партизанської бригади «Бочія» на партизана Георгія Липницького, 1 арк.

5. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк. 5678: Інформаційний рапорт – характеристика командування батальйону «Джузеппе Фабріс» на Г. Липницького, 2 арк.

6. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Ф. 7467: Георгій Денисович Липницький в строю бригади італійських партизан, 1 арк.

7. Бойцы Сопротивления / за ред. Н. М. Пронин, С. П. Гладкий, Д. Фьюмара. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 269 с.

8. *Галлени М*. Советские партизаны в итальянском движении Сопротивления / Мауро Галлени. – М. : Прогресс, 1988. – 229 с.

9. *Горобець М. П*. Їх пам'ятає Придністров'я: історико-публіцистичні розповіді / М. П. Горобець. – Вінниця: Держ. вид-во «Вінниця». – 120 с.

10. *Єсюнін С*. Італійський партизан із…Теофіполя / Сергій Єсюнін // Поділля. – 2014. – № 14. – С. 14.

11. *Катеринич Л*. Герой Італії – Микола Буянов / Людмила Катеринич // Прикордонник України. – 2013. – № 35. – С. 6.

12. *Семиряга М. И*. Советские люди в европейском движении Сопротивления / М. И. Семитяга. – М.: Наука, 1970. – 357 с.

13. Європейські країни: антифашистська боротьба // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reports/world_history/32278/.

14. Советские партизаны в Италии // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.lavita-odessita.com/partigiani.html.

15. Stefanutti P. Partigiani sovietici nella Resistenza friulana // da Patria Indipendente. – 20 ottobre, 2002.

16. Українці проти нацизму: 10 історій про співвітчизників – героїв 7 армій // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/news/ukraintsi-proti-natsizmu-10-istorii-pro-spivvitchiznikiv-geroiv-7-armii.

А. В. Рогозовська-Косунець,
І. М. Романюк

МОБІЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ МОГИЛІВЩИНИ ДО НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ДОНБАСУ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944 – 1950-х рр.)

Сучасна система професійно-технічної освіти України, на жаль, не відповідає вимогам часу. Ця галузь освіти потребує нагального і якісного реформування. На даному етапі історичного розвитку нашої держави професійно-технічна освіта постає перед нами як нащадок цієї галузі освіти Радянського Союзу. Саме у СРСР були закладенні основи сучасного способу існування та модель середньої професійної освіти, яка готувала низку робітників для радянської адміністративно-планової економіки. Така система передбачала широкомасштабні і, часом, з порушенням прав людини, мобілізації сільської та міської молоді до навчальних закладів Міністерства трудових резервів, якому підпорядковувались обласні управління. Саме вони займались черговими мобілізаціями молоді до ремісничих та залізничних училищ, шкіл фабрично-заводського навчання, з метою виховання робітничих кадрів для відбудови економіки Радянського Союзу.

Вінниччина, як географічний і економічний регіон, була і залишається, насамперед, аграрним краєм, що безумовно накладало відбиток на підготовку кваліфікованих робітників саме даного напрямку у повоєнні роки. Могилів-Подільщина, як частина Вінницької області, не становить винятоку в даній си-

туації, але порівняно з іншими районами області, мала свої особливості у питанні мобілізації молоді до навчальних закладів системи трудових резервів.

Наукова актуальність дослідження мобілізаційних процесів до навчальних закладів системи профтехосвіти на Могилівщині, і на Вінниччині в цілому, є складовою вивчення розвитку системи професійно-технічної освіти Поділля і України в післявоєнний період. Актуальність зумовлена передусім тим, що у радянській та вітчизняній історіографії відсутнє комплексне наукове дослідження з цієї тематики. Існує лише низка наукових праць загального характеру, в яких висвітлено деякі особливості розвитку професійно-технічної освіти на Поділлі за часів радянської влади в Україні. Актуальність зумовлюється і тим, що на основі аналізу соціально-економічних процесів в Україні у 1944 – середині 1950-х рр. з'являється можливість з'ясувати роль Могилівщини, як частини Вінниччини, у відбудовчих процесах України після війни. Вивченням окремих аспектів історії професійно-технічної освіти займались радянські і вітчизняні науковці, починаючи з 1950-х рр.

Що стосується радянської історіографії з даної проблеми, то варто зазначити, що дослідження вирізняються поєднанням двох тенденцій: великої кількості фактичного матеріалу та ідеологічним обрамленням правлячого партійного керівництва, тому висновки авторів переважно емоційні та позбавленні об'єктивності. Але та наявність фактичного матеріалу, що притаманна радянським історіографам, надає чималу допомогу при висвітленні проблеми сьогодні. Одними із таких є дослідження авторів В. І. Баранова, В. Н. Гнедіна, Н. П. Гринєвича [1]; Ф. А. Блінчевського [2].

Інша праця радянських дослідників теж характеризується чималим фактичним матеріалом з профтехосвіти України періоду радянської влади. Автори – М. Ф. Пузанов, Г. І. Терещенко [3] поділили розвиток системи професійно-технічної освіти України на історичні періоди. С. Я. Батишев [4] у своїх дослід-

женнях ставить низку питань щодо системи профтехосвіти УСРР, визначає необхідність її розвитку як основного вектору країни на шляху розбудови економіки СРСР, враховуючи необхідність впровадження досягнень науко-технічного прогресу.

Серед радянських дослідників, у працях яких згадано Вінниччину як аграрний регіон СРСР, що постачав кваліфікованих кадрів із системи ПТО, варто назвати Б. Л. Омеляненка [5], І. К. Воєводського [6], А. Н. Веселова[7]. Окремі факти про розвиток професійної освіти у регіоні містяться у енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область» [8].

За часів незалежної України розвиток професійно-технічної освіти проаналізовано в енциклопедичному виданні «Профтехосвіта України XX ст.» за редакцією Н. Г. Ничкало, І. Л. Лікарчука, Н. О. Падун [9].

Що стосується саме мобілізації молоді Могилів-Подільського району до закладів професійно-технічної освіти у повоєнний період, то, звичайно, праці, яка б широко характеризувала цей процес, не існує, більше того, її не існує і у висвітленні історії профтехосвіти Поділля. Вивченням даної тематики в інших регіонах України займалися В. М. Король [10], Н. Ф. Шипік [11] та інші сучасні дослідники, що дає змогу порівняти процеси і особливості мобілізації молоді у системі трудових резервів інших регіонів України. Основу нашого дослідження склали матеріали Державного архіву Вінницької області.

Могилів-Подільський район в історії Вінниччини займає особливе місце у питанні висвітлення процесу мобілізації молоді до навчальних закладів Міністерства трудових резервів. Могилівщина у 1944 – 1950-хрр. територіально та географічно, з огляду на систему мобілізації молоді, підпорядковувалась Вінницькому головному управлінню міністерства трудових резервів.

Після вигнання німецько-нацистських загарбників з території України у 1944 році партійне і радянське керівництво розпочало відбудову народного господарства. Необхідність вели-

кої кількості молодих і кваліфікованих кадрів зумовила потребу швидкого навчання молоді задля відбудови, в першу чергу, важкої промисловості.

Починаючи із 1944 року, двічі на рік відбувалися масові мобілізації молоді Могилівщини до закладів професійно-технічної освіти Міністерства трудових резервів. Особливість Могилів-Подільського району в ході мобілізацій зумовлена тим, що молодь району відправляли на навчання не у ремісничі чи залізничні училища області, а їх мобілізовували до гірничо-промислових шкіл ФЗН Сталінської та Ворошиловградської областей.

На початку мобілізацій у селах району набір молодь сприймала з успіхом, як правило юнаки та дівчата розглядали можливість бути призваним до школи ФЗН, як путівку у «краще життя» та можливість «вирватись» із села. Про такі настрої молоді Могилівщини свідчить листування виконкому Могилів-Подільської міської ради депутатів трудящих з обласним відділом організованого набору з питань призову в школи ФЗН у 1946 році. Зокрема, в цей рік з Могилів-Подільського району до шкіл фабрично-заводського навчання у Ворошиловградську область було мобілізовано 175 осіб із 362-х осіб по області. Із всієї кількості мобілізованих з області добровольцями були 167 осіб, тобто кожен другий юнак з району. Така активність молоді пояснюється і тим, що малозабезпеченим і сиротам, а їх кількість після війни була чималою, при мобілізації видавали одноразову допомогу – 1500 карбованців на одяг та взуття [12, арк. 8].

Під набір до шкіл ФЗН на Донбас підпадала молодь Могилів-Подільського району віком 17 – 18 років для навчання професії будівельника промислових об'єктів та 18 – 19 років на професії для підземних робіт, сталеварів, облицювальників, зварювальників. До Сталінської та Ворошиловградської області з Могилівщини призивали переважно юнаків [13, арк. 258].

Згідно Постанови виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих № 1372 від 10 червня 1948 року «Про черговий призов молоді в школи ФЗН Сталінської області» в першому кварталі 1948 року ряд районів області не виконали плану мобілізації, тому з 15 липня по 1 серпня 1948 року до шкіл ФЗН Сталінської області оголошено черговий набір молоді. Загальна кількість призову з області – 6 тис. осіб., по Могилів-Подільському району – 185 юнаків [13, арк. 264].

Задля швидкого мобілізаційного процесу в районі створювалась призовна і медична комісії, які мали забезпечити призовників одягом, взуттям та їжею на 3 доби, перевірити документи – паспорти, метричні виписки, приписні військові свідоцтва, довідки про стан здоров'я та епідеміологічні щеплення. Дана комісія заповнювала на кожну молоду особу бланк квитка та путівку на навчання у Сталінську область. З Могилів-Подільського району майбутніх учнів шкіл ФЗН відправляли на залізничні станції Козятина, Жмеринки, а звідти організованими ешелонами потягів молодь відбувала у кінцеву точку призову [13, арк. 258 зв.].

Документи свідчать, що в період з 1946 по 1950 рік на навчання до шкіл ФЗН в Сталінську та Ворошиловградську області було відправлено 925 осіб. З них 1929 року народження – 426 осіб, 1930 р. н. – 499 осіб. Однак міфи про «краще життя» поступово розвіювались, оскільки за цей же період дезертирували з ФЗН 15 осіб [12, арк. 38]. За тими, хто покидав школу самовільно, прокурор відкривав кримінальну справу, часто засуджували до виправної колонії або ж, як у випадку із юнаком з Могилів-Подільського І. Московчуком, який втік із гірничо-промислової школи ФЗН № 21, відправляли лист на сільську раду, а та, вистеживши хлопця, примусово відправила назад до навчального закладу [14, арк. 15].

Таким чином, мобілізація молоді Могилівщини до закладів освіти Міністерства трудових резервів відбувалась згідно плану набору молоді Вінницького обласного управління мініс-

терства трудових резервів. Учні району складали вагому кількість усіх мобілізованих з області, кого відправляли на навчання до гірничопромислових шкіл ФЗН Сталінської та Ворошиловградської області. Досить часто прагнення молоді Могилівщини полишити село, ставало причиною і того, що після закінчення навчання через півроку юнаки і дівчата залишались на підприємствах згаданих областей і не поверталась до рідних країв, а, отже, відбудова Донбасу після війни частково лежала на юних і ще зовсім недосвідчених плечах молоді Могилів-Подільського району і Вінниччини в цілому.

Джерела та література:

1. *Баранов В. И.* Рабочая смена: о развитии проф.-техн. образования в УССР / В. И. Баранов, В. Н. Гнедин, Н. П. Гриневич; под общ. ред. Д. Т. Ищенко. – Киев: Вища шк., 1976. – 167 с.

2. *Блинчевский Ф. А.* Профессионально-техническое образование рабочих / Ф. А. Блинчевский, Г. И. Зеленко. – М.: Трудрезервиздат, 1957. – 160 с.

3. *Пузанов М. Ф.* Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко. – К.: Вища школа, 1980.

4. *Батышев С. Я.* Развитие профессионально-технического образования в СССР / С. Я. Батышев // Сов. педагогика. – 1972. – № 8. – С. 47 – 58.

5. *Омельяненко Б. Л.* Из истории развития советской профессиональной школы в послевоенные годы (1945 – 1960) / Б. Л. Омельяненко // Сов. педагогика. – 1979. – № 5. – С. 115 – 120.

6. *Воеводский И. К.* Профессионально-техническая подготовка специалистов среднего звена и квалифицированных робочих для тяжелой индустрии СССР (1917 – 1980 гг.): автореф. дис.… док. пед. наук: спец. 13.00.01. «Теория и история педагогики» / И. К. Воеводский. – Казань, 1981. – 34 с.

7. *Веселов А. Н.* Очерки по истории низшего профессинально-технического образования и подготовки робочих кадров в СССР: автореф. дис. … док. пед. наук.: спец. 13.00.01. «Теорія и история педагогіки» / А. Н. Веселов. – М., 1961.

8. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К.: Наукова думка. – 1972.

9. Профтехосвіта України ХХ століття: енцикл. вид. / за ред. Ничкало Н. Г.; М-во освіти і науки України, Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. – К. : АртЕк, 2004. – 876 с.

10. *Король В. М.* Мобілізація молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у відбудовчий період (1943 –1950 рр) / В. М. Король // Сумський історико-архівний журнал. – № XIV – XV. – С. 213 – 219.

11. *Шипік Н. Ф.* Мобілізація молоді до навчальних закладів професійно-технічної освіти системи трудових резервів Донеччини у 1944 – 1949 рр. / Н. Ф. Шипік // Вісник Маріупольського державного університету серія: історія. Політологія. – 2012. – Випуск 3. – С. 19 – 29.

12. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО), ф. 5053, оп. 1, спр. 82, 46 арк.

13. ДАВіО, ф. 2700, оп. 5, спр. 234, 405 арк.

14. ДАВіО, ф. 5053, оп. 2, спр. 27, 40 арк.

М. П. Лозовик,
І. М. Романюк

ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНА РОБОТА В СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНИ В СЕРЕДИНІ 20-х – НА ПОЧАТКУ 50-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

Кінець двадцятих років минулого століття був надзвичайно значущим у створенні системи фізичного виховання населення України. У різних регіонах цей процес проходив по різному. В промислових районах країни (Харківщині, Донбасі) увага приділялася міському спорту, який, безперечно, був більш розвинутий, мав кращу матеріально-технічну базу, саме там працювали кращі в України тренери з різних видів спорту.

В середині 1920-х рр. в Україні проводилися першості з основних видів спорту, таких, як легка та важка атлетика, футбол, волейбол, спортивна гімнастика, стрілецький спорт, бас-

кетбол, велоспорт. На перших ролях в боротьбі за перемогу були команди Київської, Харківської, Одеської округ. Поділля було представлено командами Вінницької, Кам'янець-Подільської та Тульчинської округ [1, арк. 60]. Та чомусь ніде в протоколах змагань на фігурувала команда Могилів-Подільської округи. Все це заставляло аматорів фізичної культури та спорту Могилівщини шукати шляхи для покращення стану роботи. На той час в Могилів-Подільській окружній раді з фізичної культури працював дружний відповідальний колектив викладачів-інструкторів: Гардфельд, Тимченко, Грабовський, Вайнер, Соколов, Вериградський. Справжнім лідером цього колективу був Яків Баксанський. Його погляди на шляхи розвитку сільського спорту і сьогодні виглядають надзвичайно привабливо і сучасно. «Основним в нашій роботі повинно стати село», – писав він у зверненні до всіх районних рад фізичної культури округи, – «йому ми повинні приділити максимум уваги, в роботі з фізичної культури. Ми повинні враховувати всі особливості того чи іншого села. Потрібно створювати громадську думку про фізичну культуру на селі» [1, арк. 18].

Окружною радою були започатковані регулярні інструктивні виїзди по всіх районних радах. Виїздні бригади не тільки перевіряли роботу гуртків, але й організовували на місцях спортивні змагання, ділилися досвідом спортивно-масової роботи, допомагали вирішувати питання з місцевою владою Керівникам місцевих спортивних гуртків надавалася допомога в плануванні роботи. Були розроблені та надруковані зразкові плани уроків з фізичної культури в школах на свіжому повітрі та в приміщенні. Все це без перебільшення заслуговувало на підтримку з боку Всеукраїнської ради з фізичної культури, але, на жаль, так не сталося. Не зважаючи на відсутність підтримки з боку спортивного керівництва, робота по удосконаленню системи фізичного виховання в окрузі набувала все більшого розмаху.

При окружній раді з фізичної культури був створений колектив інструкторів фізичної культури, головою якого обрали Якова Баксанського. На зібраннях колективу вирішувалися питання впровадження та удосконалення в школах уроків фізичної культури, зокрема викладання їх українською мовою [1, арк. 29].

Вершиною роботи сільських фізкультурників стали спартакіади Могилів-Подільської округи. В 1926 році в Могилеві-Подільському проводилася 1-а окружна спартакіада. В ній брали участь члени спілки будівельників, клубу молоді, працівники залізничної станції, заводу ім. Кірова. Були показані непогані для того часу результати. О. Московський переміг в метанні диску з результатом 31 м 50 см та спису – 40 м. В. Новицький штовхнув ядро на 9 м 21 см та стрибнув в довжину на 5 м 02 см.

Починаючи з цього року, в Могилеві-Подільському щорічно проводилися окружні, а потім районні спартакіади.

В ті роки в міських гуртках нараховувалось більше 800 фізкультурників, а в 1928 році в окружній спартакіаді взяли участь усі 14 районів округи. Активне спортивне життя Могилів-Подільського в порівнянні з іншими районами Вінниччини можна було пояснити тим, що тут було більше кваліфікованих кадрів [2, с. 37].

З кожним роком росла спортивна майстерність учасників спартакіад, удосконалювалася організація та суддівство. Саме ці змагання стали прообразом повоєнних спартакіад сільської молоді Вінниччини. Відроджуючи втрачене, майже в кожному повоєнному селі району створювалися фізкультурні гуртки.

З метою покращення організаційної, навчально-спортивної та методичної роботи при районних комітетах фізичної культури і спорту були створені навчально-методичні ради. Ними своєчасно були розроблені календарі і приблизні плани підготовки та проведення спортивних заходів, положення та розклад змагань.

У відповідності з наказом Всесоюзного комітету в справах фізичної культури і спорту за номером 974 від 13. 10. 1948 року обласним спорткомітетом був розроблений ряд конкретних заходів по розвитку фізичної культури і спорту на селі. Планувалося значно зміцнити спортивно-матеріальну базу, провести цілий ряд змагань із різних видів спорту. Важливим етапом в розвитку сільського фізкультурно-спортивного руху стало рішення облвиконкому про проведення обласних спартакіад сільської молоді. Вперше на порядку денному засідань правління колгоспу і зборів колгоспників були поставлені питання підготовки до районної і обласної спартакіади. Районні спартакіади сільської молоді розпочалися в серпні 1948 року. В них взяло участь близько 20 тисяч спортсменів. До 1 вересня 1948 року всі райони області відзвітували про проведення своїх спартакіад і підготовку команд до першої обласної спартакіади сільської молоді. Право на проведення спартакіади завоювали колгоспники Бершадського району. В колгоспах на польових станах, сільських клубах з'явилися яскраві плакати, які розповідали про основні умови участі сільської молоді в спартакіаді. Кожен учасник спартакіади повинен був скласти нормативи комплексу ГПО. Три дні продовжувались змагання сільських фізкультурників. Під час змагань було виявлено ряд суттєвих недоліків, які стримували розвиток фізкультурно-спортивного руху на селі. Виникла необхідність створення сільського спортивного товариства, яке б об'єднало сільських спортсменів, допомогло б їм постійно підвищувати свою спортивну майстерність.

У кінці грудня 1948 року позачергова сесія обласної схвалила пропозицію колгоспників с. Березівка Чернівецького району та доручила обласному комітету по справам фізичної культури і спорту створити та затвердити на першій конференції устав та положення сільського спортивного товариства «Колгоспна нива» [3, с. 25]. В січні – лютому 1949 року відбулися сесії районних Рад депутатів трудящих, присвячені питанням фізичної

культури і спорту. Вийшли друком тимчасовий статут і положення товариства «Колгоспна нива». У квітні 1949 року сільське спортивне товариство створюється в с. Серебрія. На загальних зборах фізкультурників села була вибрана рада з 4 осіб – Миколи Куколя, Михайла Ільєва, Павла Будяка і Григорія Бучацького [4, с. 18]. Велике спортивне свято відбулося в Могилеві-Подільському влітку 1949 року. В змаганнях на берегах Дністра взяло участь більше 6 тисяч фізкультурників [5, с. 4].

Виконуючи постанову Ради Міністрів УРСР від 19 серпня 1950 р., сільське спортивне товариство «Колгоспна нива» було реорганізоване в ДССТ «Колгоспник» [6, арк. 57]. А вже влітку 1951 року у Могилів-Подільському районі було проведено понад 30 масових змагань з різних видів спорту, в яких взяли участь близько 17 тисяч осіб. Під час змагань встановлено 11 районних і 3 обласних рекордів [2, с. 57]. Не даремно, виступаючи на нараді голів обласних рад ДСТ «Колгоспник», у 1951 році лідер України Л. Мельников зазначив, що Вінниччина першою показала у справі сільської фізичної культури та спорту добрий приклад для всієї республіки [7, арк. 36].

Враховуючи високі спортивні показники сільських фізкультурників Могилів-Подільщини, обласна рада ДССТ «Колгоспник» прийняла рішення про проведення у районі фінальних змагань четвертої обласної спартакіади сільської молоді. На спартакіаду прибули команди 44 районів області та 2 міст, всього 3800 учасників. В порівнянні з попередньою спартакіадою значно зросла спортивна майстерність учасників змагань.

Таким чином, можна зробити висновок, що починаючи з середини 20 років до початку 50-х рр. XX століття, на Могилів-Подільщині успішно велася велика робота по створенню системи фізичного виховання на селі. Результатом цієї роботи стало створення першого в Україні сільського добровільного спортивного товариства.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО), Ф. 489. – Оп.1. – Спр. 212.

2. *Кулик Я.* Вінниччина спортивна / Я. Кулик. – Вінниця: ’’Логос‘’, 1996. – 160 с.

3. *Гвоздёв Б., Зарудный Н., Виноградов Б.* 500.000 физкультурников в одной области / Б. Гвоздёв, Н. Зарудный, Б. Виноградов. – М.: ’’ФИС’’, 1949. – 70 с.

4. *Туров Б.* Физкультурники Серебрии / Б. Туров. – М.: ’’ФИС’’, 1955. – 62 с.

5. Велике спортивне свято в Могилів-Подільському районі // Вінницька правда. – 1949. – 14 серпня.

6. ДАВіО, Ф. 4877. – Оп. 2. – Спр. 4.

7. Центральний державний архів громадських об’єднань України, Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 12 / 14.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ РЕГІОНУ

Б. М. Хіхлач

ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛІАНСЬКИХ МОНАСТИРІВ НА МОГИЛІВЩИНІ У XVIII – І-й ТРЕТИНІ XIX СТОЛІТЬ

Одним з характерних факторів життя населення подільського регіону XVIII століття був релігійний. На цій території активно діяли як православні так і католицькі церковні структури. Проте, починаючи з 1700 р. на Поділля приходить Уніатська церква та Чин святого Василія Великого (далі: ЧСВВ). Останній спромігся заснувати тут сімнадцять монастирів. З них чотири (Барський, Галайківський, Лядівський, Шаргородський) розмістилися на Могилівщині.

Науковий доробок російських, польських дослідників XIX ст., а також аналіз низки архівних документів, дозволяє простежити історію василіанських обителей, зокрема їхню економічну, господарську діяльність та архітектуру монастирських комплексів.

Розпочнемо огляд з Барського монастиря ЧСВВ. Фундаторами цієї обителі стали Павло та Маріана Щетинські. Вони близько 1715 р. надали Чину ґрунт «Семенки». 22 січня 1715 р. власник Барського староства Юрій Любомирський, підкоморій коронний, надав дозвіл на облаштування в с. Семенки василіанського монастиря, а 1727 р. він видав новий документ, згідно з яким ченцям дозволили використовувати свої землі, поселити

на них стільки селян, скільки уміститься, побудувати млин, варити мед та горілку. 1741 р. цей документ був підтверджений новим барським старостою Антонієм Любомирським. За візитою 1760 р., Барський монастир мав річні прибутки у розмірі 1270 злотих [1, с. 228 – 230].

1781 р. Барському монастирю на Семенках Едукаційною комісією було передано приміщення ліквідованого 1773 р. Барського єзуїтського кляштору та колегії. Отримавши таку нерухомість, василіани перебралися в м. Бар, де побудували нову кам'яну церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці та заснували свою школу, де щорічно навчалося близько 700 учнів. За освітню працю ченці отримували з єзуїтського маєтку Сеферівка три тисячі злотих на рік [1, с. 231].

За описом візит 1756 та 1760 рр., Барський монастир, який тоді ще знаходився в с. Семенки, був оточений товстим дубовим палісадом, а з боку села він мав ворота з навісом. Посеред комплексу монастирських споруд розташовувалася церква в ім'я святих Петра та Павла, побудована з дубового пиляного дерева з одним куполом. На захід від її вівтаря була дзвіниця, а на південь – монастирські приміщення з коридором, приєднані до трапезної старої побудови. У трапезній була влаштована каплиця на честь Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії. На північ від церкви стояла стара ігуменська келія. За монастирем на схід розкинувся сад, а на південь – ставок, де був млин, а ще далі – тік з різними господарськими будівлями. Місце на північ від обителі, де раніше була церква, слугувало кладовищем [1, с. 230].

1781 р. василіани перебралися до м. Бар, де посередині монастирського подвір'я побудували нову кам'яну церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Вона виступала з обох боків за межі корпусу і таким чином, разом з усією будівлею утворювала хрест. 1787 р. за благословенням уніатського митрополита Петра Білянського (1780 – 1798) її освятив уніатський барський офіціал Василь Матковський. Сам храм спирався на

чотири кам'яні стовпи та увінчувався куполом, пофарбованим у зелений колір. Будівлю, в якій розмістилася церква, василіани пристосували під монастир. У його кімнатах нижнього та верхнього поверхів мешкали ченці, зверху розміщувалася бібліотека. Такий двоповерховий корпус келій мав коридорне планування з однобічним розташуванням приміщень. Через заселеність усіх кімнат, василіани влаштували школу в окремому кам'яному корпусі, який знаходився ліворуч від церкви. На його нижньому поверсі були розміщені 1 – 5-й класи, на верхньому – 6-й, разом з двома житловими кімнатами для вихователів, залою для малювання й відносно меншою професорською кімнатою [2, с. 504 – 506].

З правого боку від в'їзду до монастиря знаходився флігель для розміщення священнослужителів, а далі – будинок для чоловічої прислуги, конюшня й інші господарські служби. Відтак Свято-Покровський монастир у м. Бар становив цілісний ансамбль, що складався з церкви, келій, школи, господарських приміщень та дзвіниці. Він являв собою єдиний об'єм у стилі бароко [3, с. 59].

Зазначимо, що після хвилі приєднання василіанських монастирів до православ'я у 1794 – 1796 рр., Барський монастир залишився василіанським. 1803 р. його очолював Пахомій Левицький 47-ми років. У той час обитель налічувала 10 ченців [4, s. 157]. При цьому вона не тільки зберегла своє майно, а й отримала частину с. Маліївці після закриття там василіанського монастиря 1810 р. [2, с. 503]. 1806 р. школа, монастир та всі інші будівлі пожежею були перетворені на попіл і, як згадував з цього приводу о. П. Левицький: «Я вимушений був до крайнього виснаження все витратити на ремонт та відновлення будівель, які згоріли, і коли публіка побачила після п'яти місяців, що всі будівлі зведені та приведені «до кращого стану ніж були при єзуїтах назвали це дивом» [5, арк. 12]. Слід зазначити, що очільник цього монастиря сподівався, що його старанність буде

оцінена належним чином і йому нададуть додаткові кошти для розвитку обителі, проте він помилився в своїх очікуваннях.

Станом на 1810 р. Барський монастир мав 11 ченців, публічну школу, де навчалося 625 учнів. Йому належало селян – 186 осіб; сум капітальних, фундушових, легаційних, запасних та інших 3 575 рублів сріблом, річного прибутку вірного 2 202 рублів і 95 коп. сріблом [6, арк. 18 зв.]. 1820 р. Барський монастир у с. Семенки мав 108 підданих та хутір на Маліївських ґрунтах з 10 підданими [7, s. 15]. 1822 р. річний прибуток монастиря становив 2 405 руб. 95 коп. [2, с. 504]. Також ченці встановили для с. Семенки панщину два дні на тиждень з парового господарства, з поєдинкового, з халупника. Різниця в повинностях інвентарних груп селянських господарств визначалася лише величиною данин, яка була незначною (2 курки, 12 яєць на рік для парового і 1 курка, 6 яєць на рік для поєдника й халупника) [8, с. 62]. Діяльність цього василіанського монастиря тривала до 1837 р., коли він був скасований за наказом імператора Миколи І [9, арк. 42 – 43]. Після ліквідації монастиря, його ченцям довелося шукати собі нове місце проживання. Так, ієромонахи Козакевич, Вишатський та Капустинський були переміщені в Любарський монастир, Варфоломій Данилевич, Гедеон Дорошевич – у Загоровський, а Созонт Пурієвич, Арсеній Лисевич та Анаклет Данилевич – у Бітенський (Білорусь) [9, арк. 37 зв. – 38]. До останнього 28 липня 1839 р. прибув і настоятель скасованого Барського монастиря Януарій Стульгінський [9, арк. 77 – 77 зв.].

У першій половині XVIII ст. при Лядавській печері був василіанський монастир із власною церквою. 1734 р. настоятелем усієї чернечої обителі був о. Іоасаф. В 1745 р. Лядавський василіанський монастир через відсутність фундушу та неспроможність себе утримувати довелося закрити, а його майно приєднати до Шаргородського монастиря [1, с. 318]. Натомість уніатська парафія продовжувала діяти й надалі до середини 90-х рр. XVIII ст., коли зрештою стала православною.

1718 р. власник Шаргорода Олександр Конецпольський відновив у с. Калинівка, що знаходилося поблизу міста, зруйнований за часів «руїни» православний монастир. Він надав йому землю та запросив сюди василіан [1, с. 412]. Близько 1748 р. Станіслав Любомирський, підстолій коронний, дідич Шаргорода, переніс монастир із села до самого міста, віддавши його ченцям церкву в ім'я святого Іоана Хрестителя та будинок поблизу неї. Однак він зобов'язав василіан провадити катехизм, виголошувати казання, «навчати простих людей Артикулам віри» [10, арк. 5]. Крім того, ченцям були залишені їх володіння в с. Калинівка. Пізніше С. Любомирський дозволив василіанам побудувати нове помешкання, яке краще відповідало діяльності монастиря, а також придбати сусідній будинок, який належав якомусь шорнику. Натомість власник міста вимагав від ченців утримувати школу для навчання молоді, а також шпиталь [11, s. 452].

Монастирський комплекс у м. Шаргород мав блоковану композицію, яку створювали мурована церква, школа, кам'яний будинок, де жили ченці, а також шпиталь, що мав у своїй власності ще дві будівлі. Серед споруд були й кам'яна кухня, конюшня, кам'яниця з еркером та прибудована до неї хата також з еркером, в сінях якої був мурований підвал. Усе це було огороджено кам'яним муром. Південну частину монастирської території займав цвинтар, обнесений старим парканом [1, с. 423].

Новий власник Шаргорода, Йозеф Сосновський, виділив Чину нове місце для зведення будівель монастиря та школи – руїни старого замку й водночас асигнував необхідну суму для цієї справи. Проте оскільки незабаром він помер, 1788 р. уже його вдова, Фекла Сосновська, уклала нову угоду з настоятелем монастиря та ректором школи Іорданом Міцкевичем щодо майнового забезпечення обителі [1, с. 412 – 414]. Також Шаргородський монастир мав пожертви від інших осіб. Так, Андрій Мартиновський, летичівський ловчий відписав василіа-

нам 1754 р. три тисячі злотих, які приносили річний дохід у 210 злотих. Францішек Слезінський, комісар поберезьких володінь Станіслава Любомирського у тому ж році відписав 5 тисяч злотих, з яких п'ять відсотків отримували шаргородські отці. Певні суми обителі надали 1757 р. Андрій Ласковський, парафіяльний священик Озажинецький та Томашовський, а 1760 р. – Андрій Годземба Сардинський, летичівський підстолій. Крім того, монастир отримував дохід від с. Калинівка – 700 злотих на рік, а під час відпустів до їх каси надходила сума в 2 тисячі злотих. Так тривало до 1795 р., коли василіанська обитель стала православною [11, s. 454].

Брак історичних джерел та давність часу існування Галайківського василіанського монастиря не дають можливості дослідити їхню історію, діяльність та архітектуру.

Другий (1793 р.) і третій (1795 р.) поділи Речі Посполитої призвели до того, що Подільське воєводство увійшло до складу Російської імперії. Почалося закриття василіанських монастирів та їхніх шкіл на Поділлі. Усе рухоме та нерухоме майно, що їм належало, перейшло у власність Російської Православної церкви. 6 вересня 1795 р. Катерина II наказала генерал-губернаторові Т. І. Тутолміну закрити василіанські монастирі, які не утримують публічних шкіл і богаділень, а тому «не приносять суспільству ніякої користі» [12, с. 17]. Цим монаршим рескриптом було ліквідовано на Правобережній Україні та в Білорусі 145 монастирів [13, с. 198]. Зазначимо, що 30 грудня 1797 р. імператор Павло I поновив цей наказ [14, арк. 1]. Проте активне листування стурбованих урядовців свідчить, що справи скасування обителей ЧСВВ просувалися повільно і не отримали свого завершення [15].

Упродовж усього XVIII ст. центральну роль в Уніатській церкві України відігравав зреформований 1617 р. митрополитом В. Рутським Василіанський Чин. На середину XVIII ст. на території Речі Посполитої існувало 148 василіанських монастирів, у тому числі в Україні – 122. На Поділлі було 17 монас-

тирів (*ченці-василіани з с. Калинівка у 1748 р. переїхали до м. Шаргород. Проте продовжували й надалі зберігати у власності всі будівлі та землю в селі; це дозволяє рахувати Калинівський та Шаргородський монастир як один*), серед яких такі великі, як Барський чи Шаргородський, ченці яких вели активну господарську діяльність. Отримані від пожертв гроші, ченці вкладали у придбання землі, давали кошти під відсотки купцям, займалися торгівлею, будували млини, розводили рибу й худобу, стаючи, таким чином, ще більш заможними. Наприклад відомо, що ченці Шаргородської обителі надали 1760 р. позику на суму п'ять тисяч польських злотих Францішеку Слешинському, місцевому мешканцю [16, арк. 1]. Економічна діяльність давала можливість василіанам займатися опікою немічних (адже багато монастирів утримували шпиталі, дитячі притулки для сиріт та аптеки), утримувати власні школи, де навчалося від 400 до 700 учнів щорічно. Так було упродовж всього XVIII ст. і припинилося після приєднання території Поділля до Російської імперії.

Джерела та література:

1. *Сецинский Е.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // Труды Подольского историко-статистического комитета. Вып. 5-й. / [под ред. Яворовского Н. И.]. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. управл., 1890/1891. – С. 207 – 444.

2. *Яворовский Н.* Историко-статистическое описание г. Бара и за штатного Барского Свято-Покоровского монастыря / Н. Яворовский // ПЕВ. – 1875. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 502 – 512.

3. *Лесик О. В*. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.

4. *Radwan M.* Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku / M. Radwan. – Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej, 2003. – 184, [2] s., mapa.

5. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург (РДІАСПб). – Ф. 797. − Оп. 6. − Спр. 22327. − 22 арк.

6. РДІАСПб. – Ф. 797. – Оп. 1. – Спр. 4000. – 31 арк.

7. Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione przez Eu...

Heleniusza. – T. II. – Kraków: nakładem autora, 1901. – 256 s.

8. *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – К.: [б.в.], 1994. – 178 с.

9. Державний архіву Хмельницької області (ДАХО). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 238. – 96 л.

10. Центральний державний історичний архів у м. Львів (ЦДІАУЛ). – Ф. 201. – Оп. 1 в. – Спр. 1906. – 45 л.

11. *Wołyniak.* Z przeszłości zakonu Bazyliańskiego na Litwie i Rusi / Wołyniak // Przewodnik Naukowij i Literacki. – 1904. – R. XXXII. – S. 449 – 463.

12. *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.

13. *Пероговский В.* Отрывок из истории присоединения на Волыни униатов к православию в царствование Екатерины II и Павла I / В. Пероговский // ВЕВ. – 1880. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 195 – 212.

14. Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. Стефаника. МВ – 1382/3. Лист до ігумена Сатанівського монастиря Іпатія Кухальського з повідомленням про ченця Львівського монастиря Тадея Домбровського, покараного за віровідступництво, з розпорядженням виконувати за спасіння його душі псалом, 1787 р., 1 л.

15. Більш докладно див.: РДІАСПб. − Ф. 744. «Высочайшие» указы и рескрипты, «всеподданнейшие» доклады по Министерству народного просвещения (Коллекция).

16. Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. Стефаника. – Прус. 147. Виписка з книги василіанських монастирів, що зберігається в архіві Почаївської лаври під № 56 про уділення Шаргородським монастирем коронному сотникові Фр. Слєшинському (Sleszyński) оренду 5000 зл., 1760 р., 1 л.

Ю. І. Блажевич

ЧУДОТВОРНІ ІКОНИ МОГИЛІВСЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XVII – XIX ст.)

Актуальність проблеми та стан її дослідження. Феномен чогось надзвичайного, феномен святості завжди притягував увагу людей. Чудодійні ікони, цілющі джерела, колодязі, нетлінні мощі святих угодників, частки хрестів та інших предметів завжди були й нині є в центрі помислів, надій і сподівань мільйонів віруючих різних релігійних конфесій. Вони захоплюються діяннями і духовними подвигами тих, хто пройшов через спокуси та муки і вийшов з Божою допомогою переможцем, щоб підтримувати та втішати немічних та страждальців, зміцнювати життєві і душевні сили, віру в краще майбуття.

Як відомо VII Вселенський Собор (787 р.) остаточно підвів риску під дискусіями щодо значення ікон, підкресливши, що християнський люд насамперед вшановує ікони «Господа і Бога і Спаса Нашого Ісуса Христа, непорочної Владичиці нашої Святої Богородиці, а також і чесних ангелів, і всіх святих, і преподобних мужів. Бо чим частіше через зображення на іконах вони бувають видимі, тим більше ті, що споглядають їх, спричиняються до спомину про самих первообразів і любові до них і до того, щоб вшановувати їх цілуванням та шанувальним поклонінням. Бо ж честь, що воздається образу, піднімається до первообразу, і вшановуючий ікону поклоняється іпостасі зображеного на ній» [1, с. 54]. Таким чином ікона, водночас із словом, співом, архітектурою церкви стала творити єдину літургійну цілісність, і в цьому ансамблі вона найповніше виражає осяяний внутрішнім божественним світлом і кольором стан святого зображення.

Дослідженням таких феноменів в свій час й тепер займалися і займаються вітчизняні та зарубіжні дослідники, вчені,

краєзнавці, журналісти, священнослужителі В. Антонович, М. Орловський, Є. Сіцінський, О. Прусевич, М. Яворовський, В. Гульдман, О. Павлович, П. Кондаков, І. Язикова, П. Михаліцин, Д. Степовик, В. Овсійчук, Д. Крвавич, А. Задорожнюк, О. Грабовський, І. Байдак, Д. Гостинна, О. Вознюк, О. Черешня, Н. Антонюк, О. Щегельська, Т. Слободянюк, В. Фурманчук, Д. Семенюк, автор цих рядків та ін.

Варто також додати, що ще у XVII ст. в літературі навіть з’явився особливий жанр – твори про ікони Богородиці і чудеса, з ними пов’язані. Це були перші дослідження богородичних ікон і осмислення іконографії. Водночас в тих сказаннях перепліталися реальні свідчення з напівфантастичними розповідями. У XIX ст. такі твори стали масовими і популярними серед народу. Численні «Сказання про життя Богородиці і чудеса, вчинені від її ікон» були улюбленими народними читаннями [2, с. 94].

Виклад основного матеріалу. Хмельниччина – це край більше трьох тисяч річок, трьох природних кліматичних зон, декілька десятків родовищ та джерел цілющої води, біля 300 родовищ корисних копалин, лісових масивів, подільських чорноземів тощо.

Водночас Подільський край здавна славиться своїм глибоким історичним і духовним корінням, знаходячись на перехресті різних релігій і культур. Ця земля багата, не тільки своєю природою, унікальними історико-архітектурними пам’ятками і корисними копалинами, але є багатонаціональним і поліконфесійиим регіоном. Нині на теренах області проживає майже 1,3 млн. осіб 93-х національностей і народностей. Станом на 1 січня 2015 року на Хмельниччині статусу юридичної особи набули 1917 релігійних організацій 45 конфесій, церков і течій, діють 5 єпархіальних православних управлінь, одна дієцезія римсько-католицької церкви, 4 обласних об’єднання протестантських церков, одне духовне управління «Родове вогнище рідної православної віри», 25 монастирів, 7 духовних навчальних

зак-ладів, 6 братств, 15 місій, 81 бібліотека (філія) духовної літератури, 441 недільна школа, виходить 14 періодичних духовних видань (газети, інформаційні бюлетні, вісники), діють 5 духовних православних просвітницьких центрів. Найбільш розповсюдженим на території регіону є православ'я, яке нараховує 1309 релігійних організацій, потім ідуть протестантські об'єднання – 337 організацій та римсько-католицька церква – 228 [3, с. 2 – 4, 34 – 62]. На території регіону є унікальні християнські культові споруди (храми, собори, костьоли, каплиці) XVII – XX ст., які збереглись від усяких лихоліть та розорень. Це, насамперед, дерев'яні православні церкви в Деражнянському, Віньковецькому, Ізяславському, Красилівському, Летичівському, Старокостянтинівському та інших районах, у місті Кам'янці-Подільському тощо.

Окремо необхідно виділити монастирські комплекси на території краю. Це, наприклад, Головчинецький жіночий монастир з прекрасним храмом і джерелом цілющої води, Городищенський чоловічий монастир на Шепетівщині, жіночий монастир в Славуті, Бернардинський монастир в Ізяславі, жіноча чернеча обитель в с. Завалійки Волочиського району з сімома цілющими джерелами, Коржівецький чоловічий монастир на Деражнянщині, Свято-Троїцький жіночий монастир в Сатанові, залишки Бакотського скельно-печерного монастиря на Кам'янеччині тощо [4, с. 31 – 38, 62, 103, 130]. Люди із зацікавленням, а деколи й із здивуванням, дізнаються, як це вже зазначалось, про те, що в нашому регіоні відроджені і діють 25 монастирів православного і католицького віросповідання, про зміст і форми їх діяльності, використання їх впливу на формування духовних і громадських цінностей, морально-етичних принципів і норм підростаючого покоління та дорослого населення, адже при монастирях збудовані або будуються культові споруди, які можуть відвідувати мешканці-віряни навколишніх населених пунктів.

В деяких монастирях і храмах краю зберігаються чудодійні ікони. Фактично для людей розповіді про ці рукотворні дива є справжнім відкриттям, яке вони сприймають з неприхованим недовір'ям. Однак після детальної інформації щодо їх чудотворних властивостей ця недовіра поступається бажанню глибше пізнати це явище, побачити на власні очі.

Якщо звернутись до історії, то Могилівський повіт після приєднання Правобережної України, зокрема й Поділля, до складу Російської імперії в кінці XVIII ст., входив до Брацлавсько-Подільської єпархії. Протягом 1795 – 1799 рр. декілька раз проходили процеси із визначення кордонів єпархії. Починаючи з 1795 р., до її складу входили Брацлавський, Базалійський, Бершадський, Вінницький, Вербовецький, Гайсинський, Грудецький, Зіньковецький, Кам'янецький, Кременецький, Летичівський, Літинський, Липовецький, Махнівський, Могилівський, Проскурівський, П'ятигорський, Сквирський, Старокостянтинівський, Тульчинський, Ушицький, Хмільницький, Ямпільський повіти. У 1797 р. до Київської губернії відійшли Махновський, П'ятигорський і Сквирський повіти, а Базалійський – до Волинської [4, с. 27]. Натомість були включені Балтський і Ольгопільський повіти колишньої Вознесенської губернії. Однак і після цього проблема кордонів Подільської єпархії не була вирішена, оскільки її територія не співпадала з межами губернії. Це створювало значні незручності у цивільному і духовному адмініструванні щодо трьох повітів Волинської губернії (Лубенського, Кременецького і Старокостянтинівського), мешканці яких з питань духовних справ повинні були звертатись до Брацлавського архієрея, а з цивільних справ – до Волинського губернатора. Тому 31 липня 1799 р. був виданий царський указ про відокремлення від Брацлавської єпархії цих трьох повітів і передачу їх під управління Житомирського єпископа. Синодальним указом від 11 серпня 1799 р. архіпастирю Іоаникію було запропоновано відповідно до царського указу визначити нові межі єпархії, яка дістала назву По-

дільської, а архієрей Іоаникій став називатись Подільським і Брацлавським. Однак остаточно територіальні межі єпархії були розв'язані у 1815 р. [5, с. 28]. Як бачимо, Могилівський повіт постійно залишався в складі Подільської єпархії.

В кінці XIX ст. у складі Могилівського повіту було 5 благочинних округів, у яких нараховувалось 107 церков. У багатьох храмах протягом десятиліть з'являлися різні християнські святині, серед яких чільне місце займали чудодійні ікони.

Так, наприклад, соборна парафія повітового міста Могильова славилася своїм кам'яним п'ятикупольним храмом в честь Святого Миколая Чудотворця, який був побудований в 1754 р. і знаходився в центральній частині міста. В соборі зберігалася храмова ікона св. Миколая, яка мала чудодійні властивості. Щорічно 9 травня на поклоніння їй збиралося багато православних віруючих з навколишніх сіл і присілків. Цікавою, на наш погляд, є історія Георгіївської парафії цього повітового міста, яка займала західну частину Могильова. Спочатку тут в 1757 – 1758 рр. була збудована невелика дерев'яна церква, яка називалася «монастирем», тому що була підпорядкована Афонській лаврі св. Афанасія, яка призначала сюди настоятелями храму ігуменів або архімандритів та двох-трьох монахів з Афонської гори. Однак після приєднання Правобережної України, зокрема й Поділля, в 1800 р. ця парафія згідно з Указом Св. Синоду перейшла в підпорядкування Подільському єпархіальному архієрею Іоаникію. В 1808 р. на місці цієї церкви було закладено кам'яний п'ятикупольний храм в честь святого великомученика Георгія Побідоносця, однак через будівельні прорахунки він був освячений лише в 1820 р. В Георгіївській церкві зберігалося декілька християнських святинь: частинка животворного Хреста Господнього, трохи крові св. Великомученика Георгія, мощі св. безсрібників Козьми і Даміана, преподобного Михаїла Синадського, частинки кісток із рук святих великомучеників Феодора Стратилата, Пантелеймона і мученика Міни, а також череп мученика Ісидора, які до початку 30-х років XIX

ст. зберігалися в спеціальному дерев'яному церковному ящику, а з 1832 р., згідно із дозволом преосвященного Кирила, ці святині були виставлені для поклоніння і почестей в особливих кіотах під склом. В Могильові також була ще третя парафія – Покровська, названа в честь Покрови Пресвятої Богородиці, ім'ям якої було названо кам'яний однокупольний храм, побудований в 1771 р. на кошти парафіян [6, с. 570 – 573].

В 1806 р. в с. Куковка Могилівського повіту на кошти графа Іраклія Моркова була побудована кам'яна однокупольна церква в честь святого великомученика Димитрія Солунського. Навколо даху церкви було встановлено 12 статуй Апостолів в ріст людини, а в 1853 році освячений новий двохярусний іконостас з декількома іконами відомого художника Тропініна, місцевого уродженця із селян, який отримав художню освіту в Петербурзькій академії, а також навчався за кордоном. В 1775 р. в с. Немія цього ж повіту була збудована дерев'яна трьохкупольна християнська церква в честь св. Параскеви. В храмі була чудодійна ікона Богоматері «Всех скорбящих Радосте», намальована в одному із монастирів Афона і доставлена в цю церкву. На поклоніння й пошанування цієї святині постійно приходили і приїжджали віряни з навколишніх населених пунктів. В с. Садківці в 1865 р. було закладено фундамент кам'яного однокупольного храму, будівництво якого за державні кошти завершено в 1876 р. і освячено в честь Різдва Пресвятої Богородиці. В церкві на почесному місці знаходилася чудодійна ікона Божої Матері, до якої постійно приходили молитись парафіяни і поломники, особливо на свято Св. Трійці. Така ж церква в честь Різдва Пресвятої Богородиці була збудована в 1874 р. Тут також зберігалася чудодійна ікона Божої Матері, до якої на свято Св. Трійці завжди збиралось багато богомольців [6, с. 576 – 580].

На державні кошти в 1868 р. був побудований кам'яний п'ятикупольський православний храм в с. Іорківці. Іконостас в ньому розмальовував петербурзький художник-академік Брус-

ніков. На згадку про врятування царської сім’ї в аварії поїзда в 1888 р. з Афону була привезена ікона Іверської Божої Матері, яка мала чудодійні властивості і на свято Св. Трійці тут збиралися віруючі з усього повіту [6, с. 582 – 583].

Над царськими воротами іконостасу православної церкви на честь святого Апостола Іоана Богослова в с. Біляни Шаргородські знаходилася чудодійна ікона Божої Матері, якій поклонялися і яку шанували парафіяни. В Різдво-Богородичній та Успінській парафіях містечка Озаринець люди поклонялись і просили заступництва перед чудодійними іконами Божої Матері Скоропослушниці та святого Онуфрія (церква Свято-Успінська), кам’яною статуєю Богородиці (цвинтарна дерев’яна церква-каплиця). Свято-Михайлівська церква в с. Сказинці здавна славилась серед парафіян своєю чудодійною іконою св. Марії Магдалени, а в церкві в честь св. Симеона Стовпника в с. Сугаки також була ікона Божої Матері із Предвічним Немовлям на руках, на якій віруючі, що зцілились, підвішували металеві підвіски зі своїми іменами. За народними переказами ця чудодійна ікона була знайдена в одному із цілющих колодязів [6, с. 584 – 592].

Чудодійна ікона преподобного Онуфрія привезена князем Любомирським з Костантинополя в церкву імені в церкву імені преподобного Онуфрія с. Калинівки, куди щорічно, 12 червня, з’їзджався православний люд з усього повіту. В церкві на честь Покрови Пресвятої Богородиці, освяченої в 1783 р. в с. Кацмазів знаходилося дві ікони Божої Матері, які шанувались як чудодійні: одна була намальована на оксамиті і прикрашена срібними зірками, на іншій було декілька підвісок, що свідчило про її цілющі властивості. В с. Серби у Свято-Дмитріївській церкві знаходилася відома своїми чудодійними властивостями ікона Христа Спасителя, а на околиці села – колодязь із цілющою водою. На третій день свята Святої Трійці тут щорічно проводився хресний хід [6, с. 598 – 600].

У великому населеному пункті Слобода-Шаргородська було дві парафії – Різдво-Богородична і Троїцька. В Свято-Троїцькій церкві містився прекрасний іконостас з іконами візантійського живопису і чудодійна ікона Богоматері з Ісусом-Немовлям, на якій було прикріплено декілька срібних і мідних підвісок [6, 605 – 606].

В с. Курашівці у Свято-Успінській церкві також була чудотворна ікона Божої Матері, до якої 15 серпня кожного року приходило і приїзжало багато богомільних людей. А в с. Лучинчик у церкві Собору Св. Архістратига Михаїла знаходилася чудодійна ікона святих Апостолів Петра і Павла, на честь яких щорічно 29 червня проводився хресний хід і влаштовувалось урочисте святкування. Село Лядова, відоме своїм скельно-печерним монастирем, а також чудодійною іконою Усікновення Глави Іоана Предтечі, на якій нараховувалось 52 металеві підвіски від вдячних богомольців. А в храмі в ім’я Преподобної Параскеви Сербської (с. Обухів), збудованому в 1755 р., також зберігалась ікона Пресвятої Богородиці, подібна іконі Володимирської Богоматері, з декількома підвісками, на одній з яких стоїть дата «1756», що свідчить про її давність і цілющу силу [6, с. 612 – 616].

Чудодійна ікона Божої Матері знаходилася в церкві св. Миколая в с. Буцни. 8 вересня кожного року сюди збираються мешканці навколишніх сіл, щоб набратися духовних сил. Приписна парафія присілка Барок входила до складу парафії с. Бирлінці-Польові. В присілку була збудована нова дерев’яна Успінська церква в 1880 р. Тут знаходилась чудодійна ікона Скорбної Божої Матері, яку найбільше пошановували в день Святої Трійці віряни навколишніх населених пунктів. Дерев’яний Свято-Троїцький храм в с. Кошаринці збудовано в 1895 році. На чільному місці була встановлена древня чудотворна ікона Божої Матері. Така ж ікона Пресвятої Богородиці знаходилася в Свято-Покровській церкві с. Кривохижинці, побудованій на місці старої дерев’яної церкви, що згоріла від удару

блискавки. За народними переказами, ікона чудом вціліла в цій пожежі. В день Святої Трійці сюди приходили сотні поломників з усієї округи. В 1887 р. в присілку Мартинівка, що був приписаний до села Кузьминці, збудували дерев'яну однокупольну церкву в ім'я святого Архістратига Михаїла на місці старої каплиці. З неї перенесли до новозбудованої церкви дві чудодійні ікони – святого Миколая і святого Антонія Великого. На першій з них було декілька підвісок. В Свято-Преображенській церкві с. Чемериси-Барські також знаходилася чудодійна ікона Божої Матері, шанована парафіянами навколишніх сіл. Така ж ікона була й в Свято-Миколаївській церкві с. Чемериси-Волоські [6, с. 625 – 636].

Висновки. Таким чином автором висвітлено значну частину тих історичних, документальних і архівних матеріалів щодо історії такого феноменального явища, як чудодійні ікони, що знаходились в храмах Могилівського повіту в кінці XVIII – XIX ст. Зрозуміло, що попереду ще будуть пошуки нової інформації щодо зазначеної теми.

Джерела та література:

1. *Карташев А. В.* Вселенские соборы / А. В. Карташев. – М.: Изд-во «Республика», 1994. – 358 с.

2. *Языкова И.* Богословские иконы / И. Языкова. – М.: Изд. «Содействие», 1995. – 212 с.

3. Поточний архів управління культури, національностей і релігій Хмельницької ОДА. – Папка № 2 «Звіти, інформації, статистичні та довідкові дані щодо релігійної мережі Хмельницької області». – 94 с.

4. Туристичні маршрути Хмельниччини. Туристичний путівник // Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2013. – 174 с.

5. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. – Монографія / Олуйко В. М., Слободянюк П. Я, Баюк М. І. – Хмельницький: ПП Мошак М. І., 2005. – 400 с.

6. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2009. – 994 с.

Р. В. Крохмалюк

ПОКЛОННІ ХРЕСТИ МОГИЛІВЩИНИ

Одна з головних святинь християнина – хрест. На Хресті відбувся наш порятунок, і таємнича глибина цієї події відома дному Господу. Перед новонаверненими християнами зазвичай виникає питання: чому саме хрест став символом віри? Адже хрест – це знаряддя ганебної страти у Римській імперії, а християнство – релігія світла, радісна.

Бог став Людиною, щоб людина стала богом. Бог був принижений, щоб ми вознеслися. Бог помер на ганебному хресті, аби ми позбавилися смерті і прославилися безсмертям. Хрест зі знаряддя потворного вбивства став знаряддям перемоги над смертю. Своєю хресною смертю, Своїм Хрестом Христос зневажив смерть, переміг пекло, дав нам вічне життя. Як після цього нам, доти безнадійно приреченим на смерть, не радіти і не мати Хреста знаменням перемоги над смертю?

Перші три століття християнства – період гонінь, що практично не припинялися. Це часи наклепів, утисків, принижень вірних. В таких умовах відкрито сповідати себе християнином було майже не можливо.

Тому перші християни частенько використовували для «ідентифікації» різні символи, наприклад, рибу (по-грец. Іхтіс – перші літери цього слова є абревіатурою фрази «Ісус Христос Син Божий Спаситель»), Доброго Пастиря, агнця. Носити ж хрест відкрито стало можливим лише після Міланського едикту (313 р.), коли християн перестали переслідувати. До речі, ця подія пов'язана з явленням імператорові Костянтину перед ви-

рішальною битвою хреста на небі з написом «Цим переможеш», після чого він повелів зробити декілька зображень хреста і нести їх перед військом. Бій закінчився перемогою [1, с. 23]. За переказами, один з цих хрестів нині зберігається в монастирі Ватопед на Святій Горі Афон за престолом соборного храму.

Також здавна склалася традиція встановлювати монументальні хрести поза храмом на землі. Вони виготовляються з каменю або дерева і мають висоту до декількох метрів. Такі хрести закликають до молитви і поклоніння Спасителю, тому і називаються уклінними. Ставляться вони з різних причин.

Однак ставлення до поклонних хрестів неоднозначне. Більшість не розуміє, навіщо вони встановлені. Деякі їх взагалі не сприймають, бо хрести біля доріг «нагадують кладовище» або щось зловісне. Все це знову ж вказує на слабкі знання православних традицій і відсутність віри в душах людей. Віру замінили ритуалом, міцно, закріпленому на забобонах. Тому всі знають, що на Великдень потрібно фарбувати яйця і святити їх, але нічого не знають про Святе причастя і для чого встановлюються поклонні хрести.

Звичай встановлювати поклонний хрест на наших землях бере початок з глибокої давнини. Наші православні предки, маючи міцну віру, знали про значення і важливість установки поклонних хрестів у цьому короткому житті і для порятунку у вічності душ своїх і ближніх. Тому поклонний хрест ставили на особливих пам'ятних місцях, на перехрестях доріг, неподалік від сіл, щоб, вирушаючи в дорогу або входячи в село, чоловік попросив милості і допомоги або возніс похвальну молитву Господу і небесним заступникам.

Такі хрести називалися придорожні, межові, встановлювалися біля доріг, щоб подорожні могли помолитися і попросити благословення Божого. У наш час стало традицією освячувати установкою поклінного хреста небезпечні ділянки автодоріг.

Такими хрестами відзначали в'їзд у місто або село, а також межі сільськогосподарських угідь [2, с. 3].

Іноді ставили хрест по обітниці, наприклад, при народженні спадкоємця або з нагоди важливої події в житті сім'ї.

Поклонний хрест часто встановляли всім селом, наприклад, з нагоди Небесного заступництва при епідеміях та інших бідах і напастях. Хрести ставили також на честь шанованих в даній місцевості святих, церковних свят, знаменних подій у житті країни, поблизу храмів та монастирів.

Православні поклонні хрести найчастіше зустрічаються дерев'яні, рідше – кам'яні чотирикінцеві або литі. Вони можуть бути прикрашеними різьбленням і орнаментами [3, с. 21]. Незмінним залишається їх православні зміст і орієнтація на схід. Біля підніжжя Хреста зазвичай укладали камені так, щоб вийшло невелике піднесення, яке символізує гору Голгофу, на якій був розп'ятий Ісус Христос. Учасники події брали від свого порогу жменю землі і клали її під основу Хреста.

Також існує традиція встановлювати поминальні хрести, які не завжди збігаються з місцем поховання християнина, а ставляться на місці його раптової загибелі, часто в наш час їх можна бачити уздовж доріг. Такий хрест, під яким насправді не має ніякої могили, називається кенотаф [4].

На жаль, з приходом більшовицької влади більша частина унікальних на наш час поклонних хрестів була знищена. Та з приходом незалежності традиція встановлення хрестів знову відновилась.

Рідкісний поклонний хрест зберігся у Свято-Усікновенському скельному чоловічому монастирі с. Лядова Могилів-Подільського району Вінницької області. Його цінність полягає в тому, що він зображений у формі якоря.

Ще у дохристиянські часи якір символізував надію на спасіння. У своєму Посланні Апостол Павло повчає, що християни мають можливість «взятися за міцну надію (Хрест), яка для душі є, як якір безпечний і міцний» (Євр. 6: 18 – 19). Цей, як

говорить Апостол, «якір», символічно прикриває хрест від наруги невірних, а вірним відкриває справжній його зміст, як порятунок від наслідків гріха, і є наша міцна надія [5].

Зображення такого хреста на наші землі прийшло ще з античних часів. Хрест-якір ми зустрічаємо на візантійських монетах. Також зустрічається у печерах вздовж Дністра. Пізніше хрест-якір карбувався на монетах, гербах і печатках князів. В тому числі, герб Галицького князівства прикрашав якір, а як відомо, в ті часи наш регіон входив до складу галицької держави.

Цікавим і рідкісним є поклонний хрест – Кам'яний хрест села Татариски-Морозівка Мурованокуриловецького району Вінницької області.

Скільки йому років, віків, століть, достеменно ніхто не знає. Встановлений за кілька кілометрів від села, на іншу окраїну, обабіч дороги, що веде на село Курашівці.

Існує чимало сільських легенд про освяченого кам'яного старожила.

Оповідають, що перехожий, якого перейняв блуд, торкнувшись Кам'яного хреста, назавжди позбувся химерної напасті, а ще перехрестившись і ставши на навколішки біля хреста, люди позбувалися переляків, заїкання і важких сновидінь [6, с. 20].

На Кам'яному хресті залишились глибокі виямки. Так над святинею знущалися більшовицькі стрільці, учиняючи тут стрільбища.

Шкода, що через снарядні знущання на хресті важко прочитати написи, коли і ким освячений Кам'яний хрест.

Минають століття, а Кам'яний хрест на околиці теперішньої Морозівки стоїть як святиня минулого і стоятиме вічно, щоб нагадувати селянам і перехожим, що всі люди під захистом хреста Божого.

Поклонний хрест – це духовний щит від усіх ворогів видимих і невидимих. Більшість українських міст і сіл, у тому

числі наш район, обгороджені з чотирьох сторін поклонними охоронними хрестами.

Всі поклонні хрести, маючи різні пам'ятні та знаменні значення, насамперед, служать віруючим місцем для молитви і поклоніння Господу і Богу нашому Ісусу Христу.

Джерела та література:

1. *Шефф Ф.* История християнской церкви: никейское и посленикейское християнство 311 – 590 гг. по Р. Х. / Ф. Шефф. – Санкт-Петербург.: Библия для всех, 2007. – 683 с.

2. *Лисниченко О.* Первые поклонные крести появились еще в апостольские времена / О. Лисниченко // ТВ Всесвіт. – 2015. – 12 березня. – С. 3.

3. *Лазаревич Е.* Поклонный крест / Е. Лазаревич // Церковный благоукраситель. – 2012. – Березень (№ 33). – С. 21 – 23.

4. *Неключим В*. Царский поклонный крест, как продолжение святотеческой традиции православной церкви [Електронний ресурс] / Режим доступу: 3 rm.info/8792-carskij-pokayanno-poklonnyj-krest-kak.html.

5. История развития формы креста [Електронний ресурс] / Режим доступу: azbyka.ru/dictionary/10/istoriya-razvitiya-formy-kresta

6. *Іжевська І., Пащенко М.* Родинне джерело / І. Іжевська, М. Пащенко. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – 170 с.

Ю. А. Зінько,
О. В. Зінько

ЗАХОДИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ МАСОВОЇ АТЕЇЗАЦІЇ ТА ЛІКВІДАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНІ В 1920 – 1930-х рр.

Зі встановленням більшовицької влади в Україні змінилося релігійне життя населення. Комуністична ідеологія нової влади передбачала курс на масову атеїзацію й ліквідацію релігії і церкви як свого класового ворога. У 1920 – 1930-х роках обмежу-

валась та поступового припинялась діяльність релігійних структур, релігійні організації позбавлялись права юридичної особи, відбувалось закриття культових приміщень, а майно церков оголошувалось народною власністю, здійснювалось переслідудування священнослужителів та віруючих.

Для регулювання відносин церкви і держави у червні 1921 року в складі Наркомату юстиції УСРР було створено структуру, яку називали ліквідаційним відділом. На місцях створювалися губернські та повітові ліквідаційні комісії, які у жовтні 1922 р. були передані у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ УСРР.

До складу відділів у справах культів губернських і повітових виконкомів включались працівники ДПУ. Отримуючи вказівки від партійних та радянських органів, вони наполегливо збирали інформацію про настрої віруючих та священнослужителів й фабрикували на них карні справи, втручались у внутрішньоконфесійне життя з метою дискредитації релігійних громад. Органи ДПУ для боротьби з віруючими використовували методи примусу, тиску, шантажу, а також підкупу за рахунок коштів, які виділялися владою на антирелігійну роботу. Начальник Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ Ямніцький, доповідаючи про роботу серед релігійних громад, звертався до окружного партійного комітету КП(б)У з проханням виділити додатково 3 тисячі карбованців на антирелігійну роботу для оплати послуг «повідомителів» [1, арк. 27, 28].

Відносини держави з релігійними громадами загострились наприкінці 1920-х років. Розпочалося організоване переслідування священнослужителів та віруючих. Партійно-державне керівництво ще активніше приступило до насильницької «атеїзації» населення. Здійснювався перехід від так званого «безвірницького» до антирелігійного виховання. Боротьба з релігією стала органічною частиною політичного курсу партії більшовиків.

На початку 1929 року центральний комітет партії більшовиків надіслав листа «Про заходи з посилення антирелігійної роботи», в якому визначались завдання для партійних, державних, господарських та громадських організацій у боротьбі з церквою та релігією. Цим документом ЦК партії зараховував духовенство і віруючих до противників соціалізму.

Проводити антирелігійну роботу серед населення була покликана Спілка войовничих безвірників. До антирелігійної роботи залучались працівники освітніх установ, преса, радянсько-партійний пропагандистський апарат та комсомольські організації, які у Вінницькій області в 1933 р. у своєму складі мали 32748 комуністів та 107400 комсомольців [2, арк. 1]. У своєму зверненні «До всіх райпарткомів» завідувач агітаційно-масовим відділом Вінницького обкому КП (б)У Розенбліт наказував використати для антирелігійної роботи «райнаради, партуповноважених, що працюють на селах, наради секретарів партійних та комсомольських осередків, вчительські конференції, як це пророблено в Кам’янецькому та Могилівському районах» [3, арк. 1].

Свої ідеологічні засади безвірники викладали на сторінках газети «Безбожник», що виходила й українською мовою, а також журналів «Войовничий безвірник», «Антирелигиозник», «Юные безбожники» й інших антирелігійних пропагандистських видань. Членам товариства влада намагалась прищепити атеїстичні переконання та назавжди відвернути від віри та церкви.

У першій половині 1930-х рр. Спілка войовничих безвірників Вінниччини планувала залучити в члени «безвірницьких» організацій до 400 тисяч робітників, колгоспників, молоді та дітей шкільного віку [4, арк. 3]. Однак безвірницькі організації не були широко підтримані населенням. На середину 1930-х рр. Спілка войовничих безвірників Вінниччини об’єднувала лише 8720 членів [5, арк. 9].

Для забезпечення формування людини нового типу без релігійних переконань більшовицькі агітатори серед населення краю читали лекції та проводили бесіди, організовували «гуртки з навчання марксизму-ленінізму», конференції Спілки войовничих безвірників на антирелігійну тему, поширювали антирелігійну літературу, облаштовували антирелігійні кутки в колбудах, тракторних станах, розгортали пересувні агітвиставки у місцях праці робітників та селян.

Одночасно поширювалась кампанія із закриття та вилучення молитовних будівель у релігійних громад. Протягом 1936 р. у Вінницькій області було закрито 365 приміщень культового призначення [6, арк. 14, 60]. Виконувач обов'язки референта культів у Могилів-Подільському районі Крушельницький доповідав секретарю Вінницького обкому КП(б)У, що у 1935 – 1936 рр. в районі залишались діючими дві церкви, один собор і 10 синагог у м. Могилеві-Подільському та функціонувало єпархіальне управління. «Довелось не мало попрацювати, щоб розкласти та вибити з-під ніг грунт, що утримував всю цю зграю», – вихвалявся чиновник. «Я протягом 5 – 6 місяців оформив до закриття всі, які раніше функціонували церкви та 6 синагог у м. Могилеві-Подільському, що вже затверджено президією ЦВК УСРР. …Єпархіальне управління, що утворило собі гніздо у нашому прикордонному місті, переїхало до м. Тульчин. На даний момент у районі залишилась одна церква в с. Сугаках та 4 синагоги у Могилеві» [6, арк. 2].

Населення краю намагалось відстояти свої релігійні переконання в умовах «войовничого безвір'я». Віруючі, мотивуючи тим, що «зараз свобода релігії», писали листи, скарги до органів влади з вимогою відкрити церкву, вільного здійснення релігійних обрядів, відзначення релігійних свят. Зрозуміти й задовольнити потреби населення намагались рядові члени Могилів-Подільської міської ради. Так, у 1936 р. член міської ради Гораль висловив протест секретарю міської ради Морозу з приводу закриття у місті синагоги. А власник м'ясної крамниці

Доляр звертався до представників міської влади з проханням не закривати синагогу поблизу його дому, адже іншу не зможе відвідувати похилого віку батько [6, арк. 3].

Найбільше за свої релігійні переконання віруючі краю зазнали переслідування у другій половині 1930-х рр. Без судових розслідувань, вони потрапляли до в'язниці та відправлялись у табори. Слідчі та судові органи безпідставно звинувачували їх у «шпигунстві», «шкідництві», «контрреволюційній діяльності». Про народний протест проти насильницької атеїзації свідчив запис «віруючий», який у графі про релігійність ставили мешканці краю під час перепису населення [6, арк. 62].

Отже, у 1920 – 1930-х рр. більшовицька влада проводила політику нищення релігії та примусової атеїзації населення. За рішенням партійних та державних органів ліквідовувались керівні структури конфесій, закривались молитовні будинки, переслідувалися священослужителі, застосовувались утиски до віруючих.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області. – Ф. П. 31. – Оп. 1. – Спр. 379.
2. Там само. – Ф. П.136. – Оп. 6. – Спр. 199.
3. Там само.– Спр. 119.
4. Там само. – Спр. 454.
5. Там само. – Спр. 852.
6. Там само. – Спр. 852.

А. К. Лисий

ОСТАННІ МОГІКАНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО КОСТЬОЛУ

Після потрясінь Першої світової та громадянської воєн на Поділлі діяло 80 костьолів, але службу правили лише 40 ксьондзів [1, арк. 143]. Це, напевно, були наслідки польсько-радянської війни 1920 р. Побоюючись за своє життя, багато заможних поляків, а також священнослужителів римо-католицького обряду виїхали до Польщі.

Проте і така кількість ксьондзів непокоїла органи радянської влади. Губернський відділ народної освіти бідкався, що католицькому впливу протидіє всього вісім радянських працівників і незначна кількість партійців-поляків на місцях. І робився висновок про переваги в ідеологічній роботі католицького духовенства [1, арк. 144].

До складу Чернівецької римо-католицької парафії входили містечко з передмістями та села: Березівка, Борівка, Букатинка, Володіївка, Лужок, Людвиківка, Мервинці, Моївка, Пеленівка, Саїнка, Серби, Сокіл, Скалопіль, Шендерівка [2, s. 34].

Законодавчі акти радянської влади практично виключали духовенство та церковні організації з громадсько-політичного життя. Правове становище духовних осіб засвідчує циркуляр наркома юстиції України С. Буздаліна від 30.09.1921 р.: «монахи, попи, диякони, ксьондзи, пастори, рабини, мулли та інші представники духовенства є суспільними паразитами» [3, арк. 107]. На початку 20-х років «суспільних паразитів» у костьолі було п’ять: ксьондз, органіст, різничий, паламар та сторож [4, с. 24].

На Поділлі під час громадянської війни влада змінювалася десятки разів. І якщо представники тієї чи іншої влади були

лояльні або нейтральні до Церкви, то кожен наступ більшовиків супроводжувався дикими розправами з інтелігенцією та духівництвом. Гинули серед інших і служителі Римо-Католицької Церкви. В сусідніх з Чернівецькою парафіях були замордовані: Болеслав Лісицький, Шимон Бабарський, Теофіл Шептицький, Сіріл Буяльський, Зігмунт Крижановський, Калікст Бутунч, Казімір Мазур, Михайло Дзендзик [5, s. 20 – 35].

Для подальшого фізичного знищення духівництва, яке залишилося живим після громадянської війни, приводом стало вилучення церковних цінностей ніби для боротьби з голодом 1921 р. Саме це мав на увазі вождь світового пролетаріату, коли 19 березня 1922 р. зауважував, що «чим більшу кількість представників реакційного духовенства… вдасться розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб ні про який опір не сміли й гадати» [6, с. 79].

В таких «комфортних» умовах ніс свій хрест настоятель Чернівецького Свято-Миколаївського костьолу Касприжаковський Станіслав Станіславович.

Він народився у 1883 р. в селі Шумбари Кременецького повіту Волинської губернії. В селянській родині крім нього було ще п’ять братів. У 1909 р. після закінчення семінарії в Житомирі його було висвячено на ксьондза єпископом Недзялковським [5, s. 19]. До 1910 р. був вікарним у Луцьку, потім до 1915 р. настоятелем в Ямполі. В цьому ж році керівництво Луцько-Житомирської дієцезії перевело його до Чернівців [7, арк. 140]. Тут він змінив багатолітнього настоятеля храму Валерія Шиманського, який пізніше, у 1927 р., помер і був похований на місцевому католицькому цвинтарі [8, арк. 25].

Місцеві органи радянської влади і ДПУ (таємна поліція) пильно стежили за кожним кроком клірика. У виконкомі Могилівської округи на нього було заведено картку за № 1/44, куди заносились відомості про діяльність пароха [9, арк. 35].

Ще в лютому 1925 р. Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У отримав з Москви циркуляр наступного змісту:

«Звертаємо Вашу увагу на необхідність використати в антиклерикальній агітації й ряд нових фактів, що дискредитують католицьке духовенство. В першу чергу необхідно висвітлювати шпигунську діяльність католицького кліру, його роль як агентів польського уряду та польського генштабу. Звертаємо Вашу увагу на необхідність вести антиклерикальну агітацію постійно і систематично, і з цією метою старанно збирати всі факти, які дискредитують ксьондзів. Про відомі факти коннтрреволюційності ксьондзів слід повідомляти в місцеві органи ДПУ» [10, арк. 49]. І, безумовно, повідомляли.

22 січня 1930 р. стало нещасливим днем в житті Станіслава Станіславовича Касприжаковського. В його оселю увірвався уповноважений Могилів-Подільського особового відділу ДПУ Крутіков і в присутності голови сільради Теслера, міліціонера Сікорського і місцевого активіста Стадника провів обшук. Було вилучено листуавння на російській і польській мовах. А їх власника було заарештовано й ув'язнено в місцевій тюрмі ДПУ [11, арк. 4].

1 лютого відбувся перший допит. Їх було ще багато і в Могилеві-Подільському, і в Києві, куди перевезли священнослужителя. Ксьондз звинувачувався в тому, що «систематично займався агітацією проти радянської влади й сприяв переправі молоді через кордон в Польщу» [11, арк. 5]. Лукаві свідчення проти арештованого дали Алгаш Т. Ф., Лящинський Б. П., Мисляківська Г. А.

З'ясувалося, що Касприжаковський С. С. «у 1916 р. організував польську школу в Чернівцях. Перший час вона існувала на кошти батьківського комітету. Першою вчителькою була Яничилевич Ванда. Поступово шкільна мережа збільшилась і на момент створення «польських мацежей» (macierzi polski) діяло вже дев'ять навчальних закладів в Чернівецькій парафії. Після Лютневої революції були створені «польські мацежі», керівництво якими знаходилося у Вінниці. Ініціатором їх створення виступила поміщиця з-під Ямполя Залевська. Учні носи-

ли на кашкетах орли і співали польських патріотичних пісень. Фінансування йшло з Вінниці. Після відходу польської армії у 1920 р. ці школи припинили своє існування. Майже всі вчительки виїхали» [11, арк. 17].

21 лютого 1930 р. Касприжаковський вже допитувався в Києві «майстрами» більш високої кваліфікації. З ним «працював» уповноважений Яссон. Київський слідчий весь час намагався «пришити» арештованому спільну діяльність з агентами польського генштабу по переправі віруючої молоді за кордон. І нібито ксьонд видавав їм якісь посвідчення про благонадійність.

В звинувачувальному документі чекісти змушені були визнати, що «незважаючи на цілий ряд даних про антирадянську діяльність, висунутих проти Касприжаковського, він себе винним не визнав». І постановили:

«Теперішню справу по звинуваченню Касприжаковського Станіслава Станіславовича по статті 54-10 КК УРСР, – направити в судову Трійку при колегії ДПУ УРСР з клопотанням про ув’язнення Касприжаковського в один з концтаборів СРСР терміном на 10 років. Довідка: Речові докази по справі відсутні» [11, арк. 55].

Судова Трійка при колегії ДПУ УРСР 10 травня 1930 р. справу заслухала і постановила:

«Касприжаковського Станіслава Станіславовча – ув’язнити в концтабір, терміном на сім років, враховуючи час з 22 січня 1930 р. Справу здати до архіву [11, арк. 56].

Ув’язнення ксьондз відбував за полярним колом в Соловецькому таборі особливого призначення. В січні 1937 р. його на волю не випустили, а розстріляли 8 жовтня цього ж року за постановою комісії НКВС СРСР [11, арк. 60 зв.]. 8 травня 1987 вінницький прокурор, старший радник юстиції Татарин В. І. реабілітував через 60 років невинну людину.

Укладачі «Albumu kaplanow dyecezjj Lucko-Zytomierskiej i Kamieniecksej» писали, що клірик «загинув десь в СРСР» [5,

арк. 36]. Сьогодні ми можемо сказати де і за яких обставини зустрів свою смерть чернівецький ксьондз.

Другою жертвою радянського режиму став наступний ксьондз Чернівецької парафії Зданевич Яків Михайлович, якого було заарештовано 22 серпня 1935 р. [12, арк. 1 – 138]. З протоколу допиту стає відомо, що він народився 30 січня 1870 р. в с. Синарна Іллінецького району Вінницької області. Закінчив богословські студії в Житомирській семінарії й висвячений 1894 року.

Вів цю справу уповноважений особливого відділу з промовистим прізвищем Грозний. У справі знаходиться характеристика на арештанта. Автори її, голова і секретар Чернівецької сільради, найчорнішими фарбами малюють особу пароха. Слідчий доклав до справи і свідчення односельців Гужинськго В. І., Тернопольського Я. Я., Соколовського Т. А. Здановського Ф. Я., Іжаковського П. А., Соколовської Т. А., Пяста П. В.

За допомогою цих облудних показань було сфабриковано звинувачення в тому, що Зданевич «використовував костьольний амвон для розповсюдження провокаційних чуток про невідворотність війни і загибель радвлади, займався антиколгоспною агітацією. З метою створення контрреволюційних кадрів проводив роботу по залученню православних священиків до унії (?!)… З висунутим обвинуваченням Зданевич не погодився» [12, арк. 89 – 90].

Справу було передано на розгляд спецколегії Вінницького обласного суду 11 грудня 1935 р. Вона винесла вирок: «Зданевича Я. М. позбавити волі в далеких таборах Радянського Союзу терміном на п'ять років з наступним обмеженням в правах на три роки» [12, арк. 95 – 96]. Слід зауважити, що в цьому процесі був формально задіяний і захисник, якийсь Бідер.

Про подальшу долю ксьондза нічого не відомо, але не виключено, що він опинився на Соловках, де і був розстріляний на честь 20-і річниці жовтневого перевороту. 17 листо-

пада 1989 р. старший радник юстиції Вінницької обласної прокуратури Дмитерко А. А. «припинив кримінальну справу за відсутністю складу злочину» [12, арк. 122].

У вересні 1937 р. Чернівецьким райвідділом НКВС було розпочато попереднє слідство по міфічному «осередку контрреволюційної націоналістичної організації, стореної ксьондзами Касприжаковським С. С. і Зданевичем Я. М.» [13, т. 1, арк. 3]. Було заарештовано 17 мешканців Чернівців та околиць польського походження. Характерно, що в їх складі опинилися всі ті, хто давав у свій час брехливі свідчення проти священослужителів. Всі вони були розстріляні за рішенням наркома внутрішніх справ СРСР Єжова і прокурора СРСР Вишинського від 26 листопада 1937 р. [13, т. 2, арк. 210]. Дійсно, прийшла і їх черга збирати каміння.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької обдасті (далі: ДАВіО). – Ф. Р – 254. – Оп. 1. – Спр. 199.

2. Parafie, filie, kaplice I klasztory w Cesarstwie Rosyjskim w polowie XIX wieku. – T. I. – Lublin, 2000. – 180 s.

3. ДАВіО. – Ф. Р – 5035. – Оп. 1. – Спр. 9.

4. Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri. Dioecesis camencensis. Pro anno domini 1924. – 78 s.

5. Album kaplanow dyecezyi Lucko-Zytomierkie I Kamienieckiej. – Lublin, 1995. – 50 s.

6. *Ленин В. И.* Письмо В. М. Молотову для членов политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. / В. И. Ленин // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4.

7. Державний архів Житомирської області. – Ф. 178. – Оп. 2. – Спр. 387. – Т. 2.

8. Архів УСБУ у Вінницькій області. Справа 26976 п. ф.

9. ДАВіО. – Ф. Р – 687. – Оп. 4. – Спр. 33.

10. Там само. – Ф. П – 31. – Оп. 1. – Спр. 118.

11. Там само. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 2906.

12. Архів УСБУ у Вінницькій області. Справа 26976 п. ф.

13. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 7970. – У 3-х т.

Б. М. Пентюк

ГОЛИНЧИНСЬКЕ ДИВО

Окремою сторінкою в літописі Шаргородського Свято-Миколаївського монастиря можна вважати історію Голинчинського дива. Відомо, що в першій третині XX століття територію Правобережної України (насамперед, Поділля) охопив масовий релігійний рух, пов’язаний з «чудесами» (самооновленнням і кровоточінням ікон, зціленням та іншими явищами). На думку дослідників національно-культурного та духовного життя українського селянства «це явище за своїми масштабами та інтелектуально-емоційним наповненням є унікальним не тільки в українській, а й у світовій історії, тому воно потребує спеціального дослідження» [1, с. 53].

Найяскравішим та найрезонанснішим прикладом такого руху, у якому надзвичайно тісно переплелися політичні, економічні, природні, соціально-психологічні й інші фактори, було так зване «Голинчинецьке диво».

Збереглася кримінальна справа, яку було заведено Подільським ДПУ для з'ясування обставин цієї події й арешту активних учасників [2].

Нагадаємо, що витоки тих подій сягають 15 серпня (за ст. стилем) 1923 р., на Успіння Богородиці. Того дня пастух с. Голинчинець Джуринського району Могилівської округи Мисик Яків з дівчинкою Маслоїд Харитиною пас вівці в Іосафатовій долині. До них підійшла загадкова жінка й попросила напитися води. Вівчар показав жінці на криницю, яка була неподалік. Жінка, ставши на коліна, напилася води, яка була на одному рівні з землею.

Збираючись йти, невідома зауважила, що бажано було б колодязь почистити й поставити біля нього хреста, щоб джерело було видно здалеку.

Наступного дня Мисика зупинив секретар церковної ради Голинчинецької парафії Сірук Григорій й спитав Якова, хто до нього приходив на полі. Той відповів, що приходила якась загадкова жінка й попросила напитися води і порадила почистити криницю та поставити хреста біля неї. Пастух попросив у Сірука дерева на хрест, але той відповів, що невідома була святою, а хреста він зробить сам.

Сірук повідомив голові церковної ради Садовнику Василю та її члену Боднарю Тимофію, що до Мисика підходила свята жінка й веліла поставити хреста біля криниці в Іосафатовій долині. Ці двоє негайно пішли до Мисика й, перевіриши новину, запропонували пастуху викопати яму для хреста на тому місці, де йому явилася невідома жінка.

Церковна рада вирішила негайно поставити хрест, що й було доручено Боднарю Тимофію, Садовнику Василю і Фурманюку Євгенію його виготовити.

29 серпня 1923 р. церковна рада вирішила встановити хреста, і про це було повідомлено церковним громадам та священикам вколишніх сіл, які мали прибути з хресними ходами для участі в урочистостях.

У присутності великої кількості народу священики Любинський, Зелінський, Жилінський, Петринський відслужили молебень з приводу чуда, освятили криницю й хреста. Після урочистостей було влаштовано обід, на який було запрошено й Мисика, який сидів поряд зі священнослужителями. Священики пояснювали всім, що відбулося велике чудо явлення Божої Матері, тому Голинчинське поле є святим місцем, на якому народ має ставити хрести і молитися.

Звістка про диво ширилася. На Голинчинське поле стали прибувати хресні ходи в супроводі великої кількості народу. Услід за селянами села Голинчинці встановлювали хрести і селяни сусід-

ніх сіл: Ксьондзівки, Плебанівки, Зведенівки, Попелівки, Михайлівки, Юліямпіля та інших. Усі хресні ходи, які прибували на Голинчинецьке поле, зустрічали священики Петринський, Любинський, Жолткевич, а також місцева церковна рада.

Поступово все Голинчинецьке поле стало вкриватися десятками й сотнями хрестів. Люди, які приходили, стали приносити із собою зерно, хліб, рушники, свічки й мануфактуру в подарунок церковній раді. Було споруджено спеціальний вівтар, куди складали все, що приносили.

Церковна рада й священники вирішили, що подарунки будуть видаватися людям із посвідченнями від комнезамів та сільрад про бідність.

У доповідній записці Могилівського окрвиконкому Подільському губвиконкому від 24 листопада 1923 року зазначено, що «хрести робляться з дуба висотою до 14 аршин і везуться в Асафову долину підводах в супроводі процесій, головним чином із жінок, часто з немовлятками, старих та юнаків допризивного віку. Йдуть зі співами псалмів, з розпущеними косами, при обозах, навантажених хлібом, рушниками і різним домашнім скарбом. У кількості встановлених хрестів села Джуринського району конкурують одне з другим.

Скупчення люду в Асафовій долині доходить до декількох тисяч. Горять безперестанно свічки, співаються псалми, всі хрести обвішуються рушниками. Тут же провадиться жвава торгівля свічками, образами, амулетами й іншими приналежностями культу. Товпиться люд день і ніч. Не обходиться і без чудесних зцілень...» [3, арк. 8 – 8 зв.].

Активісти церковної ради вирішили звернутися до Харкова, у Раднарком з проханням надати їм право на хрестоносіння й побудову монастиря на голинчинецькому полі. 10 листопада 1923 р. Садовник Василь і Сірук Григорій поїхали до Харкова, де зустрілися з митрополитом синодальної церкви Піменом. Він передав ходакам листа до місцевого єпископа Лоллія, щоб той на місці розібрався в ситуації [3, арк. 10].

Наприкінці грудня 1923 р. на полі в Іосафатовій долині вже стояло 13 – 15 тисяч хрестів.

Проте не дрімали й каральні органи. Начальник Подільського управління ДПУ Леплевський доповідав, що «всі активні учасники Голинчинецького чуда були виявлені й заарештовані... Слідство в цій справи по нашій лінії ми завершуємо і справу через губпрокурора передаємо до губсуду для гласного слухання, тому що справа має громадсько-політичний інтерес» [4, арк. 9].

Свою лепту в боротьбу із дивом вніс і Могилівський окрвиконком, який надіслав Джулинському райвиконкому наступну вказівку: «Таємно. Аби не повторювалось таких явищ на «Сафатовій долині», як колись в Палестині над розвалинами храма Соломона, куди релігійні фанатики стікались плакати і молитись, райвиконкому необхідно потурбуватись тим, аби на зазначеній долині були зібрані всі до одного пеньки і крім того надалі не допустити постановки ні одного хреста. В цім напрямку порозумітись з Голинчинецьким комнезамом та при його допомозі улаштувати ночні засади і в той мент, коли буде поставлено хоч один хрест, необхідно негайно його зняти і скористувати на паливо або інші потреби» [5, арк. 14].

21 червня 1925 року у Вінниці розпочався суд, інспірований більшовицькою владою, проти головних свідків Голинчинецького дива. Як писала в ті дні більшовицька преса, «на лаві підсудних сиділо 27 громадян – члени церковної ради с. Голинчинець, селяни-куркулі і кілька священиків» [6, 23 червня]. Головний свідок – Яків Мисик помер у тюрмі за нез'ясованих обставин. Були чутки, що його кинули до підвалу, де його з'їли щурі.

Газета повідомляла з залу суду, що «вештався біля хрестів невідомий чернець Симеон. Він хвилював маси безглуздими чутками й сам поставив 7 хрестів. Причім на одному з них був зроблений півень, а на самому хресті написано: «Се гряду, амінь. У 24 році слава, а в 37-му всім вічна пам'ять». Коли у ченця питали, що ж

це має значити, Симеон хитро підморгував і казав: «Це політика» [6, 25 червня].

1 липня 1925 року «найгуманніший у світі» суд виніс вирок: Петринський Т. Я. (піп) – 4 роки із суворою ізоляцією;

Жолткевич Костянтин (піп) – 3,5 роки із суворою ізоляцією і забороною проживати на території Правобережжя протягом 3 років;

Іллінський Володимир, Черняхівський Іван, Шуляк Віталій, Заваровський Віктор, Любинський Олександр, Іванько Йосип (всі попи) – 3 роки бупру (*бупр – будинок примусових робіт (в'язниця) Б. П.*) із суворою ізоляцією;

Садовник Василь, Сірук Григорій, Бабій Авксентій, Боднар Трифон (церковники) – 3 роки бупру із суворою ізоляцією;

Васильківський Петро (піп), Кашевський Август (заможник), Садовник Роман, Боднар Тимофій, Сумнєвич Василь – 1 рік бупру без суворої ізоляції і вислати на 3 роки за межі Правобережжя як соціально небезпечних

Фарманюк Євген – 6 місяців бупру;

Захарук Филимон, Бацалай Григорій, Собцев Федір, Іванюк Дмитро, бабій Єпистимія, Мороз-Гуменюк Іван, Шленськовий Іван – 6 місяців примусових робіт [6, 3 липня].

Слідством у цій справі керували начальник Подільського ДПУ Лазар (Ізраїль) Леплевський і його підлеглий, нач. КРО (контрреволюционный отдел) Станіслав Балицький. З часом вони почергово стали керівниками ДПУ УРСР. Але в 1938 р. «товарищи по партии», теж почергово, поставили їх до муру. Настала й їхня черга збирати каміння [7, с. 131].

Відтоді минуло багато років, але пам'ять про ці події і досі живе в серцях нащадків.

У 2002 р. священики Шаргородського благочиння і монастиря почали відроджувати традиції Іосафатової долини. Були встановлені перші хрести і відбувся молебен з малою кількістю православних (близько 25 осіб).

У 2003 р. – близько 400 віруючих. На другий день після хресного ходу священики благочиння домовилися прибрати територію Іосафатової долини. Була сильна злива, благочинний хотів перенести час прибирання, але із долини повідомили, що дощу немає. Усю дорогу лив сильний дощ, а в самій долині «ні краплі». По Волі Божій прибрали територію, упорядкували розташування хрестів, вражені і задоволені люди поверталися додому.

У 2004 р. – духовенство і віруючі здійснили прибирання території, з хрестів виклали алтарну частину майбутнього храму. У 2005 р. понад 30 тисяч православних брали участь у першій літургії на Іосафатовій долині, яку очолював митрополит Вінницький і Могилів-Подільський Макарій (Свистун).

15 серпня 2006 р. тисячі людей прийшли в Іосафатову долину з хрестами, іконами та хоругвами, щоб засвідчити свою віру в Христа та згадати дивовижне явлення Божої Матері. Кожна церковна парафія Вінницької єпархії направила по одному і більше автобусів паломників, були приїжджі і з інших регіонів України, Молдови, Білорусі та Росії. В урочистостях взяли участь два єпископи і близько 200 священиків.

«Призначення хресного ходу, – як сказав митрополит Вінницький і Могилів-Подільський Макарій, – відродити релігійність серед віруючих, відродити серед них відповідальність за своє покликання. І насамперед відродити серед них виконання заповіді Господньої: «Хто сповідує Мене перед людьми, того сповідую і Я перед Отцем Моїм Небесним». Завдання хресного ходу – стверджувати людей у вірі, у Православ'ї, виробити мужність завжди захищати Православну віру, нести в серці відповідаьність перед Богом і суспільством».

За дорученням єпархіального керівництва архімандрит Кіпріан, настоятель Шаргородського Свято-Миколаївського монастиря, увійшов із клопотанням до органів влади у Вінниці та Києві про передачу Іосафатової долини під опіку монастиря. 14 серпня 2009 р. голова обласної державної адміністрації О. О. Домбровський розпорядився «виділити Шаргородськомиу Свято-Ми-

колаївському монастирю Української Православної Церкви у довгострокове тимчасове користування терміном на 49 років лісову ділянку загальною площею9,0 га... на території Голинченської та Деребчинської сільських рад Шаргородського району для рекреаційних цілей».

Через два роки, у 2011 р., Кабінет Міністрів України видав два розпорядження «Про погодження вилучення земельної ділянки лісу та надання дозволу на розроблення документації» і «Про погодження місця розташування об'єктів». Згідно з цими документами монастир отримав дозвіл на розроблення проекту землеустрою цієї земельної ділянки «щодо впорядкування території для розміщення храму Пресвятої Богородиці, господарських споруд та келій, з подальшим наданням ділянок у постійне користування».

Зусиллями священиків і православних людей на Іосафатовій долині відновлено криницю, збудовано цілий комплекс споруд. Тисячі встановлених хрестів є яскравим свідченням відроджуваної в народі Православної віри.

Щорічно в серпні відбуваються хресні ходи і богослужіння за участю владик єпархій Вінницької та інших областей. Історична і духовна справедливість відновлюється, віряни мають можливість молитися, проявити готовність розділити з Господом чашу Його страждань й гідно нести свій життєвий хрест.

Сьогодні дві святині краю – Шаргородський Свято-Миколаївський монастир і унікальний духовний комплекс «Іосафатова долина – долина хрестів» ідуть пліч о пліч у своєму становленні і відродженні. Вони чекають нас, небайдужих людей, бажають нашої допомоги. Це погляд у минуле, наша надія і віра сьогодні і на майбутнє.

Джерела і література:

1. *Дровозюк С. І.* Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х роках XX століття: історичний нарис / С. І. Дровозюк. –

Вінниця, 2005. – 364 с.

2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. П – 31. – Оп. 3. – Спр. 39.

3. ДАВіО. – Ф. Р – 925. – Оп. 8. – Спр. 73.

4. ДАВіО. – Ф. П – 31. – Оп. 1. – Спр. 30.

5. ДАВіО. – Ф. 489. – Оп. 4. – Спр. 5.

6. Червоний край. – 1923. – 23 червня.

7. *Вітковський В. М.* На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі) 1917 – 2007 рр. / В. М. Вітковський. – Вінниця, 2007. – 463 с.

Т. М. Сокот

ПРОБЛЕМА СВЯТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ГЛИБОКИХ РОЗДУМІВ ЛЮДСТВА ТА ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ

Проблема святості здавна хвилювала людство та була предметом глибоких роздумів. Вона належить до найбільш складних і дискусійних не лише для філософії та релігієзнавства, але й для низки інших наук, що досліджують дане поняття. Вартий уваги феномен "святості" у православній традиції, а саме філософсько-релігієзнавчий аспект, оскільки на сучасному етапі розвитку філософського та богословського підходу до цієї проблеми простежується переосмислення змісту та суті даного явища. Аналіз визначень досліджуваного поняття, його змістовне наповнення, а також особливості прояву та застосування, визначили вектор актуальності обраної теми, оскільки в сучасних умовах переосмислення Україною своєї духовної спадщи-

ни, власного національно-духовного феномену, надзвичайно важливо узагальнити досвід історичних процесів.

Щодо дискурсу моральної доктрини православного чернецтва, ось тут проблема "святості" актуалізується пошуком нових підходів у процесі формування духовних орієнтирів у сучасному суспільному житті на фоні національного відродження. У час відродження духовної національної спадщини народу до нас повернулися первинні цінності моральної доктрини, що потребують сучасного переосмислення та вивчення, а самі процеси пережитого історичного періоду створили чимало умов для наукового дослідження духовного надбання моральних доктрин православного чернецтва та їх інтерпретації релігієзнавчою філософською думкою. Високу цінність для неї становлять ідеали краси, добра, істини, любові, святості та інші пріоритети. Шлях до істини, радикальні зміни у світі та самій людині на основі морально-етичних чеснот пов’язані з феноменом “святості”.

У сучасних умовах розвитку суспільства відбуваються серйозні зміни у різних сферах суспільного життя. Чимало з них радикальні, наприклад, змішання орієнтирів та понять. Зміни стосуються переоцінки багатьох цінностей. Як наслідок, відбулася повна дезорієнтація у духовному сенсі, в результаті якої сформувався принципово новий тип людини, орієнтований більш на споживання, ніж на віддачу. В основі його формування – цілеспрямована пропаганда в дусі "бери від життя все" (але нічого не давай натомість) і будь-що буде. Українському менталітету таке хижацьке ставлення до життя далеко не притаманне. Справа в тому, що в більшості світогляд українця сформований на засадах православної традиції. Особливе місце належить проблемі збереження духовності. Її занепад упродовж останніх років більш ніж очевидний. Ситуація, яка склалася сьогодні на сході України, де є справжні жертви війни, ще раз це підтвердила. Загибель людей сьогодні свідчить про те, що сучасне суспільство позбавлене духовних основ. Це в свою

чергу не дозволяє йому будувати політичні відносини, ефективну економіку та справедливу соціальну сферу. Як бачимо, втрата духовності – в першу чергу це конфлікт. Він може бути на різному рівні – соціальному, економічному, політичному. Підвалини такого непорозуміння – відсутність справжньої віри, втрата гідності і моральних цінностей, проблема "порожньої" людини. Духовність забезпечує мир, внутрішній спокій. У разі її відсутності формація людини неможлива, оскільки бездуховна людина не здатна служити людям, не здатна пізнати істину свого існування. Від духовності залежить якість життя людства.

У сучасному українському суспільстві досі існує неусвідомлюване глибинне протиріччя між закладеними віковими духовно-моральними цінностями і штучно прищепленими західними цінностями, що мають принципово іншу природу, яка важко поєднується з українським релігійним світоглядом і сформованим на його основі менталітетом. Сучасна проблема України – збереження культурної, національної та релігійної самобутності, заснованої на традиційних цінностях українського православ'я. Яскравим прикладом на цьому етапі виступає таке складне духовне утворення як "святість".

Феномен "святості" виступає визначальним чинником формування української духовної культури, сприяючи впровадженню у суспільну свідомість тези про унікальність духовного досвіду українських святих. Основна мета – подолання глибокої кризи сучасного українського суспільства. Тому запропоноване дослідження є актуальним з огляду на невисокий рівень наукової обізнанності в Україні з проблемою феномену "святості" у православній традиції. На сьогодні в українському релігієзнавстві практично відсутні як наукові, так і науково-популярні праці філософсько-релігієзнавчого характеру на дану тематику. В історіографії переважає досить однобічна характеристика даної проблеми. Її прийнято розглядати як багатоаспектне та комплексне соціокультурне явище, інтерес до вив-

чення якого сьогодні проявило чимало авторів. Саме дослідження даного поняття потребує досить глибокого аналізу широкого кола джерел. Це різноманітні психологічні, історичні, соціологічні, філософські, політичні культурологічні та інші наукові доробки. Справа в тому, що феномен "святості" відноситься до найрізноманітніших галузей соціально-гуманітарного знання, тому в силу своєї специфіки його не розглядають під яким-небудь одним напрямком гуманітарної науки. Є багато поодиноких досліджень, однак, вони не системні. У вітчизняному релігієзнавстві постає питання висвітлення актуальних проблем феномену "святості", пов'язаних з православною традицією у контексті світового та українського релігієзнавства. Особливе місце серед цих проблем належить висвітленню філософсько-моральних пошуків сутності даного явища, зокрема духовній основі та зрізу особистості, а також, трансформації морального ідеалу як засобу вирішення проблеми збереження духовності.

Глибокому та всебічному аналізу категорії "святості" присвячені праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема: М. Бердяєва, П. Ляшенко, О. Лосєва, М. Лосського, В. Топорова, Г. Федотова, К. Долгова, Г. Флоренського та багатьох інших. Варті уваги праці А. Гулиги, І. Евлампієва, В. Зеньковського, М. Маслина, Л. Столовича, А. Петракова, О. Кураєва, Е. Вологіна та інших. Вивчення літератури, що пов'язана з темою дослідження, показує наскільки глибоко відображений феномен "святості" у наукових доробках, а також вказує на релігієзнавчі, онтологічні, аксіологічні та гносеологічні аспекти, які вже розкриті. Однак, у православній традиції не існує цілісного загального погляду на дане поняття. Мова йде про моральну доктрину православного чернецтва, яка втілювала б особливі шляхи осмислення даного феномену та демонструвала б загальнолюдське прагнення людини до морального удосконалення.

На сучасному етапі феномен “святості” у православній традиції вивчали наступні вітчизняні науковці: В. Климов, А. Колодний, В. Лубський, В. Токман, М. Зінченко, В. Лешан, П. Кралюк, М. Сидоренко, О. Саган, В. Жуковський, П. Павленко, В. Титаренко. С. Жилюк, П. Яроцький, М. Крец, С. Головащенко, Ст. Ярмусь, Т. Лебедюк, Б. Кримський, К. Дяченко, Л. Столяр, М. Маслюк, І. Мозговий, І. Остащук та інші. Ці науковці формують релігієзнавчу думку в період незалежності України. Багатьох із них цікавив зріз особистості як невід’ємної складової морального життя людини. Частина з них вивчала проблеми сучасного православного чернецтва. Зокрема, інститут вітчизняних монастирів узагальнено у численних наукових доробках В. Климова.

Дослідження християнського розуміння святості як вищої міри наділення моральними характеристиками й реалізації цінностей є одним з найважливіших напрямків у філософсько-релігієзнавчому аналізі [5, с. 129]. У науковому обігу дослідження даного явища представлене переважно працями російських і українських дослідників, серед яких багато богословів та діячів православної церкви. Низку аспектів розглядали і релігієзнавці, протиставляючи основні характеристики даного явища за схемою: святість – мораль. Однак, саме така позиція, сформована у суто православному руслі, незважаючи на те, що сакральний світ багатогранний та поліфонічний. Тому у науковому колі дослідження феномену “святості” вимагає не лише переосмислення, а й більш ґрунтовного дослідження проблеми з метою визначення її ролі у релігійному, суспільному та культурно-просвітницькому житті суспільства.

Розглянемо основні складові феномену "святості" у філософських поглядах П. Флоренського, оскільки вони є фундаментальною основою даного явища. Це естетична святість, моральна та релігійна. Вони є предметом наукових досліджень автора. У зв’язку з цим актуалізується проблема оцінки християнського розуміння святості як вищої міри наділення осо-

бистості моральними характеристиками і реалізації цінностей на шляху морального удосконалення особистості. Таким чином, активізується інтерес дослідників до вивчення теоретико-методологічних передумов формування святості як шляху морального ідеалу в житті [9, с. 87 – 89].

Естетична святість вказує на те, з чого складається феномен “святості”. Мова йде про втілення краси у земне буття. Ось тут варто розглянути початкове призначення людини. Воно полягає у тому, щоб продовжити божественну справу стосовно преображення власного буття. Таким чином, відбувається одухотворення матерії.

Наступна складова святості – моральна святість. Вона визначає моральну досконалість людини. Однак, ці два поняття між собою не тотожні, незважаючи на те, що тісно між собою пов’язані. Моральна святість значно більша, ніж моральне життя. У першу чергу, це повна віддача людини на служіння Богу. У православ’ї це поняття одне з фундаментальних. Воно передбачає моральну досконалість людини і характеризується присутністю або дією Божої благодаті. Однак, святість є доля небагатьох, тому не може бути шляхом для людини. На шлях до святості потрібно стати. Будь-який занадто героїчний шлях особистості визначений гординею. Ідеологи православ'я вбачають у цьому схильність до людинообожнення та демонізму. Людина повинна жити в органічному колективі, дотримуватися його строю і ладу.

Релігійна святість – ототожнювана в абсолютному сенсі з Богом;

- приписується релігійним інституціям (Церква), особам – святі, речам – святі книги;
- сакральне – щось протилежне профанному.

Таке дослідження феномену “святості” допомагає змінити соціокультурний простір та світоглядні ціннісні орієнтації суспільства, оскільки ситуація у нашій державі складна. Нині у сучасному суспільстві склалося так, що в ньому чітко виражена

духовна криза, актуалізована життєвими явищами та новими обставинами. Вони коригують засіб та спосіб життєвого вибору індивіда, його соціальне самовизначення, а відповідно впливають на його духовний світ. Найзагадковіша характеристика людини та її життя – духовність. Її необхідно не лише сформувати, а ще й зберегти, оскільки це те внутрішнє підґрунтя, яке співвідноситься з відповідальністю, творчістю та свободою особистості. Вона виступає регулятором життєдіяльності людини. Суспільству важко сприймати світ через призму духовних параметрів. Тому, у сучасних умовах серйозних змін, що відбуваються у різних сферах суспільного життя, особливе місце займає проблема збереження духовності, статус якої найважливіший. Свого роду духовність – це ідеал, якого людина намагається досягти упродовж свого життя, оскільки він визначає життєві установки [4, с. 54]. Духовність українського народу упродовж тисячоліть формувалися на християнських засадах моральності, яка пройшла особливий шлях розвитку на українських теренах. Однак, сьогодні склалося так, що у суспільстві сформувалася духовна криза. Її можна тлуматичи по-різному. Її основні складові – хвороблива пригніченність та безсилля, а наслідок – деградація людини у різних її проявах, у тому числі і руйнування традиційних ціннісних засад, зигзаг соціально-історичного процесу. Відсутність духовного життя повернуло людину до тваринного образу. Подальший розвиток українського суспільства багато в чому залежить від духовних прагнень кожної особистості, від того, які цінності є для неї пріоритетними, які ідеали вона намагається втілювати в життя. Вчення про моральний ідеал та духовність побудоване як релігійно-філософська нормативність, оскільки без морального ідеалу як засобу формування та збереження духовності людина не може існувати, адже вона завжди готова відповідати на моральні потреби власного життя – і це реальність. Ось таким чином відбувається моральна референція особистості у контексті християнських цінностей, формується духовний лідер.

Література та джерела:

1. Біблія : Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську перекладена. – К. : Українське біблійне товариство, 1991. – 1255 с.

2. *Горський В. С.* Києво-Печерський патерик. Етика смиренномудрості / В. С. Горський // Філософська та соціологічна думка. – 1992. – № 3. – С. 119 – 126.

3. *Горський В. С.* Святі Київської Русі / В. С. Горський. – К. : Абрис, 1994. – 176 с. – Бібліогр. : с. 169 –173.

4. Епископ Варнава (Беляев. Основы искусства святости. (опыт изложения православной аскетики). – Т. 2. – Нижний Новгород: Издание братства во имя святого князя Александра Невского, 1998. – 100 с.

5. *Маслюк Л.* Феномен святості в сучасному філософському дискурсі : європейський контекст / Л. Маслюк, М. Столяр // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 129 – 134.

6. *Саган О. Н.* Національні прояви православ'я : український аспект / О. Н. Саган. – К. : Світ Знань, 2000. – С. 23 – 81.

7. *Токман В. В.* Феномен священного і проблема розуміння сутності релігії / В. В. Токман // Українське релігієзнавство. – 2000. – № 14. – С. 35 – 43.

8. *Флоренский П. А.* свящ. Освящение реальности [Електронний ресурс] / свящ. П. А. Флоренский. – Режим доступу : http: // pravbeseda.org/library.

9. *Флоренский П. А.* свящ. Столп и утверждение истины / свящ. П. А. Флоренский. – М. : Издательство "Правда", 1990. – Т. 1. – 490 с.

КУЛЬТУРА, ОСВІТА, ЕТНОЛОГІЯ, ТОПОНІМІКА, ПРИРОДА РЕГІОНУ

Л. В. Атаман

ОЦІНКА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ САКРАЛЬНИХ ПРОСТОРІВ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Оцінка історико-культурного потенціалу сакральних просторів в наш час є досить актуальною, насамперед тому, що активно почав розвиватися туризм загалом, а також особливого значення набуває релігійний туризм, що на сьогодні є визначальним у визначенні потенціалу сакральних просторів. Крім того, в наш час науковці приділяють увагу оцінці сакральних споруд, які є основою для розвитку релігійного туризму. Існує два основні підходи оцінки сакральних споруд. Зокрема, С. П. Кузик під час оцінки історико-культурних туристичних ресурсів виділяє окрему підгрупу «Сакральні споруди або культова архітектура», в той же час у цій підгрупі не виділено окремо монастирські комплекси, які є одними із найбільш туристично привабливих з поміж сакральних споруд [2, с. 140 – 141]. О. О. Клапчук, вдосконалюючи запропоновану методику, у цю підгрупу включила монастирські комплекси, що суттєво покращи-

ло можливості дослідження сакральних споруд. Т. І. Божук запропонувала інший методичний підхід, що дозволяє оцінити досліджуваний об'єкт за 23 критеріями, кожен з яких оцінюється у три бали. Відповідно об'єкт може отримати максимум 69 балів [1, с. 262]. Під час визначення критеріїв оцінки сакрального об'єкта враховується сучасний стан, історико-культурна, рекреаційно-пізнавальна та духовна цінність самого об'єкта, а також рівень сприйняття його туристом. Ця оцінка застосовується до всіх об'єктів у населеному пункті, отримані результати додаються, тому вона є сумарною і прямо пропорційно залежить від кількості досліджуваних об'єктів у населеному пункті. Таким чином, запропонована методика дозволяє оцінити усі основні якісні параметри сакральних об'єктів, а також враховує їх кількість на досліджуваній території [1].

До історико-культурних ресурсів, які відносяться до релігійних об'єктів: культові споруди (монастирі, святилища, храми і храмові комплекси, капели, вівтарі, ступи); природні об'єкти – святі джерела, колодязі, гори, водойми (ріки, ставки), бори; невеликі об'єкти культу – придорожні хрести, вівтарі божеств на узбіччі доріг і стежок [3, с. 25].

Могилів-Подільський, що розмістився між гір на лівому березі Дністра, завжди був своєрідною візитівкою України на її південно-західній межі. Адже по той бік річки вже Молдова. Крім того, в м. Могилів-Подільському знаходиться велика кількість сакральних споруд, серед яких є сакральні пам'ятки архітектури місцевого значення: Миколаївський собор (1754), Церква святої Параски (1775), Грецька Георгіївська церква (1808 − 1819), Полкова церква Святого Благовірного Князя Олександра Невського (1904 – 1907), а в селі Лядова розташований скельний монастир XI − XVIII ст.

У Могилів-Подільському районі великою повагою у прихожан користується Свято-Параскевинський храм, побудований 1775 року в с. Немія. Церкву відвідував поет О. С. Пушкін, коли перебував на засланні (1820 – 24 рр.). Письменник Михайло

Старицький вінчався в Свято-Параскевінском храмі. Не раз бувала тут мати Лесі Українки Олена Пчілка (1920 – 1924 рр.). Відвідували богослужіння також невістка Олени Пчілки українська письменниця Олександра Судовщікова (Грицько Григоренко) і зять, музикознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки Климент Квітка [5]. Також в храмі бували поет Т. Г. Шевченко, художник В. А. Тропінін, композитор Ф. Ліст [6].

Храм святого князя Олександра Невського побудований в 1910 році за наказом Санкт-Петербурзького військового відомства, як полкова церква для військовослужбовців 48-го Одеського полку. Головною святинею і прикрасою храму є ікона Божої Матері «Скоропослушниця». Її подарував мер Могилева-Подільського Петро Петрович Бровко в 1999 році напередодні свята цієї ікони. У храмі відразу відслужили акафіст іконі Божої Матері «Скоропослушниця», і через деякий час на ній з'явилися крапельки миро. Храм святого благовірного князя Олександра Невського є історичною пам'яткою архітектури місцевого значення.

Собор святителя Миколая Чудотворця в Могилеві-Подільському, зведений у 1754 р. на кошти болгарської, сербської та молдавської громад міста. У стінах храму зберігається чудотворний образ Святого Миколая, а також срібна дарохранительница, пожертвувана імператором Олександром III в пам'ять про покійного царевича Миколу Олександровича.

Кафедральний собор вмч. Георгія Побідоносця. В 1754 році православними греками, сербами і болгарами була побудована Микільська церква. Храм мав вигляд хреста, він був одним з найдавніших на Поділлі кам'яних храмів, побудованих під впливом візантійсько-афонської архітектури. Недовго в цьому храмі тривало православне богослужіння: в 1754 році греко-католики захопили його, вигнавши священників і парафіян.

Околиці с. Лядова належать до унікальних природних об’єктів Середнього Подністров’я. Село розташоване біля великого каньйону Дністра на лівому березі річки Лядови, з усіх боків

оточене крутими схилами долини, на яких виходами крейди утворені стіни з печерами, стовпами, окремими скелями. Однак Лядова відома перш за все тим, що тут зберігся один з найдавніших православних монастирів – скельний, заснований в XI ст., який отримав поетичну назву «Подільський Афон». Він розташований на скельній терасі 90-метрової гори над Дністром. Ансамбль складається з трьох печерних храмів: Усікновення Глави Іоанна Предтечі, Святої Параскеви П’ятниці та Святого Антонія Печерського. Крім того, Лядівський скельний монастир – найдавніший у Вінницькій області архітектурний пам’ятник XI – XIX ст. За результатами обласного конкурсу «Сім чудес Вінниччини» він визнаний одним із таких чудес краю [4].

На території монастиря є могили ченців XVIII – XIX ст., а також лікувальні джерела. За легендами та народними переказами, тут зупинявся на шляху з Афону до Києва преподобний Антоній Печерський.

Біля села Озаринці у так званому Куліварському яру знаходився козацький цвинтар, де ще досі можна побачити залишки кам'яних хрестів з написами. Як розповідають старожили, цвинтар виник з початком будівництва фортеці. При вході до кладовища стоїть дерев'яна каплиця (1901р.), в якій знаходиться шанована народом кам'яна статуя Богоматері. Перлиною села є також православний храм Різдва Пресвятої Богородиці, католицький костьол Благовіщення, старий млин з круглими вікнами та оригінальною системою підводу води.

Не залишає байдужими мандрівників церква Святої Покрови в с. Бернашівка. Заплативши 5 тис. крб., козаки Касіян Гудзь та Василь Антонюк за власні кошти встановили її у 1872 р., добудувавши пізніше дерев’яну дзвіницю. Унікальні дерев’яні церкви збереглися також: у с. Борщівці – трибанна церква Покрови, зі старовинним іконостасом, збудована 1736 р.; триверха церква Святого Михаїла в с. Кричанівка. Вражає шанувальників сакральної архітектури й Іоано-Богословська церква у с.

Тропове, побудована 1767 р. з окремою дерев'яною дзвіницю того року, що й храм [6].

Цікавими є 300 – 400-літньої давнини єврейські мацейви (надгробники) в селах Яруга, Озаринці та ін.

Попри унікальність території Могилів-Подільського району, існує ряд проблем та перешкод для функціонування сакральних просторів:

- віддаленість від населених пунктів, з яких можуть приїжджати потенційні туристи. Могилів-Подільський район є одним з найбільш віддалених від обласного центру (відстань до Вінниці становить 121 км), що знижує кількість потенційних відвідувачів району;

- переобладнання давніх храмів. Задля збереження дерев'яних храмів, їх часто оббивають пластиковою вагонкою або бляхою, що суттєво знижує атрактивність;

- занедбаний стан пам'яток, збудованих віруючими інших національностей;

- відсутність у районі релігійно-туристичного центру;

- відсутність та застарілість дорожньо-таранспортної інфраструктури. У зв'язку із віддаленням та складними природними умовами досліджуваного району дорожня мережа перебуває у занедбаному стані, а транспортні послуги надаються неналежним чином;

- низький рівень туристичної інфраструктури;

- невелика кількість релігійних туристичних маршрутів.

Отже, оцінку історико-культурного потенціалу сакральних просторів району можна здійснювати за методиками, розробленими С. П. Кузиком та Т. І. Божук. На наш погляд, найбільш оптимальною є методика Т. І. Божук, адже вона дозволяє врахувати основні параметри досліджуваного об'єкту: сучасний стан, історико-культурну, рекреаційно-пізнавальну та духовну цінність самого об'єкта, а також рівень сприйняття його туристом. Проведене дослідження сакральних просторів Могилів-Подільського району вказує на їх високий історико-куль-

турний потенціал та активне використання для організації релігійного туризму. Серед населених пунктів найбільший історико-культурний потенціал сакральних просторів та є найбільш придатним для організації релігійного туризму м. Могилів-Подільський, с. Лядова, с. Немія, с. Озаринці. Тому під час розробки релігійних туристичних маршрутів обов'язковим є включення сакральних споруд районного центру. Варто відмітити, що організація релігійного туризму у межах досліджуваного району сьогодні має ряд перепон, які пов'язані як із станом сакральних споруд, так і з соціально-економічними передумовами для розвитку туризму.

Джерела та література:

1. *Божук Т. І.* Методичні аспекти визначення оцінки сакральних об'єктів для потреб туризму / Т. І. Божук // Вісник Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола. Серія "Економічні науки". – 2008. – Вип. 3. – С. 260 – 272.

2. *Кузик С. П.* Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: монографія / С. П. Кузик – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 254 с.

3. *Христов Т. Т.* Религиозный туризм: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т. Т. Христов. – М.: Изд. центр "Академия", 2005. – 288 с.

4. *Давиденко В. В.* Монастир / В. В. Давиденко – Вінниця: О. Власюк, Вінницький інститут МАУП. – 2005.

5. *Гальчак С. Д.* Сакральна історія Поділля у працях науковців регіону / С. Д. Гальчак // Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 70-річчю визволення Хмельницької області від нацистських окупантів, 50-річчю з часу утворення Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства] / [Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред. та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. – С. 462.

6. http://irp.vn.ua.

О. В. Жукова

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ с. ОЗАРИНЦІ В КОНТЕКСТІ МОЖЛИВОСТЕЙ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Україна має довгу та складну історію, зафіксовану в її історико-культурній спадщині, яка в регіональному вимірі розглядається як спадщина історичного розвитку цивілізації, зосередженій в тій чи іншій місцевості. Особливістю сучасної України є те, що значна частина її історико-культурного надбання знаходиться в сільській місцевості – колишніх містечках, багатолюдних містах чи навіть столицях князівств. На превеликий жаль, на стані цих пам'яток позначилося загальне зубожіння села. Особливо непокоїть стан охорони історичних сільських поселень, які зберігають цілий комплекс пам'яток, що формують його неповторне історичне середовище. По суті, це містобудівні утворення, що зберегли особливості давнього розпланування й архітектурний ландшафт з традиційними будівлями.

В сучасній Україні відсутні комплексні підходи до проектування та забудови історичних сільських поселень, збереження їх історико-культурної спадщини. При відсутності фінансування охоронно-реставраційних робіт та дефіциті матеріальних ресурсів реальними стали втрати історико-культурної спадщини, зацілілої сьогодні на селі. На той час, як в XXI ст. світова спільнота розглядає збережене середовище історичних населених місць як важливий актив, який може приносити прибуток та істотно впливати на економічний розвиток [1, с. 275].

Таким історичним населеним місцем, що володіє значним історико-культурним потенціалом, є с. Озаринці Могилів-Подільського району. Його середовище, створюване протягом століть, стало наочним свідчення історичних подій, що відбувалися на теренах Придністров'я.

Розпланувальна структура та просторова композиція забудови села сформувалися у тісному зв'язку з оточуючим природним ландшафтом – село лежить у глибокій, укритій від вітру та ворогів придністровській долині річки Немиї. Круті береги Немиї, які поросли лісом та місцями прямовисно падають у воду виходами скельних порід, протягом століть слугували надійним захистом від непрошених прибульців. Особливості ландшафту та утворюваного ним мікроклімату сприяли давньому заселенню місця – як свідчать археологічні знахідки, люди заселили долину ще в період пізнього палеоліту [2, с. 284].

Перша ж письмова згадка про Озаринці відноситься до 1431 року, коли поселення згадується в грамоті короля Ягайло. А вже в 1452 році король Казимір записав Озаринці до Ольчедаївської волості Теодорові Бучацькому, каштелянові Кам'янецькому, старості Подільському. Від Бучацьких Озаринці переходять до Язловецьких, потім до Чурилів, яким належали до третьої чверті XVII ст. [3, с. 314].

З цього ж періоду починає формуватися просторова композиція села. За свідченням досліджень, основним заняттям селян було землеробство і базарна торгівля. Тому вже на середину XVI утворюється стара планувальна структура, яка складалася з базарної площі на лівому березі Немиї, 46 дворів, 20 козацьких хат та козацької церкви [4, с. 516].

Розвитку торгівлі, а відповідно – й розбудові села та перетворенню його на містечко, сприяло те, що Озаринці були розміщені на торговому шляху, який пролягав лівим берегом Дністра. Від Бару він йшов до Могилева-Подільського і далі – на південь України. Цей торговий шлях був дуже небезпечним,

адже зовсім поруч, на правому березі Дністра тягнувся не тільки торговий, але й грабіжницький військовий Волоський шлях.

Враховуючи близькість села до Волоського шляху його власники Чурили у середині XVII ст. споруджують в Озаринцях замок [5, с. 216].

Для Придністров'я, як і для Поділля в цілому, укріплення поселень оборонними замками було характерне, оскільки від організації оборони залежали існування та подальший розвиток самого населеного місця.

Упродовж наступних століть роль оборонної споруди залишається провідною в планувальній системі Озаринці – фортифікації розташовані на вершині пануючого над місцевістю пагорба. Поселення розвивалося в низині, під захистом замкових мурів.

Відомо, що фортифікації були поруйновані турками в 1690 році, але після визволення Поділля з-під турецької влади замок був відновлений козаками під керівництвом Прокопа Гоголя, якому поселення належало з 1674 р.

Замок був регулярним, кам'яним, мав форму квадрата зі стороною 55 м. та загальну площу 0,3 га. Головний в'їзд знаходився з півдня – брама прорізувала південний мур посередині та була захищена надбрамною вежею. Вежі знаходились також на кутах замку. Найбільш посиленою з-поміж них була башта-донжон (в середині кругла, а ззовні – восьмигранна), яка здіймалася в північно-західному куті.

Подвір'я замку було забудоване – вздовж північних та східних мурів тягнулися кам'яні споруди, до надбрамної вежі був прибудований двоповерховий будинок. Під східним будинком знаходились льохи. Східний зовнішній мур був посилений ще й контрфорсами. На півночі до мурів примикав квадратний у плані двір, обнесений кам'яним муром, менш посиленим та невисоким [6, с. 93].

Судячи з описів, це був регулярний бастіонний замок-палац (поєднував функції житла з функціями оборонної споруди), ха-

рактерний для XVII ст. Втративши своє оборонне значення, замок з XVIII ст. поступово занепадає, а його споруди розбирають на будівельний матеріал.

Оскільки наприкінці XVII – початку XVIII ст. значна частина населення Озаринців належала до козацького стану, то в 1719 р. козаками була збудована дерев'яна Свято-Успенська церква – трьохярусна, з трьома куполами. В 1864 р. її було розібрано. Ми можемо бачити, де знаходилась козацька церква, бо місце її престолу відмічено кам'яним хрестом, що стоїть і понині.

З кінця XVII століття власники села постійно змінюються. Графами Дедушицькими в 1741 році в містечку було засновано римо-католицький костел Відвідання Єлисавети Пресвятою Дівою Марією.

В 1865 році на кошти нового власника, графа Чацького, було закладено православний храм разом з дзвіницею на честь Різдва Пресвятої Богородиці [7, с. 122].

Оскільки в другій половині XIX ст. кількість православного населення містечка значно збільшується – храм Різдва вже не вміщав всіх бажаючих. Тому поруч з діючою церквою був побудований ще один кам'яний храм – на честь Успіння Богородиці (освячений лише у 1910 році).

З XV ст. в містечку оселяються євреї. Іудейська культура відобразилася у планувальній структурі містечка – тут було своє єврейське кладовище, а на початку XX ст. діяло вже три синагоги.

З-поміж сусідніх придністровських сел Озаринці виокремлює висока збереженість історико-культурного середовища, характерного для історичного поселення.

Над місцевістю панує замок, який здіймається на високому пагорбі над правим берегом р. Немиї. Від замка уціліли лише два, і то частково, об'єкти: нижній ярус надбрамної вежі, перекритої циліндричним аркою 5х10 м. з парними розпалубками до входів у кордегардії (приміщення для охорони), і залишки

житлової вежі. Частково збереглися фрагменти східних мурів, казематів, підмурки будівель біля північної та східної стін [8, с. 21].

Від замкових будівель, що мальовничо височіють над селом, відкривається широка панорама з чітко виділеними серед сільської забудови архітектурними домінантами – суспільними спорудами, характерними для історичного села, сукупність яких і створює власне історико-культурне середовище.

Об'єкти згруповані навколо просторого майдану – площі, де здавна велися торги. Поряд знаходяться два православних храми: церква Різдва та Свято-Успінська.

Церква Різдва – п'ятикупольний храм, збудований 1868 р. В інтер'єрі зберігся двоярусний різьблений іконостас.

Храм Святого Успіння будувався по типу давньоруських церков у формі хреста і у зв'язку з нестачею коштів дуже довго – з 1883 р. по 1910 р. Але вже в 30-ті роки ХІХ ст. його було закрито. В подальшому будівля використовувалася під різноманітні функції, тож на сьогодні знаходиться в занедбаному вигляді.

Тут же розташована колишня церковнопарафіяльна земська школа, збудована 1878 р., яка проіснувала як школа до кінця 80-х років ХХ ст. Зараз споруда використовується як будинок обрядів.

За школою виситься парафіяльний костел Благовіщення, 1842 року побудови, зведений на місці дерев'яного костелу, заснованого графом Дедушицьким ще в 1741 р. Це досить рідкісний в цьому регіоні тип архітектури – класицистична базиліка зі строгим шестиколонним тосканським портиком під трикутним фронтоном. В інтер'єрі було встановлено орган, виготовлений у Варшаві. У 1937 р. костел закрили, споруду використовували під господарчі потреби. Зараз храм діючий.

Ділянка костьольної землі огороджена невисоким кам'яним муром, який із західної сторони має браму між двома однаковими, досить своєрідно трактованими пілонами.

Як пам’ятка історії розвитку промисловості, науки та техніки, в Озаринцях зберігся водяний млин, який стоїть вище рівня р. Немиї. Паралельно руслу річки був збудований підвідний канал, по якому потік води тече на колесо млина. На сьогодні млин – в занедбаному стані.

В історичному центрі зберігаються будівлі XIX ст., які характеризують планувальну структуру колишнього містечка.

Серед них – дві споруди корчми, які зберігають дерев’яні галереї під автентичними черепичними дахами. На пагорбі над лівим берегом р. Немиї знаходиться колишнє приміщення волості (XIX – поч. XX ст.), яке з 2000 р. використовується як молитовний будинок. Значна єврейська громада, що проживала в містечку ще з XV ст., залишила по собі синагогу XVI ст., збережену в руїнах. На сьогодні це – двоповерхова будівля прямокутної форми з залишками чотирьох кам’яних колон на центральному (західному) вході. Руїни синагоги – це ще й пам’ятка історії: 28 серпня 1941 року в ній були закатовані і спалені заживо 86 євреїв.

Планувальна композиція села доповнюється пам’ятками історії – трьома кладовищами – єврейським, католицьким і православним, наявність яких підтверджує співіснування в колишньому містечку трьох крупних громад: іудеїв, католиків та православних. На єврейському кладовищі ще зберігаються надгробки 400 – 300 річної давнини – пам’ятки монументального мистецтва.

Отже, Озаринці володіють значним історико-культурним потенціалом, збереженим в його історичному центрі, який є одним з джерел розвитку території при відповідному використанні. Загальноприйнято, що культурні надбання генерують економічну життєздатність громади, мобілізуючи мешканців задля розвитку туризму, ремесел та збереження культурних пам’яток [9, с. 10].

Використання історико-культурного потенціалу с. Озаринці у відповідності з сучасними трендами здатне пожвавити гро-

мадське життя, що в поєднанні з привабливими природними умовами призведе до підвищення якості життя в населеному пункті та покращенні іміджу регіону і громади.

До того ж, використання та інтеграція до сучасного життя історико-культурного надбання історичних сел виступає одним із засобів інформування громадян про інші регіони України та нівеляції стереотипів [10, с. 16]. Адже на сьогодні проблема формування цілісності загальнонаціонального культурно-комунікаційного простору, спільної історичної пам’яті, подолання взаємних негативних стереотипів між регіональними та етнічними групами, є одним із стратегічних завдань державної політики у гуманітарній сфері, та зумовлена процесами формування загальнонаціональної ідентичності громадян України.

Джерела та література:

1. *Шубович С. А*. Культурный ресурс исторической среды современного города / С. А. Шубович // Коммунальное хозяйство городов: Науч.-техн. сб. – К.: Техніка, 2003. – Вып. 36. – С. 274 – 279.

2. *Рутинський М. Й., Петранівський В. Л.* Туристичне краєзнавство. Навч. посібник / за ред. проф. Заставного Ф. Д. / М. Й. Рутинський, В. Л. Петранівський. – К.: Знання, 2006. – 575 с.

3. *Грушевский М. С.* Барское староство: исторические очерки (XV – XVIII в.) / М. С. Грушевский. – К., 1894. – 404 с.

4. Архив Юго-Западной России. – СПб, 1867. – ч. VIII. – Т. 2. – 586 с.

5. *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.) / О. Мальченко. – Київ, 2001. – 380 с.

6. *Сіцінський Є. Й.* Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. (Історично-археологічні нариси) / Є. Й. Сіцінський. – К., 1928. – 97 с.

7. *Сецинский Ю. И.* Приходы и церкви Подольской епархии / Ю. И. Сецинский // Труды ПЕИСК. – К.-П., 1901. – Вып. 9. – 164 с.

8. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: ил. справ. – Каталог: В 4 т. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 2. – 375 с.

9. *Дахин С. Д.* Историко-культурный ландшафт как основа комплексного анализа материального культурного наследия региона / С. Д. Дахин // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 3. – С. 9 – 13.

10. *Кузьмук О.* Спільна ідентичність громадян України: підгрунтя, виклики, шляхи формування / О. Кузьмук // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9 (93). – С. 15 – 27.

С. В. Терський

ПОДІЛЬСЬКІ ЕНКОЛПІОНИ XIII – XIV СТ. В КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Подільська земля (переважно, територія сучасної Вінничини, Півдня Хмельниччини та Тернопільщини) здавна межувала з одного боку зі Степом, з іншого – із головними центрами Київської та Галицько-Волинської земель. Важливим етапом становлення Поділля, як окремої області України, було XIII – XIV ст. Про особливості цього процесу збереглися дуже скупі повідомлення писемних джерел. Повніше розкрити події, в результаті яких сформувалась Подільська земля, дозволяють археологічні джерела.

Львівські музеї від моменту їх виникнення традиційно концентрували у своїх збірках пам’ятки з усієї України. Не винятком були й пам’ятки з подільських земель. Особливо активною стала співпраця дослідників Правобережжя України з Музеєм Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ) на рубежі XIX / XX ст. Особливо помітною була участь у культурному обміні археологів Д. М. Щербаківського (1877 – 1927) та уродженця Умані М. Ф. Біляшівського (1867 – 1926). Серед переданих ними предметів особливе місце займають хрести-енколпіони – релікварії, які мали велике поширення в Україні протягом XI – XV ст. У цей період сформувалась, зокрема, одна з найбільших таких колекцій, зібрана наприкінці XIX ст. та передана на зберігання у Музей Наукового Това-

риства імені Шевченка у Львові. Значна частина її збереглася до сьогодні у фондах Львівського історичного музею (далі – ЛІМ), однак мало відома широкому загалу.

Дана колекція енколпіонів вже неодноразово ставала предметом спеціального вивчення [11]. Проте, попередні дослідники не намагалися з'ясувати історичний контекст та умови формування цієї колекції. І хоча колекція енколпіонів з фондів ЛІМ враховувалась в аналітичних працях про давньоруські енколпіони, дослідниками, загалом, було упущено з уваги особливості поширення та видовий склад енколпіонів у період після навали хана Батия [6]. Це пов'язано із загальним слабким рівнем вивчення матеріальної культури українців цього періоду.

Всього з колекції ЛІМ збереглося сім енколпіонів, знайдених на території Поділля. Період побутування більшості з них укладається у вищезгаданий т. зв. золотоординський час. Окрім того, у колекції ЛІМ є знахідка вушка від бронзового енколпіона (КР-20783, ІІІ-1901, НТШ-4769), передана у 1909 р. М. Ф. Біляшівським. Вона походить з острова у містечку Сокілець на Південному Бузі, де на місці поселення золотоординського часу на зламі XIV / XV ст. литовсько-руськими князями було зведено замок.

До найбільш поширених у XII – XIII ст. типів належить енколпіон з Мельниці Подільської [1, інв. № КР-12808, ІІІ-987]. Його рельєфна лицева стулка розміром 6,5 х 7,5 см має заокруглені кінці [4, с. 253 – 254]. Надійшла у ЛІМ в 1940 р. із ліквідованого Музею археології Червенської землі. У центрі – зображення розп'ятого на Голготі Христа, на раменах – три медальйони: у верхньому – бог Саваоф, справа – Богородиця, зліва – євангелист Іоанн. Лоток стулки неглибокий.

Енколпіон відносять до ІІ типу (за Г. Пєсковою та Г. Корзухіною). На території Русі та прилеглих землях відомо близько 250 знахідок цього типу. Лише на Поділлі ці енколпіони відомі з Погребища, Марківки (пов. Гайсин), околиць Теребовлі (Зеленче), Лапшина, Теофіполя, Старої Ушиці, Устя (Борщів-

ського р-ну). У Румунії та Литві цей тип енколпіонів було знайдено у напластуваннях XIV – XV ст. [6, с. 60, 66].

Чотири енколпіони, що за словами Данила Щербаківського, були знайдені в Уманському повіті, 1909 р. було подаровано вченим Музею НТШ (№ 4778-81), а 1940 р. у зв'язку з його ліквідацією, передано у ЛІМ (III-№ 1889/1-4). Унікальною знахідкою у цій колекції є енколпіон [1, інв. № КР-20452], віднесений до VI типу (за Г. Пєсковою та Г. Корзухіною) і датований на початок XIII ст. [6, с. 190]. Його рельєфна лицева стулка розмірами 7,3 х 7,7 см із заглибленнями для емалі має заокруглені кінці. У центрі хреста – примітивне зображення розп'ятого Христа і три медальйони. У верхньому і бокових – ангели, внизу – голова Адама [11]. Зверху і знизу наскрізні отвори. Петлі обламані, лотка майже немає, збереглися невисокі бортики на краях.

Самим кінцем XII–XIII ст. датують енколпіони із центральним зображенням св. Георгія-Змієборця зі списом у правій руці і мечем у лівій. Цей, доволі рідкісний тип VIII/3 (за Г. Пєсковою та Г. Корзухіною), який нагадує пізні борисо-глібські енколпіони, пов'язують із візантійськими прототипами, більше відомими у XIV ст. [6, с. 228]. Енколпіони цього типу з Уманського повіту [1, інв. № КР-20453, КР-20454а] мають рельєфні стулки розмірами 3,7 х 4,7 см. Кінці заокруглені. На лицевій стулці по боках від Георгія вглиблені написи: **ГРГ, ВΛ**, вгорі – св. Микола в омофорі. У медальйонах – лики святих: зліва – Василій, про що свідчить напис. Ім'я святого справа нерозбірливе. У центрі зворотної стулки – розп'яття. Над ним знак (–). У чотирьох медальйонах – лики святих, написи на яких нерозбірливі [11]. Лотки стулок глибокі. Подібного типу енколпіони на сьогодні відомі лише з с. Воздвиженка Радомишльського пов. [1, інв. № КР-20447, НТШ № 4787, дар. М. Ф. Біляшівського], а також з Туреччини [6, с. 229].

Складень рідкісного типу походить з території колишнього Вінницького повіту. 1909 р. його подарував до музею НТШ (№

4749) відомий мистецтвознавець Данило Щербаківський. У 1940 р. археологічні колекції Музею НТШ були влиті в склад новоствореного Львівського історичного музею. Відлитий з бронзи енколпіон [1, інв. № КР-12811], розмірами 4,2 х 5,0 см, датований XIII ст., вперше опублікований Я. Г. Станчак [11, с. 91 – 92], згодом було віднесено до VI типу (за Г. Пєсковою та Г. Корзухіною).

Його рельєфна лицева стулка має заокруглені кінці. Зображення виконані в низькому рельєфі. У центрі – примітивне зображення Оранти [11]. У бічних медальйонах написи: МР – θΥ. У верхньому і нижньому – знак або грецька буква Х. Лоток стулки неглибокий. Створка в цілому та контури медальйонів оконтурені низьким та гладким бортиком. Зауважено, що ливтєві шви не підчищені, що створює враження незакінченого виробу [6, с. 191].

XIV ст. натомість традиційно датують хрести-енколпіони із ступінчасто розташованою середньою частиною та хрестоподібними кінцями. Із уже згаданої уманської колекції Д. Щербаківського походить зворотна стулка рельєфного бронзового енколпіона [1, інв. № КР-20451] із зображенням у центральній частині хреста погруддя св. Миколая, розмірами 5,5 х 6,5 см. Справа і зліва вертикально розміщені написи: **НАС НКОЛА**. У чотирьох медальйонах – лики святих із нерозбірливими написами [11, рис. 2: 3]. Стулка гладка. Аналогічна стулка [1, інв. № КР-21168) розмірами 5,2 х 6,5 см походить також з колекції Музею Народного Дому (№ 150).

Лицева стулка енколпіона цього типу знайдена у Соловївці Коростишівського р-ну [17, kat. 25, 44], а також у складі скарбу 2004 р. у м. Голіцино [див. 17, s. 112]. Подібного типу енколпіони відомі із знахідок на Буковині, в Мстиславлі, Новгороді [10, с. 59 – 60] та Золотій Орді. Вважається, що ці енколпіони, завдяки зображенням святих цілителів, зокрема св. Сисинії та св. Пантелеймона, повинні були допомагати при лікуванні хвороб і оберігати від них [10, с. 59].

Окремого зауваження потребують т. зв. класичні квадрифолії, які прийнято вважати виробами Лаврської художньої майстерні Києва. Один такий екземпляр походить з с. Малі Коцюбинчики, пов. Копичинці (тепер – Чортківський р-н). Його було подаровано Ярославом Ковальським Музею НТШ (№ вступу 27967, від 4.10.1937 р.) [2, т. 8, с. 56].

Бронзовий енколпіон [1, інв. № КР-8938] розмірами 5,5 х 9,0 см має ускладнену ламаними контурами форму, що мало схожа на звичний витягнутий хрест. Бокові крила трохи звужуються і завершуються не овальною, а прямою лінією. Верхній та нижній промені мають овальну форму і завершуються гладкими округлими виступами, які частково закривали петлі для з'єднання із зворотною стулкою. Лицеву площину стулки заповнено рельєфною композицією Розп'яття Христа на Голготі. Великий хрест з тілом Христа створює головну вісь витвору і майже торкається своїми кінцями вузенької облямівки квадрифолію. Фігуру Христа розміщено строго фронтально, з трохи нахиленою до правого плеча головою. Над головою – німб з перехрестям. Ноги практично зливаються в одну лінію, п'яти зіставлені і лише ступні різко розвернуті, спираються на нижню щабель. Підперезуючий плат довгий, прикриває коліна. Непропорційно великі руки, розкинуті по великій перекладині хреста, мають помітний згин у ліктях. Енколпіон обрамлено невисоким бортиком, орнаментованим насічкою, яка імітує дрібні перлинки [11].

Постаті Богоматері та Іоанна Богослова випрямлені і розміщені у легкому розвороті до центральної фігури Христа, що досягається за рахунок більш високого рельєфу віддалених від центральної вісі композиції вертикалей. Деталі одежі майже не пророблені. Мафорій Богоматері та гуматій Іоанна лише трохи виділені штрихуванням. По боках (у крилах енколпіону) поясні зображення справа – апостола Павла, зліва – Петра. Над головами святих, розташованих майже у профіль – німб. Над головою Христа – гладка прямокутна табличка. Німб на тлі трьох

виступаючих кінців хреста на полі, де зображені місяць і сонце, Постаті Богоматері та Іоанна Богослова випрямлені і розміщені у легкому розвороті до центральної фігури Христа, що досягається за рахунок більш високого рельєфу віддалених від центральної вісі композиції вертикалей. Деталі одежі майже не пророблені. Мафорій Богоматері та гуматій Іоанна лише трохи виділені штрихуванням. По боках (у крилах енколпіону) поясні зображення справа – апостола Павла, зліва – Петра. Над головами святих, розташованих майже у профіль – німб. Над головою Христа – гладка прямокутна табличка. Німб на тлі трьох виступаючих кінців хреста на полі, де зображені місяць і сонце, а між ними хрест, що означає «Бог вселенний».

Зображення на енколпіоні дещо грубуваті та примітивні. Фігури непропорційні з занадто великими обличчями та головами. Обличчя – банькаті, з великими носами. Майстер відверто не прагнув до надмірної деталізації. Проте в цілому композиція дость виразна.

У центрі зворотної стулки – Богоматір з маленьким Ісусом на троні. З боків – ангели в профіль. Стовпчики трону виті, добре видно подушку, на якій сидить Марія. Лоток стулки неглибокий. Вушко енколпіона первісно було оздоблене черню.

Енколпіон-квадрифолій з Поділля дещо відрізняється від подібних знахідок з Замкової гори у Києві, золотоординського міста Увеку та з колекції Ханенків, що, можливо, вказує на його архаїчність. Тут немає написів та інших деталей, присутніх на більшості квадрифоліїв цього типу. Дещо ближчими до подільського зразка є стулка квадрифолію з Розп'яттям, знайдена А. В. Арциховським у Новгороді під час розкопок 1934 р. на Славні, та зворотна стулка з колекції НМІУ (№ В-899), яка має такі ж за формою верхній та нижній промені. На думку Г. Ю. Івакіна, затертість медальйонів над перекладиною хреста на енколпіоні з Новгорода не дозволяє однозначно трактувати їх, як зображення місяця і сонця, оскільки, на енколпіоні і з Замкової гори в Києві зображення птахів знаходяться теж в окремих ме-

дальйонах [5, с. 146].

Композиція Розп'яття із передстоячими Богоматір'ю та Іоанном Богословом й постатями ангелів по боках достатньо відома у мистецтві Візантії та Київської Русі XI – XV ст. Натомість, на думку більшості дослідників, зображення Богоматері на престолі (тип Кіпрської Богоматері) – не надто поширений сюжет, і тому досить надійно дозволяє вказати на Київ, як на місце виготовлення подібних квадрифоліїв. При цьому спираються на епізод «чудесного явління» у 1085 р. в Успенському соборі Печерського монастиря першої на Русі ікони цього типу. «Кіпрська Богоматір» відтоді стала храмовою іконою і отримала назву Печерської. Ці висновки Н. П. Кондакова поділяв М. П. Ліхачов й наводив низку актових печаток ХШ ст. із зображенням цього типу Богоматері. На його думку, зображення на моліводовулах особливо близькі до зображень на енколпіонах-квадрифоліях – такі ж кручені стовпчики престолу, схожі за манерою зображень складки одежі на колінах тощо [див. 5, с. 146 – 147].

Енколпіони квадрифолійної форми, хоча і є досить рідкісними знахідками, проте мають багато різних підтипів. Візьмемо до уваги лише відомі знахідки з території галицько-волинських земель. Наприклад, технологічно і стилістично інший зразок енколпіонів квадрифолійної форми походить із збірки Музею Народного Дому, яку в 1940 р. передали в ЛІМ (№ ІІІ-37). Бронзовий енколпіон [1, інв. № КР-8939] розмірами 5,2 х 7,0 см має дещо видовжену по вертикалі ромбоподібну форму, рамена у вигляді чітких напівкіл, кути ледь виступають і теж заокруглені. У центрі – розп’яття Христа, справа – символ євангелиста Марка (лев), зліва – Іоанна (орел), вгорі – Луки (віл). Лотка немає. Стулка гладка [11].

Цілу серію однотипних енколпіонів-квадрифоліїв, які мають своєрідну форму та сюжетно-композиційні ознаки, виявлено у головних містах Галицько-Волинської держави. Стулки квадрифолію та центральні зображення енколпіонів, що мали

гладку поверхню, з Лубова [11], Львова [7, с. 344 – 345], околиць Лучеська [13], а також Володимира [14] відливали окремо. Стулки відливали зі зображеннями святих, написами та деякими елементами центральних зображень (німби) в низькому рельєфі. Окремо литі центральні зображення та сферичні виступи пізніше приклепували до стулок.

Таким чином, для XIII – XIV ст. на території Поділля характерними формами хрестів-енколпіонів стають релікварії із зображеннями Св. Георгія, Св. Миколи, а також хрести т. зв. квадрифольної форми.

З врахуванням умов знахідок енколпіонів цих типів на сусідніх землях, можна говорити про поширення нових типів енколпіонів на території Поділля наприкінці XIII ст. Щодо їх походження точилися суперечки. Донедавна вважалося, що енколпіони-квадрифолії найбільше поширені у Середньому Подніпров'ї і на цьому факті робилися висновки про поширення звідси цього типу енколпіонів на землі Верхнього Поволжя та у Золотій Орді. Натомість невелика серія енколпіонів цього типу, виготовлених в одній майстерні, виявлена в золотоординському місті Увеку, дозволила зробити висновок про центри з виготовлення енколпіонів-квадрифоліїв, організовані депортованими майстрами з Русі у містах Золотої Орди [5, с. 147].

Однак, відомий факт міграції ділової еліти – бояр, ремісників із Середньої Наддніпрянщини напередодні або ж відразу після знищення Києва ханом Батиєм у галицько-волинські землі викликав та економічне та культурне зростання. Відтак, розроблені передовими митцями Середнього Подніпров'я, новітні зразки у багатьох сферах матеріальної культури знайшли втілення на новому грунті.

Мистецтвознавці інтуїтивно шукали корені цієї композиції у передмонгольській добі [9, с. 92]. Несподіване підтвердження ранньої художньої розробки даної композиції було отримане під час розкопок 1981 р. у Крилосі (літописний Галич). Тоді вдалося дослідити потаємний льох майстерні ювеліра [3], в якому серед

ллячок, кам’яних та бронзових матриць та вдалося натрапити на іконку із зображенням Розп’яття, яка є повною аналогією до подібної композиції на енколпіонах-квадрифоліях першого типу. Здогадуються, що галицько-волинські виробники енколпіонів орієнтувалися на київську зразки [16, с. 131 – 134].

Таким чином, погоджуючись з висновком, що походження взірців цих квадрифоліїв потрібно шукати у давньокиївському мистецтві передмонгольської доби, все ж вважаємо, що розвиток цих форм відбувся на галицько-волинських землях, куди в 1240-х рр. мігрувала більшість ділової еліти Середнього Подніпров’я. Характерною є одночасна поява у другій половині XIII ст. саме на галицько-волинських землях восьмигранних в плані храмів-ротонд, виділених свого часу Ю. В. Лукомським [8; 15]. Щоправда, дослідник золотоординських старожитностей М. Г Крамаровський намагався свого часу розшукати центр виробництва таких квадрифоліїв на території Золотої Орди.

Таким чином, найдавніші зразки подільських енколпіонів-квадрифоліїв з гладкою поверхнею щитків та овальними кутами типологічно, найймовірніше походять з місцевих майстерень на території культурних центрів Галицько-Волинської держави. Більше залюднення і розквіт отримали ці землі також у період співіснування Галицько-Волинської держави та Золотої Орди. Гострий конфлікт, який виник у 1250-і рр. поміж Данилом Галицьким та Куремсою за землі Південного Побужжя та Східного Погориння, очевидно, не мав продовження. А окремі предмети культової металопластики є на сьогодні не чисельними свідченням в подальшому культурних впливів Галицько-Волинської держави на сусідні території.

Таким чином, ці пам’ятки є частиною тієї культурної політики, яку проводили галицько-волинські князі у другій половині XIII ст. Ми знаємо про чисельні дари храмам Середнього Подніпров’я цінних християнських реліквій, передовсім, богослужбових книжок, зафіксовані у Галицько-Волинському літописі.

Землі Поділля, які знаходилися поряд з південними кордонами Київського та Галицько-Волинського князівств, традиційно відігравали визначну роль у контактах із степовими територіями. Тому відомі знахідки енколпіонів у золотоординських містах могли туди потрапити через посередництво міських осередків Поділля. В подальшому ретельне картографування всіх відомих знахідок культової металопластики XIII – XIV ст. дозволить перевірити правильність даних висновків.

Джерела та література:

1. Львівський історичний музей. Фондова група «Київська Русь».

2. Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. Інвентарні книги Музею НТШ.

3. *Ауліх В. В.* Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича / В. В. Ауліх // Жовтень. – 1987. – № 10. – С. 96 – 100.

4. *Власова Г. М.* Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче / Г. М. Власова // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – С. 253 – 254.

5. *Івакін Г. Ю.* Енколпіон-квадрифолій з Києва / Г. Ю. Івакін // Археологія.– 1999. – №. 2. – С. 144 – 150.

6. *Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. – С.-Петербург: Петербургское востоковедение, 2003. – 432 с.

7. *Лазурко Остап, Шніцар Микола.* Середньовічний скарб культових речей зі Львова / Остап Лазурко, Микола Шніцар // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2012. – Випуск 16. – С. 339 – 349.

8. *Лукомський Ю. В.* Воскресенська церква XII – XIII ст. у Крилосі / Ю. В. Лукомський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 241. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 294 – 295.

9. *Пекарська Л. В., Пуцко В. Г.* Давньоруські енколпіони в збірці музею історії м. Києва / Л. В. Пекарська // Археологія. – № 3. – 1989. – С. 84 – 94.

10. *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XIV вв.) / М. В. Седова. – М., 1981. – 196 с.

11. *Станчак Я. Г.* Збірка енколпіонів з фондів Львівського історичного музею / Я. Г. Станчак // Наукові записки (Львівський історичний музей) (далі – НЗ ЛІМ). – Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 87 – 95.

12. *Терський С. В.* До проблеми датування археологічного мате-ріалу періоду Галицько-Волинської держави / С. В. Терський // НЗ ЛІМ. – Вип. Х. – Львів, 2001. – С. 130 – 158.

13. *Терський С. В.* Історія Луцька у 3-х томах / С. В. Терський. – Т. 1: Лучеськ Х – XV ст.– Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2007. – 252 с., іл.

14. *Терський С. В.* Княже місто Володимир / С. В. Терський.– Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2010. – 320 с., іл.

15. *Терський С. В.* Топографія храмів княжої Пересопниці / С. В. Терський // Княжа доба: історія та культура.– Вип. 8.– Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2014. – С. 235 – 242.

16. *Терський С. В.* Археологія доби Галицько-Волинської держави.– Київ: "Стародавній світ", 2014. – 164 с., іл.

17. *Kruk M. P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M.* Sacralia Ruthenica. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i Muzeum Narodowym w Warszawie / M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn. – Warszawa, 2006. – 284 s.

Н. М. Вартанович

З ІСТОРІЇ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ БІБЛІОТЕКИ

У 2014 році громадськість міста Могилева-Подільського та району відзначили 110-ту річницю Могилів-Подільської районної бібліотеки. Але, на думку науковців, бібліотеки в місті з'явились набагато раніше [1, с. 180 – 187].

У Могилеві-Подільському в 1904 року з'явилася приватна бібліотека Марка Корценштейна з фондом понад 5 тис. томів. Всі книги позначалися шрифтовим екслібрисом «Библиотека и кабинет для чтения М. Корценштейна». Їх можна і досі зустріти в бібліотеках і музеях міста Вінниці, в приватних колекціях та декілька екземплярів залишилось у нашій бібліотеці. Їй пере-

дували бібліотека єврейського клубу та книжкові фонди бібліотеки «громадського зібрання польського дому» у відділі народної освіти, які були націоналізовані і об'єднані в одну міську бібліотеку, очолювану Йосипом Гольденбергом (залишив багато спогадів), в 1924 році перейменована в центральну державну (завідуючий М. І. Корценштейн).

За свідченнями бібліотекаря Йосипа Гольденберга, в 1920-ті роки бібліотеку часто відвідувала письменниця Олена Пчілка (Олена Петрівна Косач), родина якої на той час жила у Могилеві-Подільському: «…красива, середнього зросту, у чорній плюшевій шубці, квітчастій хустині, із старовинним намистом жінка, котра дуже багато читала українських, російських та зарубіжних класиків…» [2, с. 23].

У перші роки свого існування зібрання бібліотеки не перевищували 10 тис. документів, у 1941 році – 53 тис. За ствердженнями старожилів, в роки нацистської окупації приміщення бібліотеки було зруйноване, фонди пограбовані, багато цінних видань знищено. Бібліотекарям вдалося зберегти лише 1715 видань.

По завершенні окупації міста, роботу з відродження бібліотеки очолила завідуюча М. М. Гумовська. За підтримки колег та населення міста активно велась відбудова приміщення, збір книг у населення, організація фонду, створення довідково-бібліографічного апарату.

Протягом своєї історії бібліотека знаходилась в різних приміщеннях по вул. Київській. З 1975 року і по сьогодні вона розташована у приміщенні районного будинку культури. До 1958 року діяла як міська центральна, а в 1958-му перейменована в Могилів-Подільську районну бібліотеку.

З моменту централізації бібліотек в єдину систему (1976 рік – директор В. В. Глаголєва, а до цього її роботу очолювала Г. Устенко) в районній бібліотеці запрацювали, крім абонементу (Є. Гарбер, Н. Петренко, М. Хавес, Л. Сергеєва, Т. Корчун) та читального залу (Н. Золова, Л. Федотова, С. Боднар, Л. Кожуш-

ко, Л. Зеленова) інші відділи, сектора: юнацька кафедра (М. Хавес, О. Коваль); відділ сільськогосподарської літератури (Т. О. Гураль); нестаціонарного обслуговування (О. Валевич); збереження та внутрісистемного обміну і міжбібліотечного абонементу, завдяки якому книгу читач міг замовити з усіх міст СРСР та з-за кордону (С. А. Шульман, Г. К. Калита, М. К. Баламут); відділ комплектування та обробки літератури (Г. К. Устенко, Л. Гроза, О. Погонець, Н. Рябова); відділ мистецтв, в якому, крім книг, зберігались ноти, партитури, фоліанти, технічні засоби, подаровані бібліотеці картини та твори декоративно-прикладного мистецтва.

З 1992 року активно діє краєзнавчий центр, в якому зберігаються документи про відвідування бібліотеки цікавими та видатними людьми (літератори Ніна Гнатюк, Михайло Каменюк, Борис Хандрос, Станіслав Тельнюк, Іван Донич, Петро Скорук, Олег Чорногуз, художник Олександр Лопухов, композитори Микола Дем'янюк та Олександр Морозов та багато інших); літописи, неопубліковані матеріали, зокрема літопис історії сіл Могилів-Подільського району, бібліотечний (історії бібліотек району), фольклорно-етнографічний літопис Могилівщини.

Займаючись дослідницькою діяльністю, колектив бібліотеки долучається до загальноукраїнських та обласних проектів – «Пам'ять втрачених сіл» (про зниклі населені пункти України, зокрема – нашого краю), «Збір свідчень усної історії», «Некрополь Вінницької області», «Стара подільська фотографія», «Видатні постаті краю» [5, с. 173 – 180], «Історія краю в назвах вулиць», «Історія краю в пам'ятниках», «Туристичне краєзнавство» [4, с. 134 – 136].

Також проводяться спільні дослідження з військкоматом, архівами, музеями щодо встановлення імен та місць поховання загиблих воїнів Другої світової війни (в тому числі німецьких та румунських військових), інженерно-фортифікаційних споруд на території району, матеріали та презентації місцевих проектів

– «Національні пам’ятки України на теренах Могилів-Подільщини», «Лядівський скельний монастир в художньому слові, публіцистиці, кіно», «День односельчанина в бібліотеці».

Матеріали науково-дослідницької діяльності та архів виконаних краєзнавчих довідок – золотий фонд бібліотеки, який професор Кам’янець-Подільського національного університету Л. В. Баженов назвав «важливою колекцією, яка є джерельною базою регіональних досліджень» [3, с. 29].

У 1980-х роках до бібліотечної системи входило 83 бібліотеки-філії з методичним центром в районній бібліотеці (Є. Погребняк, Л. Чаговська), в т. ч. районна дитяча бібліотека (завідуюча Л. Кринична). Книжковий фонд Могилів-Подільської бібліотечної системи складав більше 1 млн. екз. Протягом 18 останніх років бібліотеку очолює директор Н. Головенко. З 1992 року в бібліотечну систему вже входило 44 бібліотеки.

Завдяки активній участі фахівців в проектній діяльності бібліотека отримала грантове технічне оснащення, відкривши для мешканців громади безкоштовний комп’ютерний центр, представила можливість їм стати слухачами та учасниками тренінгів з профілактики ВІЛ/СНІД та з координації діяльності закладів культури, надає цілий перелік послуг з е-урядування, допомагаючи мешканцям громади в усіх сферах життєдіяльності, є методичним центром для бібліотек району та надає їм безпосередню допомогу в здійсненні модернізації (два гранти для бібліотек сіл Вендичани, Немія, Бронниця, Серебрія).

Сьогодні Могилів-Подільська районна бібліотека належить до тих трьох відсотків бібліотек України, які технічно оснащені завдяки участі в програмі «Бібліоміст». Формується сучасний інформаційний ресурс. Бібліотека налічує великий інформаційний масив – майже 70 тис. документів, зберігає не тільки книги, а й артефакти, фото, плакати, приватні документальні колекції, рукописи, листування, фоліанти, спогади старожилів, родоводи, усні свідчення, тобто регіональну культурну пам’ять.

Цінним є людський ресурс бібліотеки – фахівці з різним ступенем підготовки, більшість мають вищу освіту. У свій час працівник сільськогосподарського сектору Гураль Тамара Олексіївна на сторінках центрального видання (збірка) висвітлила досвід Могилів-Подільщини про інформаційно-бібліографічне забезпечення спеціалістів РАПО; завідуюча бібліотекою с. Яруга Спояло Таміла Миколаївна опублікувала свої поезії в збірці бібліотекарів-поетів Вінниччини «Поезія, що задзвеніла в тиші»; працівники Погребняк Євгена Іванівна, Глаголєва Вероніка Василівна та Зеленова Людмила Альфредівна неодноразово висвітлювали проблемні питання діяльності бібліотек на сторінках центральних бібліотечних періодичних видань; методист Вартанович Надія Михайлівна стала учасником двох Вінницьких та трьох Могилів-Подільських краєзнавчих конференцій, представивши роботи історичної, краєзнавчої, бібліографічної тематики; завідуюча бібліотекою с. Кукавка Люльчак Олена стала ініціатором видання збірки дитячих поезій «Зозулене джерельце». Літератори, публіцисти, краєзнавці Гоцуляк Марія, Горобець Микола, Рябий Мефодій свого часу працювали бібліотекарями.

В умовах нашого району центральна районна бібліотека – гарантоване джерело інформації для мешканців громади. Вона допомагає набути нових навичок використання комп'ютера та Інтернету, робить світ більш зручним та допомагає економити кошти. Доступ до електронних послуг у бібліотеці є найважливішою інновацією.

Сьогодні тут можна знайти роботу та підтримати ведення бізнесу, духовно зростати та отримувати натхнення, обирати, як проводити свій вільний час. Саме тут діти стають особистостями, тут зростають майбутні вчені. А ще – це місце зустрічі друзів та однодумців, тут зустрічаються нові та традиційні цінності. Тут поєднуються традиції та інновації, покоління, досвід, знання. Бібліотека сьогодні – це інформаційна кімната з довідково-бібліографічним апаратом (ДБА); зручна читальна зала

(посадочних місць – 50), абонемент, юнацька кафедра, відділ збереження літератури, фонд музею книги, зона сімейного читання; бібліотечний Інтернет-центр, презентаційний та кінодемонстраційний центр з оснащенням; регіональний центр «Бібліотека-Влада-Інформація»; ресурсні центри: краєзнавчий, молодіжно-правовий – «Молодь і сучасність», літературно-мистецький (рояль, виставочна площа, муз центр, екран); ресурсний центр з профілактики ВІЛ/СНІД, бібліографічно-методичний; клуби за інтересами та любительські об'єднання «Ліра», «Діалог», «Ескулап» та молодіжно-альтернативний «Роби щось цікаве»; безоплатні бібліотечні послуги, міжбібліотечний абонемент, читацькі програми; 11 бібліотечних фахівців; сектор по ремонту та реставрації книг.

Цікавими є також дослідження бібліотечних фондів наукового співробітника Вінницького краєзнавчого музею Соломонової Тетяни Робертівни, які увійшли в збірки Вінницьких краєзнавчих конференцій (зберігаються у Могилів-Подільській районній бібліотеці). Так, під час однієї з бесід з нею ми дізнались, що дочка Петра Христофоровича Вітгенштейна, маєток якого знаходився у с. Бронниця, передала Київському університету родову бібліотеку.

Досить цікавими є дослідження професора О. П. Григоренка, опубліковані в матеріалах Четвертої Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції. У статті «З історії становлення та розвитку публічних бібліотек в містах Подільської губернії другої половини XIX на початку XX ст.» зазначено: «Однією з найпопулярніших книгозбірень була Могилів-Подільська міська громадська бібліотека…». І додається, що з 1897 р. у повіті розвивалась мережа народних бібліотек комітету піклування про народну тверезість. Такою тоді стала бібліотека-чайна в с. Немія [1, с. 185].

Отже, чекаємо нових досліджень від науковців про книгу і бібліотеку на території Могилівщини.

Джерела та література:

1. *Григоренко О. П.* З історії становлення і розвитку публічних бібліотек в містах Подільської губернії другої половини XIX ст. – на початку XX ст. / О. П. Григоренко // Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – 2012.

2. *Горобець М.* Косачі у місті над Дністром // Горобець М. Їх пам'ятає Придністров' я. – 1993.

3. *Баженов Л.* Могилівщина в наукових і краєзнавчих дослідженнях і публікаціях за останнє десятиріччя (1996 – 2006 рр.): здобутки, проблеми, перспективи / Л. В. Баженов // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – 2006.

4. *Вартанович Н.* Бібліотеки Могилів-Подільщини на допомогу розвитку туризму в регіоні Н. Вартанович // Краєзнавство в системі розвитку духовності і культури регіону. Матеріали Міжнародної краєзнавчої конференції. м. Вінниця. – 2008.

5. *Слотюк Г. М.* Творча спадщина Михайла Старицького у фонді Вінницької обласної Універсальної наукової бібліотеки / Г. М. Слотюк // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – 2009.

С. М. Єсюнін

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКЕ КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ: СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ (1904 – 1906)

Історія навчальних закладів завжди викликає цікавість у істориків та краєзнавців. Для міста Могилів-Подільського важливою подією його історії було створення на початку XX ст. семикласного комерційного училища, від якого веде початок теперішній Могилів-Подільський технолого-економічний коледж Вінницького національного аграрного університету. До того ж, дослідження історії Могилів-Подільського комерційного училища залишається актуальним у контексті висвітлення історії освіти на

Поділлі, особливо середньої школи. Адже, за умов відсутності у Подільській губернії вищих навчальних закладів, провідну роль у розвитку освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали саме середні навчальні заклади. В зазначений хронологічний період під впливом соціально-економічних зрушень виникають середні навчальні заклади нового типу – реальні, технічні та комерційні училища, учительські семінарії тощо.

Першим подібним навчальним закладом стало Могилів-Подільське реальне училище, яке було відкрито у 1885 р. за ініціативою міської влади. Але, влітку 1890 р., за царським указом, цей заклад перевели до Вінниці [3, с. 224]. Отож, Могилів-Подільський залишився без середнього навчального закладу. З таким станом не забажала миритися місцева громада, яка вже за кілька років почала шукати можливості відкриття закладу такого типу. Створення гімназії було складнішим за процедурою, а от варіант заснування комерційного училища виявився простішим. До того ж, для подібних закладів не існувало обмежень в прийомі дітей-євреїв, тоді як у гімназіях квота для них була не більше 10 %. Таким чином, в створенні саме комерційного училища була зацікавлена не лише місцева інтелігенція, але передусім торгово-промислова еліта, більшість якої складали євреї.

Комерційні училища – середні навчальні заклади з терміном навчання 7 – 8 років, що масово почали з'являтися в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Відкривались вони здебільше на кошти купців та промисловців і готували учнів для торгівельно-промислової діяльності та вступу в вищі комерційні і технічні навчальні заклади. Тому, в комерційних училищах, крім загальноосвітніх предметів, у останніх класах вивчалися і спеціальні дисципліни – бухгалтерія, товарознавство та інші. Спочатку комерційні училища підпорядковувались Міністерству народної освіти, але рішенням Державної ради від 9 травня 1894 р. перейшли під відомство Міністерства фінансів. Активна позиція тодішнього міністра фінансів С. Вітте стосовно потрібності розвитку економічної освіти в

імперії призвела до створення при міністерстві особливої комісії, яка розробила Положення про комерційні училища (затверджене 15 квітня 1896 р., доповнене 10 червня 1900 р.). Це Положення надавало широкі можливості заснування за громадською та приватною ініціативою подібних навчальних закладів, сприяло їх діяльності та розвитку. Ініціатива С. Вітте одразу дала позитивні результати – якщо до 1890 р. в імперії існувало усього 8 комерційних училищ, то в 1913 р. їх нараховувалося майже 250 [1, с. 142]. Наприклад, на Поділлі у цей період комерційні училища були створені у Могилів-Подільському, Проскурові, Вінниці та Кам’янці-Подільському (два) [3, с. 227]. На початку XX ст. в діяльності комерційних навчальних закладів сталася зміна – після створення 27 жовтня 1905 р. Міністерства торгівлі та промисловості, було вирішено їх підпорядкувати названому міністерству, що відбулось вже наступного року [4, с. 936].

Створення училища у Могилів-Подільському відбувалось наступним чином. Наприкінці 1903 р. гласний міської думи А. Хлопов та лікар І. Добровольський висунули ідею створення у місті комерційного училища. Ініціатори відправили клопотання до Міністерства фінансів та заручились підтримкою Могилівської міської думи, яка 4 лютого 1904 р. прийняла відповідну постанову. Тим часом, інша ініціативна група від громади міста (купці П. Хаджі та Й. Раппопорт, нотаріус Я. Афєньєв та ін.) зуміла за короткий час зібрати з небайдужих городян та землевласників 25125 руб., що склали запасний капітал майбутнього училища [5, с. 2 – 3].

Нарешті, навесні 1904 р. були узгоджені всі організаційні питання із Міністерством фінансів, а на початку літа – 26 червня 1904 р. затверджений Статут училища та сформована Опікунська рада [5, с. 3 – 4]. Очолив її один із ініціаторів створення училища – Хлопов Аркадій Володимирович, який на той час вже став Могилівським міським головою. Товаришем голови ради обрали купця Хаджі Петра Іларіоновича, почесними опі-

кунами – дворян Бущинського Костянтина Степановича та Морачинського Домініка Олександровича [5, с. 6 – 7].

Опікунська рада в екстреному порядку зуміла виконати великий обсяг підготовчої роботи: до 4 вересня найняти зручне приміщення (в центрі міста, на розі Київської та Поштової вулиць, навпроти міського саду), придбати потрібний інвентар та обладнання, провести набір адміністративно-педагогічних кадрів – 12 викладачів (включаючи директора), лікар, діловод, наглядач (див. Додаток). Директором училища затвердили Подобу Івана Григоровича – відомого на Поділлі фахівця у справі сільського господарства [5, с. 8 – 9]. 7 вересня 1904 р. було офіційно оголошено про початок вступних іспитів на навчання для дітей. Хоча училище за Статутом мало семирічний курс навчання, але поки отримали дозвіл на прийом учнів лише у два підготовчі (молодший та старший), перший, другій і третій класи. За таких умов, прохання на вступ подало 254 дитини, з яких витримали іспити та були зараховані до навчання 181. З них було сформовано наступні класи: два підготовчих – 54 учні, перший – 59, другий – 30 та третій – 38 [5, с. 62]. Цікава статистика – серед прийнятих дітей за віросповіданням домінували іудеї – 94, за ними йшли православні – 51 та католики – 22; за становим складом більшість була із міщан – 101, далі йшли діти дворян та чиновників – 31, купців – 18, селян – 17 [5, с. 63].

17 жовтня 1904 р. відбулось урочисте відкриття Могилів-Подільського комерційного училища. На загальних зборах з цієї нагоди було прийняте звернення про надання училищу ім'я цесаревича Олексія [5, с. 86]. Після «Височайшого» затвердження училище отримала повну назву – «Могилев-Подольское семиклассное коммерческое училище имени Государя Наследника Цесаревича и Великого Князя Алексея Николаевича».

Перший навчальний рік (1904 – 1905) пройшов вдало, навчальну програму було виконано повністю. Діти вивчали 13 предметів: Закон Божій, російську, французьку та німецьку мо-

ви, каліграфію, арифметику, алгебру, історію, географію, природничу історію, малювання, креслення, гімнастику. Зазначимо, навчання було платне – 50 рублів вступний внесок та 60 рублів річна оплата [5, с. 76]. Ці гроші йшли на утримання училища, оплату праці педагогів, закупівлю учбового обладнання, інвентаря тощо. Також на утримання і розвиток училища з початку 1905 р. почали надходити гроші із міського бюджету – 4 тис. руб. щорічно. Мало училище й прибуток від відсотків запасного капіталу (7 % щорічно від суми 25150 руб.).

До початку другого навчального року (1905 – 1906) до вступу в училище було подано 128 заяв. За результатами іспитів до навчання прийняли 85 учнів. У зв'язку із збільшенням кількості учнів було прийнято рішення створити для першого та другого класів паралельні класи, а також для забезпечення нормального навчального процесу додати у штат трьох викладачів та лаборанта. Таким чином, на початку 1905 – 1906 навчального року в комерційному училищі навчалось 260 дітей, працювало 15 викладачів, лікар, діловод, наглядач, лаборант. Незначні зміни відбулись у навчальному програмі – до предметів додалась польська мова [6, с. 66 – 67].

Враховуючи велику кількість заяв на навчання та збільшення числа учнів, Опікунська рада на своєму засіданні від 15 серпня 1905 р. прийняла рішення розпочати будівництво власного приміщення для потреб училища. На підтримку такого рішення, міська влада виділила 1000 кв. сажнів землі по вулиці Київській, поруч із міським садом. Угоду про складання проекту та ведення будівництва уклали з інженером Е. Кохом. Щодо фінансування, то виникли певні труднощі – потрібно було 60 тис. рублів, але училище мало можливість виділити лише 20 тис. рублів (із сум запасного капіталу). Після спільних засідань представників Опікунської ради та міського управління, було вирішено взяти 40 тис. рублів у кредит під заставу виділеної земельної ділянки (1000 кв. саж.) та майбутнього приміщення

училища з поступовим погашенням боргу за рахунок щорічної субсидії від міста (4 тис. руб. на рік) [6, с. 75]. Такий консенсус став вирішальним у справі початку будівництва.

У наступні роки Могилів-Подільське училище успішно працювало, завершило спорудження власного приміщення, збільшило кількість учнів та зміцнило викладацький склад. Більше про діяльність Могилів-Подільського комерційного училища у 1904 – 1920 рр. можна дізнатись за матеріалами Державного архіву Вінницької області. Зокрема у фонді 48 зберігаються протоколи засідань педагогічної та опікунської рад, навчальні програми, екзаменаційні книги, заяви про звільнення від сплати за навчання, свідоцтва про закінчення училища, відомості про виплату зарплатні [2]. Історія комерційного училища завершилась у першій рік радянської влади, коли згідно постанови Наркомату освіти України (від 4 липня 1920 р.) подібні навчальні заклади були реорганізовані в єдині трудові школи.

Додаток:

Керівництво, викладачі та службовці Могилів-Подільського комерційного училища у 1904 – 1905 навчальний рік.

Подоба Іван Григорович – директор училища, також викладає географію. Надвірний радник, закінчив: у 1870 р. фізико-математичний факультет Новоросійського університету (м. Одеса) – відділення природничих наук; у 1872 – 1873 рр. курс аграрної академії в Проскау (Німеччина). На посаді з 02.09.1904 р. Оклад 3800 руб.

Доб’я Георгій Опанасович – викладач Закону Божого (православного). Священик, закінчив у 1886 р. Подільську духовну семінарію. На посаді з 09.09.1904 р. Оклад 650 руб.

Кантинік Андрій – викладач Закону Божого (католицького). Ксендз, магістр богослов’я, закінчив у 1893 р. Санкт-Петербур-

зьку духовну академію. На посаді з 09.09.1904 р. Оклад 350 руб.

Лівшиць Вольф Маркович – викладач Закону Божого (іудейського). Закінчив у 1898 р. Віленський єврейський учительський інститут. На посаді з 01.09.1904 р. Оклад 350 руб.

Арнаутов Василь Олексійович – викладач російської мови та історії, також виконує обов’язки секретаря педагогічного комітету. У 1903 р. закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету (м. Одеса) – історичне відділення. На посаді з 01.09.1904 р. Оклад 2100 руб.

Басенко Віталій Іванович – викладач російської мови та арифметики у підготовчих класах, також виконує обов’язки бібліотекаря. Має звання вчителя математики у повітових училищах, закінчив три курси юридичного факультету. На посаді з 01.09.1904 р. Оклад 1140 руб.

Дойников Олексій Семенович – викладач арифметики та алгебри. Закінчив: у 1899 р. фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету – відділення математики; у 1902 р. закінчив Технологічний інститут (Санкт-Петербург) з дипломом технолога. На посаді з 01.09.1904 р. Оклад 1500 руб.

Фриць Микола Генріхович – викладач природничої історії та німецької мови. У 1899 р. закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету (м. Одеса) – відділення природничих наук та витримав іспит з німецької мови. На посаді з 01.09.1904 р. Оклад 1875 руб.

Піко Франць Олександрович – викладач французької мови, також виконує обов’язки наглядача. Італійський громадянин, в Росії займався приватним викладанням. На посаді з 01.09.1904 р. Оклад 1920 руб.

Коптяєв Анатолій Платонович – викладач чистописання, малювання та креслення. Закінчив у 1902 р. Санкт-Петербурзьку академію мистецтв із свідоцтвом на викладання малювання у середніх навчальних закладах. На посаді з 01.09.1904 р. Оклад 1800 руб.

Криличевський Захарій Мойсейович – виконує обов'язки наглядача. Закінчив комерційне училище. На посаді з 01.10.1904 р. Оклад 720 руб.

Добровольський Іван Романович – училищний лікар. Колезький асесор, закінчив Московський університет. На посаді з 01.09.1904 р. Оклад 400 руб.

Орехов Олександр Павлович – викладач гімнастики. Штабс-капітан. На посаді з 01.10.1904 р. Оклад 300 руб.

Бетаки В'ячеслав Васильович – викладач співів. Має домашню освіту. На посаді з 01.03.1905 р. Оклад 180 руб.

Лаврова Клавдія Василівна – діловод. Закінчила гімназію. На посаді з 01.03.1904 р. Оклад 400 руб.

Складено за [5, с. 75].

Джерела та література:

1. *Бессолицын А. С.* Витте и создание системы коммерческого образования в России / А. Бессолицын // Вопросы экономики. – 2006. – №7. – С. 140 – 147.

2. Державний архів Вінницької області. – Ф. 48. – Оп. 1.

3. *Єсюнін С.* Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: Монографія / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельнік А. А., 2015. – 365 с.

4. Коммерческое образование // Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон, 1893. – в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890 – 1907. – Т. XVa – С. 861 – 863; доп. Т. Ia – с. 935 – 937.

5. Отчет о состоянии Могилев-Подольского семиклассного коммерческого училища за 1904 – 1905 учебный год. – Могилев-Подольский: тип. Ш. Кац, 1906. – 88 с.

6. Отчет о состоянии Могилев-Подольского коммерческого училища за 1905 – 1906 учебный год. – Могилев-Подольский: тип. Ш. Кац, 1906. – 92 с.

О. Б. Комарніцький

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ У 1920 – 1930-х рр.: ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ ТА НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ

Могилів-Подільський педтехнікум виник на початку 1925 – 1926 н. р. [1, арк. 33] на базі вищих трирічних педагогічних курсів, які функціонували у місті з 1920 р. [2, с. 264].

Поступово формувався склад студентства. У 1925 р. до педтехнікуму, який до 1930 р. вважався вищим навчальним закладом, вступили 54 особи [3, арк. 2 зв.]. У 1929 р. зарахували 84 студенти [4, арк. 1 – 2]. Починаючи з 1930-х рр., технікум почав відчувати проблеми з наборами студентів. Так, восени 1930 р. замість 80 осіб прийняли лише 68 [5, арк. 32].

Більшість абітурієнтів мали слабку підготовку. Наприклад, у грудні 1928 р. з Могилів-Подільського педтехнікуму надійшла інформація, що «склад абітурієнтів слабкий [переважали ті, хто закінчив 7-річну школу, випускників профшкіл фактично не було]. Письмові роботи [вступників] здивовують своєю примітивністю й малограмотністю». Тому на I курсі викладачі змушені були проходити зі студентами матеріал підготовчого курсу [6, арк. 11]. Серед абітурієнтів низьким, на думку влади, був показник партійно-комсомольського прошарку. Навесні 1930 р. у виш планували вступ 90 комсомольців, прибуло лише 20 осіб [7, арк. 86]. За соціальним складом у 1930 р. серед 68 першокурсників було 29 селян, 27 робітників і батраків, 12 службовців [5, арк. 32]. Педтехнікум переважно поповнювала молодь Могилівського округу [8, с. 24 – 25].

У Могилеві-Подільському молодь мала змогу навчатися і на вечірньому робітничому факультеті Кам'янець-Подільського ІНО, який діяв у місті, зокрема у 1930 р. [9, арк. 74], [10, с. 67].

Частина жителів міста відповідно до запровадженого владою принципу районування педагогічну освіту могли здобути лише у Кам'янець-Подільському ІНО [8, с. 32]. До цього закладу мала вступати молодь з Кам'янецького, Могилівського і Проскурівського округів [1, с. 22 – 24]. Відомо, що на 25 червня 1928 р. із 140 заяв, які надійшли до вишу, 13 були з Могилівського округу [10, арк. 5]. Радянські партійні органи вимагали аби серед зарахованого студентства «партійного і комсомольського ядра» було не менше 50 – 60 % від загальної кількості [11, с. 289]. Так, у вересні 1930 р. для районів Кам'янець-Подільського округу визначили норми мобілізації членів КП(б)У і членів ЛКСМУ для вступу до Кам'янець-Подільського ІСВ. Могилівський район мав делегувати 4 комуністів і 4 комсомольців. Загалом, за партійною рознарядкою до інституту мобілізували 29 членів КП(б)У і 30 членів ЛКСМУ [12, арк. 30].

Могилівчани мали можливість навчатися і в інших педагогічних навчальних закладах, частину з яких мобілізували на навчання. Так, у 1935 р. на навчання у Вінницькому standінституті з Могилівського округу мобілізували по 5 комуністів і комсомольців [13, арк. 4]. У Вінницькому українському педтехнікумі мобілізованими партійними і радянськими органами були 30 осіб. 7 осіб представляли Могилівський округ [13, арк. 15, 39 – 40]. Вінницький єврейський педтехнікум мали поповнити 3 представники Могилівського округу [13, арк. 16].

Поступово зростала кількість студентів Могилів-Подільського педтехнікуму. На початку 1925 – 1926 н. р. тут здобували педагогічну освіту 86 майбутніх учителів [3, арк. 2 зв.], на 1 січня 1927 р. – 127 [3, арк. 67], на початку 1926 – 1927 н. р. – 138 [3, арк. 64 зв.], наприкінці року – 157 [14], на початку 1927 – 1928 н. р. – 156 [15, арк. 24], у грудні 1928 р. – 153 [6, арк. 11], у 1929 – 1930 н. р. – 306 [16, арк. 17].

Що стосується соціального складу студентської молоді, то чималим було робітничо-селянське представництво. Так, у 1925 – 1926 н. р. в закладі робітників було 1,6 %, селян – 57 %,

службовців – 21,8 %, вчителів – 12,5 % [16, арк. 5 зв.]. У жовтні 1930 р. до робітників і наймитів належали 30 %, селян-незаможників і середняків – 53 %, службовців, кустарів та інших – 17 % [5, арк. 31].

Не значним був відсоток комуністів і комсомольців. У 1925 – 1926 н. р. перші з них становили 1,5 %, комсомольці – 39 % [3, арк. 5 зв.]. За національністю абсолютно переважали українці. Так, у 1925 – 1926 н. р. вони становили 91,4 %, росіяни – 1,5%, євреї – 6,2 % [3, арк. 5 зв.]. У педтехнікумі в тому ж навчальному році низьким, як вже зазначалося вище, був освітній рівень, здобутий до вступу у виш. Випускниками дворічних сільськогосподарських професійних шкіл були 4 особи (3,05 % від загальної кількості вступників), підготовчих курсів – 76 (58%), трудових шкіл – 17 (13 %), «старих» середніх шкіл – 7 (5,3 %), здобули домашню освіту – 27 (20,6 %) [3, арк. 6].

У 1925 – 1926 н. р. серед студентів переважали особи, які народилися у 1907 – 1908 рр. Їх було 42. Ще 30 студентів з'явилися на світ у 1905 – 1906 рр., 37 – у 1903 – 1904 рр., 14 – у 1897 – 1902 рр., 5 – у 1892 – 1896 рр. [3, арк. 680]; [17, арк. 176, 233] Частина студентів мали свої сім'ї. Зокрема, у 1925 – 1926 н. р. одружених було 7 студентів, неодружених – 121 [3, арк. 6]. Тоді ж за статтю переважали чоловіки. Їх було 57,2 % [3, арк. 5 зв.].

Певну увагу в Могилів-Подільському педтехнікумі приділяли навчальній діяльності студентів. На початку 1930 – 1931 н.р. з педтехнікуму повідомляли, що всі дисципліни викладалися українською мовою, окрім політекономії та історії партії. Студенти розмовляли виключно українською мовою, а російською «навіть читати газету не вміють». В складі студентів було 80 євреїв, які теж спілкувалися українською мовою. Помічник директора Бібік заявляв: «У нас щодо ухилів спокійно, тому ми вважали за непотрібне переводити окрему поглиблену виховну роботу між студентами; що-ж до окремої роботи між студентами-євреями, то, мені здається, що вони, живучи між україн-

цями, мало-помалу асимілюються як нація, а тому вести окрему роботу серед них не потрібно». Це, на думку одного із перевіряючих, було порушенням «ленінської національної політики», яка передбачала окрему роботу серед нацменшин. У зв'язку з цим «студент, який по закінченню йде працювати на село, де можна зустріти і шовінізм, і антисемітизм, між учнями й дорослими і не буде знати як класово-політично поставитись до цього» [5, арк. 36].

Студенти поряд з викладачами працювали у циклових комісіях. Так, у 1925 – 1926 н. р. до складу педагогічної комісії входили 10 викладачів і 3 студенти, суспільствознавчої – відповідно 6 і 3, виробничої – 8 і 4. Відвідування засідань циклових комісій студентами у ряді випадків не завжди було задовільним. Так, якщо засідання суспільствознавчої комісії вони відвідували 100-відсотково, то педагогічної на 96 %, а виробничої – на 75% [3, арк. 15].

Могилів-Подільський педтехнікум мав певні особливості щодо використання методів навчання. Якщо у другій половині 20-х рр. ХХ ст. в педагогічних навчальних закладах УСРР почали широко застосовувати бригадно-лабораторний метод навчання, то в Могилів-Подільському педтехнікумі нічого не змінилося. Тут у 1928 р. основним методом навчання була лекція [6, арк. 11]. У жовтні 1930 р. ухвалили, що «активні методи» мали охоплювати 80 % навчальних годин, хоча, як зазначалося, у звіті реалії закладу давали можливість використовувати означені методи лише на 50 % [5, арк. 34]. У 1925 – 1926 н. р. в педтехнікумі було 11 викладачів [18, арк. 13 зв., 19, 22], [19, с. 5, 11, 12 – 13].

Поступово зростала матеріальна база закладу. У бібліотеці педтехнікуму в 1927 – 1928 н. р. налічувалося 8397 прим. книг [1, арк. 102]. Формувалися навчально-допоміжні підрозділи: у 1925 – 1926 н. р. працювали кабінети суспільствознавства, фізики, сільського господарство, природничий, педагогічний, мовознавства; хімічна лабораторія [3, арк. 8]. Водночас, облад-

нання кабінетів і лабораторії було недостатнім. Зокрема, у жовтні 1930 р. з Могилів-Подільського педтехнікуму надійшла інформація, що «кабінети надзвичайно бідні; вони залишились від старої реальної школи, а тому цілком зорієнтовані не на дослідницько-лабораторну методу проробки матеріалу, а на лекційно-демонстративну. Майже всі прилади, особливо, з фізики й хімії в одному примірнику, а тому застосовувати активні методи роботи з природничих дисциплін не має повної змоги. Надто скрутний стан з приладдями для роботи з біології; відсутні самі найнеобхідніші препарувальні знаряддя. З хімії тільки цього року є намір застосовувати лабораторну, а не демонстративну методу проробки матеріалу. Але остаточно це не розпочато. Бракує приладів для електролізу…» [5, арк. 30]. У педтехнікумі функціонувала також у майстерня образотворчого мистецтва [3, арк. 8].

Для проходження педпрактики студентів у 1925 – 1926 н. р. поділили на групи по 8 – 10 осіб і прикріпили до чотирьох семирічних і однієї чотирирічної школи, дитячих містечка і колектора. Педпрактику проходили один день на два тижні [3, арк. 17]. Молодь в першому триместрі 1925 – 1926 н. р. шляхом анкетування вивчала учнів трудових шкіл. Після цього провели конференцію, на яку запросили і учителів шкіл. На ній оприлюднили результати досліджень. У другому триместрі студенти впродовж двох днів спільно з викладачем-методистом вивчали педагогічний процес у школі, після чого молодь приступала до самостійної педпрактики, виконуючи функції учителя як в шкільній, так і позашкільній роботі (робота в хатах-читальнях, лікнепі). У третьому триместрі впродовж 10 днів студенти працювали у дитбудинках [3, арк. 17]. Траплялося так, що студентів відряджали на практику без відповідного інструктажу [20, арк. 8 зв.]. З Могилів-Подільського педтехнікуму у жовтні 1930 р. повідомляли, що «керівництво і контроль роботи студентів на селі в школах не переводиться. Студент працює цілком самостійно…» [5, арк. 35]. У ряді випадків молодь ігно-

рувала політехнічне навчання, незважаючи на виділення відповідних коштів на ці потреби, а також вказівки НКО УСРР [5, арк. 35].

Щорічно випускники поповнювали учительські ряди Могилівщини. Так, у 1926 р. випустили 39 студентів, а в 1927 р. – 29 [3, арк. 2 зв., 64 зв.]. Випускні вечори перетворювалися на загальнотехнікумівське свято. Наприклад, на початку липня 1928 р. відбувся п`ятий випускний вечір у Могилів-Подільському педтехнікумі, на якому з привітаннями виступили представники окрпарткому, окружкому ЛКСМУ, профспілок, прикордонного загону ДПУ. Директор вишу Борінда у своїй доповіді розповів про історію технікуму, навчальне життя випускників та про завдання, які стояли перед ними. Вечір завершився концертом [21].

Певна увага у виші приділялася науково-дослідній роботі студентів. Зокрема, влітку 1926 р. започаткували краєзнавчий гурток, який у 1926 – 1927 н. р. налічував 23 члени [3, арк. 18 зв., 72 зв.]. Крім того, працювали агрономічно-кооперативний (у 1925 – 1926 н. р. – 36 членів) і педагогічний (66 членів) гуртки [3, арк. 18 зв.].

Таким чином, впродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Могилів-Подільському педтехнікумі певну увагу приділяли формуванню студентського складу. Щорічно заклади здійснювали набір студентів, який був достатньо не стабільним: виконання планів прийому молоді чергувалися із недобором студентства. Частина могилівчан вступили до педагогічних навчальних закладів інших міст як мобілізовані. Зростав контингент студентської молоді, у середовищі якої за соціальним складом переважали селяни, за національним складом – українці, за статтю – чоловіки. Певну увагу в педтехнікумі приділяли навчальній діяльності студентів. Зокрема, на навчальному процесі позначилися віяння українізаційних процесів і практично всі дисципліни викладалися українською мовою. Студенти поряд з викладачами працювали у циклових комісіях, щорічно проходили пе-

дагогічну практику, регулярно працювали у складі студентських наукових гуртків педпрактики.

Джерела та література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 398.

2. *Майборода В. К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.) / В. К. Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.

3. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 205.

4. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1819.

5. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1783.

6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 404.

7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р – 1179. – Оп. 1. – Спр. 3.

8. Правила і програми для вступу до інститутів, технікумів та робфаків УСРР на 1929/30 академічний рік (Державний науково-методологічний комітет НКО УСРР ухвалив до вжитку, як порадник для вступу до вишів та робфаків). – Б. м.: Пролетарий, б. р. – 72 с.

9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 1631.

10. Байдич В. Г. Формування педагогічних кадрів на Поділлі в роки першої і другої п’ятирічок (До історії культурної революції) / В. Г. Байдич // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей /[редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. – Кам’янець-Подільський: б. в., 1987. – С. 67 – 68.

11. *Гринько А. І.* Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932 – 1933 рр. / А. І. Гринько // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 9. – С. 287 – 300.

12. ДАХО. – Ф. Р-302. – Оп. 4. – Спр. 43. – Арк. 30.

13. ДАВО. – Ф. П-292. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 4.

14. *С-кий.* З гімназії – до нової радянської школи / С-кий // Студент революції. – Харків, 1927. – № 7. – С. 86.

15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 328.

16. ДАВО. – Ф. Р-2223. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 17.

17. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 207.

18. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 573.

19. Список інститутів, технікумів та робфаків. За даними на початок 1925/26 учбового року / Народний комісаріат України, статистично-інформаційний відділ. – Б. м.: Держ. вид-во України, 1925. – 21 с.
20. ДАВО. – Ф. П-292. – Оп. 1. – Спр. 5.
21. 5-й випуск Могилівського педтехнікуму // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1928. – 12 липня. – Ч. 79 (455). – С. 5.

В. Р. Іванчишен

ОСОБЛИВОСТІ ТРАДИЦІЙНОЇ ПЕРВИННОЇ ОБРОБКИ КАМЕНЮ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (НА ПРИКЛАДІ СІЛ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ)

Важливим та специфічним компонентом традиційної матеріальної культури мешканців Східного Поділля є каменотесний промисел. Одразу ж відзначимо, що існування та побутування промислу можливе лише у місцевостях з відповідною сировинно-ресурсною базою, а саме кам'яними покладами, що виходять на поверхню землі і легко піддаються обробці з допомогою простого й дешевого набору інструментів. На території Східного Поділля найпоширенішими породами, що обробляли майстри-каменотеси, є різні види пісковиків, вапнякові та гранітні породи. Найбільші поклади оброблюваних порід каменю зафіксовані в районах Лівобережного Подністров'я Вінницької та Хмельницької областей.

На особливу увагу заслуговують села із розвиненим каменотесним промислом сучасного Могилів-Подільського району Вінниччини. В ході експедиційних виїздів, здійснених автором впродовж 2013 – 2015 рр., промислова обробка каменю була виявлена в селах Бандишівці, Мервинцях, Карпівці, Нижньому Ольчедаєві, Немії, Ломазові, Липчанах та Ярузі. Значна кіль-

кість кам’яних пам’яток, насамперед надмогильних хрестів та пам’ятників, та документи Державного архіву Вінницької області дозволяють із впевненістю стверджувати про те, що центром каменотесного промислу було місто Могилів-Подільський. Власне, у місті були зосереджені склади із продукцією, виготовленою каменотесними артілями та об’єднаннями, кустарями-одинаками [1, арк. 24].

Етнологічний вимір проблеми каменотесного промислу на теренах Східного Поділля не знайшов свого достатнього висвітлення у працях науковців. На важливість первинної обробки каменю, як невід’ємної складової промислу, вказував у своїй розвідці відомий подільський краєзнавець Ю. Александрович. Він не тільки здійснив етнографічний опис каменотесних центрів на початку XX ст. [2, с. 465 – 501], але й зібрав колекцію зразків кам’яних порід та каменотесних інструментів, яка на жаль на сьогодні втрачена [3, с. 9 – 18]. Важливе значення питанням первинної обробки каменю надав у своєму дисертаційному дослідженні П. Кузенко, який виявив та проаналізував сутнісні риси виготовлення та сакрального змісту кам’яних хрестів Українських Карпат [4]. Важливі статистико-економічні відомості відображені описі Могилівської округи, де, зокрема, промислова обробка каменю подається як важливий елемент економіки краю [5].

Загалом, асортимент кам’яних виробів подільських майстрів включав в себе виготовлення кам’яних надмогильних пам’ятників та хрестів, млинових жорнових каменів та ручних жорен, димарів, цебринь для криниць та речей побутового господарського начиння селянської родини (жолобів та жолобків для випоювання тварин та птиці, кам’яних приворітних стовпів, межових каменів, огорож, мурів, укладення кам’яних стежин та порогів). Варто відзначити також, що вироби виготовлялись не тільки для потреб власного господарства, а й на замовлення та для продажу на ярмарках. Найбільшими ринками

збуту кам'яних виробів були Херсонська та Бессарабська, Волинська та Київська губернії.

Традиційну промислову обробку каменю можемо розподілити на два цілком самостійних послідовних етапи: первинної та вторинної обробки. Загалом, первинний етап – це видобування та транспортування (в окремих випадках робота продовжується безпосередньо в кар'єрі) кам'яної заготовки, тоді як вторинна обробка – це практично процес виготовлення виробу.

Вочевидь, що камінь як матеріал є складним в обробці і потребує спеціальних умінь і навичок майстрів-каменотесів. Особливо це стосується первинної обробки каменю, під час якої суттєво зростає можливість загрози життю і здоров'ю майстра. Видобування каменю проходило в спеціально визначених місцях – кар'єрах чи каменоломнях. В данім контексті слід зауважити, що значні за розміром кар'єри належали заможним власникам сіл, а більш дрібні присадибні місця видобування – безпосередньо селянським родинам. Для прикладу, у селах Нижній Ольчедаїв та Ломазів каменотеси спеціально селились та проживали у долині річки Лядави, де поклади виходили на поверхню, або ж залягали на глибині від 0,2 до 1 м. Будуючи свої житла та господарські будівлі в таких місцях, майстри закріплювали за собою право видобувати в себе на обійсті кам'яні породи. Слушною є думка Л. Нізової про те, що в своїй більшості сільські кустарі працювали подвірно, у селі на замовлення скупників. Їх оточували примітивні техніка і засоби виробництва, робочий день був найбільший, щоб заробити на життя [6, с. 199].

Окремо слід зауважити на питанні набору інструментів, які необхідні для видобування потрібних заготовок. До таких відносимо, насамперед: клини різного розміру, молот (місцева назва в деяких селах «довбня»), шпунти і шпички. Досліджуючи промисел обробки каменю на початку XX ст., Ю. Александрович відмітив значну ціну купівлі та обслуговування інструментів каменотеса, що безумовно негативно впли-

вало на розвиток промислу. Він зазначав, що майстер змушений був змінювати інструмент декілька разів на рік, витрачаючи на це додаткові значні кошти [2, с. 479]. Власне, робота із наточування та «відтягування» вочевидь, проводилась у місцевих ковалів, тому нерідко кустар-ремісник опанував навички як каменотеса, так і коваля, з метою здешевлення основних засобів праці. Описуючи процес видобування кам'яної заготовки та її початкової обробки, народний майстер-каменотес В. Заїченко (с. Ломазів Могилів-Подільського р-ну) зазначає що: «Добували камінь прямо в землі. Є такі скали, бо це ж гориста місцевість, що воно дасться обробці, бо є таке тверде шо не дається, а є м'якший трохи камінь в землі. Ти й добували, такими клинами різали, били. Колись я чув, шо камінь, шо робили такі яри, заліза не було. То сухе дерево, туда заправляли його і потом заливали його скілька раз водою і воно набубнявіло і відломлювалось. А клинями, тако їден коло другого і легенько б'єш-б'єш, за дві, такого йде клини спускові, тут дві бляшки йдуть залізних, і вони так ідуть, воно не вилітає звідти. А обробляли на місці» [7]. Підсумовуючи спогади майстра, слід наголосити, що, починаючи із XX ст., дерев'яні клини повністю вийшли із вжитку, традиційні архаїчні техніки поступово нівелювались на користь більш ефективніших і дешевих методів та способів обробки каменю.

Щодо практичного аспекту видобування та первинної обробки кам'яної заготовки слід виділити декілька суттєвих рис. В більшості сіл, маємо на увазі центрів каменотесного промислу, обробляли дрібнозернистий та великозернистий пісковик, поклади якого залягають пластами різної товщини на глибині чи висоті в залежності від природних особливостей місцевості. Традиційна назва місця видобування каменю, що зафіксована у переважній більшості подільських сіл, – це «гірні», в радянський час поступово її було замінено на «кар'єр». Видобування необхідних кам'яних заготовок відбувалось на основі виявлення каменотесом тріщин різних розмірів між плас-

тами каменю, на основі яких уможливлювався розмір заготовки, визначались якість каменю та його виробниче призначення. Майстри-каменотеси сіл Могилів-Подільського району вказують на два види тріщин, а саме «жили» і «нитки». «Жилами» називаються значні тріщини-розломи у монолітній кам'яній скалі, розмір яких досягає 0,03 – 0,1 м. Характерною ознакою «жил» є та, що розташовуються вони виключно горизонтально, поздовж пласту. Довжина «жили» визначає довжину кам'яної заготовки. Висоту і ширину заготовки визначають, як правило, «ниті» або ж «нитки». «Нитками» називається дрібні, часто майже невидимі, тріщини кам'яної породи, які можуть проходити у будь-якому напрямку. Ігнорування таких тріщин або ж неуважність майстра призводять до дефектів виробів, і робота розпочинається із нуля.

Робота із клинами розпочинає видобуток кам'яної брили. Як правило, клини забиваються в «жили», чим більший розмір заготовки, тим більша кількість клинів. Задля точності розмірів масивної заготовки клини забиваються близько один від одного, але при наявності чітко вираженої «жили». Як зазначає В. Івасько, майстер-каменотес із с. Букатинки (Чернівецький район Вінниччина), «забивши 5 – 10 – 20 клинів, могли бити декілька хвилин, або ж навіть декілька днів, поки не проявиться «нитка» значною тріщиною, і кам'яна заготовка відійде від скали» [8]. Одразу ж відбувається оббивання зайвих, на думку майстрів» частин заготовки, що має на меті зменшення ваги і полегшення транспортування брили із каменю. Щодо транспортування заготовки на місце виготовлення виробу згаданий нами В. Заїченко уточнює «В кар'єрі обробляли, а потом підводи, трактора вже коли вийшли. А то підводи, значить брали такі вози, мотиги і по таких дерев'яних дрючках викачували, потому що кинеш тай розіб'єш – це ж камінь» [7]. В даному контексті слід зауважити, що подальша обробка каменю могла проходити безпосередньо на місці видобування.

Отже, каменотесний промисел як компонент системи ремесел і промислів Східного Поділля має свої техніко-технологічні особливості, які можемо увиразнити локально на прикладі сіл Могилівщини. Первинна обробка каменю є необхідним та одним із найважливіших етапів, від якої залежить подальше виготовлення виробу, а тому потребує від каменотеса постійного вдосконалення умінь і навичок.

Реконструювання традиційних знань, пов'язаних із обробкою каменю є досить проблемним, оскільки кам'яні вироби поступово виходять із господарського селянського вжитку, а існування промислу на сьогодні продовжується спорадично, що утруднює і сповільнює обране дослідження. Втім, зафіксовані відомості із техніки і технології каменотесного промислу дають можливість стверджувати, що рудименти традиційної обробки продовжують використовуватись сучасними майстрами.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р. 434. – Оп. 1. – Спр. 50. – Відомості про стан кустарної промисловості Могилівщини. 2 вересня 1925 – 31 травня 1926 р. – 40 арк.

2. *Александрович Ю.* Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 465 – 501.

3. *Александрович Ю.* Культурно-Исторический Отдел музея Подольской губернии / Ю. Александрович // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 4. – С. 9 – 18.

4. *Кузенко П.* Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини XVIII – першої половини XX століття (історія, типологія, художні особливості): дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01 / П. Кузенко; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 360 арк.

5. Могилівська округа: Матеріяли до опису округ УСРР. – Харків, 1926. – 56 с.

6. *Нізова Л.* Сільський кустар / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 187 – 206.

7. Спогади Заїченка В. Г., 1942 р. н., жителя с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької області, записав автор 18 липня 2014 р.
8. Спогади Іваська В. Ю., 1927 р. н., жителя с. Букатинка Чернівецького району Вінницької області, записав автор 21 липня 2014 р.

Л. А. Іваневич

ТРАДИЦІЙНИЙ КОМПЛЕКС УБРАННЯ БУКОВИНСЬКИХ ПОДОЛЯН

Народна ноша українців історико-етнографічного регіону Поділля складає значну частку традиційно-побутової культури України й відображає звичаї, певною мірою характер та майстерність місцевого населення. Розмаїття комплексів убрання подолян неодноразово привертало увагу науковців, етнографів і краєзнавців ще з середини XIX ст. Актуальним це питання є й сьогодні. До того ж усі субрегіони Поділля, зокрема, Буковинський, Західний, Східний та Центральний характеризуються окрім спільних загальноукраїнських і специфічних регіональних ознак певними локально-зональними відмінностями в крої, оздобленні, способі поєднання й носіння та, як наслідок, класифікації складових народного костюма. Вирізняється у цьому плані й традиційний стрій буковинських подолян.

Тому саме дослідженню класифікації народної ноші українців Буковинського Поділля XIX – першої половини XX ст. присвячується наша стаття. Аналізуючи історіографію означеної теми, ми зіткнулись передусім із проблемою однозначного визначення історико-етнографічних кордонів Буковинського Поділля. Враховуючи історію формування Поділля й оцінку наукових концепцій стосовно питання історико-етнографічних обрисів цього регіону, визначимо історико-етнографічну територію його Буковинської локальної зони як частини рівнинної території Середнього Придністров’я в межах Заставнівського та пів-

нічної частини Хотинського районів Чернівецької області, які розташовані на кордоні з південними районами Тернопільщини (Західне Поділля) та Хмельниччини (Центральне Поділля) [1].

Історіографія окресленої проблематики включає праці видатних науковців й етнографів кінця XIX – поч. XX ст. та радянського періоду, що містять перші класифікації українського традиційного вбрання, зокрема: Х. Вовка (1928) [2], В. Білецької (1929) [3], О. Воропая (1966) [4], І. Спаського (1970) [5], К. Матейко (1977) [6], Г. Горинь (1986) [7] та ін. [8]. Вдосконаленню запропонованих класифікацій сприяли ґрунтовні дослідження таких зарубіжних і вітчизняних учених, як: Л. Бурачинської (1992) [9], Т. Кари-Васильєвої (1994) [10], Т. Ніколаєвої (1994, 1996, 2005) [11; 12; 13], К. Матейко (1996) [14], М. Білан і Г. Стельмащук (2000) [15], Л. Булгакової-Ситник (2005) [16], Л. Булгакової-Ситник і Т. Лозинського (2013) [17], З. Васіної (2006) [18], О. Федорчук (2007) [19], О. Косміної (2008) [20], Г. Врочинської (2008) [21] і Г. Стельмащук (2013) [22]. Найбільшу вартість для формування безпосередньо класифікації народної ноші буковинських подолян мають праці: Я. Кожолянко (1994) [23], М. Костишеної (1996) [24] та Г. Кожолянка (1999) [25], а також статті М. Костишеної (1976) [26], В. Ластюка і Ю. Чеботар (2005) [27], М. Гордійчук (2005) [28], Г. Кожолянка (2010) [29] та Л. Іваневич (2013, 2014) [30; 31; 32; 33]. Отже, як бачимо, актуальність озвученої проблеми не згасає, а все більше привертає увагу науковців і не лише, однак класифікації костюма саме українців Буковинського Поділля досі ще не сформовано.

Джерельна база дослідження охоплює аналіз фондових колекцій традиційного строю Національного музею українського народного декоративного мистецтва [34] й Українського центру народної культури "Музей Івана Гончара" [35] (м. Київ), Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України [36] (м. Львів), Чернівецького обласного краєзнавчого музею [37], Чернівецького обласного худож-

нього музею [38], Чернівецького музею народної архітектури та побуту [39], Хотинського історичного музею (Чернівеччина) [40] та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [41].

Завдяки аналізу існуючих класифікацій і опрацьованих власноруч фондових колекцій музеїв здійснимо спробу вперше сформувати класифікацію народного вбрання українців Буковинського Поділля з врахуванням відмінних ознак їх комплексів. Зауважимо, що при складанні розширеної класифікації ми зазначали про загальну субрегіональну (або локальну) та специфічну локально-зональну (або вузько локальну) приналежність певних складових комплексу одіжі за наявності таких даних, а також їх статеву приналежність (якщо названу річ носили лише жінки або лише чоловіки). Крім цього позначали окремо ті види складових комплексів (або їх другорядні назви), які побутували лише на території усього Буковинського Поділля чи у якомусь його куточку (районі, селі) за наявності таких даних.

Передусім українське народне вбрання XIX – першої половини XX ст. характеризується комплексністю. Базову основу цих комплексів у свою чергу складають різноманітні за ознакою функціонального використання групи компонентів. Далі групи поділено на відповідні види та різновиди за такими вибірковими ознаками, як: стать, вік, тип крою, техніка виготовлення, матеріал тощо. Отож, за визначеними критеріями у традиційному костюмі українців Буковинського Поділля XIX – першої половини XX ст. виділяють:

I. *Основний комплекс вбрання*, до якого за ознакою функціонального використання відносять:

1). *Групу натільного одягу* – до кінця XIX ст. цей вид жіночого і чоловічого строю складала виключно *сорочка*, що різнилася насамперед способами крою, а також різновидами декорування й носіння:

а) *жіночі сорочки* за способом крою плечової частини ділять на:

- без плечових швів (*тунікоподібні, хлоп'янки* (Заставнівський р-н, Буковин. Под.), *сорочка-стовп* (з повністю вишитими рукавами – с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.)), які бувають: з бочками і підрукавними клинцями або без – поширений на Буковин. Под. різновид сорочок;

- з плечовими вставками (*поликові сорочки зі "зморшкою", "зморщечкою"* або *зморщені* (*морщанки, морщенки, морщянки*)) – найдавніший найбільш поширений різновид сорочок на Буковин. Под.;

- з суцільнокрійним рукавом (*безполикові сорочки зі "зморшкою"*) – найдавніший менш поширений різновид сорочок на Буковин. Под.;

- з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками (*сорочки на кокетці* або *"кокеточні" сорочки*) – на Буковин. Под. (переважно у Хотинському р-ні) зустрічаються з кінця XIX ст.;

б) *чоловічі сорочки* за способом крою плечової частини розділяють на:

- без плечових швів (*тунікоподібні*), які бувають: з бочками і підрукавними клинцями або без – практично єдиний різновид сорочок на Буковин. Под.;

2). *Групу поясного* або *стегнового одягу* становить:

а) *жіночий поясний одяг*, зокрема:

- незшитий: одно- та двоплатові *запаски* (Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

- частково зшитий розпашний: одноплатові обгортки – *горбатки* (*горботки прості* та *"багацькі"* (так звані *горботки-трикольорки* – с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.)) та *фати* (*фоти, фоти з фустами*);

- зшитий глухий – це *спідниці* різної конструкції з вовняних і бавовняних тканин переважно чорного кольору, закладені у складки або зборки (з горизонтальними смугами ручного мере-

жива чи декоративної тасьми по долу і двома широкими тканими стрічками ("*спускачами*") з боків, розшитих бісером – Заставнівський р-н, Буковин. Под.):

- додатковий поясний одяг: *вовняні хустки* (*фусти* – складені вчетверо), *турпани* (хустки з тонкої вовни з китицями), *фартухи-запаски* (*попередниці* – ткані вовняні чи набивні з тканин), *фартухи* (*попередниці* – з вовняних або шовкових тканин);

б) *чоловічий поясний одяг* – різноманітні сезонні штани: з лляних чи конопляних полотен – *гачі* (*гатки* – с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.), *поркениці* (*поркиниці*, *портаниці*, *портяниці* – часто з гофрованою доколінною частиною); з сукна – *гачі* (з білого, рідше сірого або чорного вовняного сукна – Заставнівський р-н, Буковин. Под.); з овечої шкіри (хутром всередину) – *мишини* (*мішини*).

II. *Допоміжний комплекс вбрання – нагрудний* або *плечовий одяг*, що за ознакою функціонального використання включає:

1). *Нагрудний одяг без рукавів*:

а) жіночий – *камізельки* (Буковин. Под. – з чорної вовняної тканини на підкладці), *кептарі* (*киптарі* – довгополі хутряні безрукавки ледь розширені донизу – Буковин. Под.; довгополі безрукавки з хутряним верхом і низом (від лінії грудей) з набивної вовняної або шовкової тканини – Заставнівський р-н, Буковин. Под.), *кептарці* (*кептарики* – короткополі прямоспинні хутряні безрукавки, Буковин. Под.), *кіптарі* (хутряні безрукавки прямоспинного крою, довжиною трохи нижче пояса – Буковин. Под.), *кожушки* (*кожушини* – довгополі хутряні безрукавки; місцева назва *кожухи* – с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.), *лейбики* (хутряні безрукавки), *мінтяни* (*мунтяни*, *цурканки* – довгополі хутряні безрукавки трапецієподібної форми, оздоблені хутром тхора (Заставнівський р-н, Буковин. Под.));

б) чоловічий – *кептарі* (*киптарі* – довгополі хутряні безрукавки ледь розширені донизу – Буковин. Под.), *кептарці*

(*кептарики* – короткополі прямоспинні хутряні безрукавки, Буковин. Под.), *кіптарі* (хутряні безрукавки прямоспинного крою, довжиною трохи нижче пояса – Буковин. Под.), *кожушки* (*кожушини* – довгополі хутряні безрукавки; місцева назва *кожухи* – с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.), *лейбики* (хутряні безрукавки), *мінтяни* (*мунтяни*, *цурканки* – довгополі хутряні безрукавки трапецієподібної форми, оздоблені хутром тхора (Заставнівський р-н, Буковин. Под.));

2). *Нагрудний одяг з рукавами*: цей вид одягу на Буковинському Поділлі практично не зустрічається, на відміну від інших субрегіонів Поділля (наприклад: *кабатики*, *катанки*, *кохти*, *куртаки*, *куртки*, *літники*, *піджаки*).

ІІІ. *Верхній* або *становий одяг*, у якому за ознакою функціонального використання виокремлюють:

1). *Осінньо-весняний*, що за типом крою, матеріалу і довжиною ділять на:

а) *плащоподібний верхній одяг*:

- *манта* – суконний халатоподібний верхній одяг з невисоким стоячим коміром і великим відкладним чотирикутним коміром (рідше капюшоном), який звисав на спині майже до талії, декорований вовняними шнурами і вишивкою (Буков. Под.); тунікоподібний верхній одяг вище колін із чорного доморобного сукна з невисоким стоячим коміром і капюшоном (*башликом, бородицею, богородицею, відлогою, каптуром*), що звисав із плечей на спину (Поділля);

б) *довгий верхній одяг із сукна*:

- *байбарак* – верхній довгий одяг тунікоподібного крою з сукна коричневого, рудого, сірого або чорного кольору (Буковин. Под.);

- *сардак* (*сердак*) – довгий верхній одяг тунікоподібного крою з коричневого, сірого або чорного сукна з коміром-стійкою та боковими клиноподібними вставками, декорований вовняними шнурами (Буковин. Под.; *сердак* – Хотинський р-н, Буковин. Под.);

- *сірійка* (*кафтан, кафтан-сірійка*) – верхній довгий одяг класичної лінії крою з сукна різних відтінків сірого кольору, мало оздоблений (Буковин. Под.);

в) *короткий верхній одяг із сукна*:

- *сардак* – суконне півпальто коричневого, сірого або чорного кольорів тунікоподібного крою з невисоким коміром-стійкою, а з початку XX ст. – і відкладним коміром (с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

- *сірійка* – півпальто з сукна різних відтінків сірого кольору, зі вставними клинцями з боків (Буковин. Под.);

2). *Зимовий суконний плащоподібний*:

- *манта* – довгий халатоподібний верхній одяг з білого, сірого, рідше коричневого чи чорного сукна з невисоким стоячим коміром і великим відкладним чотирикутним коміром (рідше капюшоном), який звисав на спині майже до талії, декорований вовняними шнурами і вишивкою (Буков. Под.; *мантина* – Хотинський р-н, Буков. Под.);

3). *Зимовий хутряний*, котрий за типом крою і довжиною ділять на:

а) *кожухи довгі* білого (рідше коричневого) кольору (Буковин. Под. – кожухи вільного крою або з відрізною талією (т. зв. "*австрійські*"; "*з подолками*" чи "*старі кожухи*" – с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.));

б) *кожухи середньої довжини* (до середини стегна або трохи нижче коліна);

в) *кожухи прямоспинні короткі* (до талії):

- *кептарі рукаві* – короткополий овчинний одяг з рукавами (Буковин. Под.);

- *кожушанки* – короткі кожухи з рукавами до ліктів (Буковин. Под.);

- *кожушки (куці кожушки)* – короткі жіночі та чоловічі кожухи з довгими рукавами, часто пофарбовані (Буковин. та Зах. Под.);

- *кушини (спендзарі)* – короткополий кожух, відрізний у талії (Буковин. Под.);

- *мінтяни* (*мунтяни*) – короткі жіночі й чоловічі кожухи з довгими рукавами та однією чи двома накладними кишенями (с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

г) *кожухи до колін, криті тонким фабричним сукном* або *напівсукном*:

- *кунтуші* – чоловічі кожухи, криті сукном (Буковин. Под.);

IV. *Головні убори*, серед яких розрізняють у залежності від статті і віку:

1). *Дівочі головні убори*, котрі за ознакою конструктивної форми й способу носіння ділять на:

а) *вінки* (*віночки*):

- *виті* (*звиті*) *вінки із зілля* (вікові, звичаєві, магічні й ритуальні вінки з: барвінку, батіжків хмелю, безсмертника, василька, любистку, м’яти, рути, шавлії й інших лікарських рослин):

- *барвінкові вінки* – старовинні весільні вінки нареченої (на Поділлі листочки барвінку нашивали на стрічку червоного кольору (на Буковин. Поділлі – на стрічку або вербову кору) та часто покривали зверху фарбою золотистого кольору);

- *вінки площинні* (у вигляді складного вінка та часто додатково картонної основи):

- “*вінок*” – дівочий весільний головний убір у вигляді вузької картонної смужки (коробки), до якої прикріплювали вінок передньою частиною нахиляючи на чоло, а зверху вінок заповнювали штучними квітами і сухозлотою та додатково оздоблювали кольоровою тканиною, монетами, дзеркальцями тощо (Буковин. Под.);

- *вінки-шнури* (у вигляді стрічки, оздобленої різнокольоровими кульками з вовни чи квітами зі стрічок, намистин та бісеру або у вигляді сплетених у шнур стрічок чи цупких кольорових ниток);

- *плетені* (*сплетені*) *вінки* із зілля, польових (волошки, маку, ромашки) та інших квітів (мальви, рожі (ружі)) й ягід (вишні, горобини, калини): обрядові (весільні) та святкові (гаївкові, купальські, петрівські, обжинкові тощо);

- *шиті* (*зшиті*) *вінки* у вигляді зшитих між собою квітів із зілля, стрічок або стружки:

- *весільні вінки зі штучних квітів* із різнокольорового паперу і стружки;

- *вінки зі штучних квітів,* прикрашені скляними намистинами й стрічками (Буковин. та Зах. Под.);

- *вінки зі штучних квітів*, які одягали на голову окремо, а стрічки прикріплювали до коміра верхнього плечового одягу (Буковин. Под.);

- *дрібниці* (*кагальці, трисульки*) – віночки зі штучних квітів із стрічками (Буковин. Под.);

б) *вінкоподібні головні убори*:

- *вінкоподібні убори* з живих квітів;

- *капелюшиння* – вінкоподібний дівочий весільний або святковий головний убір у вигляді високого картонного циліндра, оздобленого навколо рядками ґерданів, смужками парчі, скляними намистинами, шовковою тасьмою, понизу стрічками з монетами, спереду – квітами з оксамиту, паперу і шовку, іноді дзеркальцем, а позаду – різнокольоровими стрічками (Буковин. Под.);

- *карабуля (карабулі, коробулі)* – вінкоподібний дівочий весільний або святковий головний убір із картону, який оздоблювався ґерданами, малими скляними перлами, павиними пір'ями та стяжками (Буковин. Под.); вінкоподібний убір у формі корони з картону, який був суцільно вкритий штучними квітами з паперу і яскравої вовни, ззаду прикрашений стрічками, а з середини заповнений травою ковили (Буковин. Под.);

- *кода* (*кодина*) – вінкоподібний дівочий весільний або святковий головний убір у вигляді високого луб'яного циліндра, обтягнутого яскравою тканиною й оздобленого по колу штуч-

ними квітами з паперу і марлі, металевими карбованими пластинками, бісером, вузликами зі сріблястих і золотистих ниток, ззаду – широкою стрічкою, з боків – навушними прикрасами, а з середини – пучком жовто-білої ковили (Буковин. Под.);

- *коробка* – вінкоподібний дівочий весільний або святковий головний убір за конструкцією подібний до кодів, у якому до нижнього краю основи крім штучних квітів пришивали монети, що звисали по всьому убору, а верхній край прикрашали пір'ям павича (с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

- *чільце* – дівочий головний убір у вигляді стрічки з металевими прикрасами, який прикріплювали над чолом (Буковин. Под.);

в) *начільні головні убори*:

- *бинди* (*лєнти*, *лянти*, *стрічки*, *стьонжки*) – начільні пов'язки-стрічки (парчеві або шовкові, золотисті або сріблясті) без оздоблення або вишиті квітковими орнаментами нитками чи бісером; ткані з різнокольоровими орнаментами стрічки; одноколірні гладенькі шовкові стрічки;

г) *стрічкоподібні уплітки у коси*:

- *волічкові упліти* (*волічки*, *уплітки*) – вузенькі стрічки або шнурки з різнокольоровими вовняними кульками (*кутасиками*) (Буковин. і Зах. Под.);

- *машки* – банти зі стрічки (Буковин. Под.);

ґ) *хусткоподібні убори*:

- *хустки* – у холодну пору року дівчата носили яскраві квітчасті хустки з довгими торохами, іноді поверх віночків чи вінкоподібних головних уборів;

д) *прикраси до дівочих вінків чи у коси*:

- "*затикані кучері*" – прикраси до дівочих головних уборів у вигляді пухнастого качиного пір'я, яке фарбували в чорний колір (Буковин. Под.);

- *китички скроневі* – різнокольорові вовняні кульки, скріплені металевими ланцюжками (Буковин. Под.);

2). *Жіночі головні убори*, серед яких за ознаками конструктивної форми і способу носіння виділимо:

а) *обручоподібні убори*:

- *кичка* – обруч, виготовлений на міцній картонній основі та обтягнутий товстими льняними нитками, який обов'язково використовувався для підтримання складчастої форми перемітки (Буковин. Под.); обручик, виготовлений з конопляного прядива, який одягали під каптур (Вінниччина; с. Уяринці, Тиврівський р-н, Вінницька обл., Сх. Под.);

б) *рушникоподібні убори*:

- *забір* – додатковий рушникоподібний убір з домотканої орнаментованої тканини червоного кольору, який прикріплювали до кінця *перемітки* шпильками та розміщували на потилиці (Буковин. Под.);

- *намітка* (*перемітка* – південь Зах. Под.; *плат* – Зах. Под.) – рушникоподібний убір з лляної, зрідка конопляної чи взагалі прозорої (часом підкрохмаленої) тканини; довге полотнище з вишитим чи тканим орнаментом по обидва боки (*забори*), переважно білого (іноді сірого, коричневого та навіть чорного) кольору, яке носили заміжні жінки поверх очіпка (Західне, Східне і Центральне Под.); рушникоподібний убір з поєднанням кольорових тканих смуг червоного, червоно-жовтого і червоно-оранжевого кольорів із поліхромною вишивкою, який доповнювали квітками, стрічками або хустинами (Буковин. Под.);

- *перемітка* – рушникоподібний головний убір білого кольору довжиною біля двох метрів, складений у вісім складок, з обшитими краями основи вузькою вовняною кольоровою смужкою ("*пальцями*") та квадратним шматком домотканої орнаментованої тканини червоного кольору на одному з країв основи ("*вухом*") (*перемітка* одягалась на *кичку* і доповнювалась *забором* – Буковин. Под.);

- *рушник* – полотнище прямокутної форми тридільного поділу із тканим узором по всьому полю, краї якого додатково

декорувалися фігурним одно- чи різнокольоровим тканим орнаментом, вишивкою бісером або нитками (Буковин. Под.); полотнище прямокутної форми тридільного поділу з тканим узором на краях, які додатково ще оздоблювалися вишивкою бісером або кольоровими нитками (с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

- *рушник-перемітка* – полотнище прямокутної форми тридільного поділу з тканим узором, вишивкою бісером, лелітками і нитками та бахромою на краях (сс. Горішні Ширівці й Задубрівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

в) *хусткоподібні убори*:

- *платина* – невелика прямокутна хустка переважно білого чи світло-жовтого кольору, виткана із заполочі або волічки та оздоблена вузенькими смужками із зубців або дрібненькою кліткою (Буковин. Под.);

- *хустка* (*хустина*, *хустинка*, *хусточка*, *фустка*, *фуска*) – головний убір у вигляді білого або кольорового квадратного (прямокутного) шматка полотна, бавовняної, вовняної чи шовкової тканини (з вишивкою або без, з тороками (китицями, кутасами, френзелями) або без) чи в'язаного виробу: *байкова* хустка; *баранкова* хустка з френзелями; *вибійчані* хустки з бавовни; *маланкова* одноколірна хустка з тороками; *мушлінка* (фабрична квітчаста хустка); *оксамитова* хустка; *платок шовковий* з китицями, вишитий вручну гладдю на кутах; *полотняна* хустка; *ряба* хустка клітчаста; *тернова* вовняна хустка з тороками; *тканні (домоткані)* хустки; *шалянова* хустка (з тонкої вовняної тканини); *штапельна* хустка; (на Буковинському Поділлі побутував спосіб пов'язування на голову двох хусток – одну хустку зав'язували навколо голови, а другу, складену в кілька шарів, укладали зверху першої так, щоби вона охоплювала підборіддя знизу і зав'язувалася вузликом на тімені);

г) *шапкоподібні убори*:

- *керпа* – конусоподібна шапочка, під яку ховали волосся (Буковин. Под.);

- *фес* – маленька шапочка на жорсткій основі (картонному каркасі), обтягнута червоною вовняною тканиною, під яку ховали волосся (Буковин. Под.);

3). *Чоловічі головні убори*, серед яких за ознаками конструктивної форми і способу носіння виокремимо:

а) капелюхи:

- *капелюхи солом'яні* (із сплетених вузьких смужок зі стебел пшениці або жита ("в зубці" ("косичкою" чи "кісочкою" – Буковин. Под.) або "гладенько"), з яких зшивалась верхня частина і поля) з різною висотою та формою (конусоподібною чи циліндричною) верхньої частини:

- *брилі* (як головний убір нареченого *бриль* прикрашався квіткою або вінком – Сх. і Центр. Под.; *парубоцькі брилі* декорували стрічками, пір'ям качура, павича чи півня, а також ковилою – Буковин. Под.);

- весільні або святкові *парубоцькі солом'яні капелюхи* з ґерданами, квітами з бісеру, волічки, паперу й шовку, павичим пір'ям і дзеркальцем (Буковин. Под.), а також ковилою, перами качура чи півня, стрічками (с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

- весільні або святкові *парубоцькі солом'яні капелюхи* з ґерданами та павичим пір'ям (Зах. Под.);

- *капелюхи суконні* – головні убори літніх чоловіків;

- *капелюхи повстяні або фетрові* (*парубоцькі фетрові капелюхи* оздоблювали стрічками, пір'ям качура, павича чи півня, ковилою, дзеркальцями, квітами ромбоподібної форми з двома зрізаними протилежними кутами (усе поле квітки покривали бісером) – Буковин. Под.):

- *кресаня* – чорний фетровий капелюх;

б) *шапки* (на відміну від чоловічих парубоцькі шапки були не чорних, а сивих кольорів та носилися заломленими на бік або назад):

- *кучма* – висока конусоподібна або циліндрична шапка з овчини чи іншого хутра (Поділля); конусоподібна шапка з

сірого (носили хлопці та молоді чоловіки) або чорного (носили літні чоловіки) смушка, яку під час носіння хлопці загинали її гостроверхий кінець набік, а чоловіки старшого віку – вгинали його всередину (Буковин. Под.);

- *шапки округлої форми* з суконним верхом та хутряним бортом, які носили літні чоловіки (Буковин. Под.);

V. *Взуття*, яке за ознаками функціонального використання і техніки виготовлення складається з:

1). *Взуття, що прикриває стопу ноги*:

а) видовбане взуття – дерев'яні *довбанці* (*дерев'янки, довбанки* – Буковин. Под.);

б) зшите взуття – *дармати* (жіночі черевики з високими халявами і звуженими до низу каблуками ("*обцасами*") – с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.), *туфлі, черевики* (*черевички* – жіночі; на Буковин. Под. *черевики*, як і *чоботи*, часто виготовляли комбінованими зі шкіри контрастних тонів, переважно чорного, жовтого і зеленого кольору);

в) плетене взуття – *солом'янці* на дерев'яній підошві (*солом'янки* – Буковин. Под.), *постоли солом'яні* (носили поверх чобіт взимку – Хотинський р-н, Буковин. Под.);

г) стягнуте (стягнене) взуття – шкіряні *постоли* (*морщенки, морщениці* – вид постолів, декорованих металевими *капслями* (Буковин. Под.));

2). *Взуття, що прикриває стопу та гомілку*:

а) валяне взуття – *валянки* (биті – Поділля);

б) зшите взуття – *валянки* (зшиті – Поділля), *калавирі* (півчоботи спереду низькі, а ззаду – високі, Заставнівський р-н, Буковин. Под.), *чобітки* (жіночі), *чоботи* (за способом виготовлення та оздоблення: *валковані, гвоздьові, до перевзування, на пряму колодку* (взувалися як на праву, так і на ліву ногу), *рисовані* (*рісовані* – із закладеною в постійні складки нижньою м'якою частиною халяви); за кольором: *жовтинці* (*жовті*), *зеленинці, червонинці, чорнобривці* (з жовтими халявами і чорними передками); *боксові, рантові* (*чижми з лубами* – чоловічі

рантові чоботи з твердими халявами, Буковин. Под.); за матеріалом: *хромові, шкапові, юхтові*);

3). *Різноманітні допоміжні види утеплення та захисту ноги* – полотняні й суконні *онучі* (Буковин. Под. – *вануч*і, які зав'язували мотузками (*волоками*)).

VI. *Традиційні пояси*, серед яких за ознаками функціонального використання, способу виготовлення та матеріалу виділяють:

1). *Вишиті* або *ткані рушникоподібні пояси* (Поділля);

2). *Плетені пояси*:

а) *крайки* з бісеру (іноді зустрічаються на Буковин. та Зах. Под.);

б) *крайки* вузькі з вовни, коротші ніж пояси;

в) *пояси* вузькі, довгі (вовняні або конопляні для підперізування поясного або верхнього одягу);

г) *шнури* вузькі конопляні або лляні плетені, як пояси до чоловічих штанів – *очкурі*;

3). *Ткані пояси* (ручного чи машинного ткацтва; саморобні або фабричні; однотонні чи різнокольорові; з китицями, кутасами чи тороками або без):

а) *крайки* вузькі вовняні:

- *баюр (баюрок, баярок)* – вовняна узорчаста крайка (Буковинське, Східне та Центральне Поділля);

- *крайка* (Поділля);

б) *пояси* вузькі, довгі вовняні (з великими китицями, кутасами чи тороками);

в) *пояси* широкі (клітинчасті (в клітинку), смугасті (з поздовжніми або поперечними смугами), монохромні однотонні (одноколірні – переважно червоні чи зелені) або поліхромні з виразним орнаментальним малюнком геометричного або рослинного характеру; бавовняні, вовняні та шовкові; переважно з китицями, кутасами або тороками):

- *крайки* – довгі широкі жіночі вовняні пояси з тороками (Буковин. Под.);

- *окравки* (*крайки*) – чоловічі широкі ткані пояси (Буковин. Под.);

- *окрайки* – жіночі вовняні пояси, якими підпоясували фоту (часто малюнок на кінцях пояса був різний з метою імітації двох поясів – Буковин. Под.);

4). *Шкіряні пояси* (саморобні або фабричні):

а) вузькі шкіряні пояси:

- *шкіряні пояси*, оздоблені мідними бляшками та пряжкою, яка застібалась ззаду (Буковин. Под.);

- *шкіряні ремені* (*ремінці*);

б) широкі шкіряні пояси – *череси* (зрідка зустрічаються на Буковин. і півдні Зах. Под.; с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковин. Под.).

VII. *Прикраси*, що за статтю ділять на:

1). *Жіночі*, серед яких за ознакою функціонального використання розрізняють:

а) *вушні прикраси* – сережки (*ковтки, когутики, когутки, кугутки*);

б) *головні прикраси* (або *оздоби на голову*):

- *бісерні стьожки* – стрічки з різнокольорового бісеру як оздобні деталі для дівочих головних уборів (Буковин. і Зах. Под.);

- *ґердан стрічковий* – дівоча оздоба на голову у вигляді стрічки з різнокольорового бісеру, іноді нашитої на вовняну тасьму і доповненої металевими бляшками (Буковин. і Зах. Под.); прикраса до дівочого головного убору – *капелюшиння* (Буковин. Под.);

- *ґердан стрічковий з підвісками* – дівоча оздоба на голову у вигляді стрічки з підвісками, виготовлених із кольорового бісеру (Буковин. і Зах. Под.);

- *китички скроневі* (*скронені*) – різнокольорові вовняні кульки, скріплені металевими ланцюжками (Буковинське Поділля);

- *хвостач* – ґердан, як бісерна прикраса до дівочого головного убору – капелюшиння (с. Чуньків, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

в) *нагрудні прикраси*:

- *басма* – нагрудна оздоба у вигляді довгої стрічки з бісеру, в місці з'єднання кінців якої закріплювалось невеличке дзеркальце (Буковин. Под.);

- *бісерна криза* – нагрудна прикраса з бісеру у вигляді широкого заокругленого коміра;

- *бісерна стрічка* – нагрудна прикраса з бісеру, обнизана бісерними китичками, які викладались півколом на середині грудей, прикриваючи разки намиста;

- *венеціанське намисто* (*венеційські коралі*) – нагрудна прикраса у вигляді намиста, виготовленого із сплаву скла-смальти та інкрустованого і розписаного золотом;

- *ґерда́н* (*ґерданик*, *ґердяник*) – нагрудна оздоба у вигляді стрічки з різнокольорового бісеру, нанизаного на нитяну чи волосяну основу, що утворюють строкатий геометричний або рослинний орнамент;

- *ґердан розетковий* – нагрудна оздоба, виготовлена з двох стрічок із кольорового бісеру, нижні кінці яких з'єднані та сплетені медальйоном-розеткою прямокутної або ромбовидної форм (Буковин. Под.);

- *ґердан стрічковий* – нагрудна прикраса у вигляді стрічки, виготовленої з різнокольорового бісеру;

- *ґердан стрічковий з монетами* (Буковин. і Зах. Под.);

- *дармовиси* (*пацьорки*) – намисто з кольорового дутого скла (с. Горошівці, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

- *дукати* (*дукачі*) – нагрудна прикраса із золотих або срібних монет, нанизаних на тасьму або шнурок; нагрудна прикраса у вигляді нашитих на фетрову основу монет (Буковин. Под.);

- *дукач* – нагрудна прикраса із золотої або срібної монети або медальйона (із зображенням святих) на ланцюжку, стрічці

чи шнурку (*бідні дукачі* виготовляли з латуні, міді або олова; *дукачі-медальйони* іноді могли мати додаткове оздоблення металевими бантами чи листям, дорогоцінними каменями чи склом, підвісками тощо);

- *дукачі-образки* – нагрудна прикраса із двома круглими, оправленими в мідний обідок скельцями, між якими вкладена фольга із зображенням святого;

- *згарди* (*зґарди*) – нагрудна прикраса у вигляді хрестиків (мідних кружляків), нанизаних у кілька рядів;

- *згардочки* – нагрудна прикраса з бісеру та хрестиків (Буковинське Поділля);

- *корали* (*кара́лі, кора́лі, коралове намисто, багате, добре, мудре або правдиве намисто, справжні, справедливі або щирі коралі*) – нагрудна прикраса у вигляді довгого разка намиста з натуральних (*шліфованих* чи *рублених* (*тятих*)) або штучних коралів; нагрудна прикраса у вигляді скріплених між собою багатьох разків коралів, центральні намистини яких мали більший розмір та були обгорнуті мідним (срібним) обручиком, а іноді доповнювалися й монетами (наприклад: коралі з 17 разків справедливого намиста (Заставнівський р-н, Буковин. Под.) чи з 29 разків штучних коралових намистин (с. Митків, Заставнівський р-н, Буковин. Под.));

- *криза* – нагрудна прикраса з бісеру у вигляді широкого заокругленого суцільно плетеного коміра, що накриває груди, плечі й спину (Західне та Буковин. Поділля);

- *намисто* (*монисто, пацьорки*) – нагрудна прикраса у вигляді довгого разка з дорогих природних матеріалів (бурштину, гранатів, перлів, смальти); нагрудна прикраса у вигляді семи або більше разків, прив'язаних до однієї стрічки й зібраних із різних матеріалів (бісеру, дерев'яних і керамічних намистин, дутого і кольорового скла, дешевого каміння – Зах. Под.);

- *намисто з монет* (*намисто*) – нагрудна прикраса з однієї або декількох низок щирих (штучних) коралів і монет; нагрудна прикраса у вигляді багатьох разків різної довжини кольо-

рових скляних намистин і металевих підвісок (монет), з'єднаних металевою пряжкою "*чепрагою*" (Буковин. Под.);

- *пацьорки* – нагрудна прикраса з кольорового дутого скла; разки намиста з різнокольорового скла, переважно чеського виробництва (Західне Поділля);

- *салби* – нагрудна прикраса з срібних монет (*дукатів*, *шусток*), нашитих на червону тасьму, а тоді у кілька рядів – на чорну фетрову основу у вигляді півмісяця (Буковин. Под.);

- *скляне* (*не дуте*) або *камінне намисто* – нагрудна прикраса з привізних різнобарвних скляних намистин, часто інкрустованих смальтою, емаллю, позолотою (*пацьорки* – Буковинське Поділля);

- *скляне* (*дуте*) *намисто* (*бранзульєти, кулі, лускавки, надуванці, пацьорки*) – нагрудна прикраса у вигляді однієї довгої або декількох коротших низок кольорового дутого скла;

- *силянка* (*силянка-комір*) – широка нагрудна бісерна прикраса у вигляді однодільного коміра або кризи;

- *хрестики* (дерев'яні на шовкових стрічках або металеві на шнурочках чи ланцюжках);

- *цятки* – венеціанське намисто, яке носили жінки Буковинського Поділля; нагрудна бісерна прикраса (Буковин. Под.);

- *френзлі* – нагрудні жіночі прикраси (Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

- *шелести* (*бубонці*) – нагрудна металева прикраса у вигляді однієї або кількох низок круглих пустотілих дзвіночків з отворами "*колокілець*", розділених поміж собою *переліжками* (Буковин. Под.);

г) *наручні прикраси*:

- прикраси на кисть руки (зустрічаються дуже рідко) – *браслети, обручі* (з металу, монет, натурального каміння, скляних намистин);

- прикраси на пальці (частіше мідні, рідше срібні чи золоті) – *каблучки, кільця* (Буковин. Под.), *обручки* (вінчальні *персні*), *персні* (*перстні*);

ґ) *нашийні* (*шийні*) *прикраси*:

- *бісерна стрічка* – нашийна прикраса з вишитої бісером смужки оксамиту;

- *блискавки* – дрібне скляне намисто (Буковин. Под.);

- *гармузи* – скляне намисто (Буковин. Под.);

- *грусталі* – скляні коралі (Буковин. Под.);

- *ґердан з дукачами* – нашийна прикраса у вигляді вузької шовкової стрічки вишитої спереду бісером та оздобленої підвісками-дукачами (монетами);

- *ґердан стрічковий* – нашийна прикраса у вигляді стрічки виготовленої з різнокольорового бісеру, іноді нашитого на вовняну або полотняну тасьму;

- *ґердан стрічковий з підвісками* – нашийна оздоба у вигляді стрічки з підвісками, виготовленої з кольорового бісеру (іноді на вовняній тасьмі);

- *ґерданик* (*ґердяник*) – оздоба у вигляді стрічки з різнокольорового бісеру, що утворювала геометричний, рідше рослинний орнамент та щільно облягала шию, а іноді доповнювалася монетами – дукатами (Буковин. Под.);

- *коралі* – нашийна прикраса у вигляді одного або декількох разків намиста з натуральних чи штучних коралів;

- *пацьорки* – нашийна прикраса у вигляді намиста з різнокольорового скла (Буковин. Под.);

- *силянка* (*силянка-комір*) – вузька нашийна бісерна прикраса у вигляді однодільного, дводільного або зубчастого коміра;

- *цятки* – нашийна прикраса у вигляді намиста (Буковин. Под.);

д) *поясні прикраси – крайки* (пояси у вигляді стрічок з бісеру – (переважно Буковин. та Зах. Под.);

2). *Чоловічі*, серед яких за ознакою функціонального використання розрізняють:

а) *головні прикраси*:

- *бісерні стьожки* або *ґерда́ни стрічкові* – оздоби на капелюхи у вигляді стрічки з кольорового бісеру (Буковин. і Зах. Под.; *ґерда́ники* – Буковин. Под.);

- *квітка* – прикраса до капелюха у вигляді ромбовидної картонної фігури із двома зрізаними протилежними кутами, обтягнутої нитками й оздобленої бісером (Буковин. Под.);

б) *нагрудні прикраси*:

- *басма* – нагрудна оздоба у вигляді довгої стрічки з бісеру, в місці з'єднання кінців якої закріплювалось невеличке дзеркальце (Буковин. Под.);

- *котильон* (*висьорок, вівсьорок, вівсюрик, ґерданик, котильйон, кутальйон*) – нагрудна бісерна прикраса у формі невеликого п'ятикутника переважно з підвісками (Буковин. Под. – *вівсьорок* або *вівсюрик* кріпився на кептарі з лівого боку; Західне Поділля);

в) *наручні прикраси*:

- прикраси на пальці – *обручки* (вінчальні персні);

г) *поясні прикраси*:

- *застібки* для шкіряних поясів (*чересів*) у вигляді двох половинок, зчеплених одна з одною: *пряжки, чепраги* (Буковин. Под.);

- *крайки* – пояси у вигляді стрічок з бісеру (переважно Буковин. та Зах. Под.).

VIII. *Доповнення до одягу,* серед яких за ознаками функціонального використання, форми і техніки виготовлення виокремлюють:

1). *Вишиті полотнища*:

а) *рушники* – вишиті прямокутні полотнища, які використовувались нареченими як обереговий одяговий елемент на весіллі.

б) *ширинки* (*ширінки*) – обрядові полотняні квадратні (рідше прямокутні) хустинки, вишиті переважно на кутах бісером, нитками, лелітками та з китицями на усіх чи одному з кутів, які використовувались як складова частина весільного або свят-

кового костюма дівчат і юнаків (*ширінки* тримали за один кутик у руках або закладали за пояс – Буковин. Под.);

2). *Сумкоподібні вироби*:

а) *бесаги* – дорожні вовняні сумки через плече з малюнком, витканим з конопляної чи вовняної пряжі у вигляді крупної клітки (Буковин. Под.); сумкоподібний виріб, що складався з двох торбин, з'єднаних між собою частиною того ж полотнища, з якого були виготовлені самі торбини (Буковин. Под.); дві ткані торбини, котрі носили через плече (Вінниччина, Сх. Под.);

б) *калита* – шкіряний чоловічий мішечок для тютюну;

в) *калитка* – шкіряна чоловіча торбинка для грошей;

г) *карманець* – гаманець (Буковин. Под.);

ґ) *табівка* (*тобівка*) – святкова плоска шкіряна торбина, оздоблена мідними бляшками (*блендами* або *капслями*) і тисненим узором (Буковин. та Зах. Под.);

д) *тайстра* – буденна вовняна сумка через плече зіткана узорною стрічкою (*дзьобанка, дзьобенка* – Зах. Под.); святкова або весільна вовняна сумка, оздоблена складним тканим узором та тканою орнаментованою крайкою, що пришивалась до неї з двох боків і мала довгі тороки (Буковин. Под.);

е) *торба* (*торбина*) – мішечок-сумка із пришитим з обох боків ручкою-поясом для носіння через плече; буденна вовняна сумка через плече з дрібним малюнком у вигляді поперечних смуг, заповнених геометричним або рослинним орнаментом (Буковин. Под.).

Отже, загалом жіночі й чоловічі комплекси народного строю українців Буковинського Поділля містили загальноукраїнські та регіонально подільські різновиди традиційного вбрання. Разом із тим існували окремі типи складових національного костюма, які буковинські подоляни не носили і навпаки складові, які були характерні лише для них. Звичайно, передусім це пояснюється специфікою межування Буковинської локальної зони Поділля з такими колоритними історико-етно-

графічними районами України, як Буковина (зокрема, Верхнє Буковинське Попруття і Буковинське Передгір'я) та Покуття. Проте подана класифікація не претендує на завершений варіант, адже в процесі подальших історико-етнографічних досліджень у рамках дисертаційної роботи планується її вдосконалення.

Джерела та література:

1. *Іваневич Л.* Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія: № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. – К., 2013. – С. 88 – 100.

2. *Вовк Х.* Одежа / Х. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1928. – С. 124 – 170.

3. *Білецька В*. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментація / В. Білецька // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI – XXII. – Ч. I. – С. 43 – 109.

4. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. [Перевидання 1966 р. (Мюнхен)]. – К.: Акціонерне видавничо-поліграфічне тов-во "Оберіг", 1993. – 592 с.

5. *Спаський І. Г.* Дукати і дукачі України / І. Г. Спаський. – К., 1970. – 167 с.

6. *Матейко К.* Український народний одяг / К. Матейко. – К.: Наук. думка, 1977. – 224 с. : іл.

7. *Горинь Г. Й.* Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Й. Горинь. – К.: Наукова думка, 1986. – 94 с. : іл.

8. Альбом. Українське народне мистецтво : Вбрання / [за заг. ред. К. Гуслистого, С. Колоса]. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. – 328 с. : іл.

9. *Бурачинська Л.* Поділля / Л. Бурачинська // Український народний одяг (укр. і англ. мовами). – Торонто – Філадельфія, 1992. – С. 93 – 111.

10. *Кара-Васильєва Т. В*. Українська сорочка. Альбом / Т. В. Кара-Васильєва. – К. : "Томіріс", 1994. – 30 с. : іл.

11. *Ніколаєва Т.* Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т. Ніколаєва // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г.,

Болтарович З. Є. та ін.]. – К.: Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. – С. 260 – 276.

12. *Ніколаєва Т.* Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. [Іл. З. Васіної, Л. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт]. – К.: Либідь, 1996. – 176 с. : іл.

13. *Ніколаєва Т.* Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Ніколаєва. — К. : Дніпро, 2005. – 320 с. : іл.

14. *Матейко К.* Український народний одяг: Етнографічний словник / К. Матейко. – К. : Наук. думка, 1996. – 196 с.

15. *Білан М., Стельмащук Г.* Українськiй стрій / М. Білан, Г. Стельмащук. – Львів: Фенікс, 2000. – 328 с.

16. *Булгакова-Ситник Л.* Подільська народна вишивка : Етногр. аспект / Л. Булгакова-Ситник. [Ред. О. М. Козакевич]. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.

17. Жіноча сорочка Борщівсько-Заставнівського Придністров’я. Альбом / [Упор. Л. Булгакова-Ситник, Т. Лозинський]. – Л. : Інститут колекціонерства українських мистецьких пам’яток при НТШ, 2013. – 336 с. – (Серія “Українське народне мистецтво”).

18. *Васіна З. О.* Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. – К. : “Мистецтво”, 2006. – 448 с. : іл.

19. *Федорчук О.* Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. – Львів : Свічадо, 2007. – 119 с. : іл.

20. *Косміна О.* Традиційне вбрання українців / О. Косміна. – К. : Балтія-Друк, 2008. – Т. І. Лісостеп. – 160 с. : іл. Рез. англ.

21. *Врочинська Г.* Українські народні жіночі прикраси XIX – поч. XX ст. / Г. Врочинська. [Вид. 2-е, допов.]. – К. : Родовід, 2008. – 230 с. : кольор. іл.

22. *Стельмащук Г.* Українські народні головні убори / Г. Стельмащук. – Львів : Апріорі, 2013. – 276 с.

23. *Кожолянко Я.* Буковинський традиційний одяг / Я. Кожолянко. – Чернівці – Саскатун, 1994. – 262 с. : іл.

24. *Костишена М.* Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність / М. Костишена. – Чернівці : Рута, 1996. – 190 с.

25. *Кожолянко* Г. Етнографія Буковини. Монографія / Г. Кожолянко. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 384 с. : іл.

26. *Костишина М.* Особливості традиційного жіночого одягу буковинського Поділля / М. Костишина // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 6. – С. 59 – 67.

27. *Ластюк В., Чеботар Ю.* Одяг селян с. Погорілівка в кінці XIX – I половині XX ст. / Віталій Ластюк, Юлія Чеботар // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річ-

чю Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – С. 164 – 166.

28. *Гордійчук М.* Буковинський традиційний костюм (кінець XIX – перша половина XX ст.) / Марія Гордійчук // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – С. 160 – 164.

29. *Кожолянко Г.* Доповнювальні елементи традиційного народного костюма українців Буковини / Г. Кожолянко // Народна творчість та етнологія: № 1 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. – К., 2010. – С. 57 – 66.

30. *Іваневич Л.* До особливостей класифікації жіночого натільного одягу українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія: № 3 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. – К., 2013. – С. 91 – 98.

31. *Іваневич Л.* Локальні аспекти класифікації традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу українців Поділля / Л. Іваневич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 23. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. – С. 189 – 196.

32. *Іваневич Л.* Матеріали для виготовлення й декорування на-родного вбрання українців Поділля : класифікація та особливості // Л. Іваневич / Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2014. – С. 42 –54.

33. *Іваневич Л.* Характерні особливості класифікації головних уборів українців Поділля XIX – першої половини XX століття / Л. Іваневич // Матеріали XXV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції : Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 129 – 141.

34. Фонди Національного музею українського декоративного мистецтва України (Київ). Група “вишивка”. В – 2189, 3905, 3924, 3998, 3999, 4000, 6676, 6771.

35. Фонди Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара” (Київ). Книга надходжень. КН – 219, 1314, 1316, 1317, 6470, 9763, 15460.

36. Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів). Група “етнографія і промисли”. ЕП – 77731, 77858, 77861, 77888, 80529, 80530; група “головні убори”. ГУ – 120, 121, 309, 381.

37. Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Група “історико-речова група III”. III – 2027, 2036, 4141 – 4156, 4161 –4164, 4270, 4277,

4585 – 4587, 5166 – 5174, 7333 – 7335, 7360 – 7366, 7369, 7397, 7771, 8087, 8221, 8473, 8567, 8837, 10855, 13008, 13009, 13035, 13036, 15247, 15518-15521, 16345, 16657, 16821 – 16825, 17001, 17163, 17547, 18702, 18703, 19889, 19892, 28088; група “тканини”. Т – 77 – 79, 136 –140, 251, 259, 261, 262, 509, 573, 657, 881, 886.

38. Фонди Чернівецького обласного художнього музею. Група “тканини”. Т – 11, 31, 55, 56, 63, 77, 78, 101, 129, 148, 403, 1103, 1192, 1207, 1208, 1216, 1232, 1244, 1362, 1407.

39. Фонди Чернівецького музею народної архітектури та побуту. Група “одяг і взуття”. ОДВ – 35 – 134, 259 – 261, 275, 327 – 333, 683 –685, 962 – 973, 1051 – 1095, 1182, 1275, 1364 – 1370, 1493 – 1578, 1628 – 1650, 1695, 1974; група “прикраси”. ПР – 6, 21, 23, 24, 28, 29, 30 – 32, 34, 35 – 41, 45, 46, 63.

40. Фонди Хотинського історичного музею (Чернівеччина). Група “предмети”. П – 3, 12, 65, 110, 126, 127, 129, 130, 132.

41. Фонди Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК – 523, 892.

Т. В. Григоришина

ТОПОНІМІКА СЕЛА БЕРНАШІВКА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Назва села

Старожили стверджують, що в давнину село мало іншу назву – Барнашівка. Колись з міста Бару люди переселялись на береги Дністра, на вільні землі. Переселенці говорили: «Отут Бар наш, а там – не наш». З часом назва села трансформувалася у «Бернашівку» [1;2].

2. Мікротопономіка

2.1. Назви кутків

«Левадівська» – назва вулиці походить від слова «левада». Колись тут знаходилося панське поле – левада. У 1913 році

поміщик Фелікс Ольшанський продав леваду під забудову [1; 3].

«**Красногірська»** – вулиця знаходиться на східній стороні села, під горою; коли сонце заходить, то на горі відбивається червоний захід сонця. За переказами, люди дивились і казали: «Яка красна гірка, красна гора»; звідси і назва [1].

«**Зарічна»** – вулиця знаходиться по інший бік річки, у східній частині села – за річкою Жван; звідси і походження назви [3].

«Теклівка» – хутір. За повір'ям у пана була дуже гарна дочка на ім'я Текля, яка захворіла і померла; біля її могили посадили плакучу вербу(«іву»), звідси і назва хутора – Теклівка [1].

«Вустя» – куток села, знаходиться там, де річка Жван впадає в Дністер («устя», місцева назва – «вустя») [2; 3].

3. Поля, яри, ліси

«Відьмин яр» – існує повір'я, що того, хто потрапить на це місце, бере блуд [1; 2].

«Білий яр» – тут добувають вапняк і пісок [1].

«Маленьківка» – яр, походження назви невідоме [1].

«Березники» – поле, де колись був березовий ліс [3].

«**Дубина»** – поле, де колись був дубовий ліс [3].

«**Лук'янівка»** – поле, походження назви якого не встановлено [1; 2].

«**Запільний клин»** – поле («клин землі»), яке знаходиться за іншим полем у бік села Липчани [2].

«**Контроверства»** – поле, походження назви якого не встановлено [1].

«**Панський тік»** – сосновий ліс; колись у цьому місці в поміщика був тік, який селяни називали «панський тік»; назва місцевості збереглася [1; 2; 3].

«**Грабиця**» – грабовий ліс [1].

«**Кальмики**» – так жителі села називають горб, який заріс акацією; походження назви не встановлено [1].

4. Гідроніми

«Жван» – річка, що протікає через село, ліва притока Дністра, ділить село навпіл; походження назви річки невідоме [1].

Джерела та література:

1. Запис автора 5 квітня 2015 року від Антонюк Ганни Володимирівни, 1934 р. н., жительки села Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 3 лютого 2013 року від Антонюка Івана Васильовича, 1947 р. н., жителя села Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 8 лютого 2013 року від Тітор Людмили Борисівни, 1952 р. н., жительки села Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

Д. Г. Гончарук

ТОПОНІМІКА СЕЛА КОЗЛІВ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Назва села

Згідно історичних джерел с. Козлів відноситься до дуже давніх поселень. У XV та першій половині XVI століття він занепав. Належав Козловським, які у 1564 році підтвердили, що

Козлів був наданий їх городині здавна у «вічне володіння» [4, с. 612].

Згідно переказів, за вірну службу королю Польщі Стефану Баторію Козловський отримав ці землі у подарунок. Приїхав не сам, а з сім'єю та челяддю. Поселились, побудували маєток і стали жити. До пана приходили люди з сусідніх сіл, потім залишились назавжди із сім'ями. Так поступово заселялась місцевість. Пан назвав поселення на свою честь – Козлов [1]. Жив у Варшаві, залишивши намісником Бондровського. А той запросив до села своїх родичів. З'явилися Сваричевські, Ковальські, Шимановські, Ільницькі, Бачинські. Розповідають, що пан Козловький був передбачливим і казав, що життя людей зміниться на краще, але це буде недовго. Якось він приїхав, забрав книги і більше його ніхто не бачив [2].

Є ще одна версія назви села.

Вниз по Дністру було село Ржавинці. Там жили люди, займалися рибальством, землеробством. Але почалися набіги турків і татар на села Поділля. Прийшли вони і до цього села, злякались люди. Чоловіки стали обороняти село, жінок і дітей відправили аж до Сабарського яру, а худобу погоничі-хлопчаки погнали понад Дністром. Чоловіки сказали: «Де худоба сама зупиниться, там і житимете». Та не сховалися від ворожого ока ні птиця, ні худоба. Втекли тільки кози. Паслись понад Дністром, вигодовували молодняк, спали під небом. Зимою повернулись люди до Ржавинців, але село було спалене. Пішли вони вверх по Дністру. Ніде не було видно ні тварин, ні птахів. Зупинились люди, бо побачили стадо кіз. Збудували землянки і поселилися в них. Кози врятували людей від голоду. Біля кожної землянки була прив'язана коза. Люди вирішили назвати село Козлів [1, с. 3].

2. Мікротопоніміка

2.1. Кутки села

«Копана дорога» **–** це урочище знаходиться за селом; люди розкопали яр, щоб прокласти коротшу дорогу [1].

«Темник» – знаходиться на межі з селом Нагоряни. Колись в цьому безлюдному місці пан тримав пасіку, бджіл було так багато, що вони роїлися навіть у дуплах. Тут були дуже густі чагарники, високі дерева. Вулики знаходилися між деревами. Вдень і то було темно, а ввечері туди ніхто не навідувався, не крали вуликів, бо боялись цього місця [2].

«Кремінниця» – куток на межі з селом Липчани. Це місце, на якому нічого не росло. В дощове літо згори неслося на долину каміння і зупинилось на межі [3].

«Підгора» – це частина села, що знаходиться під горою [3].

«Кукавка» – вулиця в центрі села; люди, що жили на цій вулиці, вміли і любили торгувати, їздили на базар в село Кукавку [2].

«Новий план» – частина села, що знаходиться за автобусною зупинкою. Після війни багато сімей залишилось без житла. Колгосп дав цим сім'ям землю і вони звели там будинки [1].

«Межиріччя» – куток села біля ставка; садиби в цьому місці затоплювала вода під час розливу річки Караєць, звідси і назва.

«Луг» – куток, забудований досить недавно; раніше тут були поля [2].

«Романичі» – цей куток знаходиться біля садиби Ільницького Романа, в кінці села. Через те, що Роман був знаним майстром, до нього зверталися всі люди.

«На фермі» – місцевість біля стадіону, де раніше була ферма [2].

2.2. Долини, левади, поля, яри

«Румуниха» – місце серед поля, що заросло деревами. За переказами, у війну через село відступали румуни; з ними була

жінка, яка прала їм білизну, варила їсти. Румуни деякий час жили посеред поля в урочищі, звідти і назва – «Румуниха» [3].

«Барановський яр» – яр за селом, у саду; походження назви невідоме.

«Домнина долина» – місцевість за селом, де колись жила мудра і добра жінка на ім’я Домна [1].

«Софійчин яр» – назву отримав, за переказами, від прізвища дівчини Софії, яка, рятуючись від татарського полону, кинулася у яр [2].

«Левади» – поле біля пальметного саду [3].

«Коло хреста» – дорога біля пальметного саду. Колись був закопаний в тім місці дерев’яний хрест. Рекрута, який йшов в армію, проводжали до хреста, але не далі [2].

3. Гідроніміка.

«Караєць» – річка, яка тече через село, і впадає у Дністер.

«Вустя» («Устя») – місцевість, де річка Караєць впадає у Дністер [2].

«Криничка» – місцевість за селом на горі, де сильно «б’ють» джерела [3].

У багатій та різноманітній топоніміці села Козлів Могилів-Подільського району відбились важливі події, пов'язані з історією цієї частини Поділля.

Джерела та література:

1. Запис автора 5 квітня 2009 року від Мазуряк Галини Львівни 1943 р. н., жительки села Козлова Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 11 грудня 2009 року від Солодчука Федора Валентиновича 1962 р. н., жителя села Козлова Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 11 травня 2009 року від Каракані Галини Іванівни 1935р. н., жительки села Козлова Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Приходы и церкви Подольской епархии под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: вид. О. Пшонківський, 2009. – 996 с.

А. П. Соляр,
С. В. Гопаца

ТОПОНІМІКА СЕЛА КУКАВКА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вивчаючи історію рідного краю, ми зустрічаємо велику кількість топонімів, мікротопонімів і гідротопонімів, тобто назв сіл, вулиць, урочищ, гір, озер, рік, походження яких та історія формування здавна цікавили людей. Одні назви мають давнє походження і збереглися до нашого часу, інші назавжди зникли у вирі історичних подій. Частина назв природних об'єктів трансформувалась, передаючись від одного народу до іншого, набула іншої форми, а іноді й іншого змісту [1, с. 41].

У минулому назви ніколи не давали випадково і всі географічні об´єкти часто отримували свої назви в залежності від історичних подій, ландшафту, імен і прізвищ людей, від соціальної приналежності та роду занять жителів. Усі ці географічні назви об'єднуються поняттям топоніми, а наука, що вивчає їх, називається топоніміка (від грецького topos-місцевість і onima – ім´я) [2, с. 46]. Питання топоніміки розглядалися у працях з історії, географії, мовознавства – від глибокої давнини і до наших днів, хоча сам термін «топоніміка» з´явився близько ста років тому [3, с. 638].

Топоніміка села Кукавки не була об'єктом спеціального вивчення. Тому відсутність дослідження топонімів села зумовлює актуальність даної теми.

1. Назва села

Село **Кукавка** розташоване за 20 кілометрів на північний схід від районного центру Могилева-Подільського. Вперше поселення згадується 1661 року під назвою «Кукавиця», яке налічувало усього дві хати і належало польському шляхтичу Яну Богушу. В 1678 році в селі було вже 43 двори [4, с. 5]. За переказами, село розкинулося серед лісів, де кували зозулі, тому люди назвали його – Кукавка [5].

У XIX столітті головним заняттям селян було землеробство, але серед них були і вправні ремісники-ковалі, столярі, теслі, кушніри, маляри, чоботарі. В 1896 р. були відкриті базари і ярмарки, що призвело до появи торгового елементу серед населення[12, с. 576].

2. Мікротопоніміка

«Велика Кукавка» – початки села, нині великий куток села [6, с. 5].

«Мала Кукавка» – куток села, що виник на початку XVIII століття, коли на північ від вже існуючого села Кукавки було засноване нове поселення, яке назвали Малою Кукавкою [6, с. 5].

«Центр» – куток, де розміщенні головні установи села [5].

«Тропінінська церква» – кам’яний храм Димитрія Солунського, побудований у центрі села 1806 року, спроектований В. А. Тропініним [7, с. 127].

«Кривуля» – дорога, що тягнеться від центру села в напрямку селища Вендичани, – отримала назву за свою конфігурацію (крива вулиця) [5].

«Кабгерський ліс» – ліс на околиці Кукавки у напрямку села Жеребилівка. Назву отримав від прізвища свого власника – поміщика Миколи Івановича Кабгера. Будучи добрим господа-

рем, він дбав не лише про добробут своєї родини, а й сприяв у вирішені проблем селян: заснував так званий філонів сад, продукція з якого ділилася серед малозаможних селян, а навколо поміщицького маєтку було посаджено молодий ліс [8, с. 5].

«Агрошкола» – куток села, назву отримав від агрономічної школи, що діяла в селі у 1950-х – 1960-х роках [9].

«Базар» – місцевість, що знаходиться неподалік від центру села; тут відбувалися знамениті «кукавські базари», на які приїжджали мешканці не лише навколишніх сіл, а також сусідніх областей [6, с. 5].

«Яришевська долина» – велика долина, якою закінчується село Кукавка в напрямку села Яришів [5; 9].

«Аеродром» – поле, що розташоване вздовж шляху Кукавка – Яришів. Тут багато років стояв літак «кукурудзник», який наймав колгосп для оприскування полів [10].

«Шовковинки» – поле між селами Кукавкою і Серебринцем. В 1950-х роках колгосп займався вирощуванням шовкопрядів і тому площа в 10 га була засаджена шовковицею [9].

«Бабіїв стовп» – це кам'яний стовп на могилі сотника Івана Бабія, учасника гайдамацького повстання 1734 року; могила знаходиться на межі сіл Кукавки, Серебринця та Жеребилівки [8, с. 5].

«Хрести» – поле біля Вендичанського лісу, його назва пов'язана з трагічними подіями листопада 1920 року, коли більшовиками були страчені 18 полонених вояків Другої Волинської дивізії Армії УНР, які напередодні були мобілізовані з терену Кукавської волості Могилів-Подільського повіту. Місцевий мешканець Ісак Драбатий встановив хрест на братській могилі, залишки якого збереглись до наших днів [10].

«Могилки» – назва поля на північ від села, де насипані дві великі козацькі могили [9; 10].

«Партійне» – поле знаходиться на межі сіл Кукавки та Іракліївки; назву отримало через те, що коли в 1930-ті роки

було утворено колгосп, то це поле обробляли члени партійної організації села [5].

«Грушечка» – поле до «Вендичанського лісу» біля «Вітової», є найвищою точкою в нашому районі і тому геодезисти посадили грушу – дерево-орієнтир [6, с. 5].

«Сажавка» – велика долина неподалік центру села, де знаходяться два сільські ставки; назва, напевне, походить від слова «сажавка», що означає «басейн для розведення риби, став» [11, с. 234].

«Драгана» – заболочена місцевість, драговина («трясовина»); тут знаходяться два сільські ставки «Верхня» і «Нижня» Драгана [9].

3. Гідроніміка

«Ставки на Сажавці» – два сільські ставки; назва, напевне, походить від слова «сажавка», що означає «басейн для розведення риби, став» [11, с. 234].

«Вітова» – це невелике озеро, звідки починається річечка Вітова. За переказами, в цьому озері втопився «війт» – староста села; за іншою версією, назва озера і річки походять від праслов´янського слова «віта», що означає «звивиста ріка» [11, с. 196].

«Верхня Драгана» і **«Нижня Драгана»** – два сільських ставки, які знаходяться у місцевості «Драгана» («трясовина») [5; 10].

«На Малій Кукавці» – ставок, що знаходиться на території сільського кутка з такою ж назвою [9].

Джерела та література:

1. *Стрижак О. С.* Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР) / О. С. Стрижак. – К., 1967.

2. *Янко М. Т.* Топонімічний словник – довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К., 1972.

3. *Гульдман В*. Населенные места Подольськой губернии / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольського губернського правления, 1893. – 638 с.
4. *Драбатий М*. З історії села Кукавки / М. Драбатий // Слово Придністров´я. – 2005. – 12 листопада.
5. Запис авторів 17 липня 2014 року від Гопаци Василя Ульяновича, 1942 р. н., жителя села Кукавки Могилів-Подільського району Вінницької області.
6. *Драбатий М.* З історії села Кукавки М. Драбатий // Слово Придністров´я. – 2005. – 10 грудня.
7. *Довганюк Г. Ю.*, *Томашевський П. Г.* Тропінін та Поділля / Г. Ю. Довганюк, П. Г. Томашевський //Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, 1996.
8. *Драбатий М*. З історії села Кукавки / М. Драбатий // Слово Придністров´я. – 2005. – 12 грудня.
9. Запис авторів 23 квітня 2015 року від Горбульського Олександра Івановича, 1948 р. н., жителя села Кукавки Могилів-Подільського району Вінницької області.
10. Запис авторів 7 липня 2015 року від Драбатого Миколи Петровича, 1938 р. н., жителя села Кукавки Могилів-Подільського району Вінницької області.
11. Словник гідронімів України. – К., 1975.
12. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священни-ка Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – 996 с.

Н. В. Расенко

ТОПОНІМІКА СЕЛА ЛИПЧАНИ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Назва села

На мальовничому Поділлі є невелике село Липчани. Невисокі гори Волино-Подільської височини відступають тут від

Дністра, утворюючи долину в 50 км^2, яку перетинає річка Караєць – ліва притока Дністра.

Згідно історичних джерел, тут колись було два села: Гречани – на північно-східній стороні і Кривчани – на південно-західній. Перше на віддалі близько трьох кілометрів від теперішнього села, а друге – одного кілометра. В селі Гречани була церква, а тепер видно лише три кам'яні хрести на цвинтарі. У с. Кривчанах знаходився монастир, але писемних джерел про монастир не збереглося. З плином часу із цих двох сіл утворилося село Липчани, жителі якого поселились по обидва боки р. Караєць [6, с. 613]. Оскільки річка протікала через ліс, в якому росли липи, звідси, за переказами, і походить назва села.

2. Мікротопоніміка

«Чубатий камінь» – вапнякове відслонення, що височіє над рівнем моря на відмітці 224 метри. Таких відслонень багато вздовж долини, але цей найвищий, тому його назвали «чубатим» [5].

«Палестина» – це куток села, де під час громадянської війни страждали євреї; у 1917 – 1919 роках спритні ділки привозили сюди від станції «Могилів-Подільський» групи євреїв-емігрантів, обіцяючи їх переправити через Дністер. Обдурених людей грабували, убивали. Обдерті, побиті, нещасні бродили по селу, випрошуючи хоч який-небудь харч, розповідаючи про їх шлях до землі Обітованої – Палестини. З того часу це страшне місце почали називати «Палестина» [1; 3; 5].

«Татарка» – урочище; згідно переказів цим шляхом, що йшов цим урочищем, приходили татарські загони [1; 2; 3; 5].

«Поліг» – урочище, рівнинна місцевість [1; 5].

«Дворисько» – колись це був господарський двір поміщика [1; 4; 5].

«Кремінниця» – місцевість в долині Дністра, де на денну поверхню виходить безліч кремінних конкрецій в породах, які зруйнувалися і створили велетенські тераси [1; 2; 5].

«Баланова криниця» – згідно легенди, народний месник на прізвище Балан мав хатину на березі Карайцю; він видовбав у вапняку глибоку криницю, яку вважають цілющою; про неї йде серед людей гарна слава, що передається з вуст у вуста: «Хто в північ на Івана Купала нап'ється цієї води і помиється нею, той здобуде всі якості її господаря: богатирську силу, здоров'я і велику доброту у серці. Але треба прийти до криниці одному і сильно-сильно в це вірити» [1; 4; 5].

«Митянка» – дорога, в давні часи збудована місцевим жителем Дмитром Ткаченком (працював 5 років, вирубуючи у вапняковому крутому схилі серпантин за серпантином, створивши досконалий спуск, скоротивши шлях у село на 12 кілометрів). За іншими переказами, цю дорогу назвали «митянкою» через замети, які повністю „забивали» її снігом взимку [2; 3; 5].

«Відьмин яр» – це глибокий яр; є потужне джерело, яке дає початок струмку, що впадає в Дністер; легенда говорить, що у ніч на Івана Купала сюди злітаються відьми на свій шабаш [1; 2; 4; 5].

«**Паршивка»** – урочище; земельна ділянка площею 120 га має малогумусний суглинково-щебенюватий грунт, потребує рекультивації та внесення органічних добрив [2; 5].

«Лан» – колишнє поміщицьке поле, якого власник називав «лан»; назва закріпилася серед жителів села [3; 5].

«Брід» – у цьому місті русло річки Караєць розширюється до 10 – 15 м., глибина сягає всього 25 – 30 см., дно покрите гравієм, що дозволяє долати цю перешкоду вбрід [1; 2; 5].

«Шипиця» – місцевість біля річки Караєць, яка тече селом 6,5 км, передзвонюючи; гуркіт чути на значну відстань [5].

«Назарівка» – куток села, у якому живе до цього часу сім’я, де протягом п’яти-шести поколінь переходить від батька до сина ім’я Назар [1; 2; 4; 5].

3. Гідроніми

«Караєць» – це четверта за довжиною річка серед приток Дністра, що протікають територією нашої області, має довжину 55 км. Бере початок у болотах північніше с. Сніткова Мурованокуриловецького району, а впадає в Дністер між селами Липчани і Козлів Могилів-Подільського району. У селі Липчанах на річці є водоспад висотою 2,1 м та шириною 8,3м. Є думка, що назва цієї річки має спільний корінь зі словами «кара», «покарання». Розповідають, що в минулому було багато випадків, коли у цій річці тонули діти. Дорослі, звичайно, купалися у «дорослій» річці – Дністрі, а діти – у Карайці. Тому і була заклиначка: «Карайцю, Карайцю, не карай мене!» [1; 4; 5].

Джерела та література:

1. Запис автора 1 грудня 2005 р. від Расенко Ксенії Семенівни, 1922 р. н., жительки с. Липчани Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 20 грудня 2005 р. від Бурденюк Марії Тимофіївни, 1928 р. н., жительки с. Липчани Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 25 грудня 2005 р. від Огородної Ганни Сергіївни, 1934 р. н., жительки с. Липчани Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Церковна книга церкви св. Миколая (копія).

5. Розповіді старожилів села Липчани.

6. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – 996 с.

Т. В. Ткачук

ТОПОНІМІКА СЕЛА СКАЗИНЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Назва села

Назва села Сказинці, на думку старожилів, походить від слова «скази». За переказами, на місці села Сказинці ріс великий дубовий ліс, люди прорубували галявини («скази») для своїх поселень [19].

З давніх часів головним заняттям населення було землеробство та візництво, але з побудовою наприкінці XIX ст. Новоселицької залізничної лінії останній промисел втратив себе, селяни збідніли і стали виселятися в Бессарабію [22, с. 592].

2. Мікротопоніміка

2.1. Кутки села Сказинці

«Вигін» – куток, де сходились дороги, куди виганяли пастись худобу, знаходиться на південь від церкви [1; 3; 7].

«Висілок» – за селом під Коштулянським лісом роздавали ділянки для забудови [10; 12].

«Вовки» – куток, знаходиться за Сказинецьким лісом, де проживали люди на прізвище Вовчуки. Ще його називають – «за лісом». Межує з селами Карпівка і Воєводчинці [1; 13].

«Дубова» – куток села, де колись росло багато дубів, була корчма, проїжджі люди залишались на нічліг; межує з с. Садова [4; 9; 15].

«За лісом» – куток села за Сказинецьким лісом [1; 13].

«Калатура» – куток села, де колись жив Антін Калатурний, звідки і назва кутка; знаходиться в центрі села [2; 3; 7].

«Клин» – куток села, яка знаходиться на перехресті доріг Могилів-Подільський – Немирів і Могилів-Подільський–Грушка. До Другої світової війни там була розташована військова частина, жили сім'ї військових. В радянські часи – ферми ВРХ. Людям роздавали ділянки для забудови, з тих пір цей куток стали називати «клином» [9; 14; 15; 16].

«Коло Спринчана» – куток на північ від центру села де проживав Степан Глухманюк – вуличне прізвище «Спринчан» [9; 14; 15].

«Левади» – куток, знаходиться в північній частині села [5; 10; 11; 12; 17].

«На брідку» – назва походить від броду на р. Дирло [1; 5; 8; 18].

«Під лісом» – куток на захід від центру села під лісом, де розташовані кілька хат [9; 15].

«Смола» – куток на південь від центру села біля автобусної зупинки. Колись тут варили смолу. Теперішня назва – вулиця Миру [9; 15; 16].

«Стирти» – при колгоспі був тік, стояли трактори, стиртували солому. Знаходиться у північно-східній частині села [9; 20; 21].

«Участки» – наймолодший куток, у якому жителі будувались в 1990-х роках. Знаходиться на сході села за школою [9; 15].

2.2.1. Долини, ліси, левади, поля, яри

«Бабчинецька долина» – назва походить від прізвища жителя села Бабчинецький [18; 19].

«Байраки» – поле біля постаменту жертвам нацизму; колись тут були склади військової частини [9; 14; 15].

«Гуральова дорога» – дорога до Пилипів, яка пролягала від млина, що знаходився на «Брідку». В Пилипах була гуральня – від цього пішла назва дороги [9; 14; 15].

«Коло могилки» – поле, яке знаходиться за свинофермою, починалось від ставка і по обочі тягнулось до села Коштулі. Назву отримало через наявність невеликого насипу землі – як могила [9; 14; 15].

«Коло пісковини» – поле біля піскового кар'єру [20; 21].

«Коло току» – поле на «Левадах» біля току [10; 20].

«Мазуркова долина» – розташована коло ферми за лісосмугою; назва, можливо, походить від прізвища чоловіка, який тут жив [15; 16].

«Над лісом» – поле, розташоване над лісом [7; 9].

«Пеньки» – поле, яке розміщене між «Степком» і «Роман», простягається від колишньої свиноферми до Садівської дороги. Колись тут ріс густий ліс, його вирубали, залишилися одні пеньки. Від цього і назва – «пеньки» [15; 16].

«Роман» – колись поле було засіяне ромашкою [9; 15; 16].

«Степок» – поле на «Висілку», межує з с. Садова [15; 18; 20].

«Троянки» або **«Ваканці»** – три поля, місцевість, де межують поля сіл Сказинці, Пилипи, Шлишківці [15; 18].

«Ямпільський шлях» – цим шляхом можна добиратись у м. Ямпіль [9; 15].

3. Гідроніміка

«Рівчак» – потічок, вода з якого вливається у Дирло [8; 9].

«Антонова криниця» – біля криниці колись жив дід Антон [9; 18].

«Коло Баєчки», **«Явтихова»** або **«Стратонова»** – криниця, біля якої проживали Стратон, Баєк Ганна та її чоловік [9; 18].

«Коло бані труба» – труба із водокачки, знаходиться біля колишньої бані [9; 20].

«Коло жолоба» – криниця, яка знаходиться на «Калатурі»; біля неї стояв кам'яний жолоб, з якого напували колгоспну і людську худобу; це була найближча криниця до церкви, тому біля неї правилися водосвятні молебні на Йордана [1; 3; 6].

«На Калатурі» – криниця в яркові, знаходиться на кутку села, що зветься «Калатура» [3; 5; 9].

«На Троянках» – криниця на «Троянках» [19; 20].

«Філіпова» – назва криниці, яка знаходиться у «Бабчинецькій долині», походить від чоловіка на ім'я Філіп. [18; 20].

«Холодна криниця» – на «Висілку» з-під високої скелі б'є джерело з дуже холодною водою [6; 10; 11; 12].

«Васильова», **«Іванова»**, **«Тетянина»**, **«Юрова»**, **«Фершалова»** – криниці на вулиці «Джерельній», де жили люди з такими прізвищами, а також фельдшер Тимофій [20; 21].

Джерела та література:

1. Запис автора 19 лютого 2015 р. від Долі Марії Федорівни, 1940 р. н., жительки с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 19 лютого 2015 р. від Кулівар Марії Василівни, 1937 р. н., жительки с.Сказинці Могилів-Подільський району Вінницької області.

3. Запис автора 19 лютого 2015 р. від Чичірко Ніни Павлівни, 1934 р. н., жительки с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 20 лютого 2015 р. від Власика Василя Івановича, 1934 р. н., жителя с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 25 лютого 2015 р. від Долі Володимира Павловича, 1938 р. н., жителя с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 5 березня 2015 р. від Власик Марії Андронівни, 1949 р. н., жительки с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 16 березня 2015 р. від Долі Ольги Пилипівни, 1930 р. н., жительки с. Сказинець Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. Запис автора 25 березня 2015 р. від Макогонюка Василя Івановича, 1962 р. н., уродженця с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

9. Запис автора 2 квітня 2015 р. від Слободянюк Ольги Никифорівни, 1950 р. н., жительки с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Запис автора 8 квітня 2015 р. від Сущенко Меланії Герасимівни, 1950 р. н., жительки с. Сказинець Могилів-Подільського району Вінницької області.

11. Запис автора 15 квітня 2015 р. від Шкути Марії Пилипівни,1941 р. н., жительки с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

12. Запис автора 15 квітня 2015 р. від Чичірко Галини Петрівни, 1941 р. н., жительки с. Сказинець Могилів-Подільського району Вінницької області.

13. Запис автора 20 квітня 2015 р. від Головенко Ганни Касьянової, 1931 р. н., жительки с. Сказинець Могилів-Подільського району Вінницької області.

14. Запис автора 10 червня 2015 р. від Паланичко Марії Матвіївни, 1925 р. н., жительки с. Сказинець Могилів-Подільського району Вінницької області.

15. Запис автора 11 червня 2015 р. від Слободянюка Володимира Ульяновича, 1940 р. н., жителя с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

16. Запис автора 12 червня 2015 р. від Паланичко Ганни Пилипівни, 1938 р. н., жительки с. Сказинець Могилів-Подільського району Вінницької області.

17. Запис автора 14 червня 2015 р. від Юсипенко Марії Мільйонової, 1928 р. н., жительки с. Сказинець Могилів-Подільського району Вінницької області.

18. Запис автора 15 червня 2015 р. від Макогонюк Марії Степанівни, 1932 р. н., уродженки с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

19. Запис автора 15 червня 2015 р. від Макогонюка Віктора Івановича, 1959 р. н., уродженця с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

20. Запис автора 16 червня 2015 р. від Джурмій Галини Іванівни, 1950 р. н., жительки с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

21. Запис автора 16 червня 2015 р. від Ткачук Ганни Григорівни, 1952 р. н., жительки с. Сказинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

22. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – 996 с.

А. А. Діденко

ТОПОНІМІКА СЕЛА СЛОБОДА-ЯРИШІВСЬКА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Назва села

Назва села Слобода-Яришівська походить від назви села Яришів, оскільки село Слобода-Яришівська засноване вихідцями із Яришева. Назва «Слобода» походить від слова «свобода». «Слободами» називалися поселення, жителів яких поміщики на певний час звільняли від повинностей з метою закріплення селян на землі [2; 3; 8; 9].

За переказом, поселення засноване у XVIII столітті власниками м. Яришева Дзедушицькими і заселене як кріпосними, переведеними з інших маєтків, так із того ж Яришева [11, с. 581].

Мікротопоніміка

Кутки

«Стінки» – куток села, який у свій час знаходився в закутті двох лісів і звався «Застінки» (тобто земля, що знаходиться за «стіною» лісу); до сьогодні дійшла назва «Стінки» [2].

«Березівка» – куток села, який знаходиться на межі грабового лісу; за повір’ям у 1909 була спроба тут насадити березовий ліс, але дерева не прижилися [2].

«Березина» – місцевість на межі сіл Слобода-Яришівська та Ястребна; назва кутка походить від назви пагорба, на якому споконвіку ростуть берези [1; 5].

«Балки» – вулиця села, яка в 1911 році була розділена глибокою канавою, через яку люди переходили кинутими через нею балками; в 1916 канава була засипана, проте назва «Балки» залишилась [2; 9].

«Ланок» – невеличка за розмірами рівнинна територія села; там знаходиться вулиця з назвою «Ланок» [2; 6; 10].

«Погреби» – один з найбільших кутків села; за переказами, в період татарських набігів людьми були вириті «погреби», які використовували для схованок; татари ховали в них золото. Вулицю, під якою знаходяться «погреби», називають «Погребами» [4; 7; 9].

«Латка» – в давнину це було місце, на якому зведено вісім хат, які розташувались хаотично і не прилягали до головних вулиць (така собі незначна «латочка» села) [1; 5; 7].

«Макітра» – куток села, який знаходиться у видолинку, що за однією з версій, у свій час був схожий на форму макітри. За іншою – там проживав козак Степан Макітра [1; 2; 9].

«Пастирнатівка» – куток села, початок забудови якого припадає на 1913 рік; колись це був пустир [2; 9].

«Кужбівка» – вулиця, на якій проживала сім’я Івана Нечуя, що займалася виправленням шкіри, пошивом взуття і кожухів. Звідси пішла назва кутка – «Кожобівка», з часом – «Кужбівка» [3; 7; 10].

«Голонищівка» – куток села, що простягався у низині під лісом; перші поселенці називали цю місцевість голим низом лісу, тобто «голонизівкою», що з часом трансформувалася в «Голонищівку» або «Галанишівку» [4; 8].

«Городисько» – у минулому куток села, де знаходилися заїжджий двір і шинок, проводилися сільські ярмарки – такі місця називали «городом»; на сьогоднішній день «Городиськом» зовуть поле [7; 10].

«Галатицівка» – куток села, походження назви якого невідома [1; 9].

Ліси, лісосмуги, поля

«Березина» – березова лісосмуга, що розмежовує села Слободу-Яришівську і Ястребну [2].

«Андреїв» – в лісі, який розмежовує поля сіл Слобода-Яришівська і Ястребна, є велика крейдяна скеля, яка зветься «Андрієвою». За повір'ям, саме на тій скелі стратив свого сина Андрія легендарний Тарас Бульба [2; 3; 6; 8].

«Бульбушівка» – за переказами, наздоганяючи сина-зрадника, у одному з лісів Тарас Бульба загубив свою люльку; ліс стали називати «Бульбушівкою» [2; 5; 10].

«Галатицівка» – так називається ліс, що знаходиться над однойменним кутком села [1; 9].

«Брусначівка» – ліс, що знаходиться за «Галатицівкою»; колись там був хутір Жили у лісі люти-теслі, які витісували бруси для будівель, звідси і назва лісу [1; 10].

«Звиняча» – частина лісу, де знаходиться криниця «Звиняча» [3; 5].

«Курятники» – поле, що знаходиться навпроти Яришівської птахофабрики, звідси і назва [1].

«Білий Хрест» – поле, що знаходиться біля с. Юрківці. Існує легенда, що в давнину пан, який мав сліпу доньку, їздив з нею по святих місцях, аби вимолити їй здоров'я. Мандруючи, паломники потрапили до Лядівського скельного монастиря, де сліпа дівчина напилася води. Поверталися вони через поля, серед одного з них сталося диво – донька прозріла. Щоб люди запам'ятали місце святого прозріння, пан витесав хрест з білого каменю і залишив на місці дива [3; 4; 7; 10].

«Городисько» – поле, розташоване на місці колишніх садиб [7; 10].

«На куті» – це два межуючих поля, які в селі називають «Великим» та «Малим» кутами; знаходяться біля лісу «Звиняча» [1; 2; 9].

«Перелоги» – поле над «Голонищівкою», розділене яром. Кажуть, ніби поле перелягає з одного боку яру на інший, звідси і назва [2; 5].

«Коло Дідички» – назва поля пов'язана з прізвищем Ганни Дідик, садиба якої прилягала до нього [1; 7].

«Щовб» – так називаються поля, що знаходяться поблизу крейдяного кар'єру. Щовбом називають через розташування на височині [6; 9].

«Самельків сад» – поле, що простяглось між током та лісочком, в якому ростуть сосни і китайська вишня, насаджені В. Самельком [4; 10].

Гідроніми

Криниці

«Медвежа» – знаходиться біля лісу «Брусначівка»; за легендами, незначні джерела на криницю-копанку перетворили ведмеді, які приходили пити воду і розгрібали лапами землю [1; 8; 9].

«Ринва» – криниця-джерело з жолобом («ринвою»), що знаходиться на кутку села «Кужбівка» [2; 4].

«Звиняча» – криниця в лісі «Звиняча» [1; 2; 6].

«Березівка» – колись це була криниця-копанка, яку наповнювали п'ять джерел, на сьогоднішній день це просто джерела, що б'ють з каміння; знаходиться між грабовим лісом, який називають «Березівкою» та сосновими насадженнями [2; 4; 9].

«Зелена криниця» – урочище, знаходиться між центральною дорогою на Мурувані Курилівці та лісом «Голонищівка» [8; 10].

«Коло Климака» – криниця-джерело, вода якої стікає до річки [3; 7].

«Коло Кадуба» – криниця з кадубом, знаходиться на краю лісу «Бульбашівка [6].

Ставки

«Звинячка» – ставок в заповіднику «Звиняча», звідси і назва [1; 2; 6].

«Панський ставок» – став у центрі села, де колись, за переказами, була садиба поміщика (пана) [3; 7; 8; 10].

Джерела та література:

1. Запис автора 12 вересня 2013 р. від Кузь Ганни Олексіївни, 1932 р. н., жительки села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
2. Запис автора 15 вересня 2013 р. від Чорнокульської Марфії Кирилівни, 1931 р. н., жительки села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
3. Запис автора 2 жовтня 2013 р. від Яцури Івана Єфстафовича, 1934 р. н., жителя села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
4. Запис автора 7 листопада 2013 р. від Лутчака Олексія Васильовича, 1936 р. н., жителя села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
5. Запис автора 14 березня 2014 р. від Окружко Івана Олександровича, 1935 р. н., жителя села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
6. Запис автора 14 березня 2014 р. від Маціборко Галини Петрівни, 1937 р. н., жительки села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
7. Запис автора 8 квітня 2014 р. від Маціборко Галини Петрівни, 1932 р. н., жительки села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
8. Запис автора 8 квітня 2014 р. від Горлачук Ганни Степанівни, 1938 р. н., жительки села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
9. Запис автора 10 квітня 2014 р. від Гольовської Марії Володимирівни, 1937 р. н., жительки села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.
10. Запис автора 14 квітня 2014 р. від Лутчак Килини Єфтифіївни, 1936 р. н., жительки села Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області.

11. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – 996 с.

В. М. Бокоцей

ТОПОНІМІКА СЕЛА СУГАКИ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Назва села

Територія , на якій розташоване село Сугаки, була заселена з давніх часів. Ще й тепер знаходять знаряддя праці періоду неоліту (шліфовані сокири, скребки). Наприкінці І тисячоліття тут жило слов'янське плем'я уличів (відомо три родових поселення – «пасіка», «рудка» та «кадоба», назви яких зберігають урочища і до цих пір). Біля села Сугаки виявлено артефакти трипільської культури. За переказами місцевих жителів, на місці села Сугаки було колись містечко Сугатин, зруйноване татарами в 1240 р. Вцілілі жителі Сугатина заснували село Сугаки. Відносно цих подій існує легенда, що на місці урочища «пасіка» в XIII ст. існувало поселення ремісників, які займалися виготовленням пряжі з шерсті тонкорунних диких кіз – «сугаків» (від яких нібито походить назва їхніх родичів – сайгаків, про це згадує в своїх працях історик Яворницький).

2. Мікротопоніміка

2.1. Кутки села

«**Азія**» – куток села, де знаходиться садиба Лукаша Буркота. Переказують, що, їдучи кіньми додому, він говорив: «Їду

додому на свою Азію» (він порівнював куток з Азією через постійний засушливий клімат у цій частині села) [9].

«**Баранишене поле**» – це поле знаходиться між колгоспом і садибою Салія Якова. Яків був кучерявий, тож місцеві жителі дали йому відповідне прізвисько [12].

«**Боднарові підмети**» – частина присадибної ділянки, де, зазвичай, сіяли лише коноплі. В Сугаках колись багато родин вирощували коноплі для виготовлення полотна для потреб сім’ї. Ці коноплі вимочували в річках. Саме такою ділянкою було наділено родину Боднарів; вона знаходиться між лісом на долинах і річкою Немійка [1].

«**Братська**» – колись в цьому кутку розміщувався запасний полк, службовці якого були дуже дружні між собою і їх називали «братки». «Братська» знаходиться з боку села Тропова [9].

«**Братське поле**» – попівська земля, яку тримали брати; вона знаходиться за «чубачівкою» і до ставу [11].

«**Вікнина долина**» – впадина, яка знаходилася в «братській» [7;11].

«**Вигін**» – ділянка на краю села Сугак, куди виганяли пастися худобу. Це на 3 сотні, там ще був кар’єр, де добували каміння [8].

«**Водокачка»** – (їх було 4) – перша знаходиться в «рудці», друга – де колись була свиноферма, третя – була на птахофермі, а четверта – в центрі села [2].

«**Глибока долина**» – знаходиться в кінці села – за «азією», аж до села Плоске [9].

«Глинесько» – горб, а в низу урвище. Так як колись в Сугаках було гончарство, то була потреба у глині. Знаходиться на четвертій сотні [6].

«**Гуральня»** – спиртовий завод, де гнали горілку, поряд був «Солдатов млин», на якому виготовляли петльовану муку для потреб гуральні. Старі люди розповідають, що між млином і

гуральнею по-під річку був підземний хід. Гуральня знаходилась там, де жив Михайло Буркот [11; 10].

«**Дерло**» – місцевість, розташована в низині лісу по дорозі в село Тропову. Існують дві версії походження цієї назви. Одна з версій: що там був Капацинський млин, де дерли крупи. Друга: там у лісі нападали на коней дикі звірі і «дерли» їх [8; 4].

«**Долини**» – це частина села в долині, де городи межують із землями села Кричанівка [3; 13].

«Дворисько» – куток знаходиться поряд з фермою [8; 10]. «З**амерзле**» – частина поля, яка розміщена між селом і «яськовою». Колись взимку на полі заблукали батько з сином і там замерзли; з тих пір воно так називається [9].

«За горою» – частина села (від кінця вулиці Кифоруків до села Плоске) [14; 5].

«**Зборня»** – місце в центрі села, куди сходилися люди на збори [2].

«**Кадоб**» – поле при в'їзді в Сугаки; назва походить від старо-слов'янського слова «дукля», що означає «польова криниця»; в цій місцевості їх багато, їхня вода наповнювала чотири ставки, що давали воду на Вендичанський цукровий завод [10; 14].

«Клин» – частина поля, яке має форму кленового листка; знаходиться на межі сіл Плоске, Лучинець, Сугаки [13].

«**Кифоруків**» – вулиця названа на честь воїнів-односельців братів Кифоруків, які колись проживали на цій вулиці і загинули в роки Другої світової війни [14].

«Корнійове поле» – частина поля, яка знаходиться над долинами між вигоном і «штубійом»; названо поле на честь передового тракториста колгоспу «Дружба» Корнія Панасюка [6].

«**Когутова кладка**» – це кладка сполучає дві вулиці – Кифоруків і «Азію»: поряд з кладкою проживала сім'я Марка Когута [14].

«Лиса гора» – частина безлісого горба, де людям роздали землю під садиби, нині вулиця Кармелюка [12].

«Маказин» – маєтки (економії) панів Сулятицьких; розташовані на околиці села Сугаки обабіч доріг на село Вендичани [4; 5].

«Медвідьовий млин» – він належав сільському багатію Медвідю Івану, розміщувався у центрі села на річці Немійка [8; 10].

«Медвідьова гора» – там проживав Медвідь Іван, ця місцевість сильно горбиста і знаходиться по дорозі до села Плоске [5].

«**Меживодна площадка**» – це місцевість в центрі села між двома річками, де в святкові і вихідні дні збиралися жителі села на відпочинок; тут була садиба Левонтія Меживодного [7].

«Могилки» – братські могили жителів Сугак, знищених турками; в 1944 р. це поле було розоране [8; 9].

«Млачки» – мочариста місцевість, яка знаходиться в «штубію» [8].

«Мозолів хрест» – колись там жив підпанок, тримав корчму. На його сім'ю напали грабіжники, жінці було витягнуто язик, а його було вбили, корчму спалили, все згоріло до тла і там було поставлено кам'яний хрест. Знаходиться, як їхати на Тропову з правої сторони [7; 1].

«**Молодіжна**» – назва вулиці, була роздана під забудову молодим спеціалістам. Знаходиться на «вищих осадьбах».

«Микитишина дорога» – одна з польових доріг, що веде на поле, яка йде в «штубій». Микита – так називався житель села, він мав чотири сини і багато землі, часто їздив цією дорогою в поле, а люди, які стали їздити повз них цією дорогою, стали її називати «микитишиною» [7].

«Могилівський шлях» – там розміщена найближча шосейна дорога між Могилевом-Подільським і Сугаками. За переказами старих людей, пан Сулятицький мав зв'язки з царем, через це зумів перенести будівництво залізничної колії і шосейної дороги на Могилів – Подільський до Копайгорода по своїх землях з вигодою для себе [14].

«**Осадьби**» – частина села, де у 50-х роках були роздані земельні ділянки по 0,25 га працівникам місцевого колгоспу «Дружба». Сьогодні це вулиця Шкільна.

«**Вищі осадьби**» – в 80-х роках було роздано нові земельні ділянки молодим спеціалістам. Сьогодні це вулиця Молодіжна.

«Пасіка» – територія на краю села від Кричанівки і «долинів», де тримав пан свої вулики, а є ще друга пасіка, яка була у колгоспі і знаходилась у лісі, за пасікою мешкав Іван Тернавський [8; 12].

«**Попівська хата**» – тут проживав сільський батюшка. Пізніше в цій хаті була школа, потім медпункт, а зараз лабораторія сімейної медицини.

«Попівський хуторок» – частина поля, яке належало попові і розміщене воно від «глибокої долини» до «братської» [11].

«**Попівський ланок»** – праворуч за селом поле (не велике) у напрямку Тропови і до кладовища, до ярка. І наділили цією часткою сільського священика [3].

«Прогін» – це дорога, яка сполучає «фосу» і дорогу вулиці Кифоруків [14].

«Рогачеве» – там проживав панський асаул. Він дуже любив садити сад і дотепер там росте багато слив. Це місце знаходиться коло Перкатих.

«Рудка» – це частина території, яка знаходиться праворуч при в'їзді в село з боку села Вендичан, за розповідями старожилів, там була дуже болотиста місцевість і там проживали ковалі, які випалювали руду з болота; вони селилися далеко за селом. Є друга версія: там жив панський економ, який мав руде волосся, і тому місцевість назвали рудка від слова «рудий» [4; 9].

«Старечий яр» – він розміщений недалеко Могилівського шляху. Там було багато криничок, і старці, які йшли з жебракування з Тропової, Сугак, Кричанівки, Слідів, там збиралися і також часто ночували, їх ніхто не хотів приймати на ніч [1; 4].

«Солдатовий млин» – або кацапський млин. Так ще його називали старі люди. Млинів було два. Вони належали братам Солдатову Афанасію і Солдатову Захару. В млині Солдатова Афанасія були встановлені петльовані сита і маслобойня. Цей млин знаходився на третій сотні через річку від гуральні. На ньому виготовляли борошно для гуральні. Захарів млин знаходився на цій же вулиці в кінці села від Кричанівки [8; 11].

«Сотня» – (1, 2, 3, 4) – так поділене село Сугаки, майже на чотири рівні частини. В тридцятих роках в селі було два колгоспи: «Сталіна» і «Петровського». Щоб поділити людей більш- менш порівно, у колгоспи їх поділили умовно, якби на сотні, а щоб краще було ділити, вони поділили по шосейній дорозі, яка проходить по центру села, і по річці Немійці, яка протікає по середині села [6].

«**Соша**» – (від «шосе») центральна вулиця села, має офіційну назву – вулиця Леніна. По обидва боки вулиці розміщені садиби сугаківчан, в центральній частині – магазини, будинок культури, церква, спортивний комплекс, сільська рада, пам'ятник невідомому солдату, пам'ятник воїнам-односельчанам, які загинули в роки Другої світової війни, пам'ятник жертвам голодомору [12].

«Стависько» – їх у Сугаках було два. Перше знаходилось у центрі села, де проживав священик, пізніше там була водокачка. Друге знаходилось в кінці села на долинах від Кричанівки. Коло ставка садили городину, в даний час люди тримають городи [3; 13].

«Ткачева» – це місцевість, де проживав перший панський ткач. Він гарно працював на пана і той дав йому великій кусок поля, де пізніше було насаджено ліс. Розміщене воно в бік села Тропова [8; 5].

«**Три кіпці**» – місце на краю поля між трьома селами – Сугак, Кричанівки, Вендичан. Старі люди говорять, що там давно хоронили самогубців, але так як їм хрести не можна ставити на

могилі і щоб найти їхню могилу, вони забивали три коли на ній [3].

«Хронівка» – частина села, де побудувався Микита Стах (по вуличному «хрін») [8].

«Фолюшкова долинка» – кусок поля, яке знаходиться між «братською» і «чубачівкою». Це поле тримав Фолюшняк Дем'ян, який прослужив 25 років у війську. Його поле знаходилось в видолинку [8; 9].

«Ферма» – жив Янко Мацієвський (панська прислуга), який держав там панську ферму: коней, волів, биків. Там ще в 50 роки розбирали каміння на мурування в колгосп. І знаходиться вона за «Могилівським шляхом» і «двориськом» [10; 7; 5].

«Фурманів куток» – місце майже на кінці села на вулиці Кифоруків, де жили Антін і Сільвейстр Бабії. Вони були панськими їздовими, а їм дали прізвисько «фурмани».

«Шкільна» – назва вулиці. Назвали її так тому, що на ній побудовано школу.

«**Штубій**» – частина поля, яке знаходиться між «пасікою» і «вигоном». За переказами старих людей, там стояли турецькі війська і їхній воєначальник мав прізвище Штубай, від чого й пішла назва цієї місцевості [8].

«**Щітки»** – куток села, де проживали три Танасій, Филимон, Яків Фрасенюки. Їм дали прізвисько «щітка».

«Чубачівка» – куток на краю села. Було роздано садиби, і першому дали Чубачу Федору, там він перший і побудував хату. Тому назвали «чубачівка». А знаходиться куток на третій сотні, як йти в бік «братської» [10; 9].

«Яськова» – частина поля, яке знаходиться за «кадобом» і селом Лучинецем, а також на цій території посаджено ліс. В «яськові» була панська дача. Там жив лісник, якого звали Ясько, і з ним проживав його дід, який продавав нечисту силу [11; 9; 12].

2.2 Долини, ліси, левади, поля, яри

«Баранишин яр» – розташований коло «баранишеного поля» [12].

«Гірня» – частина лісового масиву «дачного», де сильно великі горби і яри. Знаходиться за соснами [15].

«Грабовий ліс» – лісовий масив «дачного» поряд із селом, де переважно росли граби [15].

«Дачний ліс» – лісовий масив, розташований на «долинах». Насаджений 1913 р. Його посадив пан для для своєї дачі [10].

«Дубина» – частина лісу, де ростуть дуби [15].

«Дунський яр» – яр між селом Плоске і Сугаки в кінці вулиці Кифоруків [14].

«Заячий яр» – знаходиться після «чубачового» яру [13].

«Лагера» – кінець «дачного» лісу, де були літні табори для колгоспних корів, для випасу [15].

«Лагер» – частина соснового лісу, де у 80-х роках працював оздоровчий табір [15].

«Ладиків яр» – частина яру неподалік «баранячого» яру [12].

«**Левада**» – присадибна ділянка з сінокосом, городом. Левади знаходились в різних кутках села. Зазвичай мали назви за прізвиськом власника і знаходились у приватній власності.

«Мозолів яр» – цим яром йшли люди в село Біляни на ярмарок [7].

«**Медвідьові левади**» – розміщені в бік села Плоске. На них був збудований млин [10].

«Ткачевий ліс» – лісовий масив, насаджений у 1901 році панським ткачем і розміщений у бік села Тропова [10].

«Чубачів яр» – глибока западина з глибокими ярами, на прямовисних схилах якої розташовані садиби сугаківчан [13].

«Яськівський ліс» – це лісовий масив, давно насаджений панськими слугами. Знаходиться на межі Вендичан і Лучинця [2].

3. Гідроніміка

«Бам» – ставок в урочищі «братській» [10].

«**Бейфар**» – на річці Немійка побудовано греблю, яка повинна була змінити русло річки (щоб пустити воду до млина). Знаходиться біля «прогону» [14].

«Вікнине джерело» – знаходиться в «братській». Там така сильна підземна течія, що, за переказами, коли напував чоловік коня, то потонув разом із ним [11].

«**Дерло**» – річка, яка протікає на межі сіл Тропови і Сугак [11; 7].

«**Матковська криниця**» – знаходилась коло «мозольового хреста» [7].

«**Немійка»** – річка, яка протікає по території Сугак. На карті 1610 року значиться як Лядома. Старі люди розповідали, що панська дочка жила на Немії, але була німа. Пан її дуже любив і в честь неї назвав річку Немійка [1; 6].

«Орланка» – криниця, яка знаходиться на кордоні між селами Сугаки і Кричанівкою. Розповідають, що ніби то турецький флот, піднявшись вверх по річні Дністру, висадився в районі міста Могилева і верхи на конях могилівським шляхом турки грабували все цінне на своїм шляху. В одному із сіл вони захопили в полон козака Орлана, який приїхав провідати своїх родичів. Прибувши в Сугаки, в якому відбувався похорон Сави Скрипника (дана подія змальована в романі Станіслава Тельнюка «Грає сине море»), турки порізали усіх його учасників, пограбували церкву і спалили її та пішли геть. Рухатися з награбованим було важко, а козаки доганяли, тому турки примусили Орлана викопати яму, куди поскладали всі награбовані речі і разом з ними живцем закопали козака Орлана. Тому цю криницю названо «Орланка».

«Ринва» – криниця, яка знаходиться недалеко «дачного» лісу. Криниці в Сугаках були рідкістю – місцевість горбиста, кам'яниста. Щоб менше носити води худобі, люди зробили

таку ринву, за допомогою якої напували домашню живність [14].

«Ставок у «Рудці» – знаходиться в урочищі «рудка».

«Ставок у «Старечому ярові» – знаходиться в «Старечому яру» .

«Фоса» – так називають змінене русло річки [14].

Джерела та література:

1. Запис автора 30 квітня 2015 року від Палиги Івана Степановича, 1925 р. н., жителя села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 20 квітня 2015 року від Пустовіт Галини Тимофіївни, 1933 р. н., жительки села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 12 квітня 2015 року від Буркот Ганни Юхимівни, 1949 р. н., жительки села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 15 квітня 2015 року від Буркот Наталки Тимофіївни, 1936 р. н., жительки села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 15 квітня 2015 року від Перкатого Петра Васильовича, 1932 р. н., жителя села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 1 травня 2015 року від Коваля Афанасія Антоновича, 1923 р. н., жителя села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 4 травня 2015 року від Бокоцей Ганни Прокопівни, 1923 р. н., жительки села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. Запис автора 6травня 2015 року від Стиренка Павла Трохимовича, 1932 р. н., жителя села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

9. Запис автора 18 квітня 2015 року від Брижака Василя Вікторовича, 1941 р. н., жителя села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Запис автора від 5 квітня 2015 року від Буркота Онуфрія Матвійовича, 1937 р. н., жителя села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

11. Запис автора від 8 квітня 2015 року від Ботик Тетяни Андріївни, 1938 р. н., жительки села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.
12. Запис автора від 25 травня 2015 року від Пустовіт Тодоски Яківни, 1925 р. н., жительки села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.
13. Запис автора від 10 червня 2015 року від Чубач Ганни Танасівни, 1934 р. н., жительки села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.
14. Запис автора від 12 червня 2015 року від Дідика Михайла Семеновича, 1939 р. н., жителя села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.
15. Запис автора від 19 червня 2015 року від Волинця Віталія Івановича, 1939 р. н., жителя села Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області.

Г. П. Ткачук

ТОПОНІМІКА СЕЛА ХОНЬКІВЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.

1. Назва села

Назва села, за переказами старожилів, походить від перших поселенців – «хухлеїв», яких в народі називали «хухлейцями». Інша версія: про вихід з Перемишля на територію села «Хонькова двора». Село Хоньківці ділиться на дві частини річкою Караєць [1; 13]. Селяни у XIX столітті займалися землеробством, багато з них ходили на заробітки у Бессарабську губернію. Історичні дані про час заснування села не збереглися. Відомо, що в 1739 році зусиллями селянина Якова Хухлея побудована церква, можливо, перша в селі [16, с. 621 – 622].

2. Мікротопоніміка

2.1. Кутки села

«Долішня Долина» і **«Верхня Долина»** – перші поселення по обидва боки річки Караєць. Згідно повір'я, через село йшла Матір Божа і стала ногою на великий камінь десь посеред гори по лівий бік від річки Караєць – до цих пір тут видно відбиток стопи, а на горі Матір Божа сіла спочити (тут була збудована церква Архистратига Михайла) [1; 14].

«**Кут»** або **«Огруд»** – це теперішній центр села; тут побудував свій маєток польський поміщик: був великий сад на городі – по-польськи «огруд» [1; 15].

«**Волость»** – будинок, де знаходилося колишнє волосне правління [4; 5].

«**Чайна»** – будинок недалеко від церкви, пізніше там була сільська Рада і пошта [4; 10].

«**Лавка»** – будинок через дорогу від «Чайни», де колись була торговельна лавка [4].

«**Попова хата»** – приміщення, де колись проживала сім'я священика [10; 12].

«**Вигін»** – у великі свята люди йшли на службу до церкви; після служби йшли до чайної, до лавки, наймали музики, танцювали, жартували – це дійство називали «галія» [1; 4].

«**Калинівка»** – куток отримав цю назву тому, що тут збудував свою хату Калінський Олександр [12; 15].

«Качурівка» – куток села з правого боку річки Сухий Караєць на горі; тут першим поселився Кость Токар (по вуличному – «Качур») [1; 8].

«**Мазурівка»** – куток села, де селилися «мазури» (поляки) – селяни-католики [5; 2].

«**Оновлений кут»** – частина села, де внаслідок пожежі згоріло 10 хат; погорільцям поміщик надав для покриття новозбудованих хат «контовку» – жерсть; збереглися три хати під панською контовкою [10; 15].

«**Цукорня»** – у «Верхній Долині», де колись поміщиком була збудована цукерня, виробляли цукор [3; 11].

«**Винокурня»** – у «Долішній Долині», при дорозі що веде на Бернашівку, поміщик збудував винокурню [2; 15].

«**Шура»** – куток села, назва пішла від імені Олександр («Шура») – так звали сторожа панського маєтку [7; 10].

«Панський бузок» – біля воріт школи ще й досі росте «панський бузок» – який колись був висаджений вздовж алеї, що вела до поміщицького маєтку [7].

«Панська груша» – в селі збереглася груша, висаджена паном [7].

«**Казарма»** – приміщення панського маєтку у 1930-ті роки були перебудовані на військову казарму для прикордонників, для командного складу збудоване окреме приміщення; нині тут школа [3; 6].

«**Площадка»** – так називається площа в центрі села, де у великі свята збиралися жителі села на мітинги та демонстрації, спортивні заходи [13; 15].

«**Колгосп»** – куток в селі; так називають з тих пір, коли створено колективне господарство [1; 6; 10].

«**Патронат»** – під час голоду 1932 – 1933 років у хаті Марії Ставської був патронат, де вдень утримувалися селянські діти, батьки яких працювали в колгоспі [1; 12].

«**Мазурівська толока» –** частина села на краю «Мазурівки», де починалось поле, ранком виганяли череду худоби; тут збиралась молодь на вечорниці, в селі говорили: «Мазури гуляють» [13; 15].

«**Кубів яр»** – куток села біля «Волості», де колись жили брати Федір і Олександр Тепліцькі – по-вуличному «Куби» [3; 14].

«**Під циганським»** – неподалік церкви колись була хата, де жила сім’я цигана. Сьогодні тут ходять люди і говорять, що «під циганським» гарно вродила шипшина [9; 10; 12].

«**На Доміках» –** з початком будівництва Новодністровської ГРЕС біля шосейної дороги, що веде у с. Козлів, були зведені будинки для переселенців із хутора Текліївка, який підлягав затопленню [9; 13].

2.2. Долини, ліси, левади, поля, яри, урочища

«Грабарова долина» – назва походить від прізвища чоловіка Грабар, який мав земельну ділянку [3; 5; 15].

«**Матейкова долина»** – названа через те, що на річці Караєць колись власником майна був Матей [12; 14; 15].

«**Поле на лозах»** – біля дороги що веде на село Нишівці за Нишівським яром, в яру першими навесні розпускаються лози. І тому говорять «поле на лозах». [2; 4; 10]

«**Поле за Юзьом»** – в крайній хаті на Мазурівці біля поля жив Михайлюк Йосип – по-вуличному «Юзьо», звідси і назва [1; 2; 4].

«**Поле біля Кацапа»** – поле біля Нишівського яру в бік села Хоньковець був маленький хутірець, де жили росіяни – по-місцевому «кацапи» [3; 4; 6].

«**Площадка»** – рівнинне поле, знаходиться на «Мазурівці» за фермою[4; 13].

«**Поля за Карайцем»** – так називають поля на «Качурівці» [8; 12].

«**Поле Грабиця»** – колись тут був грабовий ліс, який був вирубаний, а поле отримало назву «Грабиця» [5; 11; 14].

«Поле під «Сухою» – поле під Нагорянським лісом, який називається «Суха» [3; 4; 8].

«Поле біля Шури» – поле знаходиться біля дороги та кутка «Шура», яка веде на Козлів [9; 13; 15].

«Поле Могилка» – поле з лівого боку до повороту на Яришів; під час козаччини тут було вбито і поховано козаків, насипана могила[9; 11].

«Капиця» – назва поля за «Калинівкою», має форму взуття-«капчика» [3; 7; 11].

«Буркавка» – урочище, отримало назву від джерел, вода яких вирує-«буркотить» [10; 14].

«Капиця» – яр за останньою хатою «Калинівки» [3; 7; 11].

«Грицакова обіч» – місцевість по правий бік річки Караєць Грицак Степан Данилович тримав великий город, тут був посаджений виноградник, викопаний ставок [3; 7; 14].

«Парасунівка» – місцевість по лівий бік річки Караєць, тут жила жінка на ім'я Параска[3; 5; 6; 11].

«Ванькова обіч» – місцевість біля лісу «Бойківське»; тут була садиба чоловіка на ім'я Іван – по-вуличному «Ванька» [1; 5; 6; 9; 11].

«Скалки» – називають круті горби по правий бік річки Караєць[3; 10; 15].

«Мельників яр» – невеликий яр, біля якого були садиби Докії Волощук та Федора Мельника [6; 10; 14].

«Сосни на схилах» – за «Мельниковим яром» на схилах росте сосновий ліс[3; 8].

«Поле на Гирлі» – поле за «Мазурівкою», де на площі у п'ять гектарів колись довго стояла вода, яка підживлювалась з джерел – **«**Гирло»; в 1980 р. була проведена меліорація і вода зникла [1; 2; 3; 4; 6].

«**Поле за грушками» –** це поле знаходиться поряд поля «За Юзьом", їх розділяє смуга, висаджена грушками [2; 6; 13].

«**Федькові сулоки»** – Федорове поле, розташоване біля шляху [4; 10; 12].

«**Пасіка»** – поле біля шляху, куди на літо вивозили пасіку [4; 10].

«**Метеркове поле»** – акаційовий ліс біля лісу «Пубіна», де колись було поле, що належало «Метеркові» – так по-вуличному називали Ткачука Івана [7; 12].

«**Пубіна»** – ліс за «Мазурівкою» на схилах великих горбів, походженя назви невідоме [2; 3; 4; 14].

«**Черкасів ліс»** – назва пішла від прізвища чоловіка Черкаса, який на схилі горба по правий бік річки Караєць посадив грабовий ліс Черкасом [3; 6; 8; 11].

«**Мельників ліс»** – назва походить від прізвища чоловіка Мельник, який в «Качурівці» посадив ліс [3; 8; 13].

«**Саївка»** – ліс, розташований по правий бік річки Караєць, був насаджений чоловікам на ім’я Савка [5; 6; 9; 14].

«**Лядовська Дубина»** або **«Завірюхове»** – дубовий ліс біля «Поля на Гирлі», який колись три брати на прізвище Завірюхи викупили у Лядівського пана (тому його ще звуть «Завірюхове») [4; 10; 13].

«**Попове»** – ліс біля «Нишівського поля»; цю назву отримав, тому що він колись належав священику Кавуниському [2; 6; 8; 9].

«**Бойківське»** – ліс по лівий бік річки Караєць, за «Ваньковою обочою», був висаджений грабовий ліс чоловіком на прізвище Бойко – звідси і походження назви[1; 7; 9; 10; 14].

«Кисличчин яр» – яр на краю «Мазурівки», де росте багато яблунь-кисличок [9; 15].

«**Білий яр»** – назва походить від білої глини, яку тут брали жителі села для власних потреб; знаходиться поблизу лісу «Пубіна» [4; 7; 13].

«**Вербовий яр»** – куток «Калинівка» і центр села розділяє яр, в якому росте багато верб [9; 10; 14].

«**Кубів яр»** – розділяє центр села і «Мазурівку»; назву отримав від чоловіка на прізвисько «Куба» що тут жив [7; 9; 10].

«Біла круча» – глибокий яр, що тягнеться на «Качурівці»; з одного боку «Черкасів ліс», з іншого – круча; схили яру з породи білого кольору, тому назва така [9].

3. Гідроніміка

«Нишівський став» – став, що знаходиться на полі біля села Нишівці [5; 6; 13].

«Буркавський став» – в урочищі «Буркавка» постійно із джерел б’є вода – «буркотить» [9; 10; 14].

«**Качурівський став»** – знаходиться на «Качурівкі», в біля «Черкасового лісу»; вода в став надходить із трьох джерел [3; 11].

«**Яришівська криниця»** або «**Журавель»** – з лівого боку старої дороги на Яришів у полі колись Павло Печак викопав криницю і поставив «журавля» [4; 5; 7].

«**Сафонова криниця»** – її колись викопав Сафон Хухлей неподалік межі сіл Хоньківці, Липчани і Нагоряни; з часом її засипали [4; 7; 15].

«**Михайлова криниця»** – на «полі за Гирлом» при дорозі жив у балагані колгоспний сторож Михайло Кульбачний, який викопав криницю і встановив журавель [5; 6; 12; 14].

«**Велике Качурівське джерело»** – на початку першої вулиці у «Качурівці» б’є великим ключем джерело, вода з якого тече в яр «Біла круча», а потім – у річку Караєць [6; 8; 10; 11].

«**На Березнику»** – джерело на схилі обочі кутка «Калинівки», де росте кілька берез [1; 5; 15].

«**Ірусине джерело»** – на схилі горба за центром села є джерело, яке дає початок струмочку, який впадає у річку Караєць; на горбочку стоїть хата Ірини Токар, яку всі жителі села називають «Іруся»: звідси і назва джерела[5; 9; 10; 15].

«На Скалках» – джерело на горбі «Скалки» [3; 11; 14].

«Гайдамацька криничка» – за переказами, гайдамаки влаштували свій табір біля річки Караєць у лісі «Саївка», викопали там криницю і погріб; вони закопали у яру золото, яке шукають і до цього часу [9; 10; 14].

Джерела та література:

1. Запис автора 5 квітня 2015 року від Бойко Любов Іванівни, 1937 р. н., жительки села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 5 квітня 2015 року від Василюк Марії Йосипівни, 1927 р. н., жительки села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 12 квітня 2015 року від Григоришиної Ганни Іванівни, 1941 р. н., жительки села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 12 квітня 2015 року від Дзюбенка Івана Федоровича, 1928 р. н., жителя села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 19 квітня 2015 року від Дзюбенка Володимира Микитовича, 1931 р. н., жителя села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 19 квітня 2015 року від Побережника Івана Івановича, 1937 р. н., жителя села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 26 квітня 2015 року від Реган Марії Павлівни, 1944 р. н., жительки села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. Запис автора 26 квітня 2015 року від Синиці Володимира Гнатовича, 1944 р. н., жителя села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

9. Запис автора 3 травня 2015 року від Софійчук Тетяни Іванівни, 1963 р. н., жительки села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Запис автора 3 травня 2015 року від Токар Ірини Никифірովни, 1921 р. н., жительки села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

11. Запис автора 10 травня 2015 року від Хухлея Михайла Петровича, 1956 р. н., жителя села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

12. Запис автора 10 травня 2015 року від Хухлея Василя Євтиховича, 1935 р. н., жителя села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

13. Запис автора 24 травня 2015 року від Хухлея Івана Володимировича, 1930 р. н, жителя села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

14.Запис автора 24 травня 2015 року від Шевчик Марії Іванівни, 1945 р. н., жительки села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

15. Запис автора 24 травня 2015 року від Шевчика Степана Івановича, 1940 н. р., жителя села Хоньківці Могилів-Подільського району Вінницької області.

16. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – 996 с.

Л. Г. Загайчук

ТОПОНІМІКА СЕЛА ЯРИШІВ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Назва села

Село Яришів – центр сільської ради Могилів-Подільського району, до складу якої входить село Лядова. Розташоване в глибокій долині по обидві сторони річки Лядова – лівої притоки Дністра, в 19 км. від райцентру і 7 км. від залізничної станції «Сулятицька». Назву село одержало від розташування в долині, порізаній ярами, **«яр»** і староєврейського **«шев»** – поселення. За іншою версією, село знаходиться між шістьма ярами [15].

За народним переказом, Яришів колись був містом, населеним греками; вони мали тут свою церкву, викопану в землі на лівому березі річки Лядова, в найстарішій частині Яришева – «Зарінку». В історичних документах XVI ст. Яришів згадується вже заселеним [1, с. 701].

2. Мікротопоніміка

2.1. Кутки с. Яришева

«Зарінок» – найстаріша частина села, яка знаходилася «за ринком» [8].

«Кутнурівка» – куток села («кут»), який межує з Слободою-Яришівською [9].

«Гоцулівка» – куток села на правому березі річки Лядова, де у XVIII ст. поселили завезених кріпаків-гуцулів [7; 11].

«Луг» – куток села, що знаходиться біля двоповерхового будинку; попередня назва «Яришівська Юридика» – там колись проживали кріпаки римо-католицького сповідання, приписані до костьолу [16].

«Містечко» – центральна частина села, де колись в основному проживали євреї [7; 10].

«Майдан» – частина села на лівому березі річки Лядова [8].

«Малий горб» – частина села, яка знаходиться на невисокому («малому») горбі [8].

«Великий горб» – частина села, яка знаходиться на високому («великому») горбі на виїзді з села [8].

2.2. Долини, ліси, левади, поля, яри

«Костін Яр» – розташований вздовж шляху Серебрія-Яришів; назву отримав від імені колишнього господаря – Кості [6; 12].

«Одая» – за переказом, власником землі був поміщик на прізвище Одай; колись тут був панський маєток, згодом – єврейський колгосп, який жителі села називали «куряча лапка» [4; 8].

«Огрод» – колишній поміщицький сад, а ближче до лісу «Обоча» було закладено виноградник [5; 14].

«Горіхи» – поле, назва пішла від посадки горіхів біля нього [11; 12].

«Довжок» – ліс на «Зарінку», досить протяжний [8; 11].

«Крива» – ліс на «Зарінку», порізаний ярами, розташований по кривій лінії [12; 14].

«Сарацинів» – мішаний ліс з видолинками і ярами. За переказами, на початку XVII століття Яришів був свідком жорстоких боїв польських і турецьких військ. Турки («сарацини»)

прокладали дорогу з Сарацинова в Криву, видобували «гарагулі», а з них золото [8].

«Кругляк» або **«Короткий»** – округлої форми великий горб, який знаходиться між Сарациновим і Кривою; за переказами, під ним копали підземні ходи [8].

«Кирилівка» – сосновий ліс вище «Кутнурівки», насаджений в 1960-х роках лісником Кирилом Січком, звідси і назва [9; 11].

«Ліс на Бабиній» – лісовий масив на початку «Кутнурівки»; навпроти, через яр знаходиться «ліс на Циганській», походження назви невідоме [8; 11; 15].

«Ліс на Циганській» – ліс на горі вище «Кутнурівки»; походження назви невідоме [8; 10; 16].

«Ліс Сарацинів» – ліс на «Зарінку»; турок у середньовіччя називали сарацинами; за переказами, колись у цьому лісі був турецький військовий табір [4; 7].

«Вільницька» – лісовий масив між «Лугом» та «Гоцулівкою»; за переказами назву ліс отримав від того, що в ньому ховалися кріпосні селяни-втікачі [9; 13; 16].

«Журилівка» – у цьому лісі над «Лугом» гніздилися на невеликому озері журавлі, звідси і назва [13; 16].

«Голонищівка» – лісовий масив знаходиться на краю кутка «Великий горб», походження назви невідоме [8; 11; 15].

«Дубина» – частина лісу, де ростуть дуби (вздовж шляху Яришів – Мурвані-Курилівці).

«Воловня» – за «Одаєю» в урочищі «Гнилячка» був літній табір для худоби, а також збудовано великий корівник [8; 9; 11].

«Бугайове поле» – місцевість, де випасали і утримували в загорожі бугаїв («літній лагер») [3; 8].

«Літній Лагер» – літній табір для великої рогатої худоби («Воловня») [8; 9; 15].

«Перша точка» – поле біля шляху на Слободу-Яришівську, де є залишки ДОТу («долговременная огневая точка»), збудованого на початку 1930-х років [4; 6].

«Друга точка» – поле, з залишками ДОТу, межує з полем «Перша точка» [4; 6; 12].

«Ваканці» – на полі, що на межі Яришева і Юрковець, є мочарі (місцева назва – «ваканці») [6].

«Підмети» – долина, де колись вирощували овочі, був невеликий садок; сьогодні тут городи на межі Яришева з Лядовою; походження назви невідоме [9; 14].

«Стінка» – долина, порізана глибокими ярами; в кінці долини знаходиться нависла скеля, під час дощу вода з неї спадала прямовисно – «стіною» [7].

«Біла криниця» – урочище, отримало назву від джерела, яке там знаходиться [5; 11].

«Зелена криниця» – урочище, отримало назву від джерела**,** яке там знаходиться [8; 13].

«Турчакове поле» або **«Копанки»** – поле, поблизу якого був хутір в якому колись жили брат і сестра на прізвище Турчак; сім’я Корнія Гуменюка в 1920 році садили на цьому полі тютюн і викопав в ярку кринички («копанки»), від цього пішла друга назва поля [5; 13].

«Росічка» – поле за Хоньковецьким поворотом, по праву руку від шляху Яришів – Мурованi-Курилівці. Старожили розповідають, що у жнива жінки виходили у поле вночі, щоб до схід сонця («з росою») в'язати снопи [13; 16].

«Перелоги» – поле на косогорі [6].

«Недобір» – поле вище «Гоцулівки»; лише частина цього поля дісталася колгоспу села Яришева, інша частина залишалася за колишнім колгоспом села Лядова [6].

«Буркавка» – поле отримало таку назву через те, що там з криниці у яр дзвінко стікає вода («буркає»), звідси назва [2; 6].

«Перша грудка» і **«Друга грудка»** **–** поля отримали таку назву через те, що поділені лісосмугами; земля при оранці тримається грудками [6; 9; 14].

«Гулійова риска» – поле тягнеться від звіроферми вздовж шляху Яришів – Мурувані-Курилівці до Хоньківецького повороту; довгий час це поле обробляла ланка, яку очолював Антон Гулій – звідси і назва [6; 14].

3. Гідроніміка

«Біла криниця» – джерело знаходиться в кінці «лісу Сарацинів» в урочищі «Біла криниця» – вода витікає з-під білого каменю.

«Криниця на Воловні» – криниця знаходиться на «Воловні» біля кам'яного хреста [3].

«Криниця на Циганській» – джерело знаходиться «на Циганській», на обочі.

«Криниця біля Голосрака» – криниця у яру в лісі «на Циганській»; через дорогу стоїть хатина, де колись жила дуже бідна сім'я Івана Гончара на прізвисько «Голосрака» – звідси і назва [9;14].

«Зелена криниця» – джерело знаходиться в урочищі «Зелена криниця»; воно витікає з-під склиці, яка має зеленуватий колір – звідси і назва [7].

«Джерело Латайла» – знаходиться в кінці лісу «Вільницька», тут колись проживав чоловік на прізвисько «Латайло» [2].

Джерела та література:

1. Приходы и церкви Подольской епархии / Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901.
2. Запис автора 10 травня 2011 року від Покими Анатолія Степановича, 1938 р. н., жителя с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 22 лютого 2007 року від Січко Марії Ананіївни, 1922 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 5 квітня 1991 року від Лудан Марії Яківни, 1913 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 8 жовтня 2014 року від Панченко Григорія Васильовича, 1936 р. н., жителя с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 22 вересня 2014 року від Івасишена Івана Івановича, 1951 р. н., жителя с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 10 липня 2015 року від Перепелиці Ольги Семенівни, 1940 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. Запис автора 11 березня 2012 року від Дращук Ганни Степанівни, 1930 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

9. Запис автора 23 березня 2013 року від Загайчук Ольги Семенівни, 1942 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Запис автора 9 квітня 2015 року від Чебан Марії Василівна, 1930 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

11. Запис автора 12 червня 2015 року від Покими Марії Павлівни, 1944 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

12. Запис автора 21 травня 2011 року від Стецюк Євдокії Максимівни, 1921 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

13. Запис автора 29 червня 2014 року від Ляшук Марії Федорівни, 1939 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

14. Запис автора 9 серпня 2014 року від Панченко Зінаїди Мосіївна, 1939 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

15. Запис автора 23 червня 2015 року від Петровського Володимира Івановича, 1946 р. н., жителя с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

16. Запис автора 23 липня 2015 року від Данілової Тетяни Антонівни, 1918 р. н., жительки с. Яришева Могилів-Подільського району Вінницької області.

Т. П. Пірус

МАТЕРІАЛИ З ТОПОНІМІКИ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ В РУКОПИСНОМУ ФОНДІ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОЇ ЛАБОРАТОРІЇ З ЕТНОЛОГІЇ ПОДІЛЛЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ І ПРАВА ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля у Вінницькому державному педагогічному університеті почав формуватися разом із створенням Народознавчого центру у 1993 р. [1, с. 3]. Від часу заснування і до 2005 р. Народознавчий центр очолювала професор Л. С. Мельничук. На її пропозицію у травні 2005 р. на базі Народознавчого центру було створено навчально-наукову лабораторію з етнології Поділля (далі лабораторія), яка стала підрозділом Інституту історії, етнології і права [2, с. 38].

Від початку діяльності Народознавчого центру особлива увага приділялась формуванню рукописного фонду, до якого, в основному, були включені студентські польові дослідження за темами: «Усна народна творчість мого села (міста)», «Ремесла та промисли мого села (міста)», «Календарні свята та обряди мого села (міста)», «Родинні свята і обряди мого села (міста)» тощо. На початок вересня 2003 р. рукописний фонд налічував 857 справ, об’єднаних у 15 фондів. Зокрема, по Вінницькій області (Фонд-1) – 675 справ, серед них 23 – про Могилів-Подільський район [3, с. 289 – 290].

На серпень 2015 р. у рукописному фонді лабораторії знаходилося 70 справ про Могилів-Подільський район з таких основ-

них тем: «Ремесла та промисли мого села (міста)»; «Звичаї та обряди мого села (міста)»; «Всеукраїнське мистецьке свято «Українська витинанка» у м. Могилеві-Подільському, 2002 р.»; «Народний одяг мого села (міста)»; «Усна народна творчість мого села (міста)»; «Повсякденне життя повоєнної України (1945 – 1953 рр.)»; «Дитяча субкультура» тощо.

Походження назв населених пунктів досліджує наука, яка називається топонімікою, а походження назв його частин досліджує відповідно мікротопоніміка. Гідротопоніміка досліджує походження назв водних об’єктів на конкретній території, існує також і мікрогідроніміка. Розглянемо окремі фрагменти топонімічних відомостей із Могилів-Подільського району, які показують потенціал рукописного фонду з цієї проблеми.

У рукописному фонді лабораторії знаходяться справи, у яких можна віднайти зібрані у 2002 – 2009 рр. матеріали про топоніміку та гідроніміку окремих сіл Могилів-Подільського району: Вендичан, Кукавки, Кричанівки, Тарасівки, Юрківців, Яришева [4]. Записи зроблені студентами з першого по п’ятий курс різних підрозділів університету. За формою це – індивідуальні науково-дослідні завдання (ІНДЗ), матеріали етнографічної практики, творчі роботи, реферати, польові дослідження тощо. Реципієнтами були обрані представники різних соціальних груп, які є носіями знань про походження назв переважно рідних населених пунктів.

Походження назви сіл Кричанівка та Юрківці пов’язують із легендарними особами, які заснували перше поселення на території теперішнього села: «Є така переказка, що тут жив колись козак на фамілію Кричун і всіх припрошував до себе. Хто їхав, всім помагав: бідним, немішним. І того назвали Кричанівка» [5, арк. 2]; «Юрківці наші називаються від того, що на цьому місці построївся Юрко. Так і вони називаються Юрківці… Було пусте місце, він сам тут построївся, хатину построїв собі тут, сім’ю мав і так жив собі там. І коло нього ще начали

розстроюватись люди і так зробилось поселення Юрківці» [6, арк. 1].

У рукописному фонді зберігається запис, зроблений у 2004 році від Ларіонової Марії Петрівни (1929 р. н.), про походження назви села Кукавки. Із її розповіді дізнаємось, що назва села походить від жалібного кування зозулі від опівночі до самого ранку. У ту ніч, коли була повня, трагічно загинула одна з перших поселенців, дивакувата жінка: «Жила вона із єдиним своїм сином, була якоюсь відлюдкуватою, весь час собі бурмотала під носа. Люди часто кепкували з неї, насміхались»[7, арк. 3 – 4].

Висловлюють окремі опитані особи також свою думку щодо походження назви села: «…Вендичанським волосним виконкомом було виділено садиби на виселку. Назвали Тарасівка… Першим, хто там почав жити, був Домбровський Йосип. Наверно, треба… краще було назвати в його честь. Це було десь в 20-х роках, перед тим, як я родилася» [8, арк. 26].

Походження назви поселень мешканці також пов'язують із їхніми мальовничими краєвидами, притоками Дністра: «Село наше розташоване в низу, в низовині, кругом горби, яри і від слова цього яр і пішла назва Яришів» [9, арк. 2]; «Річка Вендичанка в нас, вона біля Золотої Гори… То це й того Вендичани…» [10, арк. 3].

Для багатьох населених пунктів району характерним є поширення однакових назв – мікротопонімів, які мають багатовікову історію, а тому вони можуть стати джерелом знань з краєзнавства: Балки, Базар, Заринок, Долина, Гора, Висока Гора, Лиса Гора, Лисячий Яр, Зруб, Коло Дуба (вік дуба – 300 років), Ліс, Кривий Ліс, Майдан, Центр, Ставки [5 – 10]. В окремих селах є назви, що оповиті легендами та історичними подіями, як от: Золота Гора, Серебринецька Гора, Жеребилівська Гора: «А Золота Гора… то кажуть, що там пан золото тримав» [10, арк. 3].

Часто земельні ділянки, невеликі за площею ліси, які були колись насаджені за вказівкою чи належали певному власнику, мають відповідні назви: Війтова (подарована графом Марковим частина села Кукавки своєму війту), Грабарка (обійстя пана Грабара у Кричанівці), Пилипівка (поле Пилипа Довбні у Кричанівці), Мартинячий Яр (с. Юрківці), Рівчак Вильницький та Вильницького Ліс (с. Яришів), Кабгерський ліс (ліс графа Кабгера у с. Кукавка, де в певній послідовності наче висаджені: берези, липи, ясени, акація) [5 – 10].

Водоймища отримували назви від прізвищ своїх власників чи їх творців: Вища Драгана і Нижча Драгана [7, арк. 6], Базилок у [9, арк.7]. Іноді назви ставків повторюють назви населених пунктів чи їх видозміни: Тарасівський [8, арк. 26], Мала Кікавка (Кукавка) [7, арк. 4], є відображенням епохи – Колгоспний [9, арк. 7].

У с. Юрківці від літніх мешканців села про назви ставків зібрана така інформація: «…назва так була ще від старих дідів, отак і пішла: перший, другий, третій. Перший став – це в началі села, другий – під путньою і третій аж коло лісничиства» [6, арк. 3].

Штучний ставок у с. Кукавка був створений для того, щоб збирати надлишок водяних накопичень у дощовий період, навесні. Він отримав назву на честь В. А. Тропініна – Тропінінський: «…коли, під кінець літа, ставок висихав, всі сюди приходили, прибирали вже висохле дно, і влаштовували «Тропінінські ярмарки». Цей звичай існує й тепер, але вже не в тому місці…» [7, арк. 5].

Зазвичай назви криниць пов’язували із особами легендарними чи тими, хто їх викопав. Так, згадують Янову криницю [6, арк. 2]. Проте, були і вийнятки. Зберігається запис про Петрову криницю у селі Кричанівка: «Колись була сім’я – Одарка і Петро. Петро… нічого не хотів робити. А жінка просила його, шоб зробив він кирницю, бо нема де води напитися. А тоді взяла і

сама зробила… А він все ходив і хвалився, що це він… От і стали називати – Петрова криниця» [5, арк. 3].

Народні назви зберігаються і передаються через покоління. Хоча не завжди вони отримують офіційні назви вулиць, але продовжують своє життя: «…під час виборів… от кажу ото там такий депутат із Звинячої, а той каже… із Долини там. Вопшім пишеться де проживає поселенець нашого села, на якому кутку» [6, арк. 1].

Таким чином, рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля має значний обсяг матеріалів з топоніміки (мікротопоніміки) та гідроніміки (мікрогідроніміки) Могилів-Подільського району, які не перебувають у науковому обігу та мають виразний потенціал у подальших етнологічних дослідженнях. Топоніміка Могилів-Подільського району – це збережена у назвах історична пам'ять людей, які населяли цей мальовничий край. У ній відбились усі важливі події, пов'язані з історією цієї частинки Поділля.

Джерела та література:

1. Народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Путівник. Відп. за випуск Л. С. Мельничук. – Вінниця, 2003. – 15 с.

2. *Коляструк О. А.* З історії кафедри етнології / О. А. Коляструк // Вісник інституту історії, етнології і права / Збірник наукових праць. Вип. 10. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2012. – С. 38 – 45.

3. *Косаківський В., Косаківська Є.* Етнографічний музей та рукописні фонди Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського / В. Косаківський, Є. Косаківська // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Н. Л. Іваницька та ін.; Відп. ред. Л. С. Мельничук; Упр. культури Вінниц. обл. держ. адміністрації; Вінниц. держ. пед. ун – т. ім. М. Коцюбинського. Народозн. центр; Вінниц. обл. центр нар. творчості; Вінниц. обл. ін - т післядиплом. освіти пед. працівників; Вінниц. ф-т Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – Вінниця, 2004. – 400 с.

4. Архів рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педа-

гогічного університету ім. М. Коцюбинського (далі: РФП ВДПУ). – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 1 – 70.
5. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 68. – Арк. 39.
6. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 62. – Арк. 3.
7. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 38. – Арк. 6.
8. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 69. – Арк. 76.
9. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 59. – Арк. 15.
10. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 12. – Спр. 56. – Арк. 24.

В. М. Воловик

ЛАНДШАФТНА СТРУКТУРА «ШТЕТЛУ» МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У XVI сторіччі формується поняття єврейської містечкової культури. Єврейська забудова впливає на образ українських містечок, на структуру етнокультурного ландшафту. Єврейські штетли, перебуваючи всередині етнокультурного ландшафту містечка, мали свою внутрішню організацію життєвого простору.

Єврейська громада у Могилеві з’явилась у 1637 році [7]. За окладними книгами 1802 року у містечку нараховувалось 65 євреїв, у 1847 р. – 5411 осіб, у 1897 р. – 12 344 осіб (55 % від населення містечка) [5], у 1926 р. – 9622, а у 1939 р. – 8703 особи єврейської національності. У 2012 р. у Могилеві мешкало понад 300 євреїв.

Центром ландшафтів штетлу є *сакральні – синагоги*. Оскільки містечка формувались поблизу водних ландшафтів, єврейські громади прагнули розташувати свої сакральні споруди поблизу водних об’єктів. У 1867 р. у Могилеві-Подільському було 16 синагог та молитовних будинків (у 1867 р.) [4]. Зараз функціонує одна синагога, одна з трьох діючих в області. До своєрідного, просторового, антагоніста відносять *тафальні ландшафти*, представлені у містечку старим і новим єврейськими кладовищами. Їх розташування зумовлене високим гіпсометричним положенням на верхніх терасах доли-

ни Дністра, займаючи площу у 17 га.

Ринкова площа стала центром єврейської забудови штетлу. У Могилеві-Подільському вона була у прирічковій частині «въ районе обширнаго рынка, кипящего евреями. Могилевский базар … занимаетъ довольно порядочное место близъ гостинаго двора…» [1, с. 212]. У 1885 році [6, с. 655 – 656] містечко мало типову структуру «штетлу»: у центрі розташований ринок – обширна, продовгувата площа, оточена рядом лавок. Гостинний двір складався з 50 кам'яних, 66 дерев'яних магазинів, у яких торгували євреї, греки та вірмени [3, с. 184]. Ринкові площі мали лотки, крамниці, магазини, склади. Наприкінці XIX сторіччя містечко мало типову структуру «штетлу»: у центрі був ринок – продовгувата площа, оточена крамницями. У центральній частині – суцільний корпус з кам'яних крамниць, які замінювали традиційну ратушу, у ряду – два-три магазини, які зустрічаються лише у великих містах . У сучасній структурі антропогенних ландшафтів збереглись окремі елементи штетлу, виражені у хаотичності забудови кварталу і функціонуванні ринкової площі [2].

У формуванні малоповерхового типу селитебних ландшафтів містечка є особливості, пов'язані з гіпсометричним (терасовим) положенням: «*въ улицах или скорее кривыхъ переулкахъ, лежащихъ на горе, несколько еврейскихъ семействъ…*» [1, с. 227], де були житлові частини штетлу.

Для Могилева-Подільського характерний двополюсний тип структури штетлу – при якому навколо двох ексцентриків містечка концентрувалося єврейське й неєврейське населення [2]. На одному полюсі виразно виділялася єврейська частина містечка – центром якої була ринкова площа, оточена крамницями і майстернями, а також синагога.

Висновок. До середини XX сторіччя єврейська спільнота була потужним складовим елементом у розвитку етнокультурних ландшафтів регіону і внесла значний внесок у формування сучасних селитебних ландшафтів, трансформуючи українські містечка штетлами. Сьогодні необхідно враховувати ці етнічні ландшафтні струк-

тури, щоб зберегти містечка Поділля, у т. ч. і Могилева, при проведенні відповідної реконструкції з метою збереження єврейської етнокультурної спадщини.

Джерела та література:

1. *Афанасьев-Чужбинскій А. С.* Поездка въ южную Россію. Очерки Днестра / А. С. Афанасьев-Чужбинскій. – СПб.: Изданіе книгопродавца А. Ф. Базунова, 1863. – С. 211 – 236.

2. *Воловик В. М.* Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с.

3. *Карачківський М.* Матеріяли до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку / Михайло Карачківський // Історико-географічний збірник видає комісія для складання історико-географічного словника України. – К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – Т. 4. – С. 161 – 187.

4. *Лукин В.* Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Вып. 2. : Подолия. – СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. – 704 с.

5. Местечко // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1990. – Т. 5. – С. 314 – 321.

6. Путевые очерки Подолія // Киевская старина. – 1885. – Декабрь. – С. 651 – 683.

7. Shtetl: Mohyliv-Podilskyy, Ukraine [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://kehilalinks.jewishgen.org/mohyliv_podilskyy. – Назва з екрану.

Ю. В. Яцентюк

РЕГІОНАЛЬНІ ЦЕНТРИ БІОРІЗНОМАНІТТЯ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

Протягом останніх десятиліть актуальною проблемою є формування регіональних і локальних екомереж. Вони допомагають раціонально організовувати територію з метою збереження природи та формування сприятливого для життєдіяль-

ності населення навколишнього природного середовища. Основою екомереж є ключові та сполучні території. Детальніше розглянемо ключові території регіонального рівня, що представлені регіональними центрами біорізноманіття, на прикладі Могилів-Подільського району. У його межах нами було виділено 4 регіональних центри біорізноманіття: Вендичансько-Серебрійський, Лядівський, Могилів-Подільський та Наддністрянсько-Бернашівський [1].

Вендичансько-Серебрійський регіональний центр біорізноманіття сформувався на основі ландшафтного заказника загальнодержавного значення "Грабарківський" (487 га), ботанічного заказника загальнодержавного значення «Вендичанська дубина» (373 га), ботанічного заказника місцевого значення «Звеняча долина»(89 га) та займає площу 1946,2 га.

У межах цього регіонального центру біорізноманіття росте зіновать Блоцького, що занесена до Європейського Червоного списку. Тут зростають такі види Червоної книги України: гніздівка звичайна, зіновать Блоцького, ковила волосиста, ковила пірчаста, коручка морозниковидна, коручка чемерниковидна, лілія лісова, підсніжник білосніжний, сон чорніючий, цибуля ведмежа.

До обласного Червоного списку занесені такі рідкісні для Вінницької області види рослин: вишня степова, воловик Баррельє, гадюча цибулька занедбана, гіацинтик блідий, горицвіт весняний, залізняк бульбастий, китятки сибірські, конвалія звичайна, леопольдія тонкоцвіта, ломиніс цільнолистий, льон тонколистий, мигдаль степовий, осока парвська, півники злаколисті, півники угорські, проліска дволиста, фіалка запашна, цмин пісковий, шавлія клейка, шолудивник Кауфмана.

На території Вендичансько-Серебрійського регіонального центру біорізноманіття ростуть такі регіонально-рідкісні види рослин, не внесені до обласного Червоного списку: айстра бессарабська, барвінок трав'янистий, безсмертки однорічні, егоніхон пурпурно-блакитний, залізниця чубата, зубниця бульбис-

та, кизил справжній, леопольдія тонкоцвіта, осока низька, первоцвіт весняний, перлівка трансільванська, ялівець звичайний.

У межах цього регіонального центру біорізноманіття виявлено такі рослинні угруповання Зеленої книги України:

- асоціації грабово-дубового лісу волосистоосокового та яглицевого (старі типові насадження);
- асоціації звичайнодубових лісів свидиново-гірськоосокових та свидиново-парвськоосокових;
- група асоціацій звичайнодубових лісів кизилових;
- група асоціацій звичайнодубових лісів татарськокленових;
- формація мигдалю низького;
- формація ковили волосистої;
- формація ковили пірчастої;
- формація осоки низької.

На території Вендичансько-Серебрійського регіонального центру біорізноманіття мешкають такі види тварин, занесені до Європейського Червоного списку: аріон, матурна, павиноочка грушева, палемон, телеїус, чернівець непарний, вусач великий дубовий західний, слимак виноградний, деркач, вовчок ліщиновий.

До Червоної книги України занесені такі види тварин цієї ключової території: ведмедиця гера, бражник скабіозовий, махаон, мегахіла округла, совка сокиркова, джміль глинистий, джміль моховий, джміль пахучий, джміль яскравий, вусач великий дубовий західний, мідянка, сорокопуд сірий, борсук звичайний [2].

Лядівський регіональний центр біорізноманіття сформувався на основі «Лядівського» та «Нагорянського» ботанічних заказників місцевого значення та займає площу 832,6 га. На території цього регіонального центру особливу природоохоронну цінність становлять ділянки природної степової рослинності на схилах річкових долин.

Рослинність Лядівського регіонального центру біорізноманіття представлена добре збереженими степовими угрупован-

нями з домінуванням бородача звичайного, ковили волосистої, костриці валіської, осоки низької.

Тут зростає вид Червоної книги України – ковила волосиста. Серед регіонально рідкісних видів ростуть відкасник Біберштейна, горицвіт весняний, залізниця чубата, оман мечолистий, осока низька, перлівка трансільванська, яловець звичайний.

На території Лядівського регіонального центру біорізноманіття виявлено такі угруповання Зеленої книги України:

- формація ковили волосистої;
- формація осоки низької [3].

Могилів-Подільський регіональний центр біорізноманіття є стиковим з елементами екомережі Республіки Молдова, а тому відіграє не лише регіональну, але й міжнародну роль. Його загальна площа 983,6 га. Цей регіональний центр біорізноманіття сформувався на основі ботанічного заказника загальнодержавного значення «Бронницький», ботанічних заказників місцевого значення «Бронницька гора», «Григорівська гора», «Криштофорівська гора». У них охороняються рідкісні для Поділля ліси з реліктовими для краю породами дерев (дуби скельний і пухнастий), а також – схилові ландшафтні комплекси з лучностеповою рослинністю.

На території Могилів-Подільського регіонального центру біорізноманіття росте занесена до Європейського Червоного списку зіновать Блоцького. Тут зростають такі види Червоної книги України: гніздівка звичайна, зіновать біла, ковила волосиста, ковила Лессінга, коручка чемерниковидна, лілія лісова, підсніжник білосніжний, скополія карніолійська, сон чорніючий, шафран вузьколистий.

До обласного Червоного списку занесені такі рідкісні для Вінницької області види рослин: берека, вишня степова, воловик Баррельє, гадюча цибулька занедбана, горицвіт весняний, залізняк бульбистий, китятки молдавські, конвалія звичайна, конюшина паннонська, леопольдія тонкоцвіта, ломиніс цільнолистий, маренка дністровська, мигдаль степовий, осока

парвська, півники злаколисті, півники угорські, проліска дволиста, фіалка запашна, хвощ великий, цмин пісковий, чемериця чорна, шавлія клейка, шипшина прутська, шолудивник Кауфмана.

На території Могилів-Подільського регіонального центру біорізноманіття ростуть такі регіонально-рідкісні види рослин, не внесені до обласного Червоного списку: азинеума сірувата, айстра бессарабська, айстра степова, барвінок трав'янистий, безсмертки однорічні, вероніка обхідна, дуб пухнастий, егоніхон пурпурно-блакитний, залізниця чубата, зубниця бульбиста, кизил справжній, леопольдія тонкоцвіта, молочай Клокова, осока низька, первоцвіт весняний, перлівка трансільванська, плющ звичайний.

У межах Могилів-Подільського регіонального центру біорізноманіття виявлено такі угруповання Зеленої книги України:

- асоціації звичайнодубових лісів свидиново-гірськоосокових та свидиново-парвськоосокових;
- асоціації грабово-дубового лісу плющевого та маренково-плющевого;
- асоціації грабово-дубового лісу волосистоосокового та яглицевого (старі типові насадження);
- група асоціацій пухнастодубових лісів татарськокленових;
- група асоціацій звичайнодубових лісів кизилових;
- формація ковили волосистої;
- формація осоки низької;
- формація ковили Лессінга.

На території Могилів-Подільського регіонального центру біорізноманіття мешкають такі види тварин, занесені до Європейського Червоного списку: мурашиний лев звичайний, мнемозина, палемон, поліксена.

До Червоної книги України занесені такі види тварин цієї ключової території: люцина, подалірій, пістрянка весела, синявець Мелеагр, совка сокиркова, джміль моховий, джміль пахучий, джміль яскравий, мелітурга булавовуса, сколія степова,

вусач земляний хрестоносець, жук-олень, сорокопуд сірий, борсук звичайний.

У межах Могилів-Подільського адміністративного району Вінницької області частково знаходиться також *Наддністрянсько-Бернашівський регіональний центр біорізноманіття*. Могилівська частина цієї ключової території сформувалась на основі ботанічного заказника місцевого значення «Бернашівський» (77 га).

На території Наддністрянсько-Бернашівського регіонального центру біорізноманіття охороняються ландшафтні комплекси каньйону Дністра та його лівої притоки – Жвану. Вони представлені урочищами «стінки» з практично корінними угрупованнями звичайнодубових і грабово-дубових лісів.

Виявлено місцезростання таких видів рослин Червоної книги України: коручка чемерниковидна, підсніжник білосніжний, лілія лісова, гніздівка звичайна, любка зеленоквіткова [4].

На території цього регіонального центру біорізноманіття зростають такі рідкісні для Вінницької області види рослин, що занесені до обласного Червоного списку: осока парвська, конвалія звичайна, півники злаколисті, шолудивник Кауфмана, проліска дволиста, фіалка запашна, чемериця чорна.

Зустрічаються також регіонально-рідкісні види рослин, не внесені до обласного Червоного списку: егоніхон пурпурно-блакитний, первоцвіт весняний, зубниця бульбиста, перлівка трансільванська, молочай Клокова.

У межах Наддністрянсько-Бернашівського регіонального центру біорізноманіття виявлено такі рослинні угруповання Зеленої книги України:

- група асоціацій дубових лісів із дуба звичайного кизилових;
- група асоціацій дубових лісів із дуба звичайного татарськокленових;
- асоціація дубових лісів із дуба звичайного свидиново-парвськоосокових;

- асоціація дубових лісів із дуба звичайного свидиново-гірськоосокових;

- асоціації грабово-дубового лісу волосистоосокового та яглицевого (старі типові насадження).

На території Наддністрянсько-Бернашівського регіонального центру біорізноманіття мешкає рябець великий, що занесений до Європейського Червоного списку.

До Червоної книги України занесені такі види тварин: джміль яскравий, джміль пахучий, стрічкарка тополева, ведмедиця гера, жук-олень, ксилокопа звичайна, сорокопуд сірий, ховрах європейський, борсук звичайний.

Отже, у межах Могилів-Подільського району нами виділено 4 регіональних центри біорізноманіття, а саме: Вендичансько-Серебрійський, Лядівський, Могилів-Подільський та Наддністрянсько-Бернашівський. Вони відзначаються високим рівнем біотичного і ландшафтного різноманіття, значною концентрацією видів тварин і рослин, що охороняються.

Джерела та література:

1. *Яцентюк Ю. В.* Екомережа Вінницької області / Ю. В. Яцентюк – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2011. – 128с.

2. *Яцентюк Ю. В.* Регіональна екомережа Вінницької області / Ю. В. Яцентюк // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. – Харків, 2012. – № 1 – 2. – С. 77 – 85.

3. *Яцентюк Ю. В.* Екомережа як антропогенна парагенетична ландшафтна система (на прикладі Вінницької області) / Ю. В. Яцентюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Серія: Географія. – Вінниця: Гіпаніс, 2014. – Вип. 26. – С. 17 – 24.

4. Середнє Придністров’я / [ред. Г.І. Денисик]. – Вінниця: Тезис, 2007. – 431 с.

М. В. Слободянюк

ЗАПОВІДНИКИ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНИ

Регіональний ландшафтний парк «Дністер» – осередок збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, історико-культурної спадщини Поділля.

У 1995 році в м. Софії була прийнята Всеєвропейська стратегія біологічного та ландшафтного різноманіття, яка передбачає у всіх регіонах Європи забезпечення в контексті конвенції сталого розвитку охорони видів рослинного та тваринного світу, унікальних ландшафтів, створення всеєвропейської екологічної мережі, в якій особлива роль відводиться природоохоронним територіям.

Науково-технічний прогрес, поряд з позитивними зрушеннями у багатьох галузях техніки, одночасно згубно відбився на біологічному різноманітті через порушення природних екосистем та взаємозв’язків між окремими ланками життя на планеті. Сьогодні все очевиднішим стає те, що охорона біожиття неможлива без збереження цілісних екосистем. Людство дійшло переконання, що такими осередками мають стати природоохоронні об’єкти.

Нині на території нашого району існує 34 об’єкти природозаповідного фонду. Серед них – найбільший регіональний ландшафтний парк «Дністер», розміщений в межах річкової долини річки Дністер на території Могилів-Подільського та Ямпільського районів, ВОКСЛП «Віноблагроліс», ДП «Могилів-Подільське лісове господарство». Загальна площа парку 6820 га., в тому числі у Могилів-Подільському районі 5049 га.

До складу РЛП «Дністер» у Могилів-Подільському районі входять території Могилів-Подільської міської ради (1629 га.), Бронницької сільської ради (1091 га.), Суботівської сільської ради (1711 га.), Ярузької сільської ради (616 га.). Регіональний ландшафтний парк «Дністер» місцевого значення створений рішенням 27 сесії Вінницької обласної ради 5 скликання № 903

від 10.12.2009 року без вилучення земель у користувачів з метою збереження, відтворення та ефективного використання природних компонентів, що мають особливе значення для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, природоохоронну, оздоровчу, рекреаційну, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

На території, що увійшла до складу ландшафтного парку розташовано 11 існуючих об’єктів природо-заповідного фонду, а саме: ботанічний заказник загальнодержавного значення «Бронницький» площею 265 га.; ботанічний заказник загальнодержавного значення «Білянський ліс» площею 218 га.; комплексна пам’ятка природи загальнодержавного значення «Стінка» площею 90 га.; ботанічний заказник місцевого значення «Бронницька гора» площею 21,2 га.; ботанічний заказник місцевого значення «Григорівська гора» площею 53,7 га; ботанічний заказник місцевого значення «Криштофорівська гора» площею 15.3 га.; пам’ятка садово-паркового мистецтва «Бронницький парк» площею 8,0 га.; пам’ятка садово-паркового мистецтва «Могилів-Подільський парк» площею 5,0 га.; геологічна пам’ятка природи «Бронницькі шари» площею 0,5 га.; геологічна пам’ятка природи «Сеноманські вапняки» площею 1,0 га.; гідрологічна пам’ятка природи джерело «Яруга» площею 0,01 га [1, с. 24 – 25].

Основними завданнями ландшафтного парку є збереження рідкісних і зникаючих видів рослин, відновлення природних комплексів в межах території парку; збереження долини та русла річки Дністер, як важливих місць збереження та відтворення живих ресурсів, зупинок під час міграції та зимівлі водно-болотних птахів; проведення наукових досліджень; збереження мальовничих та пам’ятних місць геології, поверхневих водних ресурсів, джерел питних та мінеральних вод, що має важливе значення для оздоровлення та відпочинку людей; підтримання загального екологічного балансу в регіоні; проведення екологічної освітньо-виховної роботи [1, с. 4 – 5].

Регіональний ландшафтний парк «Дністер» має значні запаси рекреаційних ресурсів. Найбільшу геологічну цінність цієї території мають відслонення гірських порід. Долина р. Дністер із своїми притоками є однією з унікальних територій, де домінуючим типом урочищ є «стінки» – потужний комплекс осадових товщ від наймолодших антропогенних до найдавніших, природним віком 420 – 650 млн. років. Стінки відзначаються унікальними неповторними й чарівними ландшафтами, найтеплішим кліматом, тому територію Вінницького Придністров'я називають «теплим Поділлям», що має досить значну лісистість, багате флористичне різноманіття, значну рекреаційну ємність, оптимальні природні умови, відносно незначне господарське освоєння, незначне техногенне навантаження й забруднення довкілля. Окремі відслонення обрані як стратотипові й визнані як геологічні пам'ятки світового значення, зокрема Грушанська світа, Могилівська світа, Бронницькі шари [1, с. 24].

Великий інтерес представляють різні природні угрупування, що ростуть в межах регіонально ландшафтного парку, і є представниками лісової, лісостепової, степової зон та середземноморської рослинності, а також рідкісні, ендемічні та реліктові види рослин, великий набір лікарських рослин.

Дуже різноманітно представлений тваринний світ та світ птахів.

На території регіонального ландшафтного парку «Дністер» з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, їх особливостей, проведено зонування з урахуванням вимог, встановлених для такої категорії заповідних об'єктів. В межах науково-обгрунтованої території виділяють такі функціональні режимні зони: заповідна, стаціонарної рекреації, нестаціонарної рекреації та господарська зона.

Регіональний ландшафтний парк «Дністер» входить до складу природо-заповідного фонду України, охороняється як

національне надбання і є основою для створення національного парку «Дністер».

Джерела ті література:

1. Реєстр природно-заповідного фонду Вінницької області. – Вінниця, 2005. – 52 с.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ МОГИЛІВЩИНИ

А. В. Кордонська,
Я. С. Серженік,
К. С. Яблонська

ІВАН ГОНТА ТА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНА

Ідуть роки, століття. Український народ не забуває своїх звитяжних сторінок, історичних діячів і народних героїв, що, не шкодуючи власного життя, йшли на смерть, на муки за народну волю, за його визволення. Славні герої народу завжди пробуджують його свідомість, закликають до здійснення того, за що боролись його предки.

Україна вправі пишатися подіями свого життя і своїми синами. Титан української думки Т. Г. Шевченко писав: «У подіях, подібних 1768 р., земляки мої не поступились першій – ліпшій європейській нації і навіть у 1768 році перещоголяли першу Французьку революцію».

Так, дійсно, XVIII сторіччя – це був час, коли:

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла –
Довго, довго кров текла степами,
Текла, червоніла.

То був період так званих гайдамацьких рухів, коли Україна боролася за свою віру, державність. Кульмінаційним пунктом столітньої боротьби гайдамаків стало повстання 1768 року «Коліївщина», яку яскраво описав Шевченко у своїй безсмертній поемі «Гайдамаки». Багато часу пройшло, коли та кров:

Текла, текла, та й висохла,
Степи зеленіють,
Діди лежать, а над ними
Могили сивіють.

Але не всі ми добре знаємо своїх дідів і їх могили. Говорячи знову такими словами Шевченка:

А онуки?..
Багато їх – а хто може скаже,
Де Гонти могила –
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк – душа щира,
Де одпочиває?

Гонта (один з ватажків Коліївщини) – це найяскравіший приклад ненависті українського народу до ворогів. На ньому польська шляхта найповніше показала свої варварські методи знущання. Не стерпів народ, піднявся на боротьбу. Запалала вся Правобережна Україна. В Гайдамацьких загонах знаходили собі притулок усі скривджені – всі, хто любив Україну. Загалом Гонта був із гайдамаками трохи більше місяця, але за цей час встиг стати головним героєм повстання. І залишився при цьому найтаємничішою і найменш вивченою постаттю. В серцях народу живуть імена Залізняка, Гонти, Бондаренка, Швачки та ін.

Ім'я Івана Гонти зв'язане з селом Серби (зараз Гонтівка поблизу Могилева – Подільського) нашої області, де він із сотнями товаришів був люто страчений.

Він був селянином. Народився у селі Росошка на Уманщині, яке належало Потоцькому. Служив у надвірній міліції у графа С. Потоцького. Завдяки своїм військовим здібностям Гонта вже у 1757 році стає сотником надвірних козаків. Губернатор Умані надав Гонті у володіння села Росошку і Орадівку.

Незважаючи на те, що Гонта посідав помітне місце у шляхетському оточенні, він залишився вірним своєму народові, його інтересам. Губернаторові довго доносили, що Гонта має зв'язки з гайдамаками, але він настільки обережно й розумно поводився, що губернатор не знайшов достатньо фактів для арешту. Але як тільки загін повстанців на чолі з Максимом Залізняком наблизився до Умані, щоб оволодіти цією опорною

фортецею шляхетства, до нього зразу ж перейшла частина надвірної козацької міліції на чолі з сотником Гонтою.

«Я бачу, як Гонта по-приятельському вітається з начальником цього натовпу, цей начальник – Залізняк», – так з відчаєм вигукнув інженер укріплень уманських, що стежив у підзорну трубу. В червні 1768 року Залізняк і Гонта легко взяли Умань. Тут на раді Залізняк був приголошений гетьманом, а Гонта – уманським полковником. Ці обидва керівники стали діяльно працювати над тим, аби розширити розмах повстання і досягти своєї мети.

Польща не в силах була впоратися з обуреним народом і втікала. Але тут на допомогу шляхті прийшов російський уряд. Катерина II на цей раз забула про те, що вона є захисницею православ'я. Пішла душити українців, аби зберегти своє і польське панування в Україні. На допомогу Польщі вона прислала військо з Новоросійської губернії, з Лівобережної й Правобережної України.

В Умань генерал Кречетніков послав полк донських козаків на чолі з полковником Гур'євим, який провокаційними методами схопив Гонту і Залізняка. Незабаром перед Гур'євим лежали більше 900 зв'язаних повстанців, в тому числі Гонта і Залізняк, котрим зразу ж дали по 300 палиць. Покриті язвами, вони лежали у ямі і тричі на день їх катували. Але потім Гонту ще з 846 гайдаками було передано на розправу польським панам: відвезено у Серби, де була головна воєнна квартира шляхти.

Глибокі ями у Сербах, сліди яких не можна й бачити досі, є свідками страшних часів XVIII століття. Вони були наповнені міцно пов'язаними людьми, яких морили голодом і тьмою. Після знущань і страти вони наповнились трупами. Лежачих охороняла піша і кінна польська армія. Тут же скрізь були рясно розміщені шибениці, які ще до вироку військово-судової комісії підказували нещасним, що життя їх повисне там.

Посередині стояла найвища шибениця. Це вона була відведена для Гонти. Під лісом у розкішних палатах із зграєю чиновників розмістився сам ловчий коронний Браницький, що приїхав сюди спостерігати страту повстанців. Він влаштовував обіди й вечері, куди запрошував околишню шляхту. Більше двох тижнів розважались тут зойками, стогоном жертв.

За вироком суду 700 чоловік було повішено в різних селах південно-західного краю, а керівники, за словами Браницького, підлягали «найжорстокішій страті для прикладу». Гонта – насамперед.

У містечку Сербах, що поблизу Могилева-Подільського, інквізиційний трибунал, до складу якого входило три католицькі монахи та один ксьондз, виніс вирок, аналогів котрому ми не знайдемо в історії світового судочинства. Страта Гонти повинна була тривати два тижні. Спочатку із жертви мали здирати пасма шкіри, потім відрубати ноги, руки, вирвати серце і відтяти голову. Потім труп мали розрубати на 14 частин, які вивісити на майданах 14 міст Правобережної України. Однак катування припинили на третій день. Кажуть, тому, що він сміявся в обличчя своїм катам і сказав, що йому зовсім не боляче. За це йому відрубали голову, яку потім прибили до брами Могилева-Подільського. Вона ще довго лякала усіх, хто в'їжджав у місто.

Гонта, як розповідають мемуари, йшов на страту і зносив усе спокійно, навіть жартував. Коли кат одрізав смугу шкіри і кров бризнула на обличчя, Гонта зовсім не зреагував, а коли відірвав ще одну, він уголос сказав: «Ось казали болітиме, а воно нітрохи не болить, так, наче воші кусають». З Гонти зняли 12 смужок шкіри. Останньої ночі перед стратою один з охоронців звернувся до Гонти: «Пане підполковнику, завтра все земне буде закінчено для вас: чи не найдете можливим залишити на згадку небагатому воякові, котрий є з вами при останніх ваших хвилинах?». «Охоче, – відповів Гонта, – нагадайте мені завтра, я вам подарую поясок». І наступного

дня, як той нагадав, Гонта сказав: «Я не забув. Перша смуга шкіри, котру знімуть з мене, нехай служить вам поясом». У страшних муках скінчив Гонта життя у боротьбі за неньку-Україну.

Морем крові облилась тоді земля українська, добуваючи волю. Одна за одною заповнювались ями в Сербах і в м. Кодні трупами з відрубаними головами. А скільки калік з відрубаними ногами, руками випущено з-під колоди і кинуто плазувати у світ!

Нині на березі річки Лозової, де відрубували голови полоненим гайдамакам і скидали їх у ями, стоїть пам'ятник відважному сотнику Гонті. Сотні людей зустріли тут жахливу насильницьку смерть. Епізод страти коліїв зафіксовано у шкільному музеї – у невеликій діарамі. Сюди приїжджали польські кінодокументалісти, щоб зняти фільм про ці події. Але сцена страти у цю стрічку не увійшла, бо оператор сказав, що їм не вистачає світла. Хоча справжня причина, мабуть в іншому.

Нині там поле. Закутина переораної землі, обсаджена кущами й тополями. По-сільському: Дідизна, Гонтове поле, В'язниця, Іванове поле. Колись «на В'язниці» лежав камінь зі словом «Іван» і стояв хрест – могутній, як дуб.

На честь бунтівного сотника цей населений пункт перейменували одразу після Другої світової війни. Попередня ж його назва Серби йде ще від XV століття, коли вихідці з Балкан виявили тут серйозний опір завойовникам – туркам.

Другу частину учасників Коліївщини стратили в м. Кодні біля Житомира. Розправою тут керував коронний обозний Стемпковський, який мав право меча від короля і намагався як повніше його використати. Без будь-якого суду й слідства водили українців на шибениці кати. Одних вішано, других порубано на шматки, інших покалічено. Кати, покриваючись потом, змінювали один одного. Тупились сокири, губився лік. Події у Сербах і Кодні довго навіть у селах лякали людей.

Недаремно в народі ходило прислів'я, яким лаялись: «А бодай тебе Кодня не минула!»

Так шляхта розправилась з народом, який жадав самостійності. Але зламати дух волелюбного народу неможливо. Ім'я Гонти надихало народ на боротьбу. Воно пробуджувало в українців сміливість, відвагу. Довго ходили чутки про появу «Гонтиного сина» в повстаннях XIX століття.

Повстання 1768 року – остання велика хвиля селянсько-козацького руху, спрямована проти реставрації кріпосних відносин, посилення соціального національно-релігійного гніту. Однак боротьба гайдамаків продовжувалась і в наступні роки, хоч вже й не набирала таких масштабів.

У часи боротьби українського народу за волю і незалежність за зброю бралися селяни Польщі і Росії, Білорусії і Молдавії. Вплив гайдамацького руху на антифеодальну боротьбу в сусідніх країнах незаперечний. А це дозволяє гайдамацький рух на Україні XVIII століття віднести до числа рухів, які мали міжнародний характер. Вони розчищали шлях для розвитку нових суспільних відносин, шлях до здобуття державності України.

Джерела та література:

1. Іван Гонта // Панорама. – 1995. – 12 липня.
2. Іван Гонта не вбивав своїх дітей // Слово Придністров'я. – 1999. – Жовтень.
3. *Климчук О.* Пояс із Золотоглава / О. Климчук // Україна. – 1986.
4. По сторінках дожовтневої періодики // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 71 – 86.
5. Матеріали з фонду Могилів-Подільського краєзнавчого музею.

І. В. Лехіцька

КОМЕНДАНТ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПОВІТУ ДОБИ УНР (АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ ВОВК, 1919 р.)

Із попелу забуття виринають все нові неймовірно сильні постаті-титани і події-подвиги. Хотілося б, щоб про них знали якомога більше людей і щоб оце хотіння, прагнення знати й відчувати силу свого народу стало, нарешті, однією з домінант буття сучасного українства. Бо тільки тоді, ставши поряд з нами, ввійшовши в нашу волю і честь, ці лицарі допоможуть нам повернутися до себе і здобути таки справжню Україну – сильну і щасливу, за яку вони боролися і боремося донині.

2 жовтня 1882 року в селі Деньки Золотоніського повіту Полтавської губернії Бог поблагословив старокозацьку родину Вовків синочком Андрійком. Батьки дбали про освіту сина і він у 1983 р. закінчив земську народну школу та у 1899 р. міське шестикласне училище. Юнак розпочав військову службу у вересні 1900 р. в Роменському полку в м. Черкасах. У Київському кадетському корпусі у травні 1900 року успішно склавши іспит на «вольноопределяющегося» 1-го розряду, успішно закінчив Чугуївське юнкерське піхотне училище за І розрядом із відзначенням військового міністра та «із занесенням на мармурову таблицю». 24 березня 1906 року отримав чин підпоручика піхоти. Службу далі проходив у м. Києві у 129-му пішому Бессарабському полку.

Андрій Михайлович був учасником Першої світової війни (від 16 липня 1914 р.), командував батальйоном російської армії на Румунському фронті. Неодноразово отримував поранення. Після Лютневої революції брав активну участь в українізації 7-ї і 8-ї російських армій на Румунському фронті. В той час входив до Ради 8-ї армії, підпорядкованої Генеральному секретаріату Центральної Ради.

Андрія Вовка в червні 1917 року було обрано на 2-й Всеукраїнський військовий з'їзд. У Києві він мав змогу послухати виступи Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Миколи Міхновського та Симона Петлюри – тодішніх провідників українського народу.

Ним було сформовано і очолено український ударний батальйон, згодом – стрілецький полк, який виступив восени 1917 року проти більшовиків у місті Бердичів, отримав звання полковника Армії УНР.

З великим завзяттям береться капітан Вовк за українізацію російських частин. У жовтні 1917 року його приділили до генерал-квартирмейстра штабу армії…

«За Української Держави у березні 1918 року розпорядженням Генерального Секретаріату УНР на початку весни призначений уповноваженим з демобілізації 8-ї царської армії на Українсько-Румунському фронті та відповідає за очищення армійського району від большевиків» [7, с. 204]. Тоді ж його призначають командиром Могилів-Подільської повітової сотні. Ось яку згадку залишив про нього генерал-лейтенант Петро Єрошевич: «Повітова сотня чудова: люди здорові, якось із повагою до себе, відповідають, відповідають із розвагою, спокійно. Подумав собі – це щось нове: отсе початок національної армії» [5, с. 26].

Андрій Вовк «швидко зарекомендував себе з найкращого боку, то ж не дивно, що вже у квітні 1918 року він стає комендантом Могилів-Подільського повіту. Зрозуміло, що він не міг спокійно дивитися, як австрійське союзне командування безконтрольно вивозить зі складів військове чи інше майно. Намагаючись впорядкувати цей процес, Андрій Михайлович став на перешкоді австрійській команді. А ще за відмову брати участь у придушенні селянських повстань сотника Вовка заарештовано» [3, с. 134] за вказівкою губернського коменданта; утримували у повітовій в'язниці, згодом перевели до Києва, в Косий капонір у Печерську фортецю. Тут перебувало багато

повстанців із Таращанського та Звенигородського повітів, які влітку 1918 року підняли повстання проти гетьманської влади. «Тут було і чимало вояків Запорізького корпусу. Серед них – Юрко Тютюнник та Михайло Палій-Сидорянський. Командир корпусу Петро Єрошевич вимагає звільнення, доходить до особистої зустрічі з Скоропадським, однак відсидів Вовк 5 місяців до протигетьманського повстання» [5, с. 27].

Київ у той час вже оточили повстанські дивізії Зеленого і Данченка. Січові стрільці Євгена Коновальця, Чорноморський кіш та інші частини на заклик Українського національного союзу підняли 14 листопада повстання проти гетьманату. Гарматна стрілянина, що весь час наближалася до Києва, вносила у серця ув'язнених радість і давала надію на визволення. Не чекаючи покірно своєї долі, проти ночі 14 грудня в'язні, організувавшись, обеззброіли офіцерську варту та захопили фортецю у свої руки.

Юрко Тютюнник, один з організаторів рішучого виступу, очолив Революційний штаб, а капітан Вовк – повстанський загін. 150 політичних в'язнів, що сиділи в фортеці (Вовк стверджує, що 400), на світанку вийшли на вулиці й «після завзятого бою за допомогою робітників до 12 години оволоділи Печерськом, Звіринцем, Липками, Подолом. На Куренівці і Лук'янівці теж повстали. До вечора 14 грудня місто було у руках революціонерів… У ніч на 15 грудня в Київ увійшли січовики» [5, с. 27].

"Гетьманщина чекала лише маленького штурхана, щоб упасти. І цей штурхан прийшов, але не від хмари селянських повстанських дивізій, а від купки одчайдухів, що сиділи в гетьманських арештах і, вирвавшись на волю 14 грудня, під рукою Юрка Тютюнника, нікому з провідників військ Директорії не відомого, вирішили справу" [3, с. 134].

Не військо Симона Петлюри взяло Київ, а повстанці під проводом Юрка Тютюнника, Андрія Вовка та Олександра Палієнка вирішили долю гетьмана та Української Держави.

Андрій Михайлович «сформував український ударний батальйон (пізніше полк), з яким виступив на м. Бердичів. 8 січня 1919 р. разом з Олександром Палієнком Андрій Вовк звільнив від більшовицьких військ і Житомир» [1, с. 58]. 15 січня сотника Вовка призначають на генеральську посаду – він стає командиром Окремого корпусу залізнично-технічних військ – дуже важливого в тогочасній стратегії бою. За спогадами Марка Безручка: «вступає частина в бій – вилазять із вагонів, а потяг стоїть поза обстрілом ворожих гармат і чекає на неї» [10, с. 404].

В березні Вовка призначили начальником залоги Бердичева.

«Як вартовий отаман Київської групи Армії УНР він оперував проти денікінців і більшовиків на південний схід від Умані. 28 вересня 1919 р. його призначають командиром 5-ї пішої Селянської групи Дієвої армії УНР, Андрій Вовк ліквідував повстання отамана Волоха проти Уряду УНР», а тим самим урятовано, – писав він, – Уряд УНР і Головного Отамана Війська С. Петлюру» [10, с. 404].

«У Зимовий похід Армії УНР 6 грудня 1919 року Андрій Вовк вирушив як начальник штабу Київської групи Дієвої армії УНР» [1, арк. 55].

Разом із нею пройшов Липовець, Черкаси, Чигирин, Холодний Яр, Канів, Гайсин, Ольвіопіль, Вознесенськ, Ананьїв, Балту, Вапнярку та інші населені пункти, беручи участь у багатьох боях проти денікінців та червоних.

«Наслідком проведеної у квітні – травні 1919 реорганізації армії Вовк отримав посаду інспектора корпусу залізнично-технічних військ» [4, с. 56].

«По завершенні Зимового походу Андрія Вовка призначили командиром 4-ї Київської стрілецької дивізії (20 травня 1920 р.), згодом начальником запілля Дієвої армії УНР (з 19 липня по 15 серпня 1920 р.) і знову командиром Київської стрілецької дивізії» [1, арк. 56].

Сотник Андрій Вовк «24 серпня 1919 року отримав посаду вартового отамана штабу групи» [1, с. 57]. На цій посаді брав участь у боях з червоними і з білими військовими формуваннями за Христинівку, Умань, Тальне, у наступі на Голованівськ. 28 вересня приступив до керування 5-ю пішою Селянською дивізією Київської групи Армії УНР, замість отамана Безуса. У кінці вересня дивізія виведена з резерву, знаходилася на лінії Копайгород – Дашів – Монастирище. 1 жовтня 5-а дивізія російської армії генерала П. Осовського переважаючими силами атакувала Селянську дивізію й змусила відступити з Монастирища й Халаїдового; того ж вечера контратакою відбили Монастирище. Найвищим щаблем у його військовій кар'єрі було командування операціями армійської групи військ УНР тридивізвійного складу (4-та Київська, 1-а Запорізька стрілецька і Окрема кінна дивізії) у бойових операціях при форсуванні Дністра і відкиненні більшовицьких військ у серпні – вересні 1920 року.

«Вище військове керівництво 25 вересня 1920 року зобов'язало А. Вовка провести мобілізацію в Кам'янецькому повіті» [1, арк. 58].

На всіх посадах виявив себе з найкращого боку.

4 грудня 1919 року очолив 4-ту Київську дивізію Армії УНР, в 1919 – 1920 роках брав участь у Першому Зимовому поході Армії УНР. Від 6 грудня 1919 року до 5 травня 1920 року у складі групи Юрія Тютюнника його дивізія пройшла з боями понад 2 тисячі км по тилах денікінських військ і Червоної армії. Наприкінці серпня 1920 р. при форсуванні Дністра Андрій Вовк командував бойовими операціями Лівої армійської групи військ УНР. 5 жовтня 1920 р. був підвищений до звання генерал-хорунжого.

Вже в еміграції, Польщі, 14 листопада 1921 р. його призначили військовим міністром уряду УНР. На цій посаді перебував до 13 травня 1922 р. А за два тижні його призначили командиром 1-ї Запорізької стрілецької дивізії. З перервами

перебував на цій, останній в Армії УНР, посаді до 28 травня 1924 року.

Після інтернування Армії УНР перебував у таборах у Олександруві, згодом в Каліші (нині Польща). 27 травня 1921 року призначений командуючим 1-ю Запорізькою дивізією. 26 червня обійняв загальне командування над усіма інтернованими у Вадовицях частинами, залишаючись при цьому командиром запорозької дивізії. У 1921 (з 14 листопада) – 1922 роках – військовий міністр в уряді УНР в екзилі у Польщі. В уряді Пилипа Пилипчука до 14 січня 1922 працював заступником голови Ради Народних Міністрів. За його поданням Рада Народних Міністрів УНР 19 травня 1922 року прийняла постанову про перегляд статуту ордена Республіки задля його підвищення в статусі.

Війну було програно, тож довелося шукати нових форм боротьби за Україну. 1923 року Андрій Вовк стає редактором журналу «Табор», а 1925-го засновує Українське воєнно-історичне товариство, яке стало спадкоємцем Головного управління генштабу Армії УНР. Того ж 1925 року він очолює редакційну колегію журналу «За Державність…» Стає на чолі Товариства охорони воєнних пам'яток, стає членом правління Української станиці м. Каліша (1924 – 1940), співзасновником Товариства колишніх вояків Армії УНР. У цей час пише низку воєнно-історичних розвідок.

Генерал-хорунжий Андрій Вовк 1935 року очолив опозиційну до уряду групу генералів і старшин (підполковник Вартоломій Євтимович, старшина полку ім. Івана Мазепи Сергій Сидоренко-Сапорай, сотник Борис Монкевич та інші), внаслідок чого його виключили з середовища УНР та руками поляків ув'язнили в жахливому таборі Береза-Картузька.

Напередодні Другої світової війни, а саме 8 травня 1939 року, дружина генерала (Софія з роду Галас) народила Андрію сина Миколу.

«У роки Другої світової війни Андрій Вовк очолив Провід української громади в Німеччині… У повоєнні роки його поновили на посадах у керівних органах уряду УНР. Генерал Вовк працює в Союзі українських ветеранів, який став спадкоємцем Товариства вояків Армії УНР у Польщі» [2, с. 294].

9 серпня 1947 р. він призначається заступником голови Вищої військової ради.

Разом з іншими «Андрій Вовк 1950 року засновує Українське воєнно-наукове товариство в Німеччині, а 21 березня 1975 року знову очолює Військове міністерство уряду УНР на еміграції. На цій посаді працював до 1961 року» [6, с. 151].

За свою багатоплідну працю на добро Батьківщини генерал Вовк нагороджений (1 жовтня 1920 року) орденом Залізного хреста (за участь у Першому зимовому поході) та 1936 року – Хрестом Симона Петлюри (пам'ятна відзнака за участь у Визвольних змаганнях).

20 жовтня 1960 року начальник канцелярії Військового міністерства Микола Стечишин, оформлюючи послужний список Андрія Вовка, зазначив: «В українській військовій службі генерала-хорунжого Андрія Вовка не було обставин, що могли б служити перешкодою або обмежувати б його право на одержання передбачених законами Української Народної Республіки рангових, орденських і пам'ятквових відзначень та державного емеритального забезпечення» [9, с. 173].

Згодом еміграційний центр підвищив Андрія Вовка до рангу генерала-поручника, а відтак і генерала-полковника Армії УНР. До 20 квітня 1967 р. А. Вовк очолював ресорт Військових справ УНР. Від товаришів по зброї вимагав «єдності, дисципліни і праці та непохитної витривалості на тернистому шляху до перемоги Української Правди» [8, с. 94], вважав, що незалежну Українську державу «можна здобути лише збройною силою Нації, психологічно підготовленої і відповідно організованої» [8, с. 95].

Військовий і державний діяч, історик та редактор Андрій Вовк помер у м. Новий Ульм (Німеччина 11 лютого 1969 року), «пройшовши чесно свій довгий життєвий шлях, залишаючись вірним прапорам УНР до останніх днів свого життя, тяжким вояцьким життям вписавши своє ім’я на сторінки історії Української Визвольної Боротьби…» [7, с. 204].

Для нього Незалежність не була порожнім звуком. Свого часу Андрій Вовк добровільно взяв до рук зброю і повернув її проти ворогів, ризикував власним життям, життям близьких та рідних для того, щоб ми могли дихати вільно, на повні груди. Він так чинив, щоб ми були господарями на своїй землі. Сьогодні нові герої виборюють Волю Україні. Не збідніла ненька Україна на захисників.

Слава Україні !

Героям Слава!

Джерела та література:

1. Витяг із послугового реєстру генерала-хорунжого Андрія Вовка. ЦДАВО, ф. 5235, оп. 1, спр. 354, арк. 55 – 58.
2. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 294.
3. *Коваль Р.* Багряні жнива Української революції. Генерал-полковник Армії УНР Андрій Вовк / Р. Коваль. – Київ: Діокор, 2000. – С. 134.
4. *Ковальчук М.* Поразка й відступ Південного угрупування Армії УНР до Румунії навесні 1919 р. / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – С. 56.
5. *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет Українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – С. 26, 27.
6. Малий словник історії України / Відповідальний редактор Валерій Смолій. – К.: Либідь, 1997. – С. 151.
7. *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917 – 1921) / В. Петрів. – К.: Діокор, 2001. – С. 204.
8. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). Наукове видання / Я. Тинченко. – Київ.: Темпора, 20007. – С. 80 – 81, 94 – 95.
9. *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття / Я. Тинченко. – Київ, 1995. – Ч. 1. – С. 173 – 175.
10. Тернистий шлях кубанця Проходи: Документальний роман / Вступ. слово Р. Коваля. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – С. 404.

К. В. Завальнюк,
І. М. Журавлівський

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І. М. УХІВ (1897 – 1974)

У період боротьби за незалежну Українську державу 1917 – 1920 років свій вагомий внесок у її розбудову та захист зробили і кращі сини та доньки Могилів-Подільського краю. Це, зокрема, підполковники Армії УНР Олександр Янковський (м. Могилів-Подільський), Юхим Яблонський (с. Тропове), сотник Армії УНР Михайло Пастушенко, полковник Армії УНР Олексій Зеленський, старшина Армії УНР, талановитий поет, прозаїк, вчений Леонід Мосендз, генерал-хорунжий Армії УНР Іван Копестинський (всі – уродженці Могилева-Подільського), педагог, член Центральної Ради Семен Григораш (с. Балки), повстанський отаман Павло Козак (с. Юрківці), історик церкви, письменник, член Центральної Ради, міністр віросповідань Гетьманської держави П. Скоропадського та Директорії УНР Олександр Лотоцький (с. Бронниця). До речі, з останнього села походив і визначний український військовий та громадський діяч, ровесник та земляк Л. М. Мосендза Іван Ухів. На жаль, нині навіть краянам І. Ухова майже нічого невідомо про цю яскраву, непересічну постать. Тому запропонована розвідка і покликана розширити наші знання про цього визначного українського патріота.

Іван Мокійович Ухів, полковник Армії Української Народної Республіки, народився 24 червня 1897 року в середньо-заможній сім'ї Мокія і Мотрі з Луценків у селі Бронниця нинішнього Могилів-Подільського району Вінницької області. Після

закінчення міського училища навчався в Києві в технічному училищі.

З початком Першої світової війни вступив до військової школи прапорщиків. На фронті дослужився до рангу штабс-капітана. Був отаманом групи «Вільного Козацтва», яке мало головний осідок у Могилеві-Подільському. Це була група Вільного Козацтва «Синьожупанників». Їхньою уніформою були сині жупани та сиві смушеві шапки з червоними шликами, на комірцях сорочок вишиті золоті тризуби. Ухів навіть мав «оселедця» замість звичайної чуприни [4, с. 32 – 33].

До речі, козацький курінь імені Івана Мазепи, який створив та очолив Іван Ухів, у тогочасних умовах загальної анархії, політичної нестабільності та економічної розрухи був чи не єдиним гарантом правопорядку та законності на території Могилів-Подільського повіту. Ось як, наприклад, характеризував становище на Могилівщині у доповідній записці Подільському губернському комісару від 5 січня 1918 р. начальник Могилівської повітової міліції: «Положение уезда тяжелое. Помещичьи имения, еще не разгромленные, считаються малыми единицами. Но и им не избежать общей участи. Разрушительные инстинкты развиваются и ищут практического применения. Уже крестьяне начинают грабить друг друга: беднейшие нападают на более зажиточных, – маскируясь при выступлениях в солдатские шинели, которых в деревнях большое изобилие. Грабят по дорогам «буржуев», евреев, крестьян и кого попало. Опаснее всего, что в грабежах конкурируют с профессиональными грабителями простые, рядовые селяне.

Интеллигенция не только состоятельная, но и бедна: учителя, фельдшера и пр., те самые, которые просвещали и приводили к сознанию необразованные массы, часто получают отказы в просьбах продать съестных продуктов и уже намечается стремление выживать интеллигенцию из сел и даже местечек (Шаргород).

Идет пропаганда на бойкот интеллигенции домашней при-

слугой: «Хай пани сами працюють».

Некоторые исполнительные комитеты (Ярышево, Шаргород) выносят постановления о смене своими сталенниками чинов милиции под разными неосновательными предлогами. Силы милиции являются равными одинокому суденышку на волнах взбуренного океана.

Администрация не располагает никакой вооруженной силой.

В виде слабого паллиатива применяем добровольную самооборону, вооружать которую удается лишь с невероятными трудностями, но и по отношению к ней проявляется у «граждан» стремление разоружать (Ярышев).

Драгуны, призванные охранять тыл, в одних случаях отказывались защищать общественное достояние, а в других случаях переходили на сторону самооборонцев. Драгунские эскадроны постепенно исчезли из уезда.

Военная милиция оказалась в смысле помощи администрации несостоятельной, а теперь совсем распылилась (осталось около 10 человек).

Вільне козацтво из бумажного царства в реальную жизнь не перешло. А народ тем временем начинает уверять сам себя, что он сам для себя закон и движется по линии автономизирования каждой своей деревни» [6, с. 89 – 90].

Зусилля козаків І. Ухова із забезпечення правопорядку на території Могилів-Подільського повіту були належним чином оцінені і новою, гетьманською владою. Першого травня 1918 року розформований курінь імені І. Мазепи в повному складі влився до новосформованих повітових комендантських пішої та кінної сотень, а його організатору, добродію Ухову, Могилів-Подільський повітовий комендант Андрій Вовк висловив щиру подяку. У своєму наказі від 3 травня 1918 р. А. Вовк відзначав: «Курінь імені Івана Мазепи, сформований добр. Уховим в часи большевицького руху на повіті, наказую рахувати з 1-го травня неіснуючим і переформованим в повітову

пішу сотню і повітову кінну сотню. Добродія Ухова, згідно його прохання, звільнити з посади старшини куріня. Лічу службовим обов'язком зазначить, що курінь імені Івана Мазепи сформований в самий тяжкий час, коли взагалі на Україні і, зокрема, на повіті панував бандитний большевизм, безладдя та руїна, тоді цей курінь був єдиною підставою Української влади на повіті, допоміг охоронить повний спокій населення повіту, схоронив величезні склади Державного майна в м. Могильові, припинив ту злочинну спекуляцію з державним майном, яка потирялась в часи большевицького руху. Зробив те, що тільки могли зробить кращі сини армії України.

З огляду на се, висловлюю щиру подяку добродію Ухову, який поклав величезну енергію, усій старшині і козакам покладаю надію, що козаки, котрі залишились у пішій та кінній повітових сотнях, будуть провадити так само щиро свою працю і добродій Ухов незабаром знову принесе свою молоду енергійну силу на користь України» [1, арк. 76].

Відомо також, що І. Ухов брав участь у придушенні більшовицького виступу на заводі «Арсенал» у Києві у січні 1918 року [4, с. 35].

Наступна сторінка біографії І. Ухова тісно пов'язана з його активною діяльністю у середовищі антигетьманської опозиції восени 1918 року.

Про цей період життя та діяльності Івана Ухова залишив свідчення на допиті у 1935 році його колишній бойовий побратим та джура Василь Іванович Галущак (народився 1898 року в с. Унгри Сороцького повіту Бессарабської губернії, до свого арешту 1 квітня 1935 р. працював інспектором Жмеринського районного відділу народної освіти). Після закінчення Сороцької учительської семінарії в 1917 році для продовження навчання прибув до Києва, де на грунті спільних політичних уподобань та переконань познайомився із земляком, – уродженцем с. Бронниця Могилів-Подільського повіту Подільської губернії Іваном Мокійовичем Уховим. «Ухов, – повідомляв В. Галущак,

– перебував у так званому «Національному союзі» і приймав там активну участь у боротьбі з гетьманською владою та за встановлення самостійної України.

Моя праця виявлялася у наступному: я спільно з Уховим готували повалення гетьманської влади в Києві, для якої мети приступили до схилення на бік Петлюри залізничного полку, що стояв у м. Києві, маючи на увазі використати для підняття повстання проти Гетьмана.

Після невдалого повстання проти Гетьмана я та Ухов поїхали до Білої Церкви, де став працювати у штабі резерву головної команди петлюрівських військ; начальником штабу був полковник Шаповал.

Потім вступив разом з Уховим до петлюрівського полку під командою Шандрука, де служив у полковій розвідці.

У складі полкової розвідки неодноразово ходив у розвідку проти червоних військ; брав участь в боях проти червоних, зокрема в бою під ст. Вапняркою, від якої в результаті бою червоні відступили і цю станцію ми захопили» [2, арк. 8].

Битва під Вапняркою, яка увійшла в історію під назвою «Вапнярської операції», мала величезне стратегічне значення для Армії УНР. Внаслідок цієї операції було звільнено шлях на Одесу, надійно прикрито від ворога Могилівський напрямок, а найбоєздатнішій на Українському фронті совєтській 45-й дивізії з поодинокими ударними частинами завдано значних втрат. Зокрема, за час Вапнярської операції 3-я Залізна дивізія Армії УНР під командуванням Олександра Удовиченка (до речі, до складу цієї дивізії входив 9-й стрілецький полк полковника Павла Шандарука, в якому хоробро воював Іван Ухів) розбила 22 ворожі частини в загальній кількості до 11000 бійців [7, с. 113]. Окрім цього, українськими вояками захоплено до 1000 полонених, велике майно, 5 бронепотягів [7, с. 122].

«Протягом тижня, – відзначав згодом у своїх мемуарах О. Удовиченко, – точилися надзвичайно криваві бої. Врешті, за допомогою 9-го стрілецького полку, що підійшов з Могилева,

станцію Вапнярку 21 липня було зайнято полками 3-ї дивізії.

Завдання своє вона виконала, але понесла важкі втрати. До 40 старшин і до 200 козаків було забито. До 300 поранених і хворих відправлено в запілля. Після захоплення станції Вапнярки 3-я дивізія розпочинає цикл боїв за утримання її в своїх руках.

Становище 3-ї дивізії після захоплення Вапнярки було невідрадним. Жмеринка ще була в руках ворога. Звідти можна було чекати кожної хвилини або підходу червоних відділів, або бронепотягів. Як ліве, так і праве крило дивізії цілковито не були забезпечені, а в районі Ямполя на Дністрі з'явилася ворожа кіннота до 400 шабель. Залізниця на Христинівку й Одесу була в розпорядженні ворога для підвозу резервів. Але разом з тим, володіючи Вапнярським вузлом, 3-я дивізія, в свою чергу, могла загрожувати своїй південній частині Правобережної України. Командування 14-ї совєтської армії добре розуміло значення Вапнярки, тому всі свої зусилля скерувало на те, щоб знову перебрати її в свої руки.

Після кількаденного спокою на цьому фронті червоні починають систематично атакувати 3-ю дивізію. Одержавши підмогу – полк в складі до 2000 багнетів під командуванням якогось Мішки Япончя (полонені говорили, що це відомий одеський бандит), – 45-а дивізія атакує Вапнярку. Червоним пощастило підійти аж до самої станції. Бій дійшов до ручних гармат. Незважаючи на міцний опір куреня 9-го полку, ми змушені були залишити станцію і тільки на другий день контратакою того ж куреня знову оволодіти нею» [7, с. 115].

В бою під Вапняркою ІванУхів був важко поранений (навіть через багато років після цього він був змушений накульгувати на ногу). Все ж, ця обставина не завадила йому брати участь у найважливіших подіях доби боротьби українського народу за незалежність, в тому числі і в національно-визвольному повстанському русі.

У ті часи, пригадувала згодом дружина І. Ухова Тетяна Ми-

хайлівна, «не лишень окремі особи, але й цілі села мали різні наставлення. Наприклад, село Бронниця, що лежало по одному боці Могилева, було національно свідоме й діяльно підтримувало українську владу. Натомість два села – Серебрія й Неомія (Немія. – Авт.), – що знаходилося по другому боці, були скомунізовані й мали навіть свого більшовицького ватажка, Чабана» [3, с. 91].

Волею долі пані Михайлівська опинилася у лавах бронницьких повстанців. Сталося це завдяки активній просвітянці та свідомій українці, кравчині Валерії Будній, у помешканні якої в Могилеві-Подільському часто збиралися повстанці. Там вона і зустрілася зі своїм майбутнім чоловіком Іваном Уховим, який на той час стояв на чолі повстанського загону. Штаб цього загону розміщувався у Бронниці та й більша частина його учасників – бронничани [3, с. 91 – 92].

Базою для повстанців були окопи на другому боці Бронниці, що лежала в яру. Належали до нього переважно сільські хлопці й сільські вчителі – всі молоді й відважні. Інколи потрапляли до нас і військові старшини, але не затримувалися довго: приходили й відходили, перебувши критичний час. Всі ми були великими ідеалістами. Не чекали ніякої винагороди за свою діяльність, жили тим, що приносили селяни, і знали, що кожної хвили нас могла чекати жорстока розправа. Та все ж трималися. Трималися стихійно. Може, наші зусилля були слабі, нескоординовані, але в ті часи всяка опозиція до комунізму відігравала важливу ролю. І вже самий факт, що комуністи ні разу не наважилися зайняти Бронницю, знаючи, що матимуть відсіч, доказував, що нас таки побоювалися» [3, с. 39].

У загоні ТетянаМихайлівна виконувала обов’язки зв’язкової-розвідниці, оскільки загін потребував точних і оперативних інформацій про рухи й силу ворожих частин і зв’язків, навіть з Києвом. Так, завдяки сміливості та винахідливості Т. Михайлівської було зібрано детальну інформацію про кількість коней та гармат у більшовицькій Другій Бессарабській дивізії, що

зайняла Могилів-Подільський [3, с. 92 – 93]; врятовано від чекістських лабет пораненого сотника Армії УНР Полторацького [3, с. 102 – 112]; налагоджено доставку важливої секретної інформації до Києва [3, с. 117 – 124].

«Як я вже згадувала, – продовжувала свою розповідь Т. Михайлівська, – мої товариші по зброї ставилися до мене, як і належить ідейним воїнам. Ставилися по-братерському. І коли кому з них мама чи сестра приносила кисле молоко, якусь паляницю чи ще щось інше з їжі – завжди зі мною ділилися.

З тих друзів я зокрема згадую з великою теплотою одного сільського вчителя, якого ми кликали здрібніло Васильком. Ми всі дуже його любили. І було за що. Дуже хоробрий у боях, холоднокровний в найгірших небезпеках, Василько був одночасно веселим і дотепним товаришем. Смішив нас до сліз, коли якось кумедно морщив носа і складав уста, стаючи зовсім подібним до зайця» [3, с. 99].

З інших учасників повстанського руху Т. Михайлівська згадує також Федора Коваліва, Валерію Будню, Василя Галущака, Косу…

Настала осінь 1920 року, яка виявилася нещасливою для повстанців. Після поразки Армії УНР та закріплення на Поділлі влади більшовиків у Могилеві запанував жах. «Під більшовицьким серпом і молотом щодня падали жертви, ще численніші, ще безглуздіші, ніж було перед тим. Місто голодувало. Не було хліба, а про сіль – годі й згадувати. Всі, що були причетні до українського визвольного руху, або гинули в ЧК, або тікали і сривалися» [3, с. 126].

Ось як описувала червоний терор, що запанував тоді на Могилівщині, вже згадувана Т. Михайлівська: «Арешти, розстріли і заборона від п’ятої години вечора до сьомої ранку виходити на вулицю. Комісаром ЧК був тоді Фомін – колишній старшина царської армії, відомий своєю жорстокістю. Казали, що був наркоманом. Чи це була правда – не знаю, але знаю, що був високий на зріст, кремезний і ходив у чорній черкесці з червоним

башликом, який спадав йому на спину. Зі своїм помічником, якимось білобрисим латишем, Фомін закатував багато українців. Саме закатував, а не просто розстріляв. З його жертв я знала багатьох особисто. Так, наприклад, нашого таки повстанця Косу довго мучили перед смертю. Вибрали йому очі, відрізали вуха і ніс, а труп викинули на пустирище для постраху іншим, зокрема, напевне, для нас, повстанців. Труп я бачила на власні очі. Закатували й Вікторовського, єдина «провина» якого полягала в тому, що він був українським артистом. Йому попід нігті аж до загнень пальців запихали довгі шпильки від жіночих капелюхів. Закатували й бібліотекарку з «Просвіти» – молоденьку гарненьку Ніну Камінську. Розстріляли кревну пані Будної – Олександру Будню і її товаришку з Кубані, Сіму Бачинську» [3, с. 103 – 104].

До того ж, раптом «одного дня на вулицях з'явилися плакати, в яких було опубліковано список цілого нашого загону – разом 21 особа – з єдиним жіночим іменем – моїм! ЧеКа закликало населення видати нас й обіцяло за кожну голову по сто тисяч рублів нагороди (вартість однієї корови в той час)» [3, с. 105].

В цих умовах полковник Ухів разом із рештками загону вирішує шукати безпечнішого притулку в Румунії. Перед розлукою із батьківщиною Ухів побував у Бухаресті, де оформив для своєї групи необхідні документи. Таким чином, одного каламутного осіннього ранку 1920 року повстанці успішно переправилися через Дністер на човнах і пристали до бессарабського берега в містечку Атаки [3, с. 127].

Перед виїздом з села Бронниця Іван Ухів та Тетяна Михайлівська повінчалися в місцевій Свято-Успенській церкві в присутності великого гурту повстанців. Вінчав молодят отець О. Лотоцький. Обоє молодят були одягнені в народні українські костюми, а коли вони йшли вже з церкви, дорогу їм переливали чистою водою місцеві жінки [3, с. 128].

Так починалася нова частина їхнього життя.

За допомогою представника УНР в Чернівцях, полковника Лугового, втікачам вдалося отримати необхідні документи для проживання в Румунії. Певний час І. Ухів разом з дружиною мешкав у Чернівцях в будинку своїх давніх добрих знайомих Турушанків. Після цього йому вдалося влаштуватися на роботу управителем маєтку в с. Грозинці Хотинського повіту (нині – Хотинського району Чернівецької області). Його ж дружина почала працювати вчителькою в сусідньому селі Бубнівці [4, с. 10 – 13]. Одночасно, як свідчив уже згадуваний Василь Галущак, Іван Ухів також служив у розвідці при французькому консульстві у Чернівцях (в 1924 – 1925 роках, вже з Аргентини, оримав від І. Ухова 4 листи) [2, арк. 21].

Так подружжя прожило на території тодішньої Бессарабії біля двох з половиною років. На жаль, через погіршення ставлення офіційної влади до українців та загрозу більшовицької окупації краю Іван та Тетяна Ухови були змушені покинути Бессарабію. На Великдень 1923 року вони за допомогою місцевих євреїв отримали дозвіл на виїзд з Румунії. Спочатку подружжя мало намір оселитися в Канаді, але знайомі переконали їх переїхати до Аргентини, куди подорож була значно дешевшою.

Зрештою, після восьмиденної подорожі океаном, Ухови 9 липня 1923 року прибули до берегів Аргентини [4, с. 16]. На перших порах пані Тетяні вдалося влаштуватися робітницею на фабрику м’ясних консервів «Свіфт» в містечку Беріссо, що за 60 км від Буенос-Айресу. Іван Ухів через колишнє поранення не зміг влаштуватися на роботу і був змушений займатися домашнім господарством.

Серед мешканців Беріссо виявилося чимало українців, в тому числі і національно свідомих. Серед них, зокрема, були колишній вояк УГА Іван Кривий, православний священик з Поділля Микола Чернявський, інженер Тирса Петрівський та інші. Саме завдяки підтримці цих та інших небайдужих українців в Аргентині у містечку Бнріссо восени 1923 року було створене

перше українське товариство. Спочатку вона називалося «Молода Громада» (голова – Семен Закидальський), а згодом, коли отримало статут «Просвіти», прийняло назву «Просвіта» (лютий 1924 р.). Першим головою «Просвіти» в Беріссо був Антін Байрак [4, с. 22].

Активну участь у діяльності «Просвіти» в Беріссо, а згодом і в Буенос-Айресі (в столиці Аргентини це товариство було засноване 1 серпня 1924 року з ініціативи Григорія Недобія) брали участь і наші земляки – Іван Ухів та його дружина, котрі з 1924 року перебралися до Буенос-Айреса [4, с. 26]. Нарешті, І. Ухову пощастило тут знайти непогану роботу: за допомогою свого старого знайомого, полковника Симоніва, йому вдалося влаштуватися ремонтним робітником електричного устаткування військових кораблів. «Праця була не тяжка і обставини відносно добрі, тож залишився він там працювати на довгі роки» [4, с. 28]. Там же, в Буенос-Айресі, дружина І. Ухова закінчила бухгалтерські курси і згодом почала працювати бухгалтером на цукерковній фабриці.

В Аргентині пані Тетяна Михайлівська-Цимбал випустила дві книги спогадів – «З військового гнізда» (1977) та «Спогади (Моє життя на еміграції») (1984). До речі, вона є нашою землячкою: народилася 1900 року в історичному містечку Брацлав на Поділлі у родині професійного військового, штабс-капітана 75-го Севастопольського полку Сергія Миколайовича Михайловського [5, с. 52] та представниці відомої священницької родини Олександри Володимирівни Боржковської. У зв'язку з військовою службою С. Михайловського родині досить часто доводилося змінювати місце свого проживання: Ладижин (тут знаходився штаб полку), Гайсин, Жмеринка, Курськ, Умань, Київ тощо. Особливе місце у цьому списку займає також Могилів-Подільський, де проживала бабуся, а з 1917 року тітка Валентина і мати Тетяни Михайлівської (батько, на той час генерал-майор російської армії, загинув у 1920 році в Херсонській губернії у лавах добровольців). У Могилеві родина мала

два будинки: один великий, мурований, який свого часу відписала бабуся у віно своїй дочці, був реквізований під канцелярію Земським Союзом; другий будиночок, докуплений пізніше, являв собою звичайну селянську хату (в ньому і замешкала родина) [3, с. 77].

Досить цікавими та об'єктивними є спогади Тетяни Михайлівської про Могилів-Подільський так званої «революційної» доби: «Мабуть, ні одне українське місто не зазнало за часів більшовицької революції стільки потрясінь і змін, як Могилів-Подільський. Здавалося, забуте Богом і людьми, далеке від центру містечко, могло спокійніше перебути бурхливі часи. Але в дійсності, не було ні одної хвилі, яка б не перекотилася через нього. Досить сказати, що за два роки Могилів переходив двадцять один раз із рук до рук різної влади. Ці зміни називалися переворотами й наступали одна за одною: то українці, то більшовики, то денікінці. Зміна влади, як правило, викликала страшну анархію, що її супроводжували крики по ночах, грабунки й убивства. На додаток тих страхіть, коли в містечко увігналася Дика Дивізія генерала Шкуро, почалися ще й жидівські погроми, яких не чинили ні українські частини, ні більшовицькі.

Пошта і телеграф не працювали, часописи також не виходили, тому ніхто не знав, яка влада при владі сьогодні, а ще менше – яка буде взавтра. Вірніше було б сказати, що Могилів кожного разу мав свою окрему, не залежну від столиці «владу», відповідно до того, яке військо його займало. А всі війська, які б вони не були, починали «правити» з того, що запасалися харчами й тягловою силою, реквізуючи їх по довколишніх селах. За все це платили грішми, які не мали ніякої вартости, або розписками, що, зрештою, на одне виходило. Селяни боялися ставити одвертий спротив, але боронилися перед реквізиціями як могли: закопували збіжжя, ховали коней та худобу по лісах та балках, а навіть, як мені оповідали, висаджували скотину на горища.

Цілий державний апарат був знищений, все спаралізоване. Ніхто, можна сказати, за незначними вийнятками, не працював, бо не було де. Тим же щасливцям, яким вдалося зайняти якусь тимчасову посаду при новій «владі», платили «натурою»: борошном, крупами, конопляною олією і сіллю. Всього того давали в дуже малій скількості й нерівномірно, але й це було важливо, бо харчів бракувало. Зокрема ж було погано з сіллю – її не довозили, а місеві запаси вичерпалися. Мені самі довелося жити два тижні на несолених харчах, і я з досвіду знаю, як це важко. Ні цибуля, ні часник, ні ніякі інші приправи не помагали. Організм потребував солі.

З сірниками також була проблема – їх ні за які гроші не можна було дістати. То в кожній хаті в печі або попросту в горщику тримали попіл, а в ньому – гарячі вуглини. Треба було добре пильнувати, щоб ті вуглини не погасли, бо тоді треба бігати по сусідах позичати. За кожним разом, коли треба було розпалити вогонь, то його роздували при помочі прикладеного до вуглика паперу. А щоб нагріти трохи хату, чи щось зварити, на вогонь клали все, що було під рукою і що могло горіти – своє або чуже: паркани, цінні овочеві щепи, меблі, книжки, піяна. Ніщо не мало вартости. Була лишень одна мета – вижити! І задля цієї мети могилівчани сунули на села, вимінюючи одежу, взуття, ковдри, біжутерію – взагалі все за щось таке, що можна було з'їсти. Вимінювали за безцінь, за що-небудь, щоб лишень якось відтягнути примару голодової смерти. А село, помимо всіх реквізицій, таки щось зі свого господарства мало, бо ще не знало колективізації, ані «продрозвьорсток» (при них забирали все, включно з жіночими сорочками) і набувало навіть предмети розкоші, яких раніше ніколи не мало й не вживало» [3, с. 88 – 90].

Все ж, центральне місце першої книги спогадів Т. Михайлівської-Цимбал займає опис життя військового середовища за царських часів в Україні, середовища, в якому з часом, під впливом тогочасних подій пробуджувалась національна сві-

домість. Це ж середовище породжувало і таких відомих військовиків – діячів Української революції, як Олександр Кузьминський, Іван Полтавець-Остряниця, Олександр Гаєвський, Вікул Дітель, Олександр Рогоза та, зрештою, Іван Ухів…

У другій книзі своїх спогадів, які мають підзаголовок «Моє життя в еміграції» (1984 рік) Т. Михайлівська-Цимбал розповідає про громадське та культурне життя українських емігрантів в Аргентині, а також, зокрема, про внесок у його розвиток полковника Армії УНР Івана Ухова: «Мій чоловік, Іван Ухів, багато працював для «Просвіти». Допомагав в улаштуванні різних імпрез чи в полагоджуванні інших справ. В дальших роках був декілька разів членом управи. Окрім праці при «Просвіті» багато часу він уділяв Українській Православній Церкві. Щоб знайти відповідне приміщення для відправ, треба було багато находитись. Приміщення мусіло бути просторе, бо народу на Богослужби приходило багато. Також він дбав про всі необхідні речі для відправ. Жертвував він завжди щедро на церковні та інші громадські цілі. В тих справах ми завжди з ним мали спільні погляди, і я завжди підтримувала його.

В нашім скромнім, але досить вигіднім та спокійнім першім помешканні в Буенос-Айресі було часто досить людно. Відвідували нас наші давніші й нові знайомі, велись жваві розмови. Іван був дуже гостинним і любив товариство. Він завжди допомагав мені частувати гостей та сердечно їх приймав. Любив також допомагати іншим, коли тільки міг – чи в підшукуванні праці, помешкання, чи в інших випадках» [4, с. 35].

Зазначимо також, що Іван Ухів був співзасновником першої «Просвіти» в Аргентині в місті Беріссо в 1923 році. Також він допоміг організувати українську православну церкву в Буенос-Айресі 1924 року. Був активним членом «Просвіти» в Буенос-Айресі та завжди щедро жертвував на громадські цілі [4, с. 35].

У 1928 році у житті подружжя Ухових сталися зміни: через «деякі розбіжності» вони розлучилися, хоч «остались добрими друзями на все життя». «Можу щиро сказати, – згадувала Т.

Михайлівська, яка надалі пов’язала свою долю з відомим художником-графіком з Наддністрянщини Віктором Цимбалом (1901 – 1968), – що він був дуже ідейною і доброю людиною, і як муж супроти мене був завжди вирозумілим, ввічливим і добрим» [4, с. 37].

Помер Іван Ухів у США 24 лютого 1974 року. Похований на Українському православному цвинтарі св. Андрія у Баунд-Бруці [4, с. 35]. Своєю діяльністю та кипучим життям в ім’я України він, безумовно, заслужив на вічну пам’ять та вдячність з боку нащадків.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р – 1196. – Оп. 1. – Спр. 12.
2. ДАВіО. – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 12547.
3. *Михайлівська-Цимбал Т.* З військового гнізда (Спогади) / Тетяна Михайлівська-Цимбал. – Буенос-Айрес: Вид-во Юліяна Середяка, 1977. – 128 с.
4. *Михайлівська-Цимбал Т.* Спогади (Моє життя в еміграції) / Тетяна Михайлівська-Цимбал. – Буенос-Айрес: Вид-во Юліяна Середяка, 1984. – 182 с.
5. Подольский адрес-календарь / Сост. В. К. Гульдман. – К.-П., 1900. – 349 с.
6. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 208 с.
7. *Удовиченко О. І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 / О. І. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.

М. В. Дубровський

СПОГАДИ Г. ГОРДІЄНКА ПРО Л. МОСЕНДЗА

Однією з актуальних тем вивчення міжвоєнної історії України є дослідження діяльності української інтелігенції за кордоном, а якщо точніше – за межами української етнічної території. Вагому роль при цьому можуть зіграти спогади самих діячів.

Мета статті – розглянути спогади Г. Гордієнка про Леоніда Мосендза.

Після фактичного припинення існування Української Народної Республіки в 1920 році та укладення Ризького мирного договору в наступному році між РРФСР і УРСР з одного боку та Польщею з іншого значна частина України опинилася під владою більшовиків. Як наслідок, емігрувала велика кількість освічених людей та патріотів, які справедливо боялися репресій з боку більшовиків. Одним із центрів української еміграції була Чехословаччина, де лояльно ставилися до українських культурних діячів.

Емігрантом став також уродженець Могилева-Подільського Леонід Мосендз – колишній вояк армії УНР, український вчений-хімік, поет та публіцист. Спочатку він отримав освіту в сільському двокласному училищі, а потім – у Вінницькій учительській семінарії, де творчі та наукові здібності Мосендза були високо оцінені [1, с. 9]. Отже, після остаточної поразки військ УНР в 1920 році він емігрував в Польщу, а потім, через два роки, осів у Чехословаччині, в місті Подєбради, де проживав з 1922 по 1928 р. Там він навчався в Українській господарській академії (далі – УГА), на хіміко-технологічному факультеті. В 1928 р. отримав диплом інженера-технолога. Варто зазначити, що УГА – це вищий технічний навчальний заклад, який готував спеціалістів з техніки та економіки, які були споріднені з господарством України [1, с. 12 – 13]. Разом з Мосендзом в УГА навчався Гаврило Гордієнко – також колишній сол-

дат армії УНР, український журналіст та мемуарист, в майбутньому один з учасників «Карпатської Січі» [2, с. 159]. Гордієнко підготував спогади «Під щитом Марса», де він, зокрема, описав навчання в УГА та написав про свого товариша Леоніда Мосендза.

Спочатку вони проходили Натуральні Курси Українського Громадського Комітету в Ч. С. Р. при УГА з метою здобуття середньої освіти та можливості продовжити навчання у високих технічних школах [3, с. 32 – 33]. Описуючи цей період, Гордієнко відзначив наполегливу працю Мосендза, який не зважав на захворювання туберкульозом: «Був стало сухенький, бліденький, але був винятково рухливий і в цілому колосальної енергії людина», пише автор спогадів [3, с. 42]. А поза курсами Леонід також працював для видавничого Товариства при УГА, в якій він виготовляв майже всі підручники, де були присутні креслення. Про це Гордієнко пише так: «Це кропітка праця й тільки за це треба б подивляти енергію Леоніда Мосендза» [3, с. 42]. Також майбутній вчений у співпраці з бібліографом Л. Биковським видав три збірники Українського книгознавства [3, с. 142]. «А що він виконав при своєму стані здоров'я в пізніших роках, то вже виходить поза межу людського подиву та розуміння!» – захоплюється бурхливою діяльністю свого однокурсника автор спогадів та додає: «Так часом думав я не раз, чи не бувши сухітником, Мосендз був би таким самим активним?!» [3, с. 42]. Пізніше, описуючи навчання в УГА, Гордієнко згадує про те, що Мосендз переклав з чеської мови «Неорганічну хімію» професора з Праги Я. Форманка, яка тоді була наймодернішим підручником у цій галузі. Це був один з підручників, по яких студенти УГА (включно з Гаврилом Гордієнком) готувалися до іспиту з неорганічної хімії [3, с. 52, 59].

Отже, в мемуарах Г. Гордієнко надає інформацію про Л. Мосендза як активного та цілеспрямованого студента, який добре навчався, не зважаючи на важкий стан свого здоров'я.

Джерела та література:

1. Леонід Мосендз у документах епохи / К. Завальнюк, О. Кравчук, Ю. Легун. – Вінниця : ТОВ «Видавництво-друкарня Діло», 2013. – 272 с.

2. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету // В. Г. Бондаренко. Гаврило Гордієнко – вільний козак з Олександрівська, науковець і громадсько-політичний діяч української діаспори. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – 500 с. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/28/bondarenko.pdf

3. *Гордієнко Г. М.* Під щитом Марса. В 3 т. – Т. 2: Мої Подєбради / Г. М. Гордієнко. – Філадельфія: Накладом автора, 1977. – 263 с.

А. В. Войнаровський,
В. В. Черняк

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ГРИЦЬКА ГРИГОРЕНКА

Життя та творчість відомої української письменниці Грицька Григоренка (справжнє ім'я – Судовщикова-Косач Олександра Євгенівна) тісно пов'язані з Могилевом-Подільським. Тут вона провела останні роки свого життя. Але у працях, присвячених цій непересічній постаті, про перебування у нашому місті згадується лише фрагментарно: мешкала тут на початку 20-х рр. XX ст. одночасно із матір'ю покійного чоловіка, Михайла Косача, Оленою Пчілкою [1, с. 81 – 82; 2, с. 41 – 42; 3, с. 132 – 135; 4; 5; 6, с. 24 – 25; 7]. На жаль, поза увагою дослідників до цього часу залишаються спогади про Грицька Григоренка Олександра Васильовича Іванова, який був особисто знайомий з письменницею [8, с. 192 – 196]. Автор – відомий діяч краєзнавчого та музейного руху на Могилівщині, перекладач, автор етнографічних розвідок, вчитель місцевої школи [9, с.

287 – 289]. Вони є цінним джерелом до вивчення життя і творчості в останній, могилів-подільський період життя невістки Олени Пчілки.

О. В. Іванов познайомився з Грицьком Григоренком 11 липня 1921 року в Олени Пчілки, з якою підтримував дружні відносини. Під час зустрічі Олександра Євгенівна запропонувала для постановки шкільним драматичним гуртком, яким, очевидно, керував Олександр Васильович, свою п’єсу «Яблука». Саме це дало змогу вчителю часто зустрічатися з письменницею – чи то в Олени Пчілки, чи то у спільних знайомих. Як свідчить О. В. Іванов, «Олександра Євгеновна була людина весела й розмовляла охоче й цікаво, а тому вести з нею розмову було завжди приємно» [8, с. 192].

Основною темою для розмов вчителя й письменниці була література. Грицько Григоренко розповідала, що права на свої твори вона продала київському видавництву «Час», яке видало лише один том (примірник вона подарувала О. Іванову). Говорила про бажання писати твори для дітей. У 4-ій трудовій школі, де викладав Олександр Васильович, таки поставили п’єсу «Яблука», запросивши на прем’єру автора. Життя Олександри Євгенівни в Могилеві була важким. Вона часто хворіла, київські лікарі не могли вставити діагноз. 26 жовтня 1923 року (за старим стилем), дізнавшись у Олени Пчілки про хворобу Грицька Григоренка, О. Іванов її відвідав. Жила вона тоді на вулиці Виноградній, через кілька будинків від Олени Пчілки.

Остаточно не подолавши хвороби, Олександра Євгенівна продовжувала працювати, вчила дітей місцевого жителя Аніксєва. Часто відвідувала центральну бібліотеку. З початку 1924 року стан здоровя письменниці погіршувався, і вже у березні вона практично не вставала з ліжка.

Востаннє О. Іванов зустрічався з письменницею 1 квітня 1924 року, напередодні її від’їзду в Київ на операцію у супроводі сестри Лесі Українки Ізидори Борисової. «Я прийшов і попросив Олександру Євгеновну проказати мені свою біографію

коротенько, бо я в той час складав біографії українських письменників і, викладаючи українську літературу в школі, знайомив учнів із біографіями письменників. Олександра Євгеновна й тоді пожартувала: «Оце, неначе я вмирати зібралася, а ви готуєте мого некролога, – сказала вона й засміялася, – бо я лежу на ліжку й вам проказую, а ви сидите й пишите!». Засміявся і я, але не знав, що бачу її востаннє. Поговоривши й побажавши їй усього найкращого, я пішов додому, а 16-го квітня, коли прийшов до Олени Пчілки, то довідався, що Олександра Євгеновна вмерла в Києві, що операція не врятувала їй життя, що у неї був рак, але лікарі нічого не сказали їй про це й вона сама не знала, яка у неї хворість, бо якби вона знала, що у неї рак, то може б і не робила собі операції і ще трохи пожила б на світі. Мій альбом, у який вона хотіла написати дещо мені із власних творів, лишився без її автографа», – так згадує автор «Спогадів» про свою останню зустріч з Грицьком Григоренком [8, с. 194]. Записана О. Івановим біографія містить загальновідомі віхи життя та творчості письменниці.

В останні роки життя Олександра Євгенівна писала дитячі п'єси. Першою була «Ювилей» (1920), написана напередодні переїзду до Могилева-Подільського. Вже у нашому місті була написана п'єса на 3 дії «Переполох» (1922) та «Дімин сон» (1923) [8, с. 196]. Останню п'єсу готував до постановки драматичний гурток 4-ї трудшколи. Права першої вистави було куплено у автора за дві золоті «п'ятушки» [8, с.194]. Через те, що було багато дійових осіб, на шкільній сцені зробити виставу було неможливо. Учні хотіли взяти в оренду міський театр, та не маючи грошей, справу відклали, а після смерті автора й зовсім припинили [8, с. 194.].

У літературі, присвяченій Грицьку Григоренку, до сьогодні відсутня точна дата смерті письменниці. С. Русова [10, с. 79], Б. Хоменко [1, с. 81] вказують, що Олександра Євгенівна померла 22 квітня 1924 року. Н. Жук у одній своїй публікації вказує датою смерті 22 квітня [11, с. 77], а в іншій – 27 квітня [12, с.

488]. Переважна більшість дослідників – М. Кутинський [13, с. 200], Г. Герасимова [14, с. 198], К. Завальнюк і І. Журавлівський [2, с. 42], М. Горобець [6, с. 25], А. Погрібний [15, с. 9] вказують датою смерті 27 квітня. Автор «Спогадів про Грицька Григоренка» також не проливає світло на точний день смерті письменниці. У своїх спогадах він, з незрозумілої причини, користується при датуванні подій то старим, то новим стилем. О. Іванов згадує: «…16-го квітня, коли прийшов до Олени Пчілки, то довідався, що Олександра Євгеновна вмерла в Києві» [8, с. 194]. Очевидно, тут мова йде про датування за старим стилем, тобто про 29 квітня за новим стилем. В іншому місці автор спогадів пише: «Їй зробили операцію ранком 29 квітня, а вночі того ж дня вона померла» [8, с. 196]. Таким чином, О. Іванов суперечить сам собі – 16 квітня (за ст. ст.) він не міг дізнатися про смерть Грицька Григоренка, якщо вона померла в ніч з 29 на 30 квітня. Тому питання залишається відкритим як для місцевих краєзнавців, так і для дослідників історії вітчизняної літератури XIX – XX століття.

Олекасандр Іванов своїми спогадами спростовує версію М. Горобця про те, що письменницю було поховано в Могилеві-Подільському [8, с. 25].

Таким чином, життя і творчість відомої української письменниці Грицька Григоренка тісно пов'язані з Могилевим-Подільським. І тому місцевій владі напередодні 150-річчя від дня народження письменниці варто подумати про увіковічнення гідної дочки українського народу.

Джерела та література:

1. *Хоменко Б. В.* Григоренко Грицько / Б. В. Хоменко // З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / Упоряд. і заг. ред. А. М. Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001. – 408 с.

2. Родина Косачів і Поділля: літературно-краєзнавче дослідження / Авт. колектив: К. В. Завальнюк, І. М. Журавлівський, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 104 с.

3. *Мірошниченко Л. П.* Косачі в Могилеві-Подільському / Л. П. Мірошниченко // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція (жовтень 1996 року) // Могилів-Подільський, 1996. – 144 с.

4. *Мірошниченко Лариса.* Косачі в Могилеві-Подільському / Лариса Мірошниченко // Українська мова та література. – 1999. – Ч. 15 – 16. – Додаток «Леся Українка – далека принцеса». – С. 23 – 26.

5. *Подолинний Анатолій.* Олена Пчілка у Могилеві-Подільському / Анатолій Подолинний // Слово Просвіти. – 2008. – № 32. – С. 11.

6. *Горобець М. П.* Їх пам'ятає Придністров'я: Історико-публіцистичні розповіді / М. П. Горобець. – Вінниця: Державне обласне видавництво «Вінниця», 1993. – 120 с.

7. *Глинський І.* Родина Косачів над Дністром / І. Глинський // Наддністрянська правда. – 1978. – 18 серпня.

8. *Іванов Ол.* Спогади про Грицька Григоренка / Ол. Іванов // Літературний архів. – 1930. – Кн. І – ІІ.

9. *Черняк Василь.* О. І. Іванов: штрихи до біографії / Василь Черняк // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – 416 с.

10. *Русова Софія.* Визначні наші жінки / Софія Русова // Неопалима купина. – 1995. – № 1 – 2. – С. 65 – 80.

11. *Жук Н. Й.* Грицько Григоренко / Н. Й. Жук // Радянське літературознавство. – 1958. – № 1. – С. 74 – 87.

12. *Жук Н. Й.* Григоренко Грицько / Н. Й. Жук // Українська літературна енциклопедія. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. 1. – 536 с.; іл.

13. *Кутинський Михайло.* Некрополь України: Довідник про місця поховання або місця смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності / Михайло Кутинський // Дніпро. – 1991. – № 4.

14. *Герасимова Г. П.* Грицько Григоренко / Г. П. Герасимова // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – 528 с.; іл.

15. *Погрібний Анатолій.* «Підстерігати саме життя» / Анатолій Погрібний // Григоренко Г. Оповідання / Упоряд. і авт. приміт. А. М. Полотай; авт. вступ. ст. А. Г. Погрібний. – К.: Дніпро, 1988. – С. 5 –26.

С. Л. Калитко,

О. М. Кравчук

МОГИЛІВСЬКИЙ ЕПІЗОД В ЖИТТІ ВАСИЛЯ КАСІЯНА

Василь Ілліч Касіян (20.12.1895, за документами – 01.01.1896 – 26.06.1976) – видатний представник українського малярства XX ст., графік, мистецтвознавець, педагог. Заслужений діяч мистецтв УРСР, народний художник СРСР, професор, академік Академії мистецтв СРСР та Академії архітектури УРСР, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка та Державної премії УРСР у галузі науки і техніки. Герой Соціалістичної Праці СРСР, державний та громадський діяч. Народився в с. Микулинці на Прикарпатті, яке перебувало в складі тогочасної Австро-Угорщини. Нині село входить до м. Снятин Івано-Франківської області [1].

В. Касіян, пройшовши наповнений різноманітними подіями життєвий шлях, залишив цікаві спогади, підготовлені до друку О. Касіян та Я. Гояном і опубліковані у львівському часописі «Жовтень» у 1982 р. [2].

По батьківській лінії своє походження В. Касіян виводить від вірменських переселенців у Прикарпатті, дід по батькові був священиком.

1922 – 1926 рр. навчався в Празькій академії образотворчого мистецтва у викладачів В. Буковаца, Я. Обровського, М. Швабінського.

1922 – 1923 рр. навчався в Карловому університеті в Празі, по закінченню навчання отримав право викладати малювання в середніх школах Чехословаччини. 1924 – 1927 рр. як вільний слухач відвідував увечері лекції на філософському факультеті Українського Вільного Університету у Празі, насамперед, з історії мистецтва. Великий вплив на нього справили лекції з українського мистецтва професора Д. Дорошенка.

1923 р. прийняв громадянство СРСР.

1925 р. архітектор і мистецтвознавець В. Січинський (син славетного подільського краєзнавця Ю. Січинського) познайомився з В. Касіяном, опублікував статті про його творчий доробок та згодом надіслав матеріали про В. Касіяна до Київського художнього інституту. Звідти надійшло запрошення взяти участь у конкурсі на посаду викладача, яке В. Січинський передав В. Касіяну. Скориставшись ним, В. Касіян був обраний викладачем поліграфічного факультету [3]. Того ж року він переїхав до Києва, де викладав (з перервами) у Художньому інституті до кінця життя; 1930 – 1941 рр. – у Харкові в Українському поліграфічному інституті; в 1942 р. – в українському відділенні Московського Художнього інституту, який перебував в евакуації у м. Самарканд Узбецької РСР. В 1943 – 1944 рр. викладав у Ленінградському інституті живопису, скульптури та архітектури, що знаходився в той час в м. Загорськ Московської області. 1944 р. повернувся до Києва, де окрім праці в художньому інституті обіймав посаду завідувача відділу образотворчого мистецтва в Інституті мистецтва, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, був членом редакційної комісії Української радянської енциклопедії [4]. Серед творів В. Касіяна – «Весна в концтаборі», «Гуцул», «У пошуках роботи», «Робітнича родина», «Бездомні безробітні», «Селянка з Покуття», «Перекоп», цикли «Донбас», «Дніпробуд», «Дніпрельстан».

В роки війни з нацистською Німеччиною створив політичні плакати: «На бій, слов'яни», серію «Гнів Шевченка – зброя перемоги», «Україна вільна», альбом малюнків «Україна бореться» та інші.

Визначне місце в творчості В. Касіяна займав образ Т. Шевченка. Йому належить 8 портретів Кобзаря, виконані в різні часи з 1923 р. до 1964 р., полотна – «Т. Шевченко – офортист», «Т. Шевченко серед селян», «Т. Шевченко з казахським хлопчиком» та ін. Також митець зображував І. Франка, Лесю

Українку, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Панаса Мирного, Марка Черемшину, О. Довженка.

Ілюстрував «Кобзар» Т. Шевченка (5 п'ять видань), повість «Борислав сміється» І. Франка, «Земля» О. Кобилянської (2 видання), новели В. Стефаника, виконав портрети будівників Київського метро та інші.

Автор низки праць з мистецтвознавства, зокрема «Мистецтва графіки», «Офорти Тараса Шевченка», «Мистецька спадщина Шевченка і нове її дослідження», «Мистецтво Тараса Шевченка», «Про мистецтво», «Нариси історії українського мистецтва» та інші [5].

В роки Першої світової війни перебував у складі армії Австро-Угорщини, воював на італійському фронті, був поранений, закінчив офіцерську школу, 1 січня 1918 р. отримав чин фенріха (молодшого лейтенанта) та призначення на посаду командира взводу. Під час служби робив замальовки у особистому альбомі, переважно портрети [6].

Маршовий батальйон 20 полку, в якому перебував В. Касіян, наприкінці червня – на початку липня 1918 р. передислокували до цього ж полку, який був у складі окупаційних військ в Україні. Батальйон розмістився в районі Могилева-Подільського, а 5 рота, до якої належав взвод В. Касіяна – на правому березі Дністра в с. Атаки.

Прибули відразу в очі впав контраст із продовольчим становищем в Наддністрянщині порівняно з Австрією. Тут, як пише автор, були «гори білого пшеничного хліба на базарі», коли у Відні в першорядних ресторанах надавали на картку шматок хліба з кукурудзяного борошна [7].

Щоденно з вокзалу Могилева-Подільського до Австрії та Німеччини відходили ешелони з хлібом та худобою. В. Касіян описує методи заготівлі продовольства для відправки до Австро-Угорщини і Німеччини. Його рота збирала контрибуцію, «а точніше грабувала селян» якогось села на лівому, українському березі Дністра. Люди звідти повтікали. Солдати не лише по-

гнали на вокзал череду корів та телиць, а й забирали з хатів одяг та взуття [8].

Згадував автор про виступи проти окупаційних військ та уряду гетьмана П. Скоропадського, зокрема, про страйк залізничників. Бездержавний статус України, перебування її народу в складі двох імперій, що воювали між собою, призводив до братовбивчої війни. Проте, як відзначав В. Касіян, відбувалося братання українських селян з Галичини, вдягнених в австрійську уніформу з українським населенням Наддністров'я.

Ситуація, що склалася в цьому краї, повстанські виступи населення впливали на настрої солдат та офіцерів-українців. Досить докладно автор описує повстання 21 серпня 1918 р. у Могилеві-Подільському частини військових, які відмовилися виконати наказ про повернення на італійський фронт.

Повстанням керував солдатський комітет. Рота, в якій служив В. Касіян, прибула з Атак до Могилева і зайняла приміщення жіночої гімназії. Влада в місті перейшла до солдатів, які підготувалися до оборони. В. Касіяна, разом з іншими офіцерами, викликали до моста через Дністер, де вони стали свідками бою між повсталими батальйонами 20 полку і підрозділами 30-го німецького та 27-го угорського полків, що прибули для роззброєння повсталих. Перестрілка тривала від півночі до ранку. Повстання було придушено, були вбиті та поранені. Відбувся військово-польовий суд. Через декілька днів на очах солдатів та офіцерів 20-го полку розстріляли двох солдатів-керівників повстання. Потому 20-ий полк під посиленим конвоєм частини 30-го і 27-го полків було відправлено на італійський фронт [9]. Там В. Касіян потрапив до полону, де перебував 2 роки [10].

Отже, фрагмент спогадів В. Касіяна про перебування в Наддністров'ї належить до джерел з історії краю в 1918 р., висвітлює пограбування австро-угорськими військами місцевого населення, переростання протестних настроїв у виступи серед українських підрозділів австро-угорських військ.

Джерела та література:

1. Касіян Василь Ілліч // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 318; *Нестеренко П. В*. Касіян Василь Ілліч // Енциклопедія сучасної України. – К., 2012. – Т. 12. – С. 425 – 426; *Янковська О. В*. Касіян Василь Ілліч // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 129.

2. *Касіян В*. З минулих літ: Книга пережитого / В. З. Касіян // Жовтень – Львів, 1982. – № 9. – С. 12 – 66.

3. *Касіян В*. З минулих літ: Книга пережитого … С. 12, 13, 49, 52, 65 – 66; *Нестеренко П. В*. Вказана праця.

4. *Нестеренко П. В*. Вказана праця.

5. Касіян Василь Ілліч // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 318; *Янковська О. В*. Вказана праця.

6. *Касіян В*. З минулих літ: Книга пережитого … С. 35.

7. *Касіян В*. З минулих літ: Книга пережитого … С. 37.

8. *Касіян В*. З минулих літ: Книга пережитого … С. 37.

9. *Касіян В*. З минулих літ: Книга пережитого … С. 37 – 38.

10. *Нестеренко П. В*. Вказана праця.

В. В. Олійник

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ЖИТТЄПИСУ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-КЛАСИКІВ (О. ПЧІЛКА, Л. УКРАЇНКА, М. СТАРИЦЬКИЙ)

Могилів-Подільський є мальовничим куточком подільського краю. Він із своєю багатою і різноманітною історичною спадщиною, своєрідним культурним надбанням, звичаями й традиціями приваблює велику увагу науковців, дослідників. З огляду на це розкриємо літературознавчий і персоналістично-біографічний аспекти нашого дослідження, зокрема окремі факти з життя й творчості видатних українських письменників-класиків (О. Пчілка, Л. Українка, М. Старицький), пов'язані з м. Могилів-Подільським.

У життєпису родини Косачів є окремі періоди, пов'язані з цим подільським краєм. Видатна письменниця, науковець-етнограф, публіцистка, громадська діячка, педагог Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач, 1849 – 1930) вперше відвідала Могилів-Подільський у 80-х роках XIX ст. Вона разом із донькою Лесею приїжджала до знайомих. Сюди приїздив чоловік великої поетеси Лесі Українки (Лариса Петрівна Косач-Квітка, (1871 – 1913) Клемент Квітка. Факти свідчать, що українська письменниця, перекладач, культурний діяч Леся Українка добре знала цей край, неодноразово бувала в місті, вбираючи в себе подільські пісні, приказки, легенди [1, с. 5; 2].

Восени 1917 р. у Могилеві-Подільському оселилася з родиною українська мемуаристка, діяч культури, рідна сестра Лесі Українки Ізидора Петрівна Косач-Борисова (1888 – 1980). Юрій Борисов був завідувачем сільськогосподарського технікуму, а Ізидора читала лекції в цьому навчальному закладі. Згодом вони стали викладачами педагогічних курсів.

Протягом 1917 – 1919 рр. у Гадячі Олена Пчілка вела активну творчу діяльність: редагувала газету "Гадяцьке земство", написала низку п'єс для дітей, оперу "Дві чарівниці", видала збірку оповідань та віршів "Книжка Різдвянка". Особливу увагу в своїй діяльності приділяла вихованню молоді на національних засадах. Вона дуже часто виступала в загальноосвітніх навчальних закладах з розповідями про українських письменників, допомагала організовувати літературні вечори. У часи

Української Народної Республіки (1918) сприяла перейменуванню Гадяцької чоловічої гімназії на Гадяцьку чоловічу гімназію імені М. Драгоманова [1, с. 6; 3, с. 183].

У 1920 р. О. Пчілку заарештували за виступ на селянській конференції, що вважалось на той час “контрреволюційною пропагандою”. Рідні та друзі допомогли звільнити її з-під арешту і відвезли до Могилева-Подільського, де проживала дочка Ізидора Косач-Борисова. Через рік до матері в Могилів-Подільський переїхала з Лоцманської Кам’янки (Катеринославщина) дочка Ольга Петрівна Косач-Кривинюк.

У Могилеві Ольга Косач-Кривинюк працювала лікарем, а також у вільний час писала, перекладала, збирала етнографічні матеріали. Підкреслимо, що Ольга була першим біографом Лесі Українки [2].

Зазначимо, що Олена Пчілка, проживаючи з родиною в Могилеві-Подільському, написала низку п’єс для дітей національного, патріотичного, морального спрямування (“Весняний ранок Тарасовий”, “Казка Зеленого гаю”, “Скарб”, “Боротьба”, “Кобзареві літа”, “Киселик” та ін.). Ольга Косач-Кривинюк, учителюючи в школі імені І. Франка (викладала українську мову і літературу), організувала в ній драматичну студію. О. Пчілка активно відвідувала шкільні вистави, спілкувалася з місцевими педагогами, керівником самодіяльного хору Г. Гриневичем. Також письменниця відвідувала навколишні села і містечка для записування народних пісень та збирання етнографічних матеріалів. У Могилівському повіті знайшла записувачів народнопісенних творів. Це були вчителі, які передали їй зошити із записами календарно-обрядової лірики. В цьому краю О. Пчілку дуже зацікавило малювання на стінах селянських хат. Пізніше вийшла друком її наукова розвідка “Українське селянське малювання на стінах” (1929) [2].

Отже, в зазначений період родина Косачів стала осередком культурно-мистецького життя Могилева-Подільського.

Деякі штрихи з біографії українського письменника, театрального і культурного діяча Михайла Старицького (1840–1904) пов'язані з Могилів-Подільським. Так, у січні 1869 р. письменник купив маєток у селі Садова Могилівського повіту Подільської губернії (за 15 верст від м. Могилів-Подільський). І вже наступного року сім'я Старицьких переїхали в маєток. 30-річний М. Старицький у Садовій написав такі вірші: "Виклик", "Ой, і де ти, зіронько", "Вечір", "Тихо, ясно". Поезія "Виклик" (відома за першими рядками: "Ніч яка, Господи, місячна, зоряна! Ясно, хоч голки збирай. Вийди, коханая, працею зморена, хоч на хвилиночку в гай!"), покладена на музику М. Лисенком, стала поширеною, улюбленою народною піснею [4; 5, с. 8].

У жовтні 1874 р. письменник віддав землю селянам в оренду на шість років, а в червні 1875 р. продав маєток і купив інший у селі Кордишівці Брацлавського повіту Подільської губернії. Але заплатити відповідну суму не зміг, тому маєток одразу був обтяжений боргами. Згодом майнові справи М. Старицького погіршились і маєток описали за борги. 1879 р. письменник із дружиною поїхали до Кам'янця-Подільського підписати купчу на продаж згаданого маєтку. На прилюдних торгах у Подільському губернському правлінні він купив будинок у Могилеві-Подільському. У 1880 р. у Києві оформив купчу кріпость на ім'я дружини Софії на придбання маєтку в селі Карпівцях Могилів-Подільського повіту.

Літо 1880 й 1881 рр. сім'я Старицьких провела в Карпівцях. У жовтні 1882 р. М. Кропивницький організував українську трупу, яка через рік перейшла під керівництво М. Старицького. На той час театральна трупа була в скрутному становищі. Для того, щоб підтримати її, письменник продав свій маєток, а на вилучені гроші придбав костюми, декорації, сценічне обладнання для аматорського гурту, підкреслимо, який незабаром, під його керівництвом, став першим професійним колективом в історії українського національного театру [4; 5, с. 8; 6, с. 291].

Слід зазначити, що на сцені театру в Могилеві-Подільському за життя М. Старицького були поставлені його водевілі "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка", "Чарівний сон", "По-модньому". Отже, проживаючи певний період на Могилівщині, М. Старицький цілком віддавався культурно-громадській, науковій і літературній праці.

Таким чином, Могилів-Подільський був невід'ємною часткою життєтворчості таких українських письменників, як О. Пчілка, Л. Українка, М. Старицький та ін., чия діяльність була спрямована на розвиток національної культури та піднесення її до світового рівня.

Джерела та література:

1. *Українка Леся*. Вибране / Леся Українка. – К.: Держ. вид-во Худож. літ-ри, 1963. – 548 с.

2. *Леся Українка*: хронологія життя і творчості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/Kryvynjuk/MatyLesiUkrajinky.html, вільний. – Назва з титул. екрану.

3. Історія української літератури. Кінець XIX – початок X ст.: У 2-х кн.: Підручн. / За ред. проф. О. Д. Гнідан. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.

4. *Василенко В. С.* "Так говорять і в нас – на Поділлі": Подільськими шляхами Михайла Старицького. До 175-річчя від дня народження М. Старицького (14.12.1840 – 27.04.1904) [Електронний ресурс] / Василенко Вадим Сергійович. – Режим доступу : http://irp.vn.ua/index.php?page=0&action=52&k=634, вільний. – Назва з титул. екрану.

5. Карпівка літературна: [про перебув. М. Старицького та його однодумців в с. Садова Могилів-Поділ. р-ну] // Сл. Придністров'я. – 2013. – 11 січ. – С. 8.

6. *Яковенко Т.* Подільські сторінки в житті та творчості Михайла Старицького / Т. Яковенко, К. Максименко // Філол. студії / ВДПУ ім. Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – Вип. 4. – С. 290 – 292.

В. М. Колесник

ГЕРОЇЧНА ДОЛЯ ІОНА ЛАЗАРОВИЧА ДЕГЕНА

Його гідне подиву і захоплення життя, його літературна спадщина і досягнення вченого-медика заслуговують прискіпливого вивчення, але, на жаль, ім'я нашого героїчного земляка, як це часто буває зі скромними людьми, відоме поки-що лише вузькому колу медиків та цінителів літератури і майже невідоме на батьківщині, де він народився, виховувався і провів свої юнацькі роки.

Іон Лазарович Деген – відомий хірург-ортопед, родоначальник наукової магнітотерапії, доктор медичних наук, письменник, один з кращих асів-танкістів Другої світової війни, народився 4 червня 1925 року у м. Могилеві-Подільському в сім'ї медиків. Батько – Лазар Мойсейович був відомим у місті і за його межами фельдшером і неперевершеним діагностиком, мати – Клара Юліївна працювала медсестрою у лікарні. До 1937 року сім'я проживала на Соборній площі, 4, на розі Мучного провулку, а юний Іон навчався в середній школі № 1, яка знаходилась тоді напроти театру ім. Луначарського (нинішній Будинок школярів). З 1937 по 1941 рік Дегени жили по вул. Свердлова, 5 (по-народному «Горби»), а хлопець перейшов вчитись у середню школу № 2 біля колгоспного ринку, де вона знаходиться і зараз.

У старших класах юнак особливо захоплювався літературою, ботанікою, зоологією. З 12 років під час літніх канікул почав трудитись помічником коваля. Після закінчення 9-го класу з червня 1941 року працював вожатим у піонерському таборі, який розташовувався тоді поряд із залізничним мостом через річку Дністер.

В липні 1941 року разом зі своїми однокласниками та друзями добровільно пішов на фронт. Воював червоноармійцем винищувального батальйону, набраного з колишніх учнів 9-го і

10 класу, в складі 130-ї стрілецької дивізії. Під час виходу із оточення був важко поранений у ногу. Лікувався в полтавському госпіталі, де за щасливим збігом обставин уник ампутації ноги.

Після одужання в червні 1942 року був зарахований добровольцем у відділення розвідки 42-го окремого дивізіону бронепоїздів, який дислокувався у Грузії. В дивізіон входило два бронепоїзди «Сибіряк» і «Залізничник Кузбасу». Бойовим завданням дивізіону восени 1942 року було прикриття від фашистів напрямку на Моздок та Беслан. Воював Іон командиром відділення розвідки. 15 жовтня 1942 року був вдруге поранений під час виконання розвідувального завдання в тилу ворога.

Після госпіталю Іона Дегена направляють курсантом 21-го танкового полку в м. Шулавери, а потім переводять на навчання в 1-е Харківське танкове училище, яке дислокувалось тоді в м. Чирчик Ташкентської області. Весною 1944 року він закінчив училище з відзнакою і отримав звання молодшого лейтенанта.

В червні 1944 року І. Л. Дегена призначають командиром танка Т-34 в 2-у гвардійську танкову бригаду під командуванням полковника Ю. Є. Духовного. Він бере участь в усіх боях під час літнього наступу 1944 року і звільнення від фашистів Білорусії та Литви.

За живучість і вихід з боїв лише легкими пораненнями та опіками Іон Деген отримав серед танкістів прізвисько «щасливчик». Він призначається командиром танкового взводу, а потім командиром танкової роти і під кінець війни стає одним із кращих радянських танкових асів. Всього під час бойових дій в складі 2-ї окремої гвардійської танкової бригади екіпажем танка Т-34 Іона Дегена було знищено 12 німецьких танків (в тому числі 1 «тигр» і 8 «пантер») та 4 самохідних гармати (в тому числі 1 «фердинанд»), багато інших гармат, кулеметів, мінометів і живої сили противника.

За роки війни «щасливчик» Деген переніс кілька опіків і мав 4 поранення, в яких йому дісталось 22 шт. осколків та куль. В результаті останнього поранення в січні 1945 року став інвалідом 2-ї групи. Іон Лазарович двічі був представлений до звання Героя Радянського Союзу, причому вдруге особисто командуючим 3-м Білоруським фронтом генералом Черняховським, проте обидва рази отримував лише ордени. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня, двома – Вітчизняної війни 2-го ступеня, двома медалями «За відвагу», а також медалями «За оборону Києва», «За оборону Кавказу», «За взяття Кенігсберга», польськими орденами та медалями.

Під час війни Іон Лазарович писав вірші, які пізніше відомий поет Євгеній Євтушенко назвав «геніальними і приголомшливими по жорстокій силі правди». Його поезія неодноразово публікувалась у нас, в Україні, і за кордоном. Найвідоміший з віршів «Мій товариш», написаний в грудні 1944 року:

«Мой товарищ, в смертельной агонии
Не зови понапрасну друзей.
Дай-ка лучше согрею ладони я
Над дымящейся кровью твоей.
Ты не плачь, не стони, ты не маленький,
Ты не ранен, ты просто убит.
Дай на память сниму с тебя валенки.
Нам еще наступать предстоит» [3, с. 179].

Неодноразово лікуючись в госпіталях і надивившись на самовіддану працю лікарів, які на його очах повертали до життя поранених бійців, після війни Іон Лазарович теж вирішує стати лікарем. Він поступає до Чернівецького медичного інституту, який закінчує з відзнакою у 1951 році. Після навчання до 1954 року спочатку працював ортопедом-травматологом у Київському ортопедичному інституті, а потім в лікарнях м. Києва. 18 травня 1959 року здійснив першу в медичній практиці реплантацію кінцівки – передпліччя, а в 1965 році захищає у Москві

кандидатську дисертацію на тему «Невільний кістковий трансплантат у круглому стеблі». У 1973 році на хірургічній раді 2-го Московського медичного інституту захистив докторську дисертацію на тему: «Лікувальна дія магнітних полів при деяких захворюваннях опорно-рухового апарату». Це була перша в медицині наукова праця по магнітотерапії, а взагалі І. Л. Деген автор понад 90 наукових статей і, як педагог, підготував захист 2 докторських та 8 кандидатських дисертацій. У 2010 році у Москві (видавництво «Практична медицина») вийшла його книга «Магнітотерапія».

У вільні від медицини часи Іон Лазарович серйозно захоплюється художньою літературою. В Ізраїлі та Росії вийшли друком його книги: «З будинку рабства», «Еммануїл Великовський», «Портрети вчителів», «Вірші з планшету», «Війна ніколи не закінчується», «Голограми», «Невигадані розповіді про неймовірне», «Чотири роки», «Спадкоємці Асклепія». Багато його оповідань та нарисів в різні часи публікували журнали в Україні, Ізраїлі, Росії, Австралії, США та в інших країнах. У 2009 році в Києві видавництво журналу «Райдуга» надрукувало книгу Іона Дегена «Записки гвардії лейтенанта», куди, крім оповідань про війну, ввійшла і вибрана поезія автора. Наступного року ця книга була перевидана цим же видавництвом на честь 65-ї річниці Перемоги.

На творчість Іона Дегена, без сумніву, вплинула талановита, правдива проза Віктора Некрасова, особливо його знаменита повість «В окопах Сталінграда», якою він зачитувався ще під час війни, лікуючись в госпіталі. Іон Лазарович був особисто знайомий з відомим письменником і в своїх спогадах щиро зізнавався, що якби не лікування стало справою його життя, то « саме Віктор Некрасов був би моїм учителем, якби я навчався письменницькому ремеслу» [2, с. 193].

В 1977 році І. Л. Деген виїхав на постійне місце проживання в Ізраїль, де понад 20 років продовжував працювати лікарем-ортопедом. В даний час він проживає в ізраїльському

місті Гіватаіме, активно займається громадською роботою, як член редколегії популярного журналу «Голос інваліда війни», постійний консультант в «Бейт алохем» – Клубі інвалідів Армії оборони Ізраїля. І. Л. Деген вважається глибоким знавцем Тори, Танаха і сучасної філософії. Він єдиний радянський танкіст, зарахований в Товариство ізраїльських танкістів, відзначених за героїзм.

9 вересня 2014 року в Ізраїльському меморіальному центрі бронетанкових військ ЦАХАЛа, що знаходиться в Латруні, відбулась прем'єра фільму Михайла Дегтяра і Юлії Меламед «Деген», присвяченому легендарному танковому асу Другої світової війни Іону Лазаровичу Дегену. Фільм відображає і післявоєнне життя героя – його одруження, роботу лікарем, талант письменника, взаємовідносини з радянською владою.

Звитяжна доля нашого земляка Іона Лазаровича Дегена, якому 4 червня цього року виповнилось 90 років, його багата літературна спадщина, без сумніву, ще довго служитимуть важливій справі патріотичного виховання молоді. Переконаний, що всі, хто зацікавиться правдивими книгами І. Л. Дегена, (завдяки Інтернету це сьогодні стало можливим) не тільки будуть збагачені душею знайомством з талановитою, ерудованою людиною, але й отримають новий імпульс в об'єктивному вивченні історії Другої світової війни та нашого подільського краю, адже в деяких своїх книгах («З будинку рабства», «Портрети вчителів») Іон Лазарович цікаво розповідає про довоєнне життя рідного міста та деяких довколишніх сіл району.

Загальновідомо, що кожне місто, а для могилівчан Могилів-Подільський в першу чергу, стає дорогим нашому серцю не лише своєю архітектурою і пам'ятниками, не лише своїми скверами і парками, але й передусім культурою і зв'язком з видатними людьми. Надіюсь, що життєвий подвиг Іона Лазаровича Дегена заслуговує на те, щоб у нашому місті з часом з'явилася вулиця його імені або ж хоча б пам'ятна дошка на честь нашого славного земляка.

Джерела та література:

1. *Іон Деген*. З будинку рабства / Іон Деген. – Ізраїль, Морія, 1986.
2. *Іон Деген*. Портрети вчителів / Іон Деген. – Тель-Авів, 1992.
3. *Іон Деген*. Записки гвардії лейтенанта / Іон Деген // Київ, Журнал «Райдуга», 2010.
4. Деген Іон Лазарович. Вікіпедія. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org.
5. *Іон Деген*. Коротко про себе. Режим доступу: http://berkovich-zametki.com/2006/Zametki Nomer10/ Degen 1.htm
6. Автобіографічне інтерв'ю. Режим доступу: http://iremtmber.ru/tankisti/degen-ion-lazarevich.html
7. *Іон Деген*. Магнітотерапія / Іон Деген. – Москва: «Практична медицина», 2010.

М. В. Гоцуляк

ПОДІЛЬСЬКА ГОРЛИЦЯ
(100 років від дня народження М. А. Руденко)

Існує серед дотепників така поговірка, що місто здебільшого постачає світові відомих футболістів, а село – митців, тобто людей з образним мисленням і золотими руками. Якась загадкова аура притаманна селу Слобода-Яришівська, що в Могилів-Подільському районі на Вінниччині. Адже тільки у минулому ХХ столітті тут народилися і жили три унікальні творчі особистості. Це – академік, шевченкознавець Василь Щубравський, котрий зробив вагомий внесок у дослідження творчої спадщини Великого Кобзаря. А ще – дві унікальні художниці з народу – малярка Фросина Онисько і витинальниця з паперу Марія Руденко. Саме про Марію Авксентіївну Руденко хочу розповісти докладніше, адже протягом лютого цього року громадськість Вінниччини відзначала 100-літній ювілей від дня її народження.

Свою життєву ниву сільська вчителька засівала добірним золотим зерном народної мудрості, глибокої духовності. І була вона всесильною хранителькою своїх духовних ланів. Однак, доля посилала і численні прикрощі, що гострими колючками ранили чутливу душу.

Усі тяжкі випробування, котрі лягали брилами на плечі селян, не обминали і родину Авксентія та Ганни Мельників, у якій зростала Марійка. Це і буремні події жовтневого більшовицького перевороту, котрий простий трудящий люд спочатку сприймав як довгоочікуване визволення від панського гніту. І розруха громадянської війни. І сталінські репресії, в круговерті котрих був забраний від родини і безвинно убієнний батько… Він певний час був головою сільської ради, членом Центральної Ради від Всеукраїнської ради селянських депутатів.

Довго молодій вчительці Марії Мельник доводилося носити страшне тавро дочки «ворога народу». Навіть заміжжя з червоноармійцем – прикордонником Петром Руденком було неможливим. Але так як Марія була дівчиною товариською, вміла згуртувати біля себе і малих, і дорослих, то командири прикордонного загону зробили виняток для закоханої пари. А що вже пісень знала! В сім`ї усі були співочими. До революції співали в церковному хорі, котрим керував учень самого Леонтовича Григорій Гриневич [1].

Коли вже Марія Авксентіївна вчителювала, то всерйоз зайнялася збиранням фольклорних скарбів серед жителів своєї Слобідки, а згодом радіус пошуків розширився на сусідні села, райони. Вона також керувала хоровими колективами – і при клубі, і в школі.

Товсті зошити змережувались записами пісень, колядок, щедрівок, гаївок. Марія Руденко з усіма подробицями відтворила обряд подільського весілля. Цей сценарій увійшов до золотого фонду інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського при Національній академії

наук України. Там же зберігаються десятки зошитів із зібраними нею скарбами народної творчості [2].

Відрадно, що все це збиралося не для того, аби прославитися десь у столичних наукових колах. А насамперед, щоб люди не забували і співали. Але ж чимало науковців-фольклористів послуговувались отими скарбами. Часом з дозволу Марії Авксентіївни, а часом – безцеремонно, без її відома присвоюючи собі віднайдене нею. Але всі в один голос обіцяли, що це буде видано – перевидано. Обіцяли, «вискубували» потроху для своїх кандидатських і докторських, а вона так і не дочекалась омріяного збірника чи альбому.

Одна втіха – це її дітище – фольклорно-етнографічний ансамбль «Горлиця». Створила його Марія Руденко в 1962 році з голосистих сільських жіночок. Ансамбль не тільки вдихнув нове життя у зібрані нею пісні, але й значно розширив репертуар. Адже тепер кожна жінка з колективу намагалася внести щось своє [3].

Понад три десятиліття незмінно керувала ансамблем Марія Авксентіївна, за що й отримала серед людей ім`я «Горлиця». І одну з нововідкритих малих планет вчений Кримської обсерваторії Микола Черних назвав Горлицею – на честь нашої землячки. Ця незвичайна нагорода пов’язана не лише з творчою діяльністю Марії Авксентіївни, але й з копіткою пошуковою роботою матеріалів, пов’язаних з бойовим шляхом 28-ї танкової і 24-ї Вінницької орденів Червоної Зірки і Богдана Хмельницького стрілецької дивізії. Саме з подання ветеранської ради дивізії і була названа нововідкрита планета Горлицею [5].

Мабуть, душа подільської Берегині має втіху на небесах від того, що ансамбль її, у який вкладала всі сили і любов, вже 53 роки радує людей своїм соковитим співом, що тримає його «на плаву» ще одна унікальна співачка Зінаїда Багрій і, звичайно, завідуюча сектором культури і туризму райдержадміністрації Лариса Хухлей, яка всіляко сприяє збереженню цього найстар-

шого на Вінниччині колективу, котрий регулярно підтримує звання народного.

Ми лише поверхово торкнулись теми фольклорно-етнографічної діяльності заслуженого працівника культури України, лауреата премії імені Павла Чубинського М. А. Руденко. Тепер маємо згадати ще одну грань її душі – це декоративно-прикладне мистецтво: вишивка, настінний розпис і, зокрема, витинанка. Саме з легкої руки Марії Руденко з Слободи-Яришівської і Олександра Салюка з с. Саїнки на Могилів-Подільщині піднявся потужний сплеск інтересу до старовинного рукотворного дива наших предків – паперової прикраси – витинанки. Служила вона багатьом поколінням і як оздоба для житла, і як оберіг.

В дитинстві Марійка стежила за вправними руками бабки Одарки, котра майструвала витинанки і приклеювала їх то на комин печі, то на стіни по-під образами. Пробувала й собі щось витинати. А розкішна подільська природа їй служила взірцем – ось квіти ромашки, ось дзвоники, а вгорі – розкішне суцвіття бузку. І так усе те хотілося дівчинці перенести на дефіцитний в той час папір! [4].

За дорослими клопотами – вчительство, виховання дітей [а їх в Руденків зростало четверо], за активною громадською діяльністю загубилася десь та жива іскорка творчої роботи з папером. А от коли пішла Марія Авксентіївна на пенсію, то згадала свою дитячу забавку і почала повертати витинанку з забуття.

Поки руки могли тримати ножиці, а очі бачити [хоч і через об`ємні лінзи окуляр], творила вона свій ажурний дивосвіт, називаючи ті роботи тепло і ніжно: «Бабусина квітка», «Зашуміла ліщина», «Садова доріжка», «Два півники», «Сонячні квіти», «На віночок фіалочок рвала»… Сотні, або й тисячі розлетілись по світу. Знають і шанують ці диво-картинки в Канаді, Польщі, Білорусі, Росії, Болгарії та інших країнах.

Та, дякувати Богу, основна частина робіт збереглася в домашньому музеї Марії Авксентіївни, а після її відходу в засвіти

у 2003 році стала основною канвою для створення в Могилеві-Подільському нового мистецького закладу – районного музею етнографії та народного мистецтва імені Марії Руденко. 12 років цей музей береже і пропагує унікальну творчу спадщину однієї з провідних в Україні постатей національної культури і духовності.

Ще за її життя до садиби Руденків збиралися на гостину десятки, сотні шанувальників. Одним із знакових було I Всеукраїнське свято витинанки, організоване міністерством культури і обласним Центром народної творчості в 1993 році. В ореолі слави, заквітчана вінком з цілющих трав і весняних квітів, ішла старенька вчителька-майстриня через усе село в супроводі земляків і гостей – найвідоміших в Україні майстрів витинанки. Ці свята були започатковані в її честь. Згодом, у 2011 р. вони переросли у міжнародні!

Окремим розділом у творчій біографії подільської берегині стоїть її літературна діяльність. Марія Руденко – автор багатьох сценаріїв до масових свят і обрядів, що проводились в Слободі-Яришівській і районі. На шпальтах газет і журналів публікувались її поезії, статті, новели, зібрані нею легенди, навіть рецепти характерних для її села страв… До колективного збірника «Євшан-зілля» увійшли твори Марії Руденко «Дзвеняча долина», «Мати й мачуха» [6]. А в хрестоматії з літератури рідного краю «Подільські криниці» знаходимо її оповідання природничого жанру «Копа» [7, с. 70 – 79].

А ще стане пам’ятним в немеркнучій біографії М. А. Руденко 2015 рік – рік її 100-літнього ювілею. З великим пошануванням відзначався він як в Слободі-Яришівській, так і в музеї етнографії та народного мистецтва імені Марії Руденко у Могилеві-Подільському, а також в обласній бібліотеці ім. Тімірязєва у Вінниці. Скільки щирих спогадів про ювілярку, скільки провідних фольклорно-етнографічних колективів, скільки барвистих виставок з витинанками! Тож під час урочистостей було ще раз утверджено істину, що людина, котра все життя служила

безкорисливо своєму народу – безсмертна. Вона залишила по собі такий скарб, котрого вистачить на багато-багато поколінь – і для наслідування, і для роздумів, тобто для осмислення невичерпних можливостей однієї людини в суспільстві. Наче світло вічної зорі, надихає нас цей приклад гуманності й самопожертви. Девізом нашої Берегині і життєвим кредо було – світити людям до останнього подиху.

Джерела та література:

1. До криниць народного слова / Упоряд. А. М. Подолинний, О. Г. Ніколаєць. – Вінниця, 1989.
2. *Дмитренко М.* Не попіл – полум’я! / М. Дмитренко // Літературна Україна. – 1987, – 12 листопада. – С. 2, 8.
3. *Горб Є.* Збирач народних перлин / Є. Горб // Вінницька правда. – 1975. – 23 лютого.
4. *Орел Л.* Візерунок, пісня, легенда / Л. Орел // Україна. – 1982. – № 40.
5. Почетное свидетельсьтво. Институт теоретической астрономии АН СССР, г.Ленинград, 1992.
6. «Євшан-зілля». Легенди і перекази Поділля. – Львів: «Червона калина», 1992. – С. 286.
7. «Подільські криниці». Хрестоматія з літератури рідного краю. Вип. 1. / Упоряд. А. М. Подолинний. – Вінниця, 1994.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаман Людмила Василівна, аспірантка географічного факультету кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член правління НКСУ, голова правління Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник освіти України, Почесний краєзнавець України.

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Бокоцей Валентина Михайлівна, завідуюча бібліотекою с. Сугаки Могилів-Подільського району.

Бровко Петро Петрович, міський голова міста Могилева-Подільського.

Брицький Петро Павлович, доктор історичних наук, професор (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Валяровська Лілія Петрівна, науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Вартанович Надія Михайлівна, провідний методист Могилів-Подільської районної бібліотеки.

Вітюк Олександр Олегович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри правознавства Вінницького соціально-економічного інституту Вищого навчального закладу Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Войнаровський Анатолій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора-декана інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Войтович Валерій Васильович, викладач суспільних дисциплін Могилів-Подільського монтажно-економічного коледжу, член НСКУ, Почесний краєзнавець України.

Войтович Олександр Валерійович, заступник директора Державного архіву Хмельницької області.

Воловик Володимир Миколайович, доктор географічних наук, професор кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Української академії історичних наук, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України, член правління НКСУ, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Герасимов Тимофій Юрійович, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гончарук Діна Григорівна, завідуюча бібліотекою с. Козлів Могилів-Подільського району.

Гопаца Світлана Василівна, вчителька української мови та літератури Кукавської ЗОШ І – ІІІ ст. ім. В. А. Тропініна.

Гоцуляк Марія Василівна, директор Могилів-Подільського районного музею етнографії та народного мистецтва імені Марії Руденко, член Національної спілки краєзнавців України.

Григоришина Тетяна Вікторівна, завідуюча бібліотекою с. Бернашівка Могилів-Подільського району.

Гудима Вадим Валерійович, член Національної спілки краєзнавців України, молодший співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Діденко Антоніна Андріївна, завідуюча бібліотекою с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району.

Дубровський Микола Володимирович, студент 2-го курсу інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Жукова Олена Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Журавлівський Ігор Михайлович, культуролог, м. Вінниця.

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Загайчук Лариса Григорівна, завідуюча бібліотекою с. Яришів Могилів-Подільського району.

Захар'єв Володимир Анатолійович, керівник меморіального музею графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького у с. Миньківці (Хмельницька область) та «Центру Мархоцькознавства», здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Зінько Олена Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

Зінько Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, декан-директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинского.

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права, докторант Інституту мистецтвознавства, фолькористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

Іванчишен Віталій Романович, аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології імені Максима Рильського НАН України.

Калитко Сергій Леонідович, кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України.

Китасюк Олег Іванович, голова Могилів-Подільської районної державної адміністрації.

Климчук Андрій Миколайович, редактор інтернет-порталу «Віртуальна Польща», м. Рівне.

Клімчук Юрій Аркадійович, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вчитель ІІ категорії Кульчиєвецької ЗОШ І – ІІІ ст. Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Колесник Володимир Миколайович, член Національної спілки краєзнавців та Національної спілки журналістів України, с. Бронниця Могилів-Подільського району.

Комарніцький Олександр Борисович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України.

Кордонська Альона Василівна, викладач Могилів-Подільського технолого-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету.

Кравчук Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Красносілецький Денис Павлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Крохмалюк Роман Володимирович, вчитель історії НВК «ЗНЗ – ДНЗ» с. Вербовець Мурованокуриловецького району.

Леціцька Ірина Василівна, молодший науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Лисий Анатолій Кононович, кандидат історичних наук, доцент Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Лозовик Михайло Петрович, старший викладач кафедри фізичного виховання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Маліновський Юрій Леонідович, зав. відділенням Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Мельник Наталія Миколаївна, викладач циклової комісії соціальних дисциплін Вінницького технічного коледжу, спеціаліст І категорії.

Моздір Віталій Вікторович, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член Національної спілки краєзнавців України.

Мороз Володимир Степанович, старший викладач Дніпропетровського національного університету, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України.

Мошак Мирослав Іванович, краєзнавець, голова історико-культурологічного Подільського Братства, видавець.

Нагребецький Анатолій Никифорович, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Олійник Валентина Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін Хмільницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом.

Олійник Сергій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Пентюк Борис Миколайович, кандидат технічних наук, доцент, ієрей.

Пірус Тетяна Петрівна, завідувачка навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

Расенко Ніна Василівна, завідуюча бібліотекою с. Липчани Могилів-Подільського району.

Ратушняк Ігор Іванович, викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені Миколи Пирогова.

Реєнт Олександр Петрович, голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України.

Рекрут Валерій Пилипович, кандидат історичних наук, референт Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля

Інституту історії України НАН України, Почесний краєзнавець України.

Роговий Олександр Іванович, начальник архівного відділу Липовецької райдержадміністрації, Почесний краєзнавець України, заступник голови правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Рогозовська-Косунець Анастасія В'ячеславівна, викладач історії ДНЗ «Вінницький Центр ПТО технологій та дизайну».

Романюк Іван Миронович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Серженік Ярослава Сергіївна, студентка Могилів-Подільського технолого-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету.

Сварчевський Анатолій Вацлавович, голова Вінницького церковно-історичного комітету, церковнослужитель.

Сірант Володимир Володимирович, голова Могилів-Подільської районної ради.

Скрипник Анатолій Юрійович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Слободянюк Михайло Васильович, головний спеціаліст відділу комплексного управління природоохоронної діяльності Департаменту екології та природних ресурсів Вінницької обласної державної адміністрації.

Сокот Тетяна Миколаївна, магістр культурології НУ «Острозька академія», здобувач кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Соляр Анатолій Петрович, викладач історії Могилів-Подільського технолого-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету, член Національної спілки краєзнавців України.

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний працівник Львівського історичного музею.

Ткачук Ганна Петрівна, завідуюча бібліотекою с. Хоньківці Могилів-Подільського району.

Ткачук Тамара Василівна, завідуюча бібліотекою с. Сказинці Могилів-Подільського району.

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, Почесний краєзнавець України.

Трембіцький Андрій Анатолійович, магістр, історик, краєзнавець, член Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Тучинський Віталій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Хіхлач Богдан Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Черняк Василь Васильович, член Національної спілки краєзнавців України, вчитель історії Білянської ЗОШ І – ІІІ ст. Чернівецького району Вінницької області.

Яблонська Катерина Сергіївна, студентка Могилів-Подільського технолого-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету.

Яцентюк Юрій Васильович, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗМІСТ

Наукове видання

П'ЯТА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКА НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

16 – 17 жовтня 2015 р.

Видавець ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006
Здано у виробництво 01.10.2015
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 33,5.
Друк офсетний. Наклад 250 прим. Зам. 62.

Друк ПП Балюк І. Б.
вул. Р.Скалецького, 15, м. Вінниця, 21018
Тел. / факс: (0432) 52-08-02
E-mail: balyk2@mail.ru